

NİZAMİ XUDİYEV

**QƏDİM TÜRK YAZILI
ABİDƏLƏRİNİN
DİLİ**

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 09.12.14-cü il tarixli
1245 sayılı əmrinə əsasən dərslik
kimi təsdiq edilmişdir.*

- 3224 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ – 2015

Elmi redaktor: **Əbülfəz QULİYEV**
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

*Görkəmli alim və böyük türkoloq
prof. Ə.Dəmirçizadənin
unudulmaz xatirəsinə...*

Rəyçilər: **Əbülfəz RƏCƏBLİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Yadigar ƏLİYEV
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məmmədəli NOVRUZOV
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Həcər HÜSEYNOVA
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili.
Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 596 səh.

Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş proqram əsasında yazılmışdır. Kitabda qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi məsələləri, fonetikasi, leksikası və qrammatikası (morfoloqiyası və sintaktik quruluşu) araşdırılır. Dərslikdə qədim türk yazılı abidələrindən mətnlər, seminar məşğələləri üçün material və qədim türk sözlərinin liqəti təqdim edilmişdir.

Kitabdan ali məktəb müəllimləri, tələbələri, magistrələr, aspirant və dissertantlar, qədim türk yazı mədəniyyəti ilə maraqlananlar istifadə edə bilərlər.

4602000000   **qrifli nəşr**
N 098 – 2015

"Elm və təhsil", 2015

GİRİŞ

Bəşəriyyət tarixində heç bir xalq, heç bir millət uzun müddət konkret, məhdud coğrafi məkanda təkbaşına yaşamayıb. Millət öz keçmişinə istinad edib. Təmasda olduğu xalqları öyrənib, öz müsbət cəhətlərini başqalarına təlqin edib. Qədim türklər də tarix boyunca farslar, bizanslılar, ruslar, hindlilər, çinlilər və digər xalqlarla təmasda olmuş, onlarda ümumbəşəri dəyərlərin yaranıb formalaşmasında müstəsna rol oynamışlar. "Türklərlə əcəmlər (farslar- N.X) eyni həyat şəraitində, eyni mədəni mühitdə və türk hakimiyyəti altında yaşadıkları halda, böyüklü-küçüklü, bilikli-biliksiz hər türkün fars dilini öyrənməsi, ancaq əcəmlərin türk dilini öyrənməmələri, bu dildə yazmamaları... türkün əcəmdən daha üstün, daha ağıllı yaradıldığını göstərir"¹

Türklərin yaratdığı 120 dövlətdən on altısı dünya miqyaslı imperatorluqlar olmuşdur. Türklər qədim mədəniyyətə, qədim tarixə malik olmuşlar. Bu faktı qədim türk yazılı abidələri də təsdiq edir.

Qədim türk yazılı abidələri türk xalqlarının milli düşüncə tərzini, mənəvi dünyasını və zəngin dil tarixini əks etdirən möhtəşəm sənət nümunələridir. Azərbaycan və digər türk dillərinin tarixi inkişaf istiqamətləri, fonetik, leksik və qrammatik kateqoriyaların yaranması və formalaşması bu yazılar əsasında müəyyənləşir.

Çağdaş türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin genetik əsasında qədim türk mədəniyyəti dayanır. Buna görə də qədim türk abidələrinin öyrənilməsi, nəşri, ali məktəblərin filologiya və tarix fakültələrində tədrisi türkün tarixinin, mədəniyyətinin, yazısının öyrənilməsi istiqamətində mühüm bir tələbdir.

¹ R.Özdək. Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1990. II c. s.205.

XXI əsrin dünyada türk əsri olaraq qəbul edildiyi bir vaxtda həm qədim türk yazılı abidələrinin, türk yazısının, eyni zamanda müasir türk dillərinin müqayisəli şəkildə sisteməlik tədqiqinə, müasir tələblərə cavab verən dərsliklərin, dərs vəsaitləri və proqramların hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Qədim türk dillərini tədqiq etmək üçün tələb olunan mənbələr kifayət qədərdir. Buraya türk dillərinin qədim yazılı abidələri, ərəb, fars, Çin mənbələri və qədim yunan, Bizans mənbələri daxildir. Lakin türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbələr türk dillərinin öz qədim yazılı abidələridir. Əsrlərin sınağından keçərək dövrümüzdə qədər qorunub saxlanan qədim türk yazılı abidələri V-X əsrlərə aid olan yazılı materiallardır.

Qədim türk yazılı abidələrinin yayılma arealı Orxon- Yenisey çayları hövzəsi, Uyğuristan, Türkiстан, Altaylar, Qafqazlar, Balkanlar, Krım və Macarıstandır. Abidələrin çoxu Yenisey çayı hövzəsində tapılmışdır. Burada hələ ki, 106 abidə, Altay ərazisində 78 abidə, Orxon ərazisində 54 abidə, Turfanda 38, Talasda 15 abidə qeydə alınmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində yeni abidələr tapılmaqdadır.

Qədim türk yazılı abidələri əlifba sisteminə görə üç qrupa bölünür:

1. Runik əlifbası ilə yazılmış türk abidələri
2. Uyğur əlifbası ilə yazılmış türk abidələri
3. Ərəb əlifbası ilə yazılmış türk abidələri

Orxon-Yenisey runik yazıları haqqında ilk dəfə I Pyotrın dövründə məlumat alınmış, daha sonra İsveç zabiti İohann Strahlenberg bu yazılarla əlaqədar axtarışlar aparmışdır. XIX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Sibirdə tapılan bu qeyri-adi yazılara maraq artmış, Qriqori Spasski "Sibir xəbərləri" (Сибирский вестник. 1822) jurnalında yazılarla bağlı məqalə nəşr etdirmiş, 1889-cu ildə fin alimləri Yenisey yazılarının fənlərə mənsub olduğunu iddia etmiş və atlasını çap etdirmişlər.

1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev Monqolustanda Kültigin və Bilgə xan abidələrini tapmış, abidələrin arxa tərəfindəki Çin yazısından bu abidələrin türklərə məxsus olması aydınlaşmışdır. Lakin yazıların hansı əlifba ilə yazılması alimlər

arasında mübahisələrə səbəb olmuş, onları müxtəlif əlifbalarla bağlamaq cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır.

Danimarkalı alim V.Tomsen yazıların sağdan sola oxunduğunu, oxşar işarələri, işarələrin bəzən bitişik, bəzən ayrı yazıldığını müəyyən etmişdir. Daha sonra V.Tomsen türk dillərində ahəng qanununa əsaslanmaqla bəzi sözləri: Kültigin abidəsindən təfəri, türk, Kültigin sözlərini oxumağa müvəffəq olmuş və onun sayəsində 1893-cü ildə Kültiginin şərəfinə qoyulmuş abidənin mətni tamamilə oxunmuşdur.

Tomsendən sonra rus alimi V. Radlov Kültigin və Bilgə xan abidələrinin mətnlərini və tərcüməsini nəşr etdirmişdir (1895). 1909-cu ildə Q. Ramsted "Moyun Çor", 1912-ci ildə V.L.Kotviç "Külü Çor" abidələrini tapır. 1951-ci ildə prof. S.Malovun "Памятники древнетюркской письменности", 1952-ci ildə "Енисейская письменность тюрков", 1959-cu ildə "Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии" əsərləri çap edilmişdir. Eyni zamanda Türkiyədə H.N.Orkun bu abidələrin tədqiqi ilə məşğul olmuş dörd cildəndən ibarət "Eski türk yazıtları" (1936- 40) əsərini nəşr etdirmişdir.

Yenisey çayı sahillərində və Şimali Monqolustanda tapılan qədim türk yazılı abidələri qəbir daşları, ev əşyaları, alətlər, çubuqlar, bəzən də kağız üzərində runik əlifba ilə yazılmış yazılardır.

N.A.Aristov, V.Tomsen, P.M. Melioranski və digər tədqiqatçıların fikrincə, qədim türk runik əlifbası eramızın V əsrində qədim aramey əlifbası və türk qəbilələrini bir-birindən fərqləndirən damğalar əsasında yaranmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar isə həmin əlifbanın e.ə. hunlara məxsus olduğunu, türkdilli avarların arasında geniş yayıldığını, IV-V əsrlərdən isə başqa türk qəbilələri arasında da işləndiyini qeyd etmişlər.

Əldə edilmiş qədim türk yazılı mətnlərində hərflərin yazılışı çöpə bənzər olduğu üçün onlara runik yazılar deyilmişdir. Orxon-Yenisey çayları ətrafında tapıldığı üçün bu yazılar Orxon-Yenisey abidələri adlandırılmışdır. Həmin yazılar V-X əsrlərdə "Türk-sir" qəbilələrinin canlı danışmaq dilinə yaxın olan bir ədəbi dildə yazılmış, Sibirdə yaşayan türk tayfalarının, türkdilli xalqların: tu-

vaların, xakasların dilini, digər tərəfdən oğuz dil qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz dillərini, bəzi əlamətlərinə görə isə müasir özbək, uyğur, qırğız dillərini xatırladır.

Türk xalqları islamı qəbul etdikdən sonra, əsasən, ərəb əlifbasından istifadə etmişlər və bu əlifba ilə yazılmış abidələr tarixən XI əsrdən yaranmağa başlamışdır. Ona görə də proqrama uyğun olaraq dərslik eyni zamanda XI-XIV əsr türk yazılı abidələri və onların dilini də əhatə edir.

Sibirdə, Şimali Monqolustanda, Şərqi Türküstanda, Orta Asiyada, Qafqazda və digər yerlərdə tapılan qədim türk yazılı abidələri birmənalı şəkildə müasir türk xalqlarına məxsus abidələrdir və müasir türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dərslik müəllifin uzun müddətdən bəri apardığı mühazirə və seminar məşğələləri zamanı gəlmiş elmi nəticələr və ümumiləşdirmələr əsasında ərsəyə gəlmişdir.

Dərslinin yazılmasında Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə əlaqədar nəşr etdikləri materiallardan, məqalələrdən, dərs vəsaitlərindən, xüsusilə S.J.Malovun “Qədim türk yazılı abidələri”, “Monqolustanın və Qırğızıstanın qədim türk yazılı abidələri”, A.N.Kononovun “Türkün abidələrinin dilinin qrammatikası”, V.İ.Nasilovun “Qədim uyğur dili”, “Qədim türk lüğəti”, türk alimi Tələt Təkinin “Orxon türkcəsinin qrammatikası”, H.N.Orkunun “Eski türk yazıtları” (1936-40), Əliş Şükürov və Abbasqulu Məhərrəmovun “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”, Əliş Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”, Əbülfəz Rəcəblinin “Qədim türk yazısı abidələrinin dili”, Əbülfəz Rəcəbovun və Yunis Məmmədovun “Orxon-Yenisey abidələri”, Ramiz Əsgərin “Orxon abidələri (albm)” adlı kitablarından istifadə edilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilinə həsr olunmuş bu dərslikdə şübhəsiz ki, nöqsan və çatışmazlıqlar da ola bilər. Ona görə də hörmətli oxuculardan öz irad, fikir, təklif və mülahizələrini bildirməyi, yazıb müəllifə göndərməyi xahiş edir və əvvəlcədən onlara təşəkkürümüzü bildiririk.

I FƏSİL

TÜRK XALQLARI VƏ ONLARIN MƏSKUNLAŞDIĞI ƏRAZİLƏR

Dil, mədəniyyət, dövlətçilik baxımından çox böyük təkamül yolu keçmiş türk xalqları tarixən müxtəlif ərazilərdə məskunlaşmışlar. Türklər Avro-Asiyanın strateji və bioloji baxımdan əlverişli hesab etdikləri bütün ərazilərində özlərinə məskən salmışlar. Türklərin məskunlaşdıqları əraziləri və türk tayfalarını ilk dəfə M.Kaşğarlı təsnif etmiş, “Divani lüğət-it-türk”də bəmin ərazilərin ilk xəritəsini vermişdir. M.Kaşğarlıın təsnifatında türklər aşağıdakı şəkildə sıralanmışlar:

“Mən onları istər müsəlman və istərsə bütperəst olsun, sıra ilə Rum yaxınlığından ta şərqə qədər sadalayaçağam. Əvvəla, Rum yaxınlığındakı birinci qəbilə Beçənək, sonra Qıfçaq, Oğuz, Yəmək, Başqırt, Basmıl, sonra Qay, sonra Yabaqu, sonra Tatar, sonra Qırğız; Qırğızlar Çin yaxınlığındadır. Bu qəbilələrin hamısı Rum yaxınlığından şərqə doğru sıralanmışlar. Sonra Çigil, sonra Toxsı, sonra Yağma, sonra İğraq, sonra Çaruq, sonra Çumul, sonra Uyğur, sonra Tankut, sonra Xitay, yəni Çin, sonra Tabğaç, yəni Maçin. Bu qəbilələr Şimal və Cənub arasında sakindirlər”.

Məskunlaşdıqları ərazi baxımından türk xalqları bir neçə qrupa bölünür. Ə.Şükürlünün təsnifatı aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Qərbi Sibirdə yaşayan türk xalqları.
2. Orta Asiyada və Çin Türküstanında yaşayan türk xalqları.
3. Qafqazda və Kiçik Asiyada yaşayan türk xalqları.
4. Volqaboyunda yaşayan türk xalqları.
5. SSRİ-nin Qərbi Avropa ərazisində və Şərqi Avropa ölkələrində yaşayan türk xalqları.¹

Ümumiyyətlə, Ə.Şükürlünün təsnifatı türk xalqlarının yayıldığı arealı əhatə etsə də, artıq "SSRİ" deyilən bir məkanın olmaması, cəmiyyətin sürətli inkişafı bu təsnifata dəqiqləşmələrin aparılmasını zəruriləşdirir və türkdilli xalqların məskunlaşdıqları ərazilərin aşağıdakı kimi təsnif edilməsi daha doğru olar:

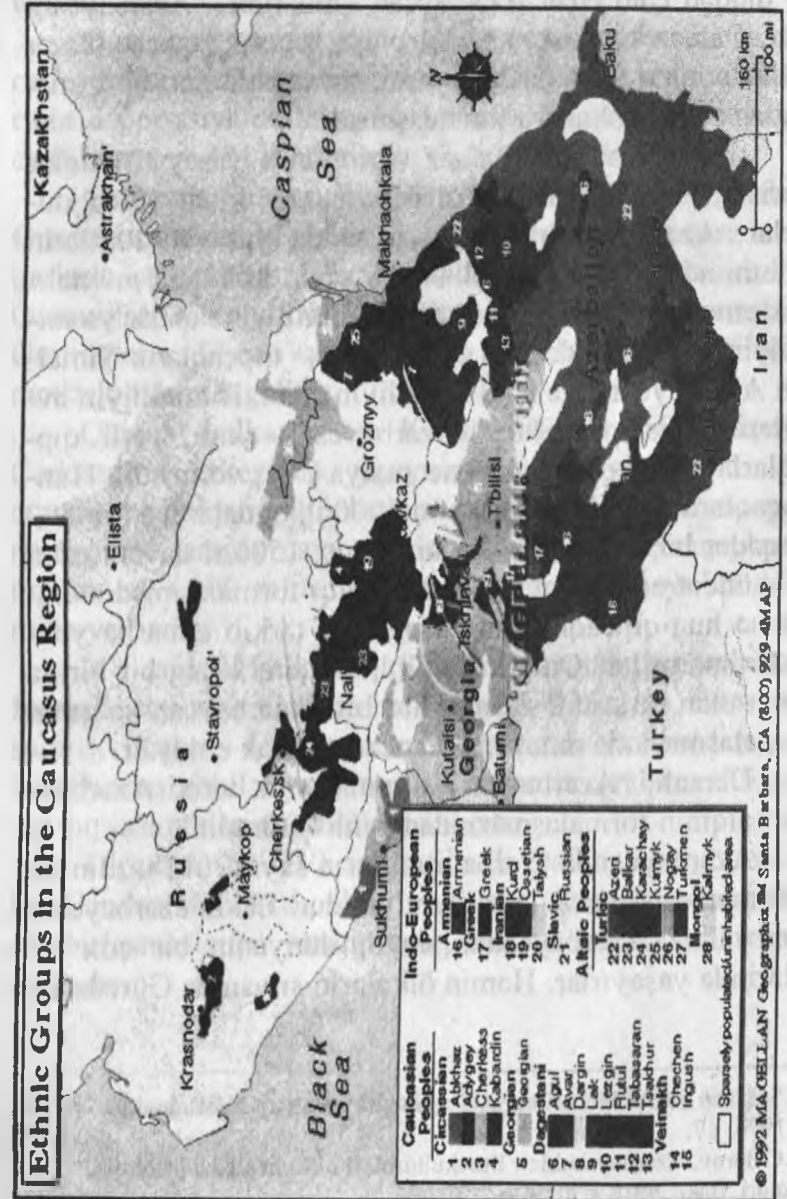
1. Qafqazda yaşayan türk xalqları.
2. Orta və Kiçik Asiyada yaşayan türk xalqları.
3. Sibirdə və Volqaboyunda yaşayan türk xalqları.
4. Çin Türküstanında yaşayan türk xalqları.
5. Avropada yaşayan türk xalqları.

1. Qafqazda yaşayan türk xalqları

Qafqaz strateji mövqeyi, əlverişli iqlimi və münbit torpaqları ilə digər ərazilərdən fərqlənir.

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B. 1993, səh 7-11.

Qafqazda yaşayan türk xalqları

© 1992 MA O'BRIAN Geo-Graphic, Inc. Santa Barbara, CA (800) 929-4MAP

Bu xalqların içərisində qədim mədəniyyəti, dövlətçiliyi ilə diqqəti cəlb edən Azərbaycan türkləridir. “Azərbaycanlılar Qafqazda məskən salmış oğuz, peçeneq, qıpçaq, xəzər qəbilələrinin, eləcə də Midiya, alban tayfalarının birləşməsindən əmələ gəlmiş və formalaşmışdır”¹.

Azərbaycanlılar Qafqaz regionunda yaşayan xalqlar içərisində say etibarilə ruslardan sonra ikinci yerdə dururlar. Azərbaycanlılar Azərbaycanda yaşayan türklərin ümumi adı kimi qəbul edilsə də, onun kökündə müxtəlif türk etnosları dayanır. Eramızın I minilliyinə qədər və minilliyin əvvəllərində hun türklərinin – qıpçaqların Şimaldan Azərbaycana gəlişi, I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində isə oğuzların Azərbaycana axını, yerli qıpçaqlarla gəlmə oğuzların inteqrasiyası baş vermişdir. Hun-qıpçaqların Azərbaycana axını 1000 il, oğuzların axını 500 ilə qədər bir müddətdə davam etmiş, 1500 il davam edən bu müddət ərzində Azərbaycan xalqı formalaşmışdır. Lakin nə hun-qıpçaqlar, nə də oğuzlar tərkib etibarilə yekcins olmamışlar. Onların tərkibində qararlaşan, bir-birinə yaxın olan türk etnoslarının hər biri Azərbaycan xalqının formalaşmasında müəyyən dərəcədə iştirak etmişdir.

Deməli, “Azərbaycan xalqının etnik tarixi Azərbaycan xalqının formalaşmasından daha qədimdir”².

Azərbaycanda azərbaycanlıların sayı (2011-ci ilin ilk məlumatlarına görə) artıq 9 milyondur. Lakin azərbaycanlılar yalnız Azərbaycanda deyil, dünyanın bir çox ölkələrində yaşayırlar. Həmin ölkələrin sırasında Gürcüstan,

¹ Ə.Şükürov., A.M.Məhərrəmov. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1976, s.7.

² N.Cəfərov. Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birləşmənin siyasi-ideoloji üfəqləri, Bakı, 2001, s.30.

Rusiya, İran, Türkiyə, İraq, Orta Asiya dövlətləri və s. vardır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisindən Azərbaycan türklərinin deportasiya edilməsi nəticəsində bu ərazidə azərbaycanlıların sayı 0%-ə enmişdir.

Qafqazda yaşayan ikinci türkdilli xalq qumuqlardır. Qumuqlar “türkdilli polevelərin uz, peçeneq və qara bulqarlarla çarpazlaşması nəticəsində meydana çıxmışdır”¹. Qumuqlar, əsasən, Dağıstan ərazisində məskunlaşmışlar. Qumuqların dilində qıpçaq, oğuz və bulqarların dil əlamətlərinə də rast gəlinir.

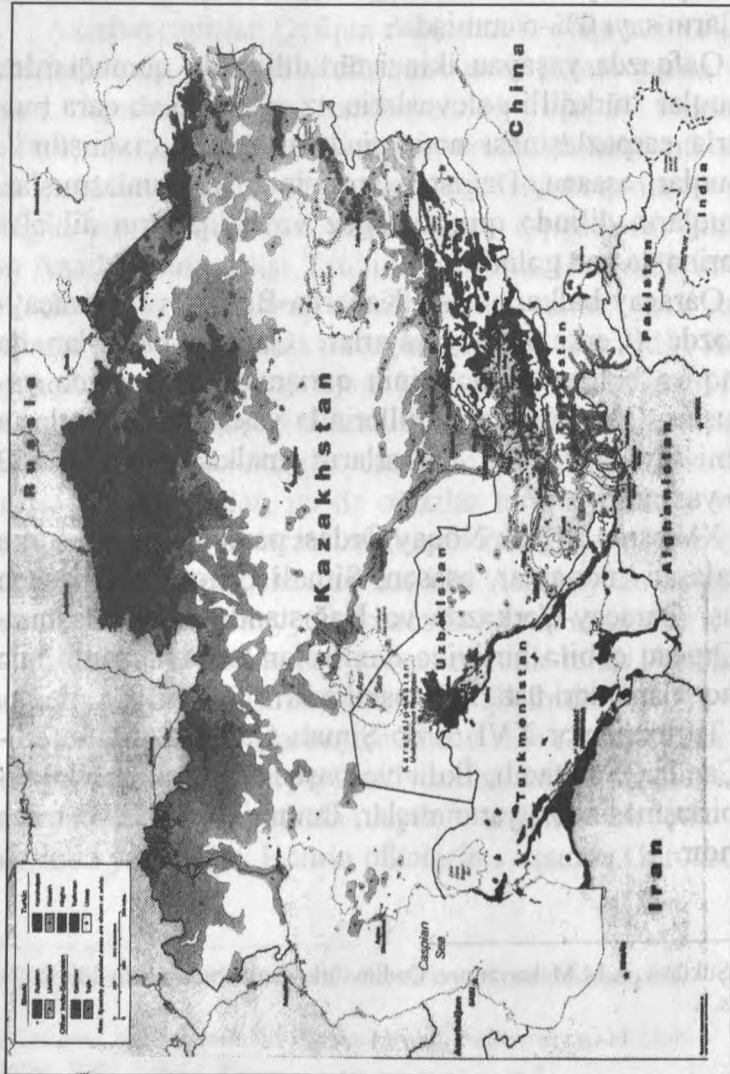
Qaraçay-balkarlar isə Kabarda-Balkar və Qaraçay-Çərkəzdə (Çerkeziya) yaşayırlar. Qaraçay-balkarlar da qıpçaq və bulqar qəbilələrinin qarışması nəticəsində yaranmışlar. Qaraçay çayı sahillərində yaşayan qaraçayların ümumi sayı 200 minə, balkarların (malkar) sayı isə 150 minə yaxındır.

XV əsrdə Böyük Noqay Ordası parçalandıqdan sonra formalaşan noqaylar, əsasən, Şimali Qafqazda məskən salmış, Qaraçay-Çərkəzdə və Dağıstanda məskunlaşmışlar. Qıpçaq qəbilə birliyinə daxil olan noqayların dilində qıpçaq əlamətləri üstünlük təşkil edir.

Turuxmenlər XVI əsrdə Şimalı Qafqaza sürgün edilən Çandar, Sonhacılı, İkdir və başqa türkmən qəbilələrinin birləşməsindən yaranmışlar, ümumi sayları 200 minə yaxındır.

¹ Ə.Ç.Şükürov. A.M.Məhərrəmov. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1976, s.7.

2. Orta və Kiçik Asiyada yaşayan türk xalqları

Orta və Kiçik Asiyada yaşayan türk xalqları qrupuna türkmənlər, türklər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar, uyğurlar və sarı uyğurlar daxildir. Onların arasında ön sırada türklər dayanır.

Türklər, əsasən, Kiçik Asiyada yaşayan və oğuz, qırpaq qəbilələrinin birləşməsindən əmələ gələn bir xalqdır. Çox böyük bir hissəsi Türkiyədə (75 milyondan artıq) yaşasa da, onların bir qismi Şərqi Avropa, Amerika və digər Asiya ölkələrində yaşayır.

Türklərin etnik tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Orxon-Yenisey abidələrində onlar özlərini göytürk adlandırmış, Çin mənbələrində isə bu söz tu-kun, tu-kyue, tukyuk, türkit formalarında şəkli dəyişikliklərə uğramışdır.

Tədqiqatçıların etnonimin etimologiyasına münasibəti birmənalı olmamışdır. Lakin türk sözünün “güc, qüvvət” mənasında izahı, bircə, daha ağlabatandır. Çünki Orxon-Yenisey abidələrində türk adı ilə adlandırılan qəbilə birinci və ikinci türk xaqanlığı dövründə türk qəbilələri içərisində daha qüdrətli olması və hakim mövqeyi ilə seçilirdi.

Oğuz, qırpaq, qarluq, uyğur qəbilələrinin birliyindən əmələ gələn özbəklər XIII-XV əsrlərdə formalaşmışlar. Kütləvi şəkildə Özbəkistanda yerləşsələr də, hazırda digər Asiya dövlətlərində də yaşayırlar. Ümumi sayı 16 mln-dan çoxdur. XX əsrin I yarısına qədər özbəklər özlərini cığatay, özbək, XIX əsrə aid bəzi rus mənbələrində isə sart adlandırmışlar.

Qazaxların vətəni, əsasən, Qazaxıstandır (sayları 10 mln-a yaxındır). Onlar Orta Asiyanın digər dövlətlərində də məskunlaşmışlar. Qazaxlar Böyük Noqay Ordası parçalandıqdan sonra – XV əsrdə formalaşmışlar.

Xakaslar Xakasiya Respublikasında yaşayırlar. Era-dan əvvəlki Çin mənbələrində bu xalqın adı xaqias şək-lində işlənmiş, ruslar onları “Abakan tatarları” adlandır-mışlar. Xakasların sayı 80 mini keçmişdir.

Ob çayının Çulum hövzəsinə töküldüyü yerdə məs-kunlaşan başqa bir türk xalqını məkana uyğun olaraq Çulum tatarları adlandırmışlar. Onların dilini teleut dilinin dialekti də adlandırırlar. N.A.Baskakov Çulum tatarlarını türkləşmiş ostyaq və ya keltlərin nəslə hesab edir.

İrqi cəhətdən monqollara yaxın olan saxalar, əsasən, Yakutiyada, Kamçatkada yaşayırlar. Ruslar onları yakutlar adlandırırlar. Saxaların dilində monqol, tunqus, mancur xalqlarının dil ünsürləri çoxluq təşkil edir.

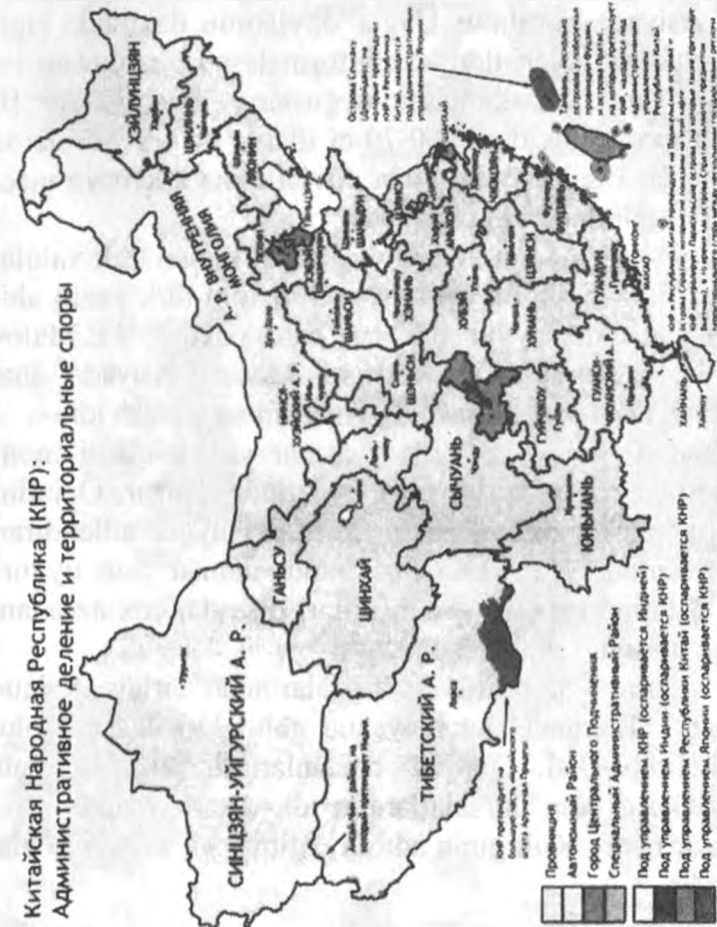
Qaraqaşlar (tofalar) azsayılı türk xalqlarındandır. Əsasən, İrkutsk vilayətində yaşayırlar. Əhalinin sayı 2000 nəfərə qədərdir.

Özlərini tıva, tıva kiji adlandıran tualar, əsasən, Tu-va Muxtar Respublikasında və Monqolustanda yaşayırlar. Volqaboyunda yaşayanlar: tatarlar Tatarıstanda və Rusiya Federasiyasının digər bölgələrində yaşayır. Ümumi sayı 10 milyondan artıqdır. Başqırdlar – Başqırdıstanda, sayı 3 milyondan artıqdır. Çuvaşlar – Çuvaşıstanda yaşayır və sayı 1 milyon 500 mindir.

Şorların məskunlaşdığı ərazilər Şimali Altay və Kuz-netsk Alatausudur. Şorların dili qrammatik xüsusiyyətinə və leksikasına görə xakas dili ilə oxşardır. Şorların sayı 20 min nəfərə çatır.

Kamasınlar və yukakirlər azsayılı türk xalqlarıdır, Sibirdə məskunlaşmışlar. Kamasınlar Krasnoyarskda, Kanı çayı sahillərində yaşayırlar.

4. Çin Türkünstanında yaşayan türk xalqları

Çində yaşayan türkdilli xalqlar, əsasən, uyğurlar, salarlar və sarı uyğurlardır. “Uyğurlar qədim hun, tukyuy, qarluq, çigil qəbilələrinin birləşməsindən törəmiş türk xalqıdır”¹.

Onlar qədim hun, tukyuy qəbilələrinin birliyindən təşəkkül tapmış və bu inkişaf X-XII əsrlərdə Çində və Orta Asiyada qurulmuş Uyğur dövlətinin daxilində çigil və qarluq qəbilələri ilə birləşib formalaşanadək davam etmişdir. Çində məskunlaşan uyğurların ümumi sayı 10 mln.-a yaxın olsa da, 1960-70-ci illərdə və son dövrlərdə onların bir hissəsi Orta Asiya dövlətlərinə köçməyə məcbur (300 mindən çox) olmuşdur.

Uyğurlar qədim mədəniyyətə malik olan türk xalqlarından biridir. Elə buna görədir ki, qədim türk yazılı abidələri içərisində uyğur abidələri daha çoxdur. S.E.Malov yazır ki, «uyğurlar qədim vaxtlarda Mərkəzi Asiyada şəhər həyatının daha çox inkişaf etdiyi mədəni xalqlardan idi»².

Sarı uyğurlar da Çində yaşayır və bir qismi monqolca, tibetçə, bir qismi isə Çin dilində danışır. Özlərini şirə (monqol dilində “sarı” deməkdir) uyğur adlandıran bu xalq monqol, tibet və Çin dilində danışır. Sarı uyğurların özlərinə məxsus qədim dilləri olsa da, çox az adam bu dili qoruyub saxlamışdır.

Salarlar oğuzların 24 tayfalarından biridir. Səlcuq yürüşləri dövründə Azərbaycana gəlmələri ehtimal olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının baş qəhrəmanı Salur Qazan xan da salarlardan idi. Azərbaycanda saler (Şəmkir r-nu), Kültiginin adı da ehtimal ki, salarlarla əlaqədardır.

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B., 1993, s.9.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Л.,1951, с.95.

5. Avropada yaşayan türk xalqları

Avropada məskunlaşmış türk xalqları say etibarilə o qədər də çox deyil. Onların bir hissəsi hun imperiyası dövründə (b.e-nin V əsrinə qədər), bir hissəsi isə eramızın V-XII əsrlərində həmin ərazidə məskən salmış qaqauzlar, qaraimlər, qreklər//urumlar və Krım tatarlarıdır.

Moldovada, qismən də Ukraynada yaşayan qaqauzları XIX əsrin sonunda rus-türk müharibəsi dövründə Bolqarıstandan sürgün etmişlər. Hazırda qaqauzların bir hissəsi də Rumıniyada, Yunanıstanda və Bolqarıstanda yaşayır. Qaqauz xalqı oğuz, bulqar, qıpçaq qəbilələrinin birliyindən təşəkkül tapmışdır. Dil baxımından türk dillərinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxil olan qaqauzlar xristian dövlətləri əhatəsində yaşadıklarından tədricən xristianlığı qəbul etmişlər.

Qaraimlər Litvada, Ukraynada yaşayan azsaylı türk xalqlarından biridir. Onlar yəhudi dininin karay təriqətinə sitayiş etmiş və İsrailə, Amerikaya mühacirət etmişlər. Bu səbəbdən əhalinin dəqiq sayı məlum deyil.

Qreklər//Urumlar kütləvi şəkildə Ukraynada yaşayır, xristianlığa etiqad edirlər. Gürcüstanda və Şimali Qafqazda yaşayan qreklərdən dil baxımından fərqlənmirlər.

Krımada məskən salmış Krım tatarlarının taleyi daha acınacaqlı olmuş, bir neçə dəfə Rusiyanın ucqar əyalətlərinə və Orta Asiyaya sürgün olunmuşlar.

II FƏSİL

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Türk xalqlarının, eləcə də onların dillərinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Lakin, məlumdur ki, qədim dövrlərdə mövcud olmuş bir çox türk dilləri bu gün artıq ölü dillərə çevrilmiş, digərləri isə inkişaf etmiş, yeniləşmişdir.

Türkoloqlar arasında belə bir fikir formalaşmışdır ki, şərqli türk dilləri qərbi türk dillərinə nisbətən daha qədimdir. S.Y.Malovun fikrincə, o türk dilləri qədim hesab edilə bilər ki, onlarda daha çox qədim dil faktları qorunub saxlanmış olsun. Alim bu xüsusda tatar və başqırd dilini nümunə göstərmiş, lakin onlardakı yeniliyi, müasirliyi də elə qədimlikləri ilə əlaqələndirmişdir: «Görünür, onlar uzun bir həyat yolu keçmişlər. Onların dili bir çox qonşu dillərlə (fin, slavyan və s) qarışmışdır. Lakin əvvəlcədən demək lazımdır ki, onların dili Şərqi türk dillərindən qədimliyinə görə geri qalmır. Qərbi türk dillərində isə qədim dil ünsürlərini əvəz edən yeni dil elementləri özünü göstərir»¹. Türk dilləri uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ən qədim dövrlərdən bu günə qədər olan türk dillərini tarixi inkişaf baxımından türkoloqlar dörd qrupa bölmüşlər:

1. Ən qədim türk dilləri: bulqar, uyğur (sarı uyğur), çuvaş, yakut dilləri.

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М. Л., 1951, с.5.

2. Qədim türk dilləri: qədim oğuz (qədim türk runik yazılarının dili), tofa, tuvin, xakas, şor və uyğur (uyğur yazılı abidələrinin dili) dilləri.

3. Yeni türk dilləri: Azərbaycan, qaqauz, qıpçaq, peçeneq, poloves, salar, türk, türkmən, özbək, çulım, çığatay və uyğur (Çində və Şərqi Türküstanda yaşayan müsəlman uyğurların dili) dilləri.

4. Ən yeni türk dilləri: başqırd, qazax, qaraqalpaq, qırğız, qumık, noqay, oyrot, tatar (Kazanda, Qərbi Sibirdə yaşayanlar), çuvaş, yakut dilləri .

Çağdaş türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin genetik əsasında qədim türk mədəniyyəti dayanır. Buna görə də qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi, nəşri, ali məktəblərin filologiya və tarix fakültələrində tədrisi türkün qədim tarixinin, mədəniyyətinin, yazısının öyrənilməsi istiqamətində görülən mühüm işlərdən biridir.

2.1. Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi tarixindən

Ən qədim türk əlifbası ilə yazılmış Orxon-Yenisey kitabələri ümumtürk yazılı abidələridir. Bu abidələr haqqında ilk məlumatı Əlaəddin Ata Məlik (XII əsr), "Tarixi-cahanguşa" əsərində vermiş olsa da, həmin məlumat avropalılara məlum olmamış və onlar abidələr haqqında ilk məlumatı XVII əsrdə almışlar. "Nord and Ost Tatarie" adlı əsərində Verxoturye çayının yaxınlığındakı qayalarda şəkillər və naməlum yazıların olması haqqında məlumat verilmişdir.

Daha sonra həmin yazılar haqqında Semyon Remezov, isveçli İ.Stralenberq və Messerşmidt məlumat vermişlər.

Remezov Orxon-Yenisey abidələrinin yeri haqqında məlumat vermiş, abidələrin özü haqda heç bir fikir söyləməmişdir. İlk dəfə Stralenberq həmin abidələrdən nümunələr vermişdir.

Akademik Pallas (1793) bir neçə mətni nəşr etdirsə də, abidələrin sistemli şəkildə elmi tədqiqinə XIX əsrin əvvəllərindən başlanılır.

1818-ci ildə Q.Spaski "Сибирский вестник" jurnalında "Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər" məqaləsini çap etdirmişdir. Məqalə tərcümə edilmiş, V.Humboldtun, eyni zamanda məşhur türkololoq Abel Remüzənin və başqalarının diqqətini cəlb etmişdir. Lakin onlar abidələrin türklərə mənsub olması fikrinin əleyhinə çıxmışlar. Q.Spaski özü də bu abidələrin slavyanlara mənsub olması fikrini irəli sürmüşdü. Rommel və Popov (1874) bu abidələrin qot mənşəli olduğunu söyləmişlər¹.

Yenisey çayı ətrafında tapılmış yazıların tədqiq edilməsində rus alimi N.Yadrintsevin böyük xidmətləri olmuşdur. O, həmin abidələrin mənsubluğu haqqında söylənmiş fikirlərin əksinə çıxaraq, bu yazıların türk mənşəli olduğu fikrini irəli sürmüşdür: Abidələrin çox qədim olmasını, hətta İsanın doğulmasından da əvvələ aid olduğunu, 2000 il salamat qaldığını və türklərə mənsub olduğunu iddia etmişdir. "Kültigin" və "Bilgə xaqan" abidələri də məhz Yadrintsev tərəfindən aşkar edilmişdir. Bütöv şəkildə qorunub saxlanmış olan "Kültigin" abidəsi Orxon-Yenisey

¹ Bax.Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.6-32.

əlifbasının açılmasına səbəb oldu. 1889-cu ildə M.M.Yadrintsevin başçılığı ilə Monqolustana səyahət edən ekspedisiya məlum kitabələrlə yanaşı, yeni-yeni abidələrin kəşf olunmasına səbəb oldu.

Orxon-Yenisey abidələri üzərində danimarkalı professor V.Tomsen və rus akademiki V.V.Radlov çalışdılar. 1893-cü ildə Tomsen runik yazıların sirrinin açılması ilə bağlı məlumat verdi. O, Kültigin abidəsində işlənmiş dörd sözü – *tenri, türk, kül və tigin* sözlərini, abidələrin türkdilli olduğunu müəyyən etdikdən sonra digər mətnləri də oxumuşdur. Bundan sonra V.Radlov Kültigin abidəsini tərcümə etmiş və bir neçə dəfə nəşr etdirmiş, abidələrin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri üzərində araşdırmalar aparmışdır. Həmin illərdə V.Banqın abidələrlə bağlı məqalələri çap edilmişdir.

1899-cu ildə P.M.Melioranskinin “Kültigin şərəfinə abidə” adlı kitabı nəşr edilmişdir ki, buraya həm abidənin tərcüməsi, həm də V.Tomsenin abidənin 1896-cı il tərcüməsinə yazdığı izahat da əlavə edilmişdir. Həmin vaxtdan etibarən abidələrin oxunması asanlaşdığı üçün və yazıların sirrinin açılması səbəbindən türk runik yazılarının oxunması ilə bir çox tədqiqatçılar məşğul olmağa başlamışlar: V.Bartold, Bloşe, V.Vasilyev, Deveriya, Korş, Markvart, N.Popov, Q.Şlegel, hətta iranşünaslar, ərəbşünaslar və başqaları qədim türk yazıları ilə məşğul olmağa başlamış, eyni zamanda yeni-yeni abidələr tapmağa cəhd göstərmişlər.

XX əsrin əvvəllərində bu istiqamətdə işlər tədricən yavaşca da, 1909-cu ildən yenidən vüsət aldı. Arxeoloji

qazıntılar nəticəsində, Lekok, Qrinvedel, Aurel Steyn, Oldenburqun ekspedisiyaları Şərqi Türküstanda kağız üzərində yazılmış xeyli abidə aşkara çıxarmışdır. Həmin abidələr Yenisey əlifbası ilə yazıya alınmışdı. 1912-ci ildə V.Kotviç tərəfindən Monqolustanda Küli Çor abidəsi kəşf edilmişdir. 1909-cu ildə Ramstedin axtarışları nəticəsində yenə Monqolustanda Suci və Selenqa abidələri tapılaraq 1913-cü ildə nəşr edildi. Selenqa abidəsi daş üzərində Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış və uyğur sülaləsinə məxsus olmuşdur. Abidədə uyğur sülaləsinin banisi Mo-yun Çorun şücaətindən, türk xaqanı Ozmış xaqanı məğlub etməsindən bəhs olunurdu.

Birinci dünya müharibəsi başlayana qədər Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsi istiqamətində A.N.Samoyloviç, S.Y.Malov, Y.Nemet, K.Donner, M.Rəsənen və başqaları böyük işlər görmüşlər. Lakin müharibənin başlanması yenə ekspedisiyaların, axtarışların zəifləməsinə səbəb oldu. 1930-cu ildən başlayaraq bu sahədə daha çox türk alimi H.N.Orkun və rus alimi S.Y.Malovun böyük xidmətləri olmuşdur. S.Malov Orxon-Yenisey əlifbası ilə çubuq üzərində yazılmış yeganə nümunə olan “Talas çubuğu”nu arxeoloq Massondan alıb, tərcüməsi ilə birgə nəşr etdirmişdir. Həmin ərsəfdə H.N.Orkun Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş, ağac, kağız üzərində yazılmış bütün kitabələri toplamış, tərcümə və qeydlərlə birgə nəşr etdirmişdir.

S.Y.Malov bir neçə dəfə Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələrin əksəriyyətini əhatə edən əsərlərini çap etdirmişdir. “Tuvanın qədim türk abidələri” adlı əsərin müəllifləri isə İ.A.Batmanov və A.Ç.Kunaa olmuşdur.

V.Tomsenin tərcümə və nəşr etdirdiyi “İrk bitig” (“Fənamə”) bu abidələr arasında həcm və məzmun etiba-

rilə xüsusi yer tutur. Son illərdə də qədim türk yazılı abidələri, Orxon-Yenisey kitabələri, Uyğur yazıları üzərində tədqiqatlar davam edir. Abidələrin müntəxəbatı tərtib edilmiş, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, lüğətlərinin tərtib olunması, abidələrdə işlənmiş xüsusi adların öyrənilməsi, abidələr əsasında qədim türk ədəbi dilinin, ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsi, abidələrin mətnlərinin, transkripsiya və tərcümələrinin yenidən çap edilməsi sahəsində böyük işlər görülməkdədir. Orxon-Yenisey abidələrini Orxon və Yenisey abidələri olmaqla, iki qrupa ayırmaq daha məqsəduyğundur.

2.1.1. Orxon abidələri

1. Kültigin abidəsi. Böyük və kiçik abidədən ibarət olan Kültigin abidəsi Göytürk dövlətinin hökmdarı Bilgə xaqan tərəfindən 731-ci ildə ölmüş qardaşı Kültiginin şərəfinə 732-ci ildə qoyulmuşdur. Abidə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev tərəfindən tapılmışdır. 1899-cu ildə P.M.Melioranski abidə üzərində dərin elmi axtarışlar aparmış, tərcüməsini dəqiqləşdirmiş, mətbəə üsulu ilə çap etdirmiş, V-VIII əsr göytürk qəbilələri haqda geniş məlumat vermişdir. (şəkil № 15; 18-21, səh 425-430).

2. Bilgə xaqan abidəsi. Abidə Bilgə xaqanın şərəfinə daş üzərində yazılmışdır. Kültigin abidəsində olduğu kimi bu abidənin də arxasında Çin dilində yazılar yazılmış və abidələr Orxon çayının sahillərində tapılmışdır. İlk dəfə bu abidə haqqında məlumatı N.M.Yadrintsev vermişdir.

Kültiginin böyük qardaşı olan Bilgə xaqanı (Mogilyanı) 734-cü ildə çinlilər aldaraq ziyafət məclisinə dəvət etmiş və zəhərləyib öldürmüşlər. Halının pislədiyini görən xaqan zəhərləndiyini başa düşür və son nəfəsində məc-

lisdəkiləri qılıncdan keçirir. Həm Kültigin, həm də Mogilyan abidəsi onların yaxın qohumu Yollığ tigin tərəfindən tərtib edilmişdir. Buna görə də abidələr bir-birindən çox az fərqlənir. (Şəkil №16, 17, 20-28, 30; səh 426-436)

3. Tonyukuk abidəsi. Tonyukuk böyük türk xaqanlarından İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanın müşaviri (vəziri) olmuş, öz dövrünün siyasi xadimi hesab edilmişdir. Abidə Tola çayının şimal hissəsində yerləşir. Birincidə 35 sətir, ikincidə 27 sətir olmaqla iki daş üzərində yazılmışdır. Bütövlükdə abidə 62 sətirdən ibarət olmuş, V.Radlov və V.Tomsen tərəfindən nəşr edilmişdir. (Şəkil № 27, 41, 42, səh, 435, 443, 444)

4. Küli Çor abidəsi. Uyğur qəbilələrinə başçılıq etmiş Küli Çorun şərəfinə 720-721-ci illərdə daş üzərində oyma üsulu ilə yazılmış, ilk dəfə Polşa alimi V.Kotviç tərəfindən 1912-ci ildə Monqolustanda, İhe-Huşotu adlanan yerdə tapılmış, 1913-cü ildə tərcüməsi ilə birgə çap edilmişdir. Qəbir daşının bir neçə yerində bir-birini tamamlayan kiçik mətnlər yazılmışdır. Daşın qərb hissəsindəki yazı 12, şərq hissəsindəki yazı 13, cənub hissəsindəki yazı isə cəmi 4 sətirdən ibarətdir. (Şəkil №43-48, səh 445-446).

5. Moyun Çor abidəsi. Abidə Göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Uyğur qəbilələrinin başçısı olan Moyun Çorun abidəsinin Göytürk əlifbası ilə yazılması bu əlifbanın o dövrdə geniş yayıldığını və uyğurların ondan istifadə etdiklərini göstərir. Abidə 1909-cu ildə G.İ.Ramstedt tərəfindən tapılaraq tərcüməsi ilə birgə çap edilmişdir.

6. Falnamə - "İrk bitig" abidəsi. Bu abidə kağız üzərində yazılmış, 100 sətirdən ibarət olmuşdur. "Falnamə" qədim türk yazıları içərisində tapılmış əlyazmaların ən mükəmməlidir. Çox keyfiyyətli kağızdan, yapışqandan istifadə edildiyi üçün yaxşı qorunmuş, aşınmaya uğramamışdır. Yazılar olduqca yaxşı vəziyyətdədir və aydın

oxunur. “İrk bitig” (“Falnamə”) ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir. Hər hissənin əvvəlində içi qırmızı rənglənmiş qara dairələr vardır. Dairələrin sayı birdən dördə qədərdir. Fala baxdıran şəxs zəri 3 dəfə atarmış. Hər dəfə düşün rəqəmə uyğun “Falnamə”nin səhifələrindəki dairələrə baxılar və fala baxanın niyyətinin yaxşı və ya pis olduğu söylənilərdi. Abidəni ilk dəfə 1912-ci ildə Tomsen ingilis dilində, sonralar H.Orkun türkcə, S.Malov isə rus dilində nəşr etdirmişdir¹. S.Malov abidəni “Fal kitabı” («Гадательная книжка») adlandırmış, orada qədim uyğurların etiqadlarına dair bəzi qeydlər vermişdir. Qeydlərdə deyilir: əgər insan yuxuda Çin hökmdarını görərsə, bu, var-dövlət və uzunömürlüyə işarədir. Yuxuda qartal görmək dövlətli olmağa; yaxşı bəslənmiş atın üstündə özünü görmək varlı olmağa, xəstə atın üstündə olmaq isə xəstəliyə işarədir. Əgər yuxuda uçursansa, böyük bəxşiş alacaqsan. Yağış yağdığını görsən hər şey yaxşı olacaq və s.²

7. Ongin abidəsi. Orxon-Yenisey abidələri içərisində nisbətən az öyrənilmişdir. Abidəni N.M.Yadrintsev 1891-ci ildə Ongin çayı hövzəsində, Manitu dağının yaxınlığından tapmışdır. İlk dəfə 1895-ci ildə V.Radlov, sonra H.Orkun, S.Malov, Triyarski və başqaları tərəfindən dərc edilmişdir. Mətn Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmışdır. Abidənin kimin şərəfinə qoyulması məsələsi bir çox mübahisələrə səbəb olmuş, həqiqətə daha yaxın olan əsaslı fikri isə ilk dəfə V.V.Radlov ifadə etmişdir. O yazırdı ki, abidə türk xaqanı Mogilyanın atası Kutluğ xanın öldüyü il, Cahan şahın hakimiyyətinin birinci ilində - 693-cü ildə qoyulmuşdur. Müxtəlif ehtimalların olmasına baxmaya-

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov.Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993,s.190.

² Малов С.Е. Памятники древтюркской письменности. Л.,1951, с.92.

raq, abidənin neçənci ildə, kimin şərəfinə qoyulması ilə əlaqədar dəqiq fikir söyləmək mümkün deyil. “Ongin abidəsi 692-ci ildə (əjdaha ilində), yaxud 689-cu ildə (qoyun ilində) müdrik İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən İltəris xaqanın apardığı döyüşlərdən birində həlak olmuş atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğanın şərəfinə qoyulmuşdur”¹. (Şəkil №10-14, səh.422-424).

Suci abidəsi, Şinə-usu abidəsi, Turfan yazıları, Talas abidəsi və s. Orxon abidələri sırasına daxildir.

Qədim türk yazılı abidələri geniş bir ərazidə yerləşir. (Şəkil №1-10, səh 417-421).

2.1.2 Yenisey abidələri

Məlumdur ki, Göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim türk yazılı abidələri, daş kitabələr ilk dəfə Yenisey çayının hövzəsində tapılmışdır. Bu abidələri ilk dəfə V.Radlov, daha sonra S.Y.Malov siyahıya almış, onların sayının 50-yə qədər olduğunu söyləmişdir. Bir neçə dəfə siyahıya alınmış Yenisey abidələrinin sayının 140 olduğu qəbul edilmişdir. Bu abidələr, əsasən, qəbirüstü daşlardan ibarətdir. Yenisey abidələri Tuva və Minusin abidələrindən ibarətdir, həcm etibarilə Orxon abidələrindən daha kiçikdir:

1. Uyuq-Tarlıq abidəsi – Abidə fin tədqiqatçıları tərəfindən Uyuq-Tarlıq çayının sahillərində Mixaylov kəndinin yaxınlığında tapılmışdır. V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir. Daş üzərində yazılmış iki sətirdən ibarətdir, yuxarı hissəsində damğa işarəsi vardır. Abidə sonralar H.Orkun, S.Malov, İ.Batmanov tərəfindən tərcümə və çap edilmişdir.

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov.Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993,s.190

2. Uyuq-Arxan abidəsi – Uyuq çayının sol sahilindən tapılmış bu abidə, çay daşı üzərində yazılmış beş sətirdən ibarətdir. Yazılar Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış, maral, qaban şəkilləri ilə bəzədilmişdir. İlk dəfə V.Radlov tərəfindən nəşr etdirilən Uyuq-Arxan abidəsi, sonralar dəfələrlə tərcümə və nəşr edilmişdir.

3. Say etibarilə çox, həcm etibarilə Orxon abidələrindən kiçik olan Yenisey abidələrindən biri də Uyuq çayının bir qolu olan Turan çayının sağ sahillərindən tapılan *Uyuq-Turan abidəsidir*. V.Radlov tərəfindən nəşr edilmiş Uyuq-Turan abidəsi cəmi 10 sətirdən ibarət olmuşdur. Əhəngdaşı üzərində yazılmışdır. Daşın hündürlüyü 255, eni 33, qalınlığı 25 sm-dir. İki enli üzündə yazılmış 3 sətirlik yazılar Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış, daşın digər səthlərində heyvan şəkilləri və damğalar təsvir edilmişdir.

4. Yenisey abidələri içərisində Ottu-taş dağının ətrafından tapılmış **Uluğ-Kem** abidəsinin həcmi daha kiçikdir, cəmi bir sətirdən ibarətdir. İlk dəfə Radlov tərəfindən nəşr edilmiş, sonralar rus, fin atlaslarına salınmış, Malovun, Orkunun əsərlərində də yer almışdır.

5. Barlıq abidələri – Barlıq çayı ətrafında tapılmış dörd yazılı daşı əhatə edir. Onlardan birincisi 3 sətirdən ibarətdir. Qırmızı qum daşı üzərində yazılmışdır. İkinci Barlıq abidəsi D.A.Klements tərəfindən tapılmışdır, qırmızı qum daşı üzərində yazılmış dörd sətirdən ibarətdir. Üzərində bəzi Orxon-Yenisey yazılı abidələrində olduğu kimi, xaç və yarım-dairə şəkilləri də vardır. D.A.Klements tərəfindən tapılmış üçüncü Barlıq abidəsində də dörd sətir yazı vardır. Hündürlüyü 140 sm, eni 56 sm olan qırmızı qum daşı üzərində yazılmış dörd sətir yazıdan, xaç və yarım-dairə işarəsindən ibarətdir. Abidələrin üzərindəki xaça

oxşar işarənin damğa olması ehtimal edilir. Hündürlüyü 92 sm, eni 68 sm olan dördüncü abidə aşınmaya daha çox məruz qalmış, üç sətirdən ibarət yazının müəyyən hissəsi oxunmaz hala düşmüşdür.

6. Yenisey abidələri içərisində həcminə görə böyük abidə **Elegeş abidəsidir**. Hündürlüyü 320 sm, aşağı eni 66 sm, yuxarı eni 15 sm olan qırmızı qum daşı üzərində yazılmış 12 sətirdən və şəkillərdən ibarətdir. Digər abidələrdə rast gəldiyimiz xaç şəkilli damğa bu abidədə də vardır. Abidəni D.A.Klements və Oşurkovun estampaqları əsasında ilk dəfə V.Radlov oxumuş, sonra V.Tomsen, H.Orkun, S.Malov və başqaları araşdırmışlar.

7. Begre abidəsini də ilk dəfə V.Radlov oxumuşdur. Əldə olan ən böyük Yenisey abidəsi hesab edilir. Dörd tərəfi də yazılmış 152 sm-lik daşın üzərində 13 sətir yazı vardır. Abidəni ilk dəfə tapıb estampajını çıxaran Oşurkov olmuşdur. Yazılar olduqca aydın və tam şəkildədir.

8. Uluğ-Kem-Kuli-Kem abidəsi yaxşı mühafizə edilməmiş, aşındığı üçün yazılar oxunmaz hala gəlmişdir. Dörd sətirdən ibarət olan slans daş üzərində yazılmışdır. Abidəni D.A.Klements tapmış, ilk dəfə V.Radlov nəşr etdirmişdir.

9. Kemçik Qayabaşı abidəsi. İşkem çayının Kemçik çayına töküldüyü yerdə, çayın sağ sahilində qaya üzərində yazılmış 9 sətirdən ibarət olan abidə digər abidələrdən fərqli olaraq qəbirüstü daş deyil. Sətirlərdən üçü (1, 2 və 5-ci sətirlər) əks istiqamətə, soldan sağa doğru yazılmışdır. Abidəni D.A.Klements estampajı və fin atlasındakı şəkil əsasında V.Radlov tədqiq etmiş, tərcüməsi ilə birlikdə çap etdirmişdir.

10. Açura abidəsi. 1857-ci ildə Kostov tərəfindən Abakan şəhərinin 30 kilometrliyində, Açura kəndinin 20

kilometrliyində tapılmış **Açura abidəsi** Minusinsk muzeyində saxlanılır. Lakin daşın üzərindəki yazılar aşınmaya məruz qaldığı üçün ön və arxa tərəfindəki yazıları oxumaq bir qədər çətin olmuşdur. İlk dəfə Açura yazılarını V.Radlov oxuyub tərcümə etmiş, nəşrinə müvəffəq olmuşdur.

11. Abakan çayının sağ tərəfində yerləşən Yudineya və Monok kəndlərinin yaxınlığındakı Altun gölün ətrafında 1878-ci ildə tapılmış yazılar **Altun göl abidələri** adlandırılmışdır. Abidələr iki qəhvəyi qum daşı üzərində yazılmışdır. Birincidə 3, ikincidə 4 sətir yazı vardır və yaxşı qorunmuşdur. Abidələrin hər ikisini V.Radlov transkripsiya və tərcüməsi ilə birgə nəşr etdirmişdir.

12. Uybat abidələri Uybat çayının sahillərində tapılmışdır. Uybat abidələri üzərində yazı və şəkillər olan beş daşdan ibarətdir. Birinci abidə 1896-cı D.A.Klements tərəfindən tapılmışdır. İnsan şəkli, üç dalğavari cizgi və bir sətir yazı yaxşı qorunduğundan asan oxunur.

İkinci abidə 1885-ci ildə Uybat çayının sağ tərəfində yerləşən Çirkovo kəndi yaxınlığında qızılaxtaran Kuznetsov tərəfindən tapılmış və Minusinsk muzeyinə verilmişdir. Beş sətirdən ibarət yazı tam deyil. Üçüncü Uybat abidəsi birinci dəfə Messersmidt tərəfindən 1721-ci ildə, ikinci dəfə isə D.A.Klements tərəfindən tapılmışdır. Üçüncü Uybat abidəsinin şəkli İ.Stralenberqin əsərində də verilmişdir. Üçüncü abidə 4 sətirdən ibarət olmuşdur. Dördüncü Uybat abidəsi Uybat çayının mənsəbindən qərbdə fin tədqiqatçıları tərəfindən tapılmışdır. Yerli əhali abidəni "Uzunoba" adlandırmışdır¹. Dördüncü Uybat abidəsi müəyyən hissələri aşınmaya məruz qalmış 3 sətirdən ibarətdir. Be-

şinci Uybat abidəsi 1847-ci ildə Kastren tərəfindən tapılmışdır. Qəbirüstü abidədir. "Qara Kurqan" qəbrinin üzərindədir.

Elmə məlum olan Uybat abidələrinin beşini də Radlov oxuyub tərcümə etmiş və nəşr etdirmişdir.

13. Kemçik-Çırğak abidəsi Kemçik çayının yaxınlığında Çırğak deyilən bir yerdə tapılmış, 1892-ci ildə abidəni Otto Donner nəşr etdirmiş, Tomsen, daha sonra S.Malov tərəfindən oxunmuşdur. Abidə Minusinsk muzeyində saxlanılır. Abidəni 1940-cı ildə H.N.Orkun tədqiq etmiş, tərcümə ilə birgə nəşr etdirmişdir.

14. Kızıl Çıra abidələri iki daşdan ibarətdir. Hər iki daşı S.Malov oxumuş, tərcümə ilə nəşr etdirmişdir. Birinci abidə Uluğ-xem çayının sağ sahilində Kızıl Çıra adlı bir yerdə, Kızıl şəhəri yaxınlığında, ikinci abidə isə birincidən 200 m şimal-qərb tərəfdə tapılmışdır. Qəbirüstü daşların birincisində altı, ikincisində isə yeddi sətir yazı vardır. Daşlar aşındığı üçün yazıların bəzi hissələri oxunmaz olmuşdur.

15. Tuba abidələri İ.T.Savenkov tərəfindən Tes kəndi yaxınlığından tapılmış üç yazılı daşdan ibarətdir. Abidələri Radlov elmi əsaslarla tədqiq və nəşr etdirmişdir. Birinci Tuba abidəsi iki sətirdən, ikinci və üçüncü Tuba abidələri üç sətirdən ibarətdir. Aşınmadığı üçün yazıların oxunması mümkün olmuşdur.

Üzərində xaç və qövs işarəsi (damğa) olan *Tuva abidələri* runik əlifba ilə (Orxon-Yenisey əlifbası) yazılmış üç daşdan ibarətdir. Birinci daşın üzərində 3 sətir yazı olmuş və daş yaxşı qorunmuşdur, yazılar oxunaqlı vəziyyətdədir. İkinci və üçüncü daşlar iki hissəyə parçalanmışdır. İkinci daşın birinci və ikinci parçaları üzərində beş, üçüncü daşın hər parçası üzərində isə iki sətir yazı

¹ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y.Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993, s.279.

olmuşdur. Abidələri ilk dəfə S.V.Kiselyev, sonra isə S.Y.Malov tərcümə və nəşr etdirmişdir.

16. Həcminə görə kiçik abidələr sayılan Çaxol abidələri də V.V. Radlov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Birinci abidədə iki sətir yazı və insan şəkli vardır. İkinci, üçüncü, dördüncü və beşinci daşların üzərində üç sətir yazı olmuş və yaxşı qorunmuşdur. Altıncı və yeddinci daşlar qaya üzərində güzgü üsulu ilə əks istiqamətdə yazılmış və daşlar aşındığı üçün yaxşı oxunmamışdır. Altıncı daşda beş sətir, yeddinci daşda üç sətir yazılmışdır. Səkkizinci daşın üzərində damğa (𐰇𐰏) və iki sətir yazı, doqquzuncuda 3 sətir, onuncu və on birinci daşlarda isə dörd sətir yazı vardır.

Bu günə qədər tapılmış, tədqiq və nəşr edilmiş Yenisey abidələrinin sayı çoxdur. Tele, Abakan, Sarqal-Aksı, Kara-Bulun, İyme, Ak-yus və digər bir çox abidələr bu sıradadır.

2.2. Uyğur abidələrinin tədqiqi tarixindən

Ən qədim türk xalqlarından olan uyğurlara məxsus qədim yazılı abidələrin, daş kitabələrin tədqiqinə XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Həmin dövrdə uyğurların tarixini, mədəniyyətini öyrənən Beynəlxalq Komitə yaranmış, yazılı sənədlərin toplanmasına, arxeoloji qazıntıların aparılmasına başlanmışdır. Bu sahədə Rusiya alimlərinin xidmətləri daha çox olmuş, ilk təşəbbüs Mirzə Kazım bəy tərəfindən irəli sürülmüşdür. Uyğurların qədim tarixinin öyrənilməsi sahəsində ilk tədqiqatçılardan olan Mirzə Kazım bəy 1841-ci ildə “Uyğurlar haqqında tədqiqat” əsəri ilə uyğurşünaslığın bünövrəsini qoymuşdur¹.

¹ Мирза Казим-бек. Исследование об уйгурах. СПб, 1841.

Sonralar N.P.Prjevalski, M.V.Pevtsov, P.K.Kozlov, A.Klemens, S.F.Oldenburq bu istiqamətdə ekspedisiyalarda iştirak etmiş, uyğurlara məxsus abidələrin toplanması, araşdırılması, nəşri ilə məşğul olmuşlar.

Tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dinlərə sitayiş etdiklərinə görə uyğurların günümüzə qədər gəlib çatan yazılı abidələri müxtəlif əlifbalarla, bəzən göy-türk, brahma-hind, bəzən mani və daha çox uyğur əlifbası ilə yazılmışdır¹. Uyğur əlifbası ilə yazılmış sənədlərin çoxluğu da bunu isbat edir.

Uyğur yazılı abidələrinin böyük bir qismi Çinin Turfan əyalətində tapılmışdır².

XIX əsrin sonlarında əvvəlcə D.A.Klemensin tapdığı iki abidəni, daha sonra Qryunvedelin ekspedisiyasının (1902-1903-cü il) tapdığı abidələri V.Radlov tədqiq etməyə başlamış, onun ölümündən sonra bu işi S.Y.Malov davam etdirmiş və “Uyğur dilinin abidələri” kitabına daxil etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində F.V.K.Müller xristian dini məzmunlu “Sehrkarların sitayışı” (1908) və budda dini məzmunlu “Altun yaruk” (1908) abidələrindən seçdiyi parçaları “Uyğurika” (1928) kitabında toplayıb nəşr etdirmişdir.

V.Radlovun 1909-cu ildə çap etdirdiyi “Xuastuanift” adlı abidəni, ondan sonra S.Malov tədqiq etmiş və “Manixeylərin tövbə duası” adı altında nəşr etdirmişdir. 1910-cu ildə isə Radlov Çin dilindən uyğurcaya tərcümə edilmiş “Tşastvastik” abidəsini nəşr etdirmişdir.

¹ Əbülfəz Quliyev. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı, B., 1993, s. 70-88

² K. Eraslan. Eski Uyğur Türkçesinin Grameri, Ankara, TDK yay. 2012

1909-1915-ci illər arasında S.Y.Malov bir neçə dəfə Qərbi və Mərkəzi Çində olmuş və bu ezamiyyətlər zamanı Çin dilindən tərcümə edilmiş “Altun yaruk” abidəsinin tam nüsxəsini əldə etmişdir. Uyğur abidələrinin öyrənilməsi, nəşri istiqamətində tədqiqatların, axtarışların geniş vüsət almasına baxmayaraq, bu abidələrin dili hələ də sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

Əldə olunan məlumatlar onu söyləməyə əsas verir ki, göytürk ədəbi dili ilə uyğur ədəbi dili bir-birindən kəskin fərqlənməmiş, sonralar müxtəlif əlifbalardan, Çin və fars dillərindən istifadə edilməsi ilə bəzi fərqlər əmələ gəlmişdir. Uyğur və Göytürk yazılı abidələri ümumi leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Başlıca fərq isə Göytürk yazılı abidələrində bir-iki variantda işlənən şəkildə, uyğur abidələrində dörd-beş variantda işlənməsidir.

Müxtəlif dinlərə sitayiş edən uyğurlar daş kitabələrini və digər abidələrini də müxtəlif əlifbalarda yaratmaq məcburiyyətində olmuşlar. Hindistan ətrafında yaşayan, budda dininə sitayiş edənlər brahma-hind əlifbasından, xristian dininə tapınanlar uyğur əlifbasından, atəşpərəstliyi qəbul edənlər isə mani əlifbasından istifadə etmişlər. Bəzi uyğur qəbilələri isə göytürk əlifbasından yuxarıdan aşağıya doğru yazılan soqda əlifbalı yazıya keçmişdilər. Bu səbəbdən də uyğur abidələri daşdığı dini məzmunu görə qruplaşdırılır:

1. Mani dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri.
2. Xristian dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri.
3. Budda dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri.

4. Dini məzmun daşımayan uyğur yazılı abidələri¹. Ə.Şükürov və A.Məhərrəmovun “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” (Bakı, 1976) kitabında uyğur abidələrinin təsnifində müəyyən fərqlər nəzərə çarpır:

1. Manixey dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.
2. Xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.
3. Budda dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.
4. Qədim uyğur hüquq sənədləri².

Verilmiş təsniflər bir qədər fərqlənsə də, ümumiyyətlə, uyğur yazılı abidələrini tamamilə əhatə edir.

1. Manixey dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri

Tədqiqatçılardan V.Radlov və S.Malov uyğur qəbilələrinin mani dininə sitayişinin eramızın VII əsrinə qədər, L.Dmitriyeva və L.Qumilyov isə VII-VIII əsrlərdə baş verdiyini və bunun islamın geniş təbliği ilə əlaqəli olduğunu söyləmişlər.

Mani dini məzmunlu abidələr İran dillərindən birindən tərcümə edildiyinə görə, onların leksikasında İran sözləri çox işlənmişdir.

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B.,1993, s.34.

² Ə.Şükürov, A.M.Məhərrəmov. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1976, s.95.

“Xuastuanift” abidəsi

Mənbələrdə abidə “Manixeylərin tövbə duası” adlandırılmışdır. Manixeylərin mühüm mədəniyyət abidəsi hesab edilən “Xuastuanift” olduqca aydın, ciddi bir dildə V-VI yüzilliklərdə yazılmışdır. S.Malov əsərin xoş bir təsadüf nəticəsində islam tərəfdarlarının əlinə keçmədiyini və bu səbəbdən məhv edilmədiyini, L.V.Dmitriyeva isə fars dilindən tərcümə edildiyi üçün (VII-VIII əsrlər) qorunub saxlandığını söyləmişdir. Abidənin dilində uyğurlara xas olmayan ekstralinqvistik ünsürlərin və İran mənşəli sözlərin olması da bu fikri təsdiqləyir. Atəşpərəstlik dini məzmunlu “Xuastuanift” abidəsinin üç nüsxəsi məlumdur. Ehtimal olunur ki, əsərin nüsxələrinin sayı daha çox olmuşdur. Uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxə Sankt-Peterburqda Şərqişnaslıq İnstitutunun kitabxanasında, mani əlifbası ilə köçürülmüş iki nüsxəsi isə Londonda və Berlində saxlanılır. Abidənin əlyazmalarının bəzi xarakterik dil xüsusiyyətləri və qüsurlu cəhətləri vardır¹.

Berlin nüsxəsində sözlərin sonunda ı, i, u, ü saitlərinin qoşa işlənməsi həmin saitlərin uyğur ədəbi dilində söz sonunda uzun tələffüz edildiyini bildirir. Məsələn, tenrii, karalı, kentüü və s.

Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət isə a, e, i saitləri ilə bitən sözlərin sonuna h samitinin əlavə edilməsidir. Məsələn, hirrah, tenriih, yekliih və s.

Abidənin Leninqrad nüsxəsində “d, t” samitlərindən başqa digər samitlərin kar və ya cingiltili olduğunu bil-

dirmək üçün heç bir diakritik işarədən istifadə edilməmişdir.

Bəzi dil xüsusiyyətlərinə görə Orxon-Yenisey abidələrinə yaxın olan “Xuastuanift” abidəsinin Göytürk yazısından fərqli cəhətləri də vardır:

1. “d” səsinin “y” səsinə çevrilməməsi: adak (ayaq), adrıl (ayrıl) və s.

2. Feili sifət və feili bağlamanın qədim formalarından istifadə edilməsi: olur-uğma→oturan, yükün-ügmə→sitayış edən və s.

3. Sayların fərqli qədim variantlarda işlənməsi: yüz artukı kırk→yüz qırx; törtünc-dördüncü və s.

4. x,h,f samitlərinin işlənməsi. “Orxon-Yenisey yazılarında bu səslər tamamilə işlədilməmiş, sonralar İran dillərindən keçmişdir.

5. Bir sıra alınma sözlərdən istifadə edilməsi: dindar, manastar (monastır), fərzind (fərzənd-övlad, oğul) və s.

2. Budda dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri

X yüzilliyə qədər budda dininə sitayiş edən uyğurların həmin məzmununda abidələr yaratması zərurətdən irəli gəlmişdir. Bu abidələr, əsasən, Çin, Tibet, hind, toxar dillərindən edilmiş tərcümələrdir. Abidələrdə göytürk ədəbi dilinin bir çox qrammatik cəhətləri gözlənilmişdir. Budda dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri içərisində “Altun yaruk” abidəsi daha diqqətəlayiqdir. Abidə həcminə görə budda dini məzmunlu abidələrin ən böyüyüdür.

¹ Əbülfəz Quliyev. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı, 1993, s.124-133.

“Altun yaruk”

“Altun yaruk” abidəsinin müəyyən hissəsi Turfan ərazisində tapılmış, 1908-ci ildə F.B.K.Müller tərəfindən dərc edilmişdir.

Son dövrlərə qədər belə bir fikir olmuşdur ki, uyğurların yazı mədəniyyəti get-gedə zəifləmiş və XIV-XV əsrlərə qədər mövcud olmuşdur. Lakin elmi dəlillərlə sübut edilmişdir ki, hələ XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində belə, Dunxuan, Su-çjou və Qançjou yaxınlığında budda dini monastirlərində uyğur yazıları yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Lakin 250 ildən çox bir vaxt keçmiş və həmin ərazilərdə yaşayan müasir uyğurların ən qədim uyğur yazıları haqqında təsəvvürləri belə qalmamışdır.

“Altun yaruk” abidəsi Çin dilindən X əsrdə Beşbalıq şəhərinin sakini Sinqku Seli Tudunq tərəfindən tərcümə edilmiş, sonra dəfələrlə üzü köçürülmüşdür.

“Altun yaruk” abidəsi çox yaxşı qorunmuş, keyfiyyətli sarı kağız üzərində yazılmışdır. İyirmi iki-iyirmi beş sətirdən ibarət olan səhifələrin ölçüsü 60X20 sm olmuşdur. Abidənin ilk səhifələrində budda ayinlərini əks etdirən miniatür rəsmlər çəkilmişdir. Başlıqlar, xüsusi adlar qırmızı rənglə yazılmışdır.

Əsərin insanları şərdən qoruya biləcək qeyri-adi gücə malik olduğuna inanan uyğurlar ona böyük ehtiram bəsləmiş və dəfələrlə üzünü köçürmüşlər. Abidənin qoruyucu gücü haqqında Çin dilindən edilmiş tərcümənin girişində də söhbət açılır.

Budda dininə dair bütün yazılı abidələri uyğurlar öz dillərinə tərcümə etmiş və monastir kitabxanalarında qoruyub saxlamışlar. Həmin mədəniyyət abidələrinin öyrənil-

məsi ilə yalnız türkoloqlar deyil, buddoloqlar, çinşünaslar da məşğul olmuşlar.

3. Xristian dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri

Eramızın I minilliyində uyğurlar xristian suriyalıların təsiri ilə xristianlığa etiqad etsələr də, bu din uyğurların arasında geniş yayıla bilməmişdir. Bunu xristian dini məzmunlu uyğur yazılı abidələrinin azlığı da sübut edir. Cəmi bir neçə tam və qalıqları tapılmış abidə zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır ki, onlar da əsasən, tərcümələrdən ibarətdir. Xristian məzmunlu abidələrin içərisində ikisi daha çox diqqəti cəlb etmiş və tədqiq edilmişdir. Xristian məzmunlu abidələr yalnız Bulayık və ya Bularık adlı kəndin ərazisindən tapılmışdır.

Birinci abidə F.B.K.Müller tərəfindən çap edilmiş “Şehrkarların sitayışı” adlı abidədir. Abidədə yeni doğulmuş İsayə insanların sitayış etməsindən bəhs olunur. Əsərin uyğurcaya ya Suriya, ya da soqdi dilindən tərcümə edilməsi ehtimal olunur. Eyni əfsanəyə fars dilində Məsudidə, Marko Poloda da rast gəlinir.

İkinci abidə A.Lekok tərəfindən nəşr edilmişdir. Həcm etibarilə birinci abidədən kiçikdir. İkinci abidədə günah işləmək, tamahkarlıq kimi keyfiyyətlər pislənir. Əvvəlcə budda dininə sitayış edən və sonradan xristianlığı qəbul edən uyğurların yaratdığı bu abidələr uyğur əlifbası ilə yazılmışdır və digər uyğur yazılarından fərqlənir.

4. Dini məzmun daşımayan uyğur yazıları

Bəzi ədəbiyyatlarda bu tipli yazılı abidələr hüquqi sənədlər adı altında verilmişdir. Həmin sənədlər X-XIII əsrlərdə Turfan vadisində yaşayan uyğurların təsərrüfat həyatı haqqında tam məlumat verir. Abidələrdən məlum olur ki, uyğurlar pambıqçılıq, üzümçülük, hətta çörəkçiliklə məşğul olmuşlar. Qullar və quldarlar təbəqələrinə bölünmüş, qulların alınib-satılması ilə məşğul olmuşlar.

Sənədlərin bir çoxunda təsərrüfat məhsullarına olan borcları, torpaq sahələrinin alınib-satılması məsələləri əks olunmuşdur. Sənədlərin tərtib olunma tarixi qeyd olunmuş, sonda şahidlərin adları göstərilmiş və hər şahid öz adının yanında öz damğasını göstərmiş, bununla yazılanları təsdiq etmişdir.

Sənədlərin, əsasən, IX əsrin II yarısında tərtib edildiyi ehtimal olunur. Bu zaman qırğız qəbilələrinə məğlub olan uyğurlar Şimali Monqolustandan Cünqariyaya köçmüş və yuxarıdan aşağıya doğru yazılan uyğur əlifbasından istifadə etmişlər.

Xalq danışığı dilinə yaxın bir dildə tərtib edilmiş uyğur hüquq sənədləri müəyyən qaydalara uyğun şəkildə yazılmış, dəftərxana normaları gözlənilmişdir. Uyğur hüquq sənədlərinin dilini qədim uyğur xalq ədəbi dili də adlandırmaq mümkündür.

III FƏSİL

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN FONETİKASI

Orxon-Yenisey (Göytürk) əlifbası

Yazılışı	Hərflər	Yazılışı	Hərflər
𐰇𐰏𐰔𐰖	Aa	᠋	ñ
𐰇	Bb ¹	᠋᠋᠋᠋᠋᠋	nt
𐰇𐰏𐰔	Bb ²	᠋	nç
𐰇𐰏𐰔𐰖𐰘	Ğğ	>>	o,u
𐰇𐰏	Qq	𐰇𐰏𐰔	ö,ü
𐰇𐰏𐰔	Dd ¹	𐰇	p
x	Dd ²	𐰇𐰏	Rr ¹
𐰇𐰏𐰔𐰖𐰘	Zz	𐰇	Rr ²
𐰇𐰏	u, ii	𐰇	Ss ¹
𐰇	Yy ¹	𐰇	Ss ²
𐰇	Yy ²	𐰇𐰏	Tt ¹
𐰇𐰏𐰔𐰖𐰘	Kk ¹	𐰇	Tt ²
𐰇𐰏𐰔𐰖𐰘	Kk ²	𐰇𐰏	Çç
𐰇	Ll ¹	𐰇𐰏𐰔𐰖𐰘	Şş
𐰇	Ll ²	𐰇	bş
𐰇	lt		
𐰇𐰏	Mm		
𐰇	Nn ¹		
𐰇𐰏𐰔	Nn ²		
𐰇𐰏	ŋ		

Qədim göytürk (runik) əlifbası

Adətən qədim yazılı abidələri oxumağa cəhd göstərən alimlər ilk öncə həmin yazıları mövcud olan qədim əlifbalara uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Çox zaman həmin üsul özünü doğruldur və yazıların oxunması asan olur. Lakin bəzən də qədim yazılı abidələr tapılır ki, onlar mövcud əlifbaların heç birinə uyğun gəlmir. Uzun sürən axtarırlara, çətinliklərə səbəb olur. Qədim mətnləri oxuyarkən onların aid olduğu qədim dilin əlifba sistemi, fonetik xüsusiyyətləri, yazı və dil mədəniyyətləri bərpa edilir. Çünki həmin mətnlərin fonetikasi, qrafikası müasir türk dillərinin fonetika və qrafikasından çox fərqlənir.

Göytürk əlifbası eyni zamanda qədim əlifbalardan da fərqlənmişdir. Bu əlifbanı yaradanlar ahəng qanununu və saitlərin samitlərlə birgə işlənməsinin yollarını düzgün müəyyənləşdirmişlər. Buna görə də Göytürk əlifbası türk dillərinin səs sistemini əks etdirməyə qadir olan “ən yaxşı yazı” kimi qiymətləndirilmişdir.

Göytürk abidələrində çox vaxt saitlər mətn daxilində, tərkibində yazılmadığına görə onların sayı da hələ tam dəqiqləşdirilməmişdir. Ehtimala görə, X əsrə qədərki göytürk ədəbi dilində səkkiz saiti ifadə etmək üçün dörd-beş işarədən istifadə edilmişdir. Tədqiqatçılar 9 saitin olduğunu da qeyd edirlər.¹ A.Kononov yazır ki, R.Jiroya görə, ilk hecada qrafik baxımdan göstərilməyən sait səs [e] kimi, son hecada [ə] kimi oxunmalıdır.² V.Tomsenin ehtimalına görə, Yenisey yazılarında söz əvvəlində [e] səsi-

¹ Раджабов А.А. Этимология звука «Ә» в языке орхон-енисейских памятников //Труды АПИ им. В.Ленина. Сектор языка и литературы. В. 1967, №2.

² Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв). Л., 1970, с. 28.

nin ifadəsi üçün **ᠡ;ᠢ**- işarələrindən (**ᠡᠢ**-el) istifadə edilmişdir.

Fransız dilçisi Jiro həmin saitin sözün birinci hecasında çox vaxt işlənmədiyini, buraxıldığını da nümunələrlə sübuta yetirmişdir. Məsələn: **ᠡᠢ**-ber; **ᠡᠢ**-beş və s.

Göstərilən işarələr sözün tərkibində yanında işlənmiş səsin qalın və incəliyini də təmin edir. A.N.Kononov qədim türk runik yazılarında işlənmiş saitləri üç qrupa bölmüşdür:

1. Ağız boşluğunun genişlənməsinə və dilin vəziyyətinə görə:

- a) açıq saitlər: a, ə;
- b) qapalı saitlər: ı, i, ü;
- c) orta açıq saitlər: e, o, u.

Anlaut və inlautda a, ə (e) saitləri öz əksini tapmamışdır. o , ö, u, ü, ı, i saitləri isə uzun və ya qısa tələffüz olmasından asılı olmayaraq yazıda həmişə əks olunmuşdur.

2. Əmələgəlmə yerinə görə:

- a) arxa damaq saitləri: - a, ı, o, u;
- b) ön damaq saitləri: - ə (e), ö, ü, i.

3. Dodaqların iştirakına görə:

- a) dodaqlanan saitlər: o, ö, u, ü;
- b) dodaqlanmayan saitlər: ı, i, ə (e), a.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində uzun saitləri fərqləndirmək üçün xüsusi işarə olmamış, yalnız saitlərin qoşa işlənməsi ilə saitin uzun tələffüzünə işarə edilmişdir. Uzanma hadisəsinə söz sonunda bəzi kar samitlərin saitlərlə yanaşı işlənərək cingiltiləşməsi (k,t, p//g, d, b) də səbəb olmuşdur. O.N.Tunaya görə, belə sözlərin, adətən, son hecası vurğulu olmuşdur.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində 8-9 sait səsi ifadə edən dörd yazı işarəsi aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

1) **𐰀𐰁** – Bu işarə arxa damaq-qalm, açıq a və ön damaq e, ə səslerini ifadə etmişdir. Məsələn:

𐰀𐰁𐰃 – (açsık) (kt, k.8) – aclıq

𐰀𐰁𐰃𐰄 – (tıñla) KT k r) – dinlə və s.

2) **𐰅** – işarəsi arxa damaq ı və ön damaq i səslerini ifadə edir. Bu qrafem sözün əvvəlində, ortasında və sonunda həmişə yazılmışdır. Məsələn:

𐰅𐰆𐰇 – ıduk (KT. B. 41) müqəddəs

𐰅𐰆𐰇𐰈 – teñri (KT. k.1) tanrı

𐰅𐰆𐰇 – idi (KT. B. 19) sahib və s.

3) **𐰉** – arxa damaq, açıq, qalın “O” və “U” səslerini ifadə etmişdir. Məsələn:

𐰉𐰊𐰋 – oğuz (KT. k 1) – tayfa adı

𐰉𐰊𐰋𐰌 – otuz (KT. k 10) – 30 (rəqəm)

𐰉𐰊 – ol (KT. k 13) – o (əvəzlik)

𐰉𐰊𐰋𐰌 – bodun (KT. k 5) – xalq

𐰉𐰊𐰋𐰌 – yokaru (TON 25) – yuxarı və s.

4) **𐰍** – ön damaq, incə, qapalı ü və açıq ö səslerini yazıda əks etdirmiş, sözün əvvəlində, ortasında və sonunda yazılmışdır. Məsələn:

𐰍𐰎 – öz (ton 13) – öz

𐰍𐰎 – üç (KT. B. 4) – üç

𐰍𐰎𐰏 – Tüpüt (KT. k. 3) – Tibet

𐰍𐰎𐰏𐰐 – күntüz (KT. B.27) – gündüz

𐰑𐰒𐰓 – üçün (KT. B.6) – üçün və s.

Məsələ ondadır ki, bəzən qədim türk yazısında hərflər ifadə etdiyi səslərə görə oxunur – işarələr sözün səs tərkibini bütünlüklə əks etdirir, bəzən də işarələrin işarəvi funksiyası əlifba yazısının tələblərinə cavab vermir. Yəni fonetik tərkibdə iştirak edən sait səslərin bütünlüklə ifadə olunduğu sözlər çoxdur. Məsələn: **𐰑𐰒𐰓** bilgə «müdrük» (Kültigin, şərq tərəf, 23-cü sətir), **𐰑𐰒𐰓𐰔** subça «su kimi» (KTŞ, 24) və s. Yalnız samit strukturu əks etdirən nümunələr də yox deyil. Məsələn: **𐰑𐰒𐰓** balbal «daş abidə» (KTŞ, 26), **𐰑𐰒𐰓** yablak «pis» (KTŞ, 23)¹ və s.

3.1. Orxon-Yenisey abidələrinin fonetik sistemi. Samit səslər və onları yazıda əks etdirən qrafemlər

Orxon-Yenisey yazılarında on altı samit səs işlənmişdir. Samitləri ifadə edən yazı işarələri qalın və ya incəliyi əks etdirmə cəhətdən eyni olmamışdır. Həmin yazı işarələri aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Dilarxası və dilönü saıtlərlə yanaşı işlənməsindən asılı olmayaraq bir cür yazılan samit işarələri:

1. **𐰑,𐰒** – z samitinin yazı işarəsidir. Məs.;

𐰑𐰒𐰓 – boz (KT. B.32) – “boz”.

𐰑𐰒𐰓 – yüz (Ton s.2) – “yüz”

¹ Əliyev Y. Qədim türk əlifbası: tarixi, mənşəyi, təşəkkülü. Bakı, 2008, s.7-8.

𐰽𐰺𐰍 – üze (KT. B.1) – “üzərində” və s.

2. 𐰽 – m samitinin yazıda işarəsidir. Məs.;
𐰽𐰺 – mən (KT. k.11) – “mən”.
𐰽𐰺𐰍 – elim (KT. B.9) – “elim, dövlətim”.
𐰽𐰺𐰍 𐰽 – kümüş (KT. k.5) – “gümüş” və s.

3. 𐰽 – dilarxası, qovuşuq, sağır 𐰽 (velyar n) samitini ifadə etmişdir. Məsələn:

𐰽𐰺𐰽𐰺 – teḥri (KT. k.1) “tanrı”.
𐰽𐰺𐰽𐰽 – öḥrə (Ton 7) “irəlidə, şərqdə”
𐰽𐰽𐰽 – buḥ (KT.k.3) “kədər, qəm”

4. 𐰽 – qoşa dodaq, partlayan, kar “p” samitini ifadə edir; sözün əvvəlində işlənməmişdir. Məsələn:

𐰽𐰽 – kop (KT. k.3) – “çox”
𐰽𐰽 – alp (Ton. 10) “qoçaq”, “igid”

5. 𐰽; 𐰽 – işarələri “ç” samitini ifadə etmiş, sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlədilmişdir. Məsələn:

𐰽𐰽 – çab (Ton 7) “şan-şöhrət”
𐰽𐰽𐰽 – çöl (Ton 23) “çöl”
𐰽𐰽𐰽 – biç (Mog. Xa.12) “kəs (mək)”

6. 𐰽 – “ş” samitinin yazıda işarəsidir. Sözün hər yerində işlənməmişdir. Məsələn,

𐰽𐰽𐰽 – şad (KT. B.14) “yüksək rütbə, çin”

𐰽𐰽𐰽 – yaşıl (KT. B. 17) “yaşıl”

𐰽𐰽𐰽𐰽 – taşda (Ton 4) “bayırda, çöldə” və s.

2. Yalnız dilarxası (qalın) ahəngli sözlərdə işlənən samit səs işarələri

1. 𐰽 – (ka) arxa damaq, qovuşuq k səsinin yazı işarəsidir. Bu işarə [k]-nın müxtəlif çalarlarını ifadə etmişdir. Məsələn:

𐰽𐰽 – kanı (KT.9) “hanı”
𐰽𐰽 – karı (Ton 7) “qarı, əski”
𐰽𐰽𐰽 – tokuz (KT. k.2) “doqquz” və s.

2. 𐰽 – Həm Orxon, həm də Yenisey abidələrində bu işarə ilə dilarxası, cingiltili [ğ] işarə edilmiş, sözlərin ortasında və sonunda işlənməmişdir.

𐰽𐰽 – ağı (KT. k.7) “qiymətli hədiyyə”
𐰽𐰽𐰽 – yağı (KT. B.25) “düşmən”
𐰽𐰽𐰽 – oğuz (Ton 10) – “oğuz qəbiləsinin

adı”.

𐰽𐰽 – tağ “dağ”

3. 𐰽 – cingiltili, burun sonoru n – samitinin yazı işarəsidir, əsasən, sözün ortasında və sonunda işlənməmişdir. Məsələn:

𐭪𐭮𐭬𐭮 – kitanı (KT. 8) “etnos adı”.
𐭪𐭮𐭬𐭮 – çığa (KT.16) “kasıb, yoxsul” və s.

III. Yalnız dilönü (incə) ahəngə tabe olan sözlərdə istifadə edilən yazı işarələri.

1. 𐭪 – dilortası, cingiltili [g] samitinin abidələrdə işlənmiş yazı işarəsidir.

𐭪𐭮𐭬 – edgü (KT. k. 6) “yaxşı”.
𐭪𐭮 – bəg (Ton 42) “bəy”.
𐭪𐭮𐭬 – bilig (Ton 6) “bilik” və s.

2. 𐭪𐭮𐭬 – işarələri dilönü saitlərlə yanaşı gələn kar, qovuşuq, partlayan k (ke) səsini ifadə etmək üçün sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlədilmişdir. Məsələn:

𐭪𐭮𐭬 – kişi (Mog 25) “insan”
𐭪𐭮𐭬 – kün (K. 2) “gün”
𐭪𐭮 – kü (Mog X 4) – “xəbər, məlumat”

IV. Sözün dilarxası (qalın) və ya dilönü (incə) ahəngə tabe olmasından asılı olaraq müxtəlif cür ifadə edilən samit yazı işarələri. Məsələn,

1. 𐭪 – qoşadodaq, cingiltili, qalın [b] – səsini ifadə edir və sözün hər yerində işləyə bilər. Məsələn:

𐭪 – bu (KT. k.1) – “bu”
𐭪𐭮𐭬 – bodun (KT. k.2) – “xalq”
𐭪𐭮 – sub (KT. B. 19) – “su” və s.

2. 𐭪 – işarə ilə tələffüz edilən (b) səsi qədim yazılarda işarə edilmiş və qalın (b) səsində olduğu kimi, sözün hər yerində işlənmişdir. Məsələn:

𐭪𐭮 – bəg (KT k 2) – “bəy”.
𐭪𐭮𐭬 – biz (KT b 19) – “biz” və s.

3. 𐭪 – qalın, arxa damaqda tələffüz olunan sözlərdə [d] səsini ifadə etmiş, sözün ortasında və sonunda işlədilmişdir.

𐭪𐭮 – adak (KT. B. 47) – “ayaq”
𐭪𐭮𐭬 – bodun (KT. k.2) – “xalq”

4. 𐭪 – incə ahəngli sözlərin tərkibində [d] səsini ifadə etmişdir.

𐭪𐭮𐭬 – idi (KT b 4) “başçı, hökmdar”.
𐭪𐭮𐭬 – öndən (Ton 29) “şərqdən” və s.

5. 𐭪 – qalın ahəngli sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda [y] səsini ifadə etmişdir. Məsələn:

𐭪𐭮𐭬 – yağı (Ton 56) “düşmən”
𐭪𐭮 – yol (Ton 24) “yol”
𐭪𐭮 – bay (KT.B.29) “varlı” və s.

6. 𐭪 – incə ahəngli sözlərin əvvəlində, ortasında və axırında [y] samitini ifadə etmişdir. Məsələn:

𐭪𐭮 – yüz (Mog.Xa 11) “yüz”

ᳵᳶᳵ – keyik (Ton 8) “maral, ceyran” və s.

7. **ᳵ** – qrafik işarəsi ilə abidələrdə qalın ahəngli sözlərin, əsasən, ortasında və sonunda cingiltili [l] səsini ifadə etmişdir.

ᳵᳵ – alp (Ton 10) qoçaq, “igid”
ᳵᳵᳶᳵ – taluy (KT. k.3) “dəniz”
ᳵᳶᳵ – kul (KT. b.7) “qul” və s.

8. **ᳶ** – incə ahəngə tabe olan sözlərin daxilində [l] səsini ifadə etmişdir.

ᳶᳶᳶᳶ – bilig (Ton 6) “bilik”
ᳶᳶᳶᳶ – bəglər (KT. k.2) “bəylər”
ᳶᳶᳶᳶ – bilgə (Ton 1, Mog 1) “vəzifə, rütbə, bilici”.

9. **ᳶ** – qalın ahəngli sözlərdə sonor cingiltili [n] samitini ifadə etmişdir.

ᳶᳶᳶ – kanı (KT. b. 9) “hanı”
ᳶᳶᳶᳶ – oğlan (KT. k.1) “gənc, oğlan, övlad”
ᳶᳶᳶᳶ – altun (KT. k.5) “altun, qızıl”

11. **ᳶ** – incə ahəngli sözlərdə cingiltili, sonor [n] samitini ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Məsələn:

ᳶᳶ – nə (Ton 57) “nə, hansı”
ᳶᳶᳶᳶ – üçün (KT. k.9) “üçün” (qoşma)

ᳶᳶᳶᳶ – Ötükən (KT. k.3) “xüsusi isim, yer adı”.

Qədim yazılı türk abidələrində bu işarə bəzən qalın [n] səsinin yerində də işlədilmişdir. Məsələn:

ᳶᳶᳶᳶ – ağın (KT.k 5) “hədiyyəsi ilə”
ᳶᳶᳶᳶᳶᳶ – konayın (KT. k.7) “yerləşək, məskən salaq” və s.

12. **ᳶ** – qalın ahəngə tabe olan sözlərdə cingiltili, sonor, dilönlü [r] samitini ifadə etmiş, sözün ortasında və sonunda işlədilmişdir. Məsələn:

ᳶᳶ – ara (KT. b.1) “ara”
ᳶᳶ – bar (KT.k.9) “var-dövlət”
ᳶᳶᳶ – arığ (KT. k.8) “təmiz” və s.

13. **ᳶ** – incə ahəngli sözlərdə, əsasən, sözün ortasında və sonunda işlənən [r] səsini ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Məsələn:

ᳶᳶᳶᳶ – türk (KT. k.1) “türk” (etnos adı).
ᳶᳶᳶᳶ – tənri (KT. k.1) “tanrı, səma, göy”
ᳶᳶᳶ – bir (Ton 4) “bir” və s.

14. **ᳶ** – qalın ahəngli sözlərdə dilönlü, sürtünən, kar [s] səsini ifadə etmiş, sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda işlədilmişdir. Məsələn:

ᳶᳶᳶ – tas (Ton 13) “daş”

𐌆𐌵 – sab (KT. k.) “söz, nitq, kəlmə”
𐌆𐌵𐌆𐌵 – subça (KT. B.24) “su kimi” və s.

15. **l** – incə ahəngə tabe olan sözlərdə [s] səsini ifadə etmişdir. Məsələn:

𐌆𐌵𐌆 – səkiz (Mog 24) “səkkiz”
𐌆𐌵 – is (KT. B.8) – “iş”
𐌆𐌵𐌆 – sünüs (KT. B.15) – “savaş, döyüş”

və s.

Bu işarə ilə bəzən yazılı abidələrdə qalın [s] səsi də ifadə edilmişdir. Məsələn:

𐌆𐌵𐌆𐌵𐌆 – tün ortusu (KT. k.2) “gecə yarısı” və s.¹

16. **ḡ** – qalın tələffüz olunan sözlərdə dilönü, dil-diş, partlayan, kar [t] səsinin ifadə edilməsi üçün sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlədilmişdir. Məsələn:

𐌆𐌵𐌆 – taluy (KT. k.3) “dəniz”
𐌆𐌵𐌆 – tokuz (KT. k.2) “doqquz”

17. **k** – incə ahəngli sözlərdə [t] səsinin ifadə etmək məqsədilə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlədilmişdir. Məsələn:

𐌆𐌵𐌆 – türk (KT. k.1) “türk” (etnos adı)

𐌆𐌵 – tün (KT. k.2) “gecə” və s.

Qoşa səsləri ifadə etmək üçün işlədilmiş yazı işarələri – liqaturlar

Qədim göytürk əlifbasında sözlərin tərkibində qoşa səsləri ifadə etmək üçün dörd yazı işarəsindən istifadə edilmişdir. Bunlardan üçü qoşa işlənmiş samit səsləri, biri isə qoşa işlənmiş sait və samit səsləri ifadə etmək üçün işlədilmişdir.

1) **M** – sözün ortasında işlənmiş [lt]səs birləşməsinə ifadə etmək üçün həm dılarxası, həm də dilönü ahəngə tabe olan sözlərdə işlədilmişdir. Bəzən bu işarənin [ld] samit birləşməsinə ifadə etdiyi də iddia edilmiş¹, lakin bu fikir özünü doğrultmamışdır.

𐌆𐌵𐌆 – kılıtım (KT. s.30) “qıldım”

𐌆𐌵𐌆 – boltı (KT. B.24) “oldu”

𐌆𐌵𐌆 – yanılığ (KT. B.24) “yanıldın” və s.

2) **ḡ** – [nç]səs birləşməsinə ifadə etmək üçün sözlərin ortasında və sonunda işlənmişdir. Bunun da əsas səbəbi qədim və müasir türk dillərində sözlərin əvvəlində qoşa samitin işləmə bilməməsidir. Lakin qədim yazılı abidələrdə bu işarə ilə başlanan sözlərdə mütləq həmin işarədən əvvəl e, ə, a saitlərindən biri artırılmalıdır. Məsələn:

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı, 2006, s.126.

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, s.54.

𐰽𐰺𐰠𐰢 – özincə (KT. B.3) “özü üçün”
 𐰽𐰺 – ança (KT. B.3) “o qədər, eləcə”
 𐰽𐰠𐰢𐰢 – төrtinç (Mog.31) “dördüncü” (sıra

sayı) və s.

3) ☺ ☺ ☺ – yazılı abidələrdə, əsasən, sözün ortasında işlədilmiş [nt] samit səs birləşməsinə ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Məsələn:

𐰽☺ – anta (KT. k.2) “orada”
 𐰽☺𐰽 – bunta (KT.k.10) “burada”
 𐰽☺𐰢 – Şantun (KT.k.2) “Şantun (yer adı)”.

4) 𐰽 – Bu yazı işarəsinin hansı səs birləşməsinə ifadə etməsi məsələsi hələ də mübahisəlidir. Bəzi tədqiqatçılar onun [aş] sait və samit birləşməsinə ifadə etmək üçün işlədiyini qəbul etmişlər. Ə.Şükürlü də bu fikirlə razılaşmışdır¹. Bəzi tədqiqatçılar isə 𐰽 bu işarəni [bş] hərf birləşməsi kimi qəbul edib baş kimi oxumuşlar. Ə.Rəcəbli baş sözünün göytürk yazılı abidələrində çox tez-tez işlədiyini və müxtəlif variantlarda (𐰽𐰽; 𐰽𐰽; 𐰽𐰽 və s.) yazıldığını əsas götürərək 𐰽 işarəsinin (baş) kimi oxunmasını daha məqsədəuyğun bilmişdir².

𐰽 (𐰽) – baş (Y.14.5) “baş”

Yuxarıda verilənlərdən başqa Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey yazılarında beşinci işarənin - (:) qoşa nöqtənin də işlədiyini qeyd etmişdir. Tomsen yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrində bu işarə durğu işarəsi vəzifəsini yerinə yetirir, sözləri bir-birindən ayırır, sözün sonunu göstərir. Lakin işarə çox vaxt sözləri ayırmağa xidmət etməmiş, bir çox hallarda sözlər bitişik yazılmışdır.

Liqaturlar

Orxon	Yenisey	Birləşmələrin ifadə etdiyi səs
M	M	(lt)
𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽	𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽	(nç)
☺ ☺ ☺ ☺	☺ ☺	(nt)
𐰽 𐰽	𐰽	(aş) və ya (baş)
:	:	ayırma işarəsi

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, s.56.

² Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 2006, s.127.

3.2. Uyğur əlifbası

Əvvəldə	Ortada	Solda	Hərfin ifadəsi
Э	└	└└	a
У	└	└└	ä
И	└	└	i, i
О	○	○	o, u
Ә	○ Я	Я ○	ö, u
Б	Б	Б	b, p
У	У	У	ç
Д А Т	Д А Т	Д А Т	d, t
Й	Й	Й	y
К	К	К	g, k
Л	Л	Л	l
М	М	М	m
Н	└	└└	n
Р	×	×	r
Ш	◆	◆	ʃ
К	◆	◆	k
С	◆	◆	s
Т	◆	◆	t
В	∩	∩	v
Х	◆	◆	x
		└	j
		└	z

Qədim uyğur əlifbası

Uyğur əlifbası qədim göytürk əlifbasından çox sonra yaranmış, irandilli soğdilərə məxsus olmuşdur. Lakin tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, soğdilər bu yazını özləri yaratmamış, ərəbdilli arameylərdən almışlar. Arami əlifbası isə mənşəyinə görə Finikiya əlifbasına gedib çıxır.

Qədim uyğur qəbilələri 745-ci ildə öz müstəqil dövlətlərini – Uyğur xaqanlığını yaratmazdan əvvəl, hətta bu hadisədən xeyli sonra uzun müddət Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə etmişlər. İlk qədim uyğur abidələri göytürk hərfləri ilə daşlar üzərində həkk olunmuşdur. Sonralar bir müddət hətta kağız üzərində yazılan qədim uyğur abidələri göytürk yazısı ilə yazılmışdır¹. Bu cəhət göytürk və uyğur yazılı abidələri arasındakı oxşarlıqların, uyğunluqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin göytürk və uyğur qədim yazılarının dilində fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən fərqlər də nəzərə çarpır. İlk növbədə, uyğur yazısı yuxarıdan aşağıya doğru, göytürk yazısı isə sağdan sola doğru yazılır. Uyğur əlifbasında 22 işarə, göytürk əlifbasında isə 24 hərf işarəsi, bir ayırma (:) işarəsi vardır. Uyğur əlifbası kimi, aramey əlifbası əsasında yaranan ərəb əlifbasının bəzi cəhətləri də uyğur əlifbasında öz əksini tapmışdır. Bu, ərəb əlifbasında olduğu kimi, uyğur əlifbasında da hərflərin sözün əvvəlində, ortasında və sonunda gəlməsindən asılı olaraq yazılış formasının dəyişməsidir:

I. Saitləri ifadə etmək üçün uyğur yazılarında işlənmiş işarələr:

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.130.

Aa

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
anta (Ay. 607, 5) orada	baqır (SS. 1) gedib	yapa (SS. 6) qayıdaraq

Əə (Ää) Ee

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
emti (AY. 607,5) indi	erär (AY. 28) olsa	birlä (SS. 10) ilə

I, İi

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
iki (Xuast. 32) iki	yarlıfadı (SS. 3) hökm etdi	emçi (SS. 34) həkim

Oo, Uu

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
ol (SS. 2) o	urur vurub	bolup (HC. 3) olub

(Öö, Üü)

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
öldürdümüz (Xuastuanift) öldürdük	yükünälim (SS. 1) baş endirək, sitayış edək	näğü (SS. 43) necə, nə cür

Samit səsləri ifadə edən yazı işarələri

Bb, Pp

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
bisiñç (Xuast. 34) beşinci	tipän (Xuast. 77) deyibən	tip (AY. 4, 13) deyib

Vv (Vv, Ww)

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
vusantı (Xuast. 114) həftəlik dini ayin icrası	tavğaç (AY. 18) Çin, çinli	sav (AY. 18) söz, nitq

Ğ (Ğğ)

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
ğırza (Xyast. 113) günah	yoriğna (Xuast. 66) gedən	tınlığ (Xuast. 38) canlı

Kk

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
kuvladımız (Xuast. 45) qovladıq, izlədik	burxan (Xuast. 66) budda	balıq (AY, 17,8) şəhər

Kk, KK, (Gg, Kk)

Əvvəldə: 	Ortada: 	Sonda:
könül (SS. 5) könül	nəçükün (SS. 6) necə, nə cür	şük (SS. 13) dik, hərəkətsiz

Xx

Əvvəldə: Xirōdis (SS. 2)
İrōdis (İsa)

Ortada: burxanlar (Xuast. 59)
buddalar

Dd

Əvvəldə: tmlıg (Xuast. 3)
canlı

Ortada: urdaki (Xuast. 34)
yerdəki

Sonda: ɔd (Xuast. 71)
zaman

Jj

Sonda: ktji (SS. 19)
sulu qəlyan

Zz

Əvvəldə: Zxaria (SS. 66)
Zaxariya (şəxs adı)

Sonda: Korğıtdımız (Xuast. 36)
qorxutduq

Yy

Əvvəldə: yarlıkadi (AY, 607,8)
hökm etdi

Ortada: tayantimiz (Xuast. 79)
dayandıq

Sonda: Ay (SS. 31)
müraciət üçün işlədilen
ədat

Ll

Əvvəldə: yarğanlar (SS. 74)
calladlar

Ortada: yükünəlim (SS,1)
sitayış edək,
baş endərək

Sonda: yol (SS, 70)
yol

Mm

Əvvəldə: munça (Xuast. 38)
bu qədər

Ortada: uçğma (Xuast. 33)
yurtıcı quş

Sonda: yükünəlim (SS, 1)
sitayış edək, baş
endirək

Nn

Əvvəldə: naça (Xuast, 47)
neçə

Ortada: anın (SS, 1)
onun

Sonda: kan (SS, 2)
xan, ata

Rr

Əvvəldə: barip (SS. 1)
gedib

Ortada: ersaq (Xuast. 37)
olsa

Sonda:

Ss

Əvvəldə: sakinç (SS, 28)
fikir, düşüncə

Ortada: bisinç (Xuast. 32)
beşinci

Sonda: Xirōdis (SS, 2)
hirodis

Şş		
Əvvəldə:	Ortada:	Sonda:
şük (SS, 13) dik	işit (SS, 7) eşit	taş (SS, 37) daş
Çç		
Əvvəldə:	Ortada:	Sonda:
Çang (AY, 4,6) şəhər adı	uçuğma (Xuast. 33) yirtici quş	üçünç (Xuast. 33) üçüncü

3.3. Orxon-Yenisey abidələrinin fonetik xüsusiyyətləri

İstər qədim Orxon-Yenisey, istərsə də uyğur abidələrinin hər hansı fonetik xüsusiyyətindən danışmalı olsaq, biz yalnız dövrümüzə qədər gəlib çatan yazılarda əks olunmuş fonetik hadisə və qanunlara münasibət bildirə bilərik. Çünki şifahi danışığ zamanı hansı fonemin necə səslənməsi, hansı variantlarının olması bizə məlum deyil. Bununla belə, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində fonetik paralelliyn olduğunu qeyd etmək lazımdır. Fonetik paralelliklə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların mülahizələri də müxtəlifdir. Prof. E.Tenişev bunu türk cəmiyyətinin yuxarı

təbəqəsində yayılmış türk-çin ikidilliyi ilə əlaqələndirirsə,¹ A.Amanjolov y>ñç səs əvəzlənməsinin, İ.Batmanov b-m, ş-s, mğa-ma əvəzlənmələrinin tayfa-dialekt xüsusiyyətləri olduğunu qeyd edirdi.² Hətta akad. A.N.Kononov daha irəli gedərək 2 dialekt qruplaşması (a və ı dialektləri) olduğunu, prof. A.fon Qaben isə abidələrin dilində təzahür edən 7 dialekt əlamətinin arqu, çigil, y dialekt xüsusiyyətinin isə uyğur dili üçün xarakterik olduğunu qeyd edirdi.³

Müasir türk dillərinin fonetik sistemində olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrində də eynicinsli səslərin bir-birini izləməsi mövcud olmuş və iki formada özünü göstərmişdir.

Ahəng qanunu

Ə.Şükürlü də qədim türk yazılı abidələrinin dilində ahəngin iki istiqamətini müəyyən etmişdir:

1. Sait səslərin ahəngi
2. Samit səslərin ahəngi

1. Sait səslərin ahəngində sözün birinci hecasında işlənmiş sait ön və ya arxa damaq saiti (incə və ya qalın) olmasından asılı olaraq sonrakı hecalarda işlənmiş saitlər də incə və ya qalın olmalıdır. Bu fonetik qanun yazılı abidələrdə intensiv şəkildə işlənmiş və sabitliyini

¹ Тенишев Э.Р. Отражение диалектов в тюркских рунических и уйгурских памятниках. Советская тюркология, 1976, №1, с.29.

² Насилов В.М. Древнетюркская письменность в исследованиях последних лет. Ст. 1976, №1; Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. III, В, 1963, с.118.

³ Кононов А. Грамматика языка тюркских рунических памятников. Л. 1980, с.66, 33.

qorumuşdur. Qədim yazılı abidələrdə saitlərin ahəngi iki formada özünü göstərmişdir:

1) damaq ahəngi: a) arxa damaq (qalın sait) ahəngi; b) ön damaq (incə sait) ahəngi.

2) dodaq ahəngi: a) dodaqlanan saitlərin ahəngi; b) dodaqlanmayan saitlərin ahəngi.

Damaq ahənginə uyğun olaraq sözlərin birinci hecasında arxa damaq – qalın sait işlənibsə, sonrakı hecalarda da uyğun saitlər işlənmişdir. Sözü artırılan şəkilçilər də həmin ahəngə uyğunlaşmalıdır. Qədim yazılı abidələrdə eyni və ya yaxın məxrəcli saitlərin işləndiyi hecalar bir-birini izləyir, ya da növbəti hecada əvvəlki hecada gələn sait səsin təsiri altında səs uyuşması (assimilyasiya) baş verir: bir səs o biri sait səsi öz məxrəcinə uyğunlaşdırır: barsar (KT. k.8) getsə; alkmtıg (KT.k.9) zəiflədin, sıgtıçı (KT.B.4) ağlayan və s.

Ön damaq ahəngində ön damaq – incə saitlər (e, ə, ö, i, ü) bir-birini izləyir. Sözü bütün hecalarında, hətta sözü qoşulan şəkilçilərdə belə, ön damaq saitləri işlənir. Məsələn,

Tefri (KT.k.1) tanrı, səma; bilgə (KT.k.1) bilici, müdrik; tükəti (KT.k.1) axıradək və s.

Qədim türk yazılı abidələrində damaq ahəngi dodaq ahənginə nisbətən daha möhkəmdir. Dodaq ahəngi damaq ahənginin əksinə olaraq sözü birinci hecasındakı dodaqlanan saitə və açıq saitə zidd olaraq yaranır. Birinci hecada işlənmiş açıq saitin ardınca gələn hecalarda damaq ahəngi pozulmasa da, dodaq ahəngi pozulur. Sözü kökündə dodaqlanmayan sait işlənibsə, şəkilçinin tərkibində dodaqlanan sait iştirak edir. Məsələn; bodun (KT.k.1) - xalq; tokuz (KT.k.1) –doqquz; buluf (KT.B.2) – tərəf, bucaq.

Qədim türk yazılı abidələrində bir çox hallarda dodaq ahəngi pozulur: kuruğaru (KT.B.8) – geriye, qərbə; Ötükən (KT.k.4) – xüsusi ad (yer adı); sülədim (KT.k.4) – hücum etdim və s.

Qədim türk yazılı abidələrində ahəng qanununun tələbinə görə, şəkilçilər söz kökünə artırılarkən bir-birinə uyğunlaşmışlar. Lakin bu proses Orxon-Yenisey və uyğur yazılarında eyni şəkildə getməmişdir. Orxon-Yenisey yazılarında, əsasən, iki variantlı, uyğur yazılarında isə dörd və daha çox variantlı şəkilçilərdən istifadə edilmişdir.

Göytürk yazılarında şəkilçilərin sözlərə artırılması prosesi aşağıdakı şəkildə baş vermişdir:

1) -u, -ü, -yu, -yü feili bağlama şəkilçisi feillərə artırılmışdır. Məs.; itin-ü, yaratın-u (KT.B.10) edərək, yarıdaraq; yitir-ü (KT.B.7) -yetirərək; sülə-yü (KT.B.8) qoşun çəkərək və s.

2) -ur, -ür, -yur, -yür indiki zaman (feili sifət) şəkilçisinin feil köklərinə artırılması ilə: bir-ür (KT. k. 7) – verir, verən; yori-yur (KT. B.12) – dolaşır, gəzir; birür-mən (KT.B.9) – verirəm və s.

3) -ıgma, -igmə feili sifət şəkilçisinin feillərə artırılması ilə. Məsələn; bit-igmə (KT.k.13) – yazan; kör –igmə (KT.k.11) – görə; bar –ıgma (O a 13) – gedən və s.

4) -lıg, -lig şəkilçisi ilə sifətlərin düzəlməsində. Məsələn; baş-lıg (KT.7) – başlı, ağıllı; si-lig (KT. B.7) – təmiz və s.

5) -sız, -siz şəkilçiləri ilə sifətlərin düzəlməsində. Məsələn: aş-sız (KT26) -yeməksiz, ton-sız (KT b. 26) paltarsız, donsuz və s.

6) Adların sonuna hal şəkilçilərinin artırılması zamanı. Məsələn; kağan-ın (KT.k.12) –xanın; taş-ka (KT.k.11) -daşa; bodun-ıg (KT.k.10) – xalqı və s.

II. Samit səslərin ahəngi. Bu hadisə şəkilçilər söz kö-künə artırılan zaman, səslərin karlıq və cingiltilik əlamə-tinə görə uyğunlaşmasında özünü göstərir və əsasən, assimilyasiya nəticəsində yaranır ki, bu da istiqamətinə görə irəli və geri assimilyasiya ola bilər. Samit səslərin irəli və geri assimilyasiyası bir neçə formada özünü gös-tərir:

1) Sözü daxildə kar samitdən sonra kar samit iş-lənir. Məsələn, Tüpüt-kə (KT.k.3) – Tibetə; taş-ka (KT.k.11) – daşa və s.

2) Cingiltili samitdən sonra cingiltili samit işlənir. Məsələn; közdə (Ton.52)- gözdə; tegdimiz (Ton.35) – hü-cuma keçdik və s.

Əgər söz l, m, n, r sonor samitləri ilə bitərsə, ona, əsasən, t,k', k samitləri ilə başlayan şəkilçilər artırılır. Məsələn, boltım (KT.B.7) oldum; kılıntım (Ton.1)- yaran-dım, doğuldum; ilimkə (Y.32.16) - elimə, dövlətimə və s.

Göytürk yazılı abidələrində yalnız bar (getmək) sö-zündə r sonorundan sonra d samiti işlənmişdir. Məsələn; bardım (getdim). Yer/yir sözündə isə sözü sonundakı r sonorundan sonra həm cingiltili, həm də kar samit işlə-dilmişdir. Məsələn, yir-tə /yer-də.

Türk tayfalarından daha çox Monqolustanda yaşa-mış olan oğuz, aşın, sir qəbilələrinin dilində l, r, m, n so-norlarından sonra işlənmiş samit səslərin karlaşması ha-disəsi müşahidə edilmişdir.

Qədim türk yazılarında samitlərin ahəngi saitlərin ahənginə nisbətən o qədər də sabit olmamış, kar samitdən sonra cingiltili, cingiltili samitdən sonra kar samit işlən-mişdir.

Qədim türk yazılı abidələri üzərində dərin elmi təh-lillər aparan prof.Ə. Rəcəbli bu yazılı abidələrdə ahəng qa-nununun mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamış və ahəngin üç növünü müəyyən etmişdir:

1. Saitlərin ahəngi.
2. Samitlərin ahəngi.
3. Saitlərlə samitlərin ahəngi.

Müəllif saitlərin ahəngini dil ahəngi və dodaq ahəngi adı altında iki növə bölmüş, qədim türk yazılı abidələ-rində saitlərin hər iki növə aid ahənginin müasir türk dil-lərindən fərqlənmədiyini, eyni zamanda bəzi istisnaların olduğunu da qeyd etmişdir.

Müəllifin fikrincə, qədim yazılarda “damaq ahəngi-nin pozulduğu hallara təsadüf edilmərsə və həmin dildə bu qanun mütləq (istisnalara yol verilməyən) səciyyə daşıyır-sa, saitlərin dodaq ahəngi nisbi səciyyə daşıyır, istisnalara, pozulmalara, lakin qanunauyğun istisnalara yol verilir¹.

Qədim türk yazılı abidələrində saitlərlə samitlərin ahəngindən bəhs edən Ə.Rəcəblinin fikrincə, ahəngin bu növü müasir türk dillərinə nisbətən qədim türk yazılarında daha inkişaf etmiş şəkildədir: Samitlərin əmələgəlmə yerinə görə üç tipi (dilöntü, dilortası və dilarxası) saitlərlə işlənmə baxımından müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Yəni dilöntü samitlər həm qalın, həm incə saitlərlə, dilor-tası g və k samitləri yalnız incə saitlərlə, dilarxası ħ (h) samiti həm incə, həm qalın saitlərlə, digər dilarxası ğ, k, y samitləri isə yalnız qalın saitlərlə işlənir.

Samitlərin ahəngi haqqında müasir dilçilikdə müxtə-lif fikirlər mövcuddur: A.Axundov belə bir qanunun olma-

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.151.

dığını, onun yalnız orfoqrafik norma kimi fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir ¹. Ə.Rəcəbli türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində samitlərin ahəngi qanununun olduğunu qeyd edir və onun mahiyyətini belə açıqlayır:

“Türk dillərində istər söz (kök, əsas) daxilində, istərsə də kök və şəkilçinin münasibətində eynicinsli samitlər bir-birini izləyir, yəni söz daxilində cingilti samitlərdən sonra cingilti samit, kar samitlərdən sonra kar samit işlənir; söz samitlə bitərsə, şəkilçi də samitlə başlayarsa, şəkilçinin ilk samitlərinin kar variantı varsa, cingilti samitlə bitən sözə cingilti samitlə başlayan şəkilçi, kar samitlə bitən sözlərə kar samitlə başlayan şəkilçi artırılır. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu qanun istisnalara yol vermir”².

Müəllif Göytürk yazılı abidələrində samit ahənginin müasir türk dillərindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğunu müşahidə etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, göytürk yazılarında söz samitlə bitib, şəkilçi də samitlə başlayarsa, şəkilçilərin ilk samitinin kar və cingilti variantı varsa, cingilti samitlə bitən sözlərə kar, kar samitlə bitən sözlərə cingilti samitlə başlayan şəkilçi artırılmalıdır. Bu qayda sözə qrammatik şəkilçilər artırıldıqda həmişə gözlənilmiş, sözdüzəldici şəkilçilər artırıldıqda tez-tez pozulmuşdur. Məsələn, barduk (KT.24) – getdiyi, təgdük (KT.s.34) – dəydiyi, çatdığı və s.

¹ A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1984, s.216.

² Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.167.

Qədim türk yazılarında fonetik hadisələr

Müasir türk dillərində təsadüf edilən fonetik hadisələr qədim türk yazılı abidələrində də müşahidə edilmişdir. Yazılı abidələrin, ölü dillərin fonetik hadisə və qanunlarından danışarkən, bəzi alimlər bunu doğru hesab etmir və belə düşünürlər ki, fonetik hadisələr yalnız nitq prosesində meydana çıxır. Yazılı abidələrin isə belə bir təzahür forması yoxdur. A.Axundov nitq prosesində danışmaq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişiklikləri fonetik hadisə adlandırmış və bu hadisələrin əmələ gətirdiyi nəticələri fonetik əvəzlənmələr kimi qiymətləndirmişdir.

Bəzi dilçilər isə fonetik hadisələri eyni zamanda dil hadisəsi kimi qiymətləndirmiş və dildən kənarında nitqin olmadığı fikrində dayanmışlar. Ə.Dəmirçizadə hər bir fonetik hadisəni eyni zamanda dil hadisəsi adlandırmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilən fonetik hadisələr bütün türk dillərində eyni dərəcədə işlənməmişdir. Məsələn; “saitlərin dodaq ahəngi qanunu qırğız dilində mütləqdir, müasir Azərbaycan dilində nisbidir, qədim türk yazılı abidələrinin dilində isə üçüncü hecadan başlayaraq tez-tez pozulur”¹. Ə.Rəcəbli türk yazılı abidələrinin dilində özünü göstərən bu qanunun – fonetik itələmə qanununun heç bir müasir türk dilində işlənmədiyini qeyd etmişdir: Fonetik itələmə qanununa əsasən, sözün kökü və ya başlanğıc forması saitlə və ya kar samitlə bitərsə, ona artırılan şəkilçi samitlə başlayarsa, şəkil-

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.145.

çinin ilk samiti cingiltili, kök və ya başlanğıc forma cingiltili samitlə bitdikdə, şakilçi də samitlə başladıqda şakilçinin ilk samiti tələffüzdə özünü kar qarşılığına çevrilir. Eyni qayda mürəkkəb şakilçilərin yaranmasında da özünü göstərir. Məsələn:

𐰇𐰆𐰏 – uda (KT, s. 35) yuxuda
𐰇𐰆𐰏𐰆 – yirtə (KT. c. 4) yerdə
𐰇𐰆𐰏 – kantan (KT §.23) xandan və s.

Qədim yazılı abidələrdə işlənmiş – tukda (KT. §.17), -dükdə (KT. § 36), -tukınta (BK c 13) və digər şakilçilərin yaranmasında da eyni fonetik qanuna riayət edilmişdir:

-tukda; -dükdə şakilçilərinin birinci komponentləri (tuk; dük) kar samitlə bitdiyi üçün ikinci (da; də) komponentləri cingiltili samitlə başlamışdır. – tukunta şakilçisində isə birinci komponent sonor n samiti (cingiltili) ilə bitdiyi üçün ikinci komponent (ta) kar samitlə başlamışdır ¹.

Bundan başqa qədim türk yazılı abidələrində söz tərkibində səslərin dəyişməsi ilə nəticələnən digər fonetik hadisələrə də rast gəlinir:

1) Apokopa: Sözüün son samitinin düşməsi hadisəsidir. Əsasən qədim oğuzlarda feldən düzələn adlarda özünü göstərən bu hadisə müasir oğuz qrupu türk dillərində indi də müşahidə edilir. Məsələn:

kapığ – qapı
issık - isti
tarlağ – tarla və s.

2) Kontraksiya: Samit səslərin tələffüz zamanı qısalması hadisəsidir. Bir çox türk dillərinə xas olan hadisələr-

dəndir. Bu hadisəni bildirən işarə abidələrdə işlənmədiyinə görə, bu hadisənin işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək o qədər də asan deyildir. Tədqiqatçıların təxmini qənaətlərinə görə ɲ səsi həmişə qısa tələffüz olunmuşdur. Bəzən qısalma o dərəcədə olmuşdur ki, səsin ixtisarına səbəb olmuşdur. Məsələn, aɲaru >aɲa (KT. k.11) - ona və s.

3) Proteza: Sözlərin əvvəlinə müəyyən bir səsin artırılmasıdır. Bu fonetik hadisə qədim yazılı abidələrdə az işlənmişdir. Məsələn;

yığaç>iğac>ağaç (Ton.26) – meşə və s.

4) Sinokopa: Bir və ya bir neçə səsin düşməsi hadisəsidir. Bu hadisə 1, 2, 3, 4 hecalı sözlərdə özünü göstərir və həmin sözlərdə hecaların sayının azalmasına səbəb olur. Məsələn; böd>öd (KT.k.1) – taxt: bu ödka olurtım (bu taxt üzərinə oturdum).

yanluk>yanlık (KT.B. 19) – yanlış

köɲülüncə>köhlüncə (Ton.15, 32) və s.

5) Assimilyasiya: Yanaşı işlənmiş səslərdən birinin digərini öz məxrəcinə uyğunlaşdırmasıdır. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrində də uyuşmanın (assimilyasiya) istiqamətinə görə 2 forması var: irəli assimilyasiya və geri assimilyasiya. İrəli assimilyasiyanın bəzi qanunauyğunluqları vardır. Məsələn;

taşka (KT. c.11) – daşa

tökti (T.12) – tökdü

yışka (KT. C.2) ormana və s. nümunələrdə kar samitdən sonra kar samit,

oğuzdantan (T.8) – oğuzdan,

kırkııda (KT. c.2) – qırğıııdan

yığdıı (0 9) – yığdııı və s. nümunələrdə isə cingiltili samit işlənmişdir.

¹Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s. 147.

Abidələrin dilində l, m, n, r sonorları ilə bitən sözlərə t,k,k' samitləri ilə başlanan şəkilçilərin artırılmasını A.N.Kononov "sonorların karlaşması" kimi izah etmişdir. Ə.Rəcəbli isə bunu kar samitlərin, sonorların "musiqilik karakterini" daha qabarıq əks etdirməsi ilə izah etmişdir¹. Məsələn;

boltı (KT. s.7) – oldu;

kıltım (KT. s.29) – qıldım;

körti (KT. s.19) – gördü və s.

Qədim yazılı abidələrinin dilində yalnız "bar" sözü r sonoru ilə bitmiş və həmişə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi qəbul etmişdir: bardım, bardığ, bardı, bardımız, barduk və s.

Yir/yer sözü isə ismin yerlik və çıxışlıq hallarında həm kar, həm də cingiltili samitlərlə başlanan şəkilçi qəbul etmişdir: yirtə/yerdən və s.

Geri assimilyasiya hadisəsi zamanı əvvəl işlənmiş samit sonrakı samitin təsiri ilə öz məxrəcini dəyişmişdir. Lakin samitlərin irəli assimilyasiyasında olduğu kimi, kar və ya cingiltili olması əsas götürülməmişdir. dk→tk ; ğs→ks ; ğk→k(k) və s.

6) Metateza: Səslərin yerdəyişməsi hadisəsi A.Kononovun müşahidələrinə görə, göytürk yazılı abidələrinin dilində az təsadüf edilmiş, zəif inkişaf etmişdir.

Ancaq Ə.Rəcəblinin fikrincə, "Metateza göytürk yazılı abidələrinin dilində zəif inkişaf etməmişdir; bu dil yüksək səviyyədə normalaşdırıldığı üçün onda metateza hadisəsi, ümumiyyətlə, yoxdur".

¹ Bax: Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B. 2006 s.169-188.

7) Səs əvəzlənməsi: Qədim türk yazılı abidələrində səs əvəzlənməsi (səs keçidi) hadisəsi də öz fəallığı ilə diqqəti cəlb edir. Saitlərin və samitlərin əvəzlənməsi olmaqla iki yerə bölünür:

a) Sait əvəzlənməsi:

- e -ə -i; el-il (el); tez-təz-tiz (qaçmaq).

- a- ı - u; ağaz-ağız (ağız); balak-balık-baluk (şəhər).

-i - ı; iş - ış (iş); biñ - bın (min) və s.

-i - ü; min - mün (qalxmaq, çıxmaq)

-ı - u; kuri - kuru (qurumaq), mınca - munca (elə)

-ö - ü; sök - sük (söylə), köküs - küküs (arzu)

- o -u- ı; koşık- kuşık (qoz), sığun - soğun (sığın) və s.

b) Samit əvəzlənməsi:

-b-v-f (-y); eb-ev-ef-üv (öy-üy) (ev); ab-av (ov) və s.

-p - b; apa-aba (böyük bacı); pos-boz (boz);

-b-p (f, v); öbkə-öpkə-övkə-öfkə (qəzəb); öb-öp-öv (öpmək) və s.

-b - v -g/ğ; sub-suv-suğ-su (su);

-ç - t; çıçkan - tışkan (siçan);

-ç - y; çaç-yaç (saç);

-d-z-v; adut-azut-avit//aviç (ovuc).

-ñ - n/ğ/g/k; ançañ - ançan-ançağ (o qədər).

-k/g-y-s; eşkək-eşgək-eşyək (eşşək) və s.

8) Vurğu: Bildiyimiz kimi, əsas fonetik hadisələrdən biri də vurğudur. Nitq prosesində vurğunun rolu böyükdür. Heç şübhəsiz ki, qədim türk dillərində də vurğu mövcud olmuşdur. Lakin bizə gəlib çatan qədim türk abidələri yazılı şəkildə olduğu üçün həmin abidələrə əsasən onların mənsub olduğu dillərdə vurğunun rolunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Qeyd etdiklərimizdən başqa Ə.Rəcəbli "Qədim türk yazısı abidələrinin dili" (Bakı, 2006) adlı dərs vəsaitində

intonasiya, melodika, ritm, intensivlik, temp, tembr, durğu və s. fonetik hadisələrdən geniş və ətraflı şəkildə bəhs etmişdir.

3.4. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində söz köklərinin quruluşu

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş sözlərin söz kökünü təşkil edən səslərin sayına görə qruplaşdırılması daha məqsədəuyğundur:

1) Bir səsdən – saيتدən ibarət olan sözlər:

u – bacarmaq

ö – fikirləşmək

ı – ağac, meşə və s.

Bu quruluşlu sözlər yazılı abidələrin dilində də müasir türk dillərində olduğu kimi, azlıq təşkil edir.

2) Bir samit və bir saيتدən ibarət olan sözlər:

sü – qoşun

ya – yay

ba – bağlamaq və s. Bu qrupdan olan sözlər samit+sait quruluşuna malikdir. Digər qrup iki səslə sözlər isə sait+samit fonetik strukturuna uyğun gəlir. Məs.; öl – ölmək; öd – tale; ok – ox; al – almaq, ir – səhər və s.

3) Üç səsdən ibarət olan sözlər. Bu sözlərin bir qismi samit+sait+samit (bol-olmaq; tod-doymaq; yır-yer, ölkə və s.), bir qismi isə sait+samit+samit quruluşundadır: erk (qorxmaq), ırk (müqəddəs) və s.

4) Dörd səsdən ibarət olub, samit+sait+samit+samit quruluşunda olan sözlər: kork (qorxmaq), körk (gözəllik), türk (türk) və s.

IV FƏSİL

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN LEKSİKASI

4.1. Orxon-Yenisey abidələrinin lüğət tərkibi

Lüğət tərkibinin zənginliyi dilin zənginliyi deməkdir. Lüğət tərkibində kök salan olduqca rəngarəng söz qrupları dilin leksik sistemində əksini tapır və leksikologiyada sözlərin tarixi inkişafı, müxtəlif dillərin, eləcə də ədəbi dillə onun dialektlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məhz bu cəhətlərə görə müasir dilçilik elminin, türkologiyanın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri qədim türk yazılı abidələrinin leksik sisteminin öyrənilməsidir. Bu problemin öyrənilməsi müasir türk dilləri leksikasının tarixi köklərinin araşdırılmasına, onun inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi işinə böyük kömək göstərə bilər.

Abidələrin lüğət tərkibinin tədqiqi onu söyləməyə əsas verir ki, göytürk yazıları başqa dillərin təsirindən uzaq olmuş, çox az sayda Çin, Tibet sözləri işlənmişdir. Uyğur yazılarında isə, əsasən, İran dilli sözlərə rast gəlinir.

Qədim türk yazılı abidələrinin dili V-VIII əsr xalq danışıq dilini əks etdirən ədəbi dildir. Qədim Orxon-Yenisey yazılarının lüğət tərkibində olan sözlərin bir qismi müasir türk dilləri üçün arxaikləşmiş olsa da, digər qismi bəzən fonetik dəyişmələrlə, bəzən də olduğu kimi işlənmişdir. Məşhur “Tonyukuk”, “Kültigin”, “Bilgə xa-

qan”, ”Küli Çor” abidələrinin dili müasir oğuz qrupu türk dillərinə olduqca yaxındır.

732-ci ildə yazıldığı ehtimal olunan “Kültigin” abidəsinin lüğət tərkibində 170-dən çox sadə və düzəltmə quruluşlu söz kök etibarilə türk mənşəlidir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisə etdikdə təxminən 20-ə qədər sözün müasir dilimizdə işləndiyi kimi, abidənin lüğət tərkibində də işlənməsinin sahidi oluruq. Məsələn,

teñri – tanrı

tağ – dağ

tokuz – doqquz

tınla - dinlə

esid – eşit və s.

Abidənin lüğət tərkibində işlənmiş bəzi sözlər isə tamamilə dilimizdən silinmişdir. Məsələn:

böd – taxt

oğuş – qəbilə

bodun – xalq

sülə – qoşun çəkmək

yig - yaxşı və s.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş bəzi sözlərin izlərinə dialektlərimizdə bu gün də rast gəlirik. Məsələn, “sab” sözü dialektlərdə “söz-sov” birləşməsinin tərkibində eyni mənada (söz mənasında) işlənməkdədir: kıd, sülə, sı – qədim türk sözləri haqqında eyni sözləri söyləmək mümkündür.

1. kıd – yolunu azmaq, səhv etmək.

2. sülə - qoşun çəkmək: Bu söz dialektlərdə sülənmək, avara-avara gəzmək mənasında işlənilir.

3. sı – dəyişmək, təhrif etmək: Müasir dilimizdə işlədijən “sözünü sındırmaq” frazeoloji birləşməsinin ikinci tərəfində işlənməkdədir.

Qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibində işlənmiş sözləri məna baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. O dövrün ictimai quruluşunu əks etdirən sözlər:
el (qəbilə birləşməsi, dövlət), bağ (tayfa, qəbilə), budun (xalq), ok (nəsil), uruq (tayfa birləşməsi), bay (dövlətli).

2. Mənsəb, dərəcə və rütbə bildirən sözlər:

kağan (kan) xan – hökmdar

boyla – hakim, müşavir

şad – canişin, əmir

yabğu – canişin

buyruk – dəstə rəisi

elteber – knyaz

tarkan – vergi yığan

bəg – bəy

yalabaç- səfir

çur – əyan (məmur)

tutuk – xırda ərazini idarə edən şəxs

öğə – müdrik

sağun- sərkərdə

bağa – yüksək mənsəblərdən biri

ər- hərbi, döyüşçü

3. Ailə və qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər:

Kaň (ata), ada (ata), ata (ata), ana, katun (xan arvadı, ev sahibəsi), oğul, kız, əkə (xala), kadın (qaynana), siñil (kiçik bacı), küdegü (kürəkən), kəlin, egmeç (zövcə), künü (günü və rəfiqə), urı (nəsil), ini (kiçik qardaş), eçe (böyük qardaş).

4. Etnos adları: kırkız, türkeş, türk, tabğaç, uyğur, oğuz, tokuz oğuz, kıtan, oğuş, tatar, on ok, purum, otuz tatar, tatabı.

5. Heyvan və quş adları bildirənlər: at, tay (daylaq), keyik (maral), ilik (cüyür), ingen (dişi dəvə), öküz, böri (qurd), kuş, çablı (qızıl quş), toğankuş (quş adı), biçin (meymun), yılan, ögür (sürü, naxır), tabun, it.

6. Məkan anlayışı bildirən sözlər: iç (daxil), ara, art, çet (sərhəd).

7. Toponimik sözlər: senir (dağ silsiləsi), kaya (qaya), yış (meşəli dağ), tağ, ügüz (çay), Ötüken yış (yer adı), Tü-püt (Tibet), Şantun (Şandun-Çində), taluy (dəniz), Yinçü ügüz (çay adı), Temir kapığ (yer adı).

8. Cəhət adları: biryə (sağ tərəf, cənub), yırya (sol tərəf, şimal), Kuntoğsuk (Gündoğan, şərq), gün ortası (gün orta, cənub), Kuriğaru (geri, qərb), yazı (səhra), balık (şəhər), İl adları: 1) siçan yıl, 2) öküz yıl, 3) kaplan yıl, 4) tavşan yıl, 5) ejder yıl, 6) yılan yıl, 7) yont yıl, 8) koy yıl, 9) biçin yıl, 10) tağukı yıl, 11) köpek yıl, 12) toñuz yıl.

9. Hərbi leksika: uruş (vuruş), sü (qoşun), süle (qoşun çəkmək), er (döyüşçü), aday (piyada), arlıc (süvari), kul (qul), yağı (düşmən).

10. Əşya və yemək bildirən sözlər: altun (qızıl, gümüş), bakır (mis), eb (ev), kuy (gərdək), kabay (beşik), ık (iplik), ton//don, aş (xörək) və s.

11. Dəfə bildirən sözlər: kat//qat, tən, san/ say.

12. Bədən üzvlərinin adları: baş, adak/ayaq, bel, elig/əl, sünük//sümük, yürək//ürək, karın//qarın, saç, kaş və s.

13. Ümumi anlayışları bildirən sözlər: cab-şöhrət, bilgə-bilici, müdrik, kut-tale, ırk-fala baxmaq, bengü-əbədi, amtı-indi, uluğ-ulu, sarığ-sarı, süçig-şirin, kalın-qalın, erk-iradə.

14. Metal adlarını bildirən sözlər: altun-qızıl, kümüş-gümüş, temir-dəmir.

15. Zaman bildirən sözlər: ay-ay, yaz-yaz (fəsil), yay-yay, yıl-il, küntüz-gündüz, kış-qış, tan-dan (sübh), tün-gecə və s.

4.2. Qədim uyğur yazılı abidələrinin lüğət tərkibi

Qədim uyğur yazılı abidələrinin lüğət tərkibində sözlər bir çox hallarda Orxon-Yenisey yazılarının lüğət tərkibi ilə eyniyyət təşkil etsə də, fərqli cəhətlər də müşahidə edilir ki, bu, əsasən, uyğur mətnlərində İran mənşəli sözlərin çox işlənməsidir. Qədim uyğur yazılarında işlənməmiş bəzi leksik vahidlərə nəzər yetirək:

1. Əşya bildirən sözlər: ı – ağac, yaşıllıq, çu -əkin yeri; köntül – könlül, qəlb; öd – vaxt, zaman, ün – səs, köz-göz və s.

2. Əlamət bildirən sözlər: yabız-pis, kök-göy (rəng), katığ-bərk, möhkəm, kızıl-qırmızı, menqü-daimi və s.

3. Miqdar bildirən sözlər: bir-bir, eki-iki, üç-üç, tört-dörd, biş/bis-beş, bir yegirmi-onbir, yüz artukı kırk – yüz qırx, bin-min, birinc-birinci və s.

4. Şəxs bildirən sözlər: men-mən, sen-sən, ol-o, biz-biz, siz/sizlər/senlər-siz; kentü-özü və s.

5. Hərəkət bildirən sözlər: u-bacarmaq, kel-gəlmək, in-enmək, bol-olmaq, ti-demək, ötün-xahiş etmək, bar-getmək, kötür-götürmək və s.

Qədim uyğur yazılı mətnlərinin dilində işlənməmiş alınma sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

yek (farsca) – iblis

ferzind (farsca) – övlad

manastar (farsca) - monastır

burxan (çin d.) – budda

moğoç (soqdi d.) – sehrkar
Urislam (yəhudi d.)-Yerusəlim (şəhər adı)
nom (soqdi d.) - dini təlim
açun (soqdi d.) – dünya və s.¹

4.3. Alınma sözlər

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində alınma sözlər kəmiyyətcə azlıq təşkil edir. Y.Əliyev bu cür leksik vahidləri 2 qrupa ayırır:

1. xüsusi isimlər
2. xüsusi isim olmayan leksik vahidlər².

Xüsusi isimlər. Onlar dinamik ünsiyyət vahidi deyil və əsasən çin, tibet dillərinə aiddir. Məsələn: İsyiliken, Çan Sentün, Lisün Tay, Bölön və s.

Digər alınmalar müxtəlif sahələri əhatə edir və Çin, monqol dillərinə aiddir. Məsələn:

kutay (ipək),
kunçuy (xanım),
lü (əjdaha),
lazğın (donuz),
taluy (dəniz) və s.

¹ Ə.Şükurov, A.Məhərrəmov.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976, s.116.

² Əliyev Y.V.Qədim türk runik yazılı abidələrinin dili. Dərs vəsaiti. Bakı, Nurlan, 2004, s.41.

V FƏSİL

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN QRAMMATİKASI

Qədim türk yazılı abidələrinin geniş, hərtərəfli tədqiqi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu mətnlər yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ədəbi dildə yazılmışdır. Bu isə öz növbəsində belə bir fikrin yaranmasına səbəb olur ki, qədim türk yazılı ədəbi dili b.e. V əsrindən daha əvvəl yaranmış, böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Cəmiyyət üzvləri arasında nitqin, danışığın meydana gəlməsi isə ayrı-ayrı nitq hissələrinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Qədim türk yazılarının onların mənsub olduğu xalqın danışq sistemini əks etdirməsi də o deməkdir ki, bu yazılarda müşahidə edilən morfoloji, sintaktik, semantik xüsusiyyətlərin tarixi V əsrdən də öncəyə gedib çıxır.

5.1. Qədim türk yazılarının morfolojiyası

Qədim türk yazılarında əks olunan nitq hissələri, müasir türk dillərindən az fərqlənir. Bu isə daha çox "...türk dillərinin qrammatik quruluşunun və lüğət tərkibinin bir çox dillərdən fərqli olaraq nisbətən sabit olmasından irəli gəlir"¹.

Qədim türk yazılarında əks olunmuş nitq hissələrini müasir türk dillərində olduğu kimi əsas və köməkçi olaraq iki yerə bölmək olar: 1) Əsas nitq hissələri: isim, sifət, say,

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, s.76.

əvəzlik, fel, zərf. 2) Köməkçi nitq hissələri: qoşma, ədat, bağlayıcı.

İsim. Bütün dillərdə isimlər digər nitq hissələrindən əvvəl yaranmışdır. Qədim türk yazılarında işlənmiş isimlərin də tarixi, heç şübhəsiz, həmin yazıların yaranmasından daha əvvələ gedib çıxır. Eyni zamanda bu isimlər yalnız sadə quruluşlu kök sözlər deyil, həm də müxtəlif üsullarla yaranmış düzəltmə isimlərdir.

Sadə isimlər, əsasən, bir və iki hecalı, nadir hallarda üç hecalı isimlərdir. Məsələn,

Bir hecalı: sü (KT_B2) qoşun

yir (KT_k 4) yer

sab (KT_k 1) söz və s.

İki hecalı: bodun (KT_k 1) xalq

kağan (KT_k 3) xan

yazı (KT_k 3) çöl və s.

Düzəltmə isimlər müasir türk dillərində olduğu kimi, morfoloji və sintaktik üsullarla yaranmışdır. Morfoloji üsulla yaranan isimlər, əsasən, pratürk (anatürk) dövründə yaranmış və onları əmələ gətirən şəkilçilərə türk dillərinin çoxunda rast gəlinir. Həmin şəkilçiləri iki yerə bölmək olar:

I. Adlardan ad yaradan şəkilçilər.

1. -çı, -çi: peşə məzmunlu isimlərin yaranmasında iştirak etmişdir: yolçı (Y.44, 2), yağıçı (Ton 50) sərkərdə, ayğuçı (Ton 10) məsləhətçi və s.

Bu şəkilçinin abidələrin dilində bir sıra fellərə artırılaraq isim əmələ gətirməsi də müşahidə edilir: tapıgçı (AJ.626,13) xidmətçi, ölütcü (U ig.1.19) qatil və s.

Şəkilçinin feldən isim düzəltməsi funksiyası, isimdən isim düzəltməsi funksiyasına nisbətən bir qədər zəifdir.

Lakin ümumilikdə şəkilçi həm qədim türk dilində, həm də müasir türk dillərində fəal, məhsuldar şəkilçi olaraq qalır.

2. -daş: Müasir türk dillərində də fəal işlənən –daş şəkilçisi qədim yazılı abidələrdə adlardan isim düzəltməyə xidmət etmişdir. Şəkilçiyə daha çox göytürk yazılı mətnlərində təsadüf edilir: məsələn, kadaş (Y.3.10, 13 və s.) “qohum”; adaş (Y.26) “yoldaş”, “dost” və s.

3. -lık, -lik (-lük, -luk) şəkilçisi abidələrin dilində yuxarıda qeyd edilən şəkilçilərə nisbətən qeyri-fəal olmuşdur. Eyni mənşəyə aid olan -lık, -lik şəkilçisinin bəzən sifət yaradan eyni fonetik tərkibli şəkilçidən fərqli başqa mənşəyə malik olması da ehtimal olunur¹.

erdəmlik (Y28.1) - kişilik

bəglik (YT 26.9) –bəylik

yemişlik (Man 1, 14,9) meyvəlik və s. isimləri müxtəlif mənaları (mücərrədlik, yer, məkan) ifadə etmək üçün –lık, -lig şəkilçisini qəbul etmişdir.

Ə.Rəcəbli –lık, -lik şəkilçisinin abidələrin dilində zaman məzmunlu (yıllık –illik; күnlük–günlük (MÇ 21) və s.) isimlər, əşya bildirən sözlərə artırılaraq yeni isimlər (korkılık–qorxuluq (BK c.11) əmələ gətirdiyini qeyd etmişdir².

4. -dəm şəkilçisi də abidələrin dilində az işlənmişdir. Şəkilçinin həm Göytürk abidələrində, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”da eyni şəkildə işlənməsinə rast gəlirik. Məs.:

Abidələrdə: alrı, ərdəmi anta (KÇ 4) – “qəhrəmanlığı, kişiliyi orada”.

“KDQ”-da: - Hey Dirsə xan, oğlana bəglik vergil, taxt vergil, ərdəmlidir.

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюл-тегина. СПб, 1899, с.96.

² Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.314.

Uyğur yazılarında şəkilçinin iki variantından sifət əmələ gətirmək üçün istifadə edilmişdir. Məsələn:

Kündəm (Man III 17, 2) – günəşli

Boğdam (TT 1,118) – çirkli və s.

5) -lığ, -lig şəkilçisinin son samitinin düşməsi nəticəsində yaranan -lı, -li şəkilçisi həm Orxon-Yenisey, həm də uyğur abidələrində işlənmişdir. Şəkilçi adi, bəzən də zaman məzmunlu isimlərə artırılaraq sifət əmələ gətirmişdir. Məsələn, buğa-buğalı (T 5); bəğ- bəgli (KT ş.6); tün-tünli (BK cş)- gecəli; kün- künli (BK cş 6) – günlü.

Qədim türk yazılarının dilində adlardan ad əmələ gətirən -an, -ən; -kən; -ıq, -ik, -uq, -ük; -sız, -siz, -suz, -süz; -kı, -ki, -ği, -ği; -ça, -çə; -ağu, -əgu; -çığ, -çig və digər şəkilçilərinə də təsadüf edilmişdir.

2. Feillərdən ad yaradan şəkilçilər

Qədim türk abidələrinin dilində feillərdən ad yaradan şəkilçilər nisbətən daha çoxdur və maraqlı qrammatik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Adlardan ad yaradan şəkilçilərdə olduğu kimi, feillərdən ad yaradan şəkilçilərin də bir qismi fəal, digər qismi isə qeyri-fəaldır. Həmin şəkilçilər, əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1) -ım, -im şəkilçisi, əsasən, feillərdən konkret mənalı isimlər əmələ gətirən məhsuldar bir şəkilçi olmuş və elə bu cəhət müasir türk dillərində də həmin şəkilçinin aktivliyini təmin etmişdir. Məsələn,

toğım (MK. III, 59) – kəsilmək üçün nəzərdə tutulmuş heyvan

atım (KBQ 238, 10) – sərrast atıcı.

içim (KBN 317) – içim və s.

2) -uş, -üş, -ış, -iş şəkilçisi feillərdən işin gedişini, nəticəsini bildirən isimlər əmələ gətirmişdir. Məsələn,

uruş (O, 2) “vuruş”

sünüş (KTB 15, 40) “döyüş” və s.

3) -ma, -mə şəkilçisi feillərə artırılaraq həm konkret, həm də mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirmişdir. Bu şəkilçi müasir türk dillərində, eyni zamanda Azərbaycan dilində fəal şəkildə işlənməkdədir. Məsələn:

yalma (KT B 33) paltar

təgmə (Y.9) bütöv və s.

4) -ığ, -ig, -uğ, -üg, -g şəkilçisi abidələrin dilində qeyri-fəal olmuş, müxtəlif mənalı isimlərin əmələ gəlməsində iştirak etmişdir. Məsələn:

ülüg (Ton 4) “hissə”, ölüğ (KT B 49) “ölü”, “cənazə” sözlərində işin nəticəsini; köriğ (Ton 29) “qoruyucu”, “kəşfiyyatçı”; buyuruk (KT B 44) “buyuruqçu” sözlərində isə subyektini bildirməyə xidmət etmişdir.

5) -ım, -in, -n şəkilçisi abidələrin dilində nisbətən az işlənmiş, müasir türk dillərinin bəzilərində isə daşlaşmış şəkildə qalmışdır. Həmin şəkilçi vasitəsilə bəzən feillərdən isimlər: kəlin (Y.3) gəlin; bolın (KÇ 5) əsir və s., bəzən isə sifət əmələ gəlmişdir.

Qədim türk dillərində uz (uzanmaq) feilindən (T 52) uzun; kal (qalmaq) feilindən qalın; yoğ (böyümək) feilindən yoğun (T 14) sifəti əmələ gəlmişdir.

6) -mak, -mək şəkilçisinə oğuz qrupu türk dillərində və əski uyğur ədəbi dilində rast gəlinmişdir. Dilçilikdə həmin şəkilçinin müasir dilimizdəki məsdər şəkilçisinin (-maq²) ilkin variantı olması fikri özünü doğrultmuşdur. Məsələn, ölürməkin (AY.366,7) və s.

7) -it, -it, -id şəkilçisi göytürk yazılı abidələrində mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirmiş və müasir türk dilləri üçün tamamilə arxaikləşmişdir. Məsələn:

igid (KT k 10) yalan,

sığıt (KT B 51) hönkürtü və s.

8) -ğuçı, -ğuçı şəkilçisi ilə feillərdən hərəkəti, işi icra edən şəxsi bildirən isimlər düzəltmişdir. Məsələn:

ayğuçı (Ton 10) məsləhətçi.

itgüçi (KT B 51) bəna və s.

9) -anç, -unç, -inç feillərindən mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirmişdir. Məsələn,

bulğanç (Ton 22) qarışıqlıq,

ezənç (Y 32) adət və s.

Qədim türk yazılı abidələrində -inç, -inç, -unç, -ünç, -ganç, -anç şəkilçilərindən də eyni məqsədlə istifadə edilmişdir. Həmin şəkilçilərin eyni kökə malik olmaları fikri inandırıcı görünür.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində -sağ, -səğ; -mış, -miş; -duk, -dük, -tuk, -tük; -maçı, -məçi və bir çox digər şəkilçilərdən də feillərdən ad yaradılması üçün istifadə edilmişdir.

Sintaktik üsulla düzələn isimlər

Orxon-Yenisey abidələrində sintaktik üsulla ad yaradılması hadisəsinə morfoloji üsulla ad yaradılmasından az rast gəlinir. Bu üsulla sözlər, əsasən, yanaşma əlaqəsi ilə və sintaktik-morfoloji üsulla bağlanır.

Yanaşma əlaqəsi ilə bağlanan tərəflərdən birincisi isim, say, sifət və s. ola bilər. Məsələn:

Eltəris (KT B 1) el+təris (şəxs adı)

Eltəbər (KT B 43) “el tərəfində duran”.

Sintaktik üsulla əmələ gələn isimlər daha çox toponim və etnonimlərdir: Şantun yazı (KT k 3); Təmir Kapıç (KT k 4) və s.

Sintaktik-morfoloji üsulla yaranan sözlər, heç şübhəsiz, eyni quruluşa malik olan ismi birləşmələrdən qaynaqlanmışdır: kün batsık (KT k 2) (günbatan) “qərb”, batı; kun toğsık (KT k 3) “şərq” (gündoğan). Bəzi isimlər 1To+2To quruluşlu I növ ismi birləşmələrdən təcrid olunma yolu ilə yaranmışdır: Kara Kum (Ton 7) Qaraqum; Kara köl (KT b 42) Qaragöl və s.

İsmin ümumi qrammatik kateqoriyaları

Mənsubiyyət kateqoriyası

Qədim tarixə malik olması ilə diqqəti cəlb edən mənsubiyyət kateqoriyası abidələrin dilində də müasir türk dillərində olduğu kimi intensiv şəkildə işlənmişdir və elə bir ciddi fərqi malik deyildir. Lakin bəzi dəyişikliklər özünü göstərir. Məsələn, Orxon-Yenisey yazılarında mənsubiyyət şəkilçilərinin fonetik variantları müasir türk dillərində olduğundan azdır ki, bunu da dilçilikdə göytürk abidələrində dodaq ahənginin zəifliyi ilə əlaqələndirirlər.

Abidələrin dilində mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı münasibət müxtəlif formalarda ifadə edilmişdir:

1. Morfoloji üsul. Bu zaman mənsub əşya bildirən sözün sonuna şəxslərə görə mənsubiyyət şəkilçiləri artırılır: I şəxsin təkində -ım, -im, -m; I şəxsin cəmində -mız, -miz; II şəxsin təkində -ın, -in, -iğ, -ig; II şəxsin

cəmində -mız, -iniz; III şəxsin təkində və cəmində -ı, -sı, -si. Məsələn bodunım (xalqım), elin (elin) və s.

V.Radlovun fikrincə, I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi «men» şəxs əvəzliyinin ixtisar edilmiş variantıdır. Dilçilikdə yalnız I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin deyil, digər şəxs sonluqları və xəbər şəkilçilərinin də uyğun əvəzlilərdən törədiyi fikri öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində «Mən nədən qorxuram?» cümləsi abidələrdə «Men negü korkurmen?» şəklində işlənmişdir.¹

Nümunədəki xəbərlik şəkilçisi ilə əvəzliyin arasındakı oxşarlıq göz qabağındadır.

2. Morfoloji-sintaktik üsul. Bu üsulla yaranan birləşmələrdə birinci (asılı) tərəf yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir:

Mənin sabım (KT k 11) – mənim nitqim.

Mənin bodunım (Mok. 29) – mənim xalqım.

Ötüken yış – Ötüken meşəsi və s.

3. Sintaktik üsul. Bu tipli birləşmələrdə tərəflər mə-naca bir-birinə bağlanır, asılı və əsas tərəflər arasında yanaşma əlaqəsi mühüm rol oynayır.

Türk kağan – türk xaqanı

Tokuz oğuz bodun – doqquz oğuz xalqı

	Şəxslər	Şəkilçilər	Nümunələr
Tək	I	-ım, -im, -m	bodunım (xalqım), oğuşım (qəbiləm)
	II	-ın, -in, -iğ, -ig	elin (elin), törünün (dövlətin)
	III	-ı, -i, -sı, -si	sabı (sözü),

¹ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. B., 1979, s. 78.

			bodunı (xalqı)
Cəm	I	-mız, -miz	eçumuz (atamız) apamız (babamız)
	II	-ıınız, -iniz	iliniz (eliniz), sabınız (sönümüz)
	III	-ı, -i, -sı, -si	kutı (bəxti) v s.

İsmin hal kateqoriyası

Söz birləşmələri və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan hal şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrində də eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Lakin ismin halları say etibarilə, hal şəkilçiləri isə fonetik tərkibcə müasir hal şəkilçilərindən fərqlənmişdir.

Adlıq hal: Müasir türk dillərində olduğu kimi, heç bir morfoloji əlaməti olmayan, daha çox mücərrədlik bildirən haldır. Adlıq halda işlənən sözlər cümlədə əsasən mübtəda, təyin, ismi xəbər olur və uyğun olaraq digər üzvlərlə yanaşma, uzlaşma əlaqəsinə girir. Məsələn:

Ol yirgerü barsar, turk bodun öltəçisən (Ton. 23) (Ey türk xalqı, o yerə tərəf getsən məhv olacaqsan) – cümləsində bodun (xalq) sözü adlıq halda işlənmiş və xəbərlə (öltəçisən) şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır (III ş. tək).

Yiyəlik hal: Göytürk abidələrində yiyəlik hal müasir türk dillərində olduğu kimi -ın, -in, -nın, -nin şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunmuşdur. V.Radlov abidələrdə mövcud olan yiyəlik halın cənub dialektlərinin yiyəlik halına uyğun olduğu qənaətinə gəlmişdir. Orxon-Yenisey abidə-

lərində yiyəlik halın -m⁴ şəkilçisi eynilə Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, Altay, karaim, kumık və s. dillərdə, bəzi fonetik fərqlərlə özbək (-nınq, -dinq, -ni), qırğız (-dın, -tın), qaraçay-balkar (-nı, -ni, -nu, -nü) və digər dillərdə də işlənmişdir.

Azərbaycan dilinin şivələrində yiyəlik hal şəkilçisi Orxon-Yenisey (Göytürk) abidələrində olduğu şəkildə işlənir. Orxon-Yenisey abidələrində isə şəkilçinin -nın, -nin variantına daha çox üstünlük verilmişdir. Məsələn:

𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 – (bodunı) – xalqın

𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 – (benin) – mənim

Azərbaycan dilində mən, biz əvəzliləri yiyəlik halda -in şəkilçisinin əvəzinə -im qəbul etdiyi halda, abidələrdə tarixi formaya uyğun olaraq -in şəkilçisi işlənmişdir. Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, abidələrdə yiyəlik hal şəkilçisinin yalnız damaq saitli variantına üstünlük verilmişdir. Bu cəhəti P.Melioranski «...abidələrdə dodaq ahənginin müasir türk dillərindən zəif» olması ilə izah etmişdir. Lakin uyğur və ərəb əlifbası ilə tərtib edilmiş türk abidələrində və müasir özbək, xakas, türkmən, altay dillərində damaq saitli yiyəlik hal şəkilçisi işlənmişdir.

Abidələrdə və «Kitabi-Dədə Qorqud»da yiyəlik hal şəkilçisi „sağır-nun“ (ŋ) ilə yazılmışdır. Praturk, praazərbaycan əlamətlərini özündə daha çox qoruyub saxlayan qərb qrupu dialekt və şivələrində ŋ-li variant indi də işlənmişdir. Məsələn: səniŋ, qızıŋ və s.

Orxon-Yenisey abidələrində ismin yiyəlik halı müasir dillərdən fərqli olaraq o qədər də fəal olmamışdır. V.Radlov bunu «...türk dillərində yiyəlik haldan daha sonralar istifadə» ilə əlaqələndirmişdir.

Azərbaycan, tatar, qaqauz və türk dillərində I şəxsin tək və cəmində şəxs əvəzlilərinin (mən, biz) -im şəkilçisini qəbul etməsinin özü də çox qədim dövrə aid bir xüsusiyyətdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da, Qətran Təbrizinin əsərlərində, İbn Mühənnanın lüğətində bu şəkilçiyə rast gəlinir. Bəzi qırçaq dil xüsusiyyətlərini əks etdirən Quba, Zaqatala-Qax şivələrində «menin, bizim» variantı işlənir.

Müasir türk dillərində və digər abidələrdə rast gəlinməsə də, Göytürk yazılarında yiyəlik hal şəkilçisinin -ıŋ (𐰉𐰺) variantı işlənmişdir. Məs.: bodonıŋ „xalqın“.

Yiyəlik hal şəkilçisi yiyəlik, sahiblik məzmunu ifadə edir və mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs təkinin şəkilçisinə (-in) uyğun gəlir. A.Kononov bu iki şəkilçinin eyni kökdən əmələ gəldiyini söyləmişdir.¹ Lakin dilçilikdə mövcud olan və bu şəkilçinin -nen („əşya, şey“ mənasında) ismindən əmələ gəlməsi, fikrimizcə, daha dəqiqdir. Məsələn: bilgə kağanın bodunı (O. 3) – Bilgə xaqan xalqı.

Yiyəlik hal Göytürk abidələrində sahiblik (benin sabım – mənim sözüm), münasibət (Çurun oğlu – Çurun oğlu), məkan (ekin ara – „ikisinin“ mənasında) və digər mənalara ifadə etmişdir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, abidələrdə də yiyəlik halın iki forması: müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hal formaları işlənmişdir.

Yönlük hal: Qədim türk yazılı abidələrində yönlük hal, əsasən, -ka, kə, bəzən də -ya, yə şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Yönlük hal adlarla fellər (təsriflənən və təs-

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв). Л., 1980 с. 161.

riflənməyən) arasında əlaqə yaratmış və müxtəlif mənaları ifadə etmişdir:

1. Hərəkətin yönəldiyi obyekt: kana (Y. 11) xana, kapığa (KT k 3) – qapıya; yağya (Y.26) yağya və s.

2. Hərəkətin icra vaxtını, zamanı: ol ödkə (KTb.44) – o zaman; Yazına oğuzğaru sü taşıktımız (KTb 48) – yazda oğuzların üzərinə qoşun çəkdik və s.

3. Hərəkətin nəticəsini, subyekti: kağanıma ötündüm (Ton 12) – xaqanıma müraciət etdim; Eki oğluma şad at bertim (MÇ. 19) – iki oğluma şad rütbəsi verdim və s.

4. Hərəkətin səbəbini, məqsədini: Nəkə təzərbiz (Ton 38) – biz nəyə görə qaçırdıq və s.

5. Hərəkətin, işin yerini, məkanını: Tabğaç ilinə kılıntım (Ton 1) – Tabğac elində doğuldum və s.

Göytürk yazılarında yönlük halın bəzən digər halları: yerlik (Biriye tebğaç bodun yağı ermiş – Bəridə tabğaç xalqı yağı imiş), çıxışlıq (Neke korkurbiz T. 38) – Nədən qorxuruq biz), birgəlik-vasitəlik (Çaçə Señünke sünişdimiz (KTb 32) – Çaçə señünlə vuruşduq, təsirlik (elime tapdım (Y.46) – elimi tapdım) halları ifadə etməsinə də rast gəlinir.

İstiqamət (yönəlmə) halı: İstiqamət (yönəlmə) halı türk dillərinin qədim dövr yazıları üçün səciyyəvi olan yönlük hala bənzəsə də, ondan fərqlənir. İlk növbədə istiqamət halının xüsusi şəkilçisi (-ğaru, -gerü) olmuşdur. İstiqamət halında olan isimlər yalnız hərəkət felləri ilə idarə olunmuşdur. Yönlük hal şəkilçisi bütün adlara, istiqamət halını şəkilçisi məkan mənəli isimlərə artırılmışdır.

İstiqamət-yönəlmə hal şəkilçisi (-ğaru, -gerü) müxtəlif fonetik variantlarda və daha çox Orxon-Yenisey yazılı abidələrində işlənmiş, digər abidələr üçün məhsuldar ol-

mamışdır. Göytürk yazılarında istiqamət-yönəlmə halın şəkilçisi aşağıdakı variantlarda işlənmişdir:

1. -ğaru, -gerü (𐰽𐰺𐰏; 𐰽𐰺𐰏): Bu variantda istiqamət-yönəlmə halı, əsasən, isimlərə artırılmışdır. Məsələn: oğuzğaru „oğuz təərəf“ (KTb. 48), kağanğaru (T.29) „xaqana təərəf“ və s.

2. -narı-nerü (𐰽𐰺𐰏; 𐰽𐰺𐰏): Bu şəkilçi isimlərə mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra artırılıb yönəlmə məzmunu ifadə edir. Məsələn: anaru „ona“ (T.20), banaru „mənə“ (T. 34) və s.

3. -nar (𐰽𐰺) variantında istiqamət-yönəlmə hal şəkilçisi əvəzlilərə artırılmışdır. Məsələn; anar „ona“ (KTk II, 12).

4. -ra, -rı, -ri, -ar (𐰽𐰺; 𐰽𐰺; 𐰽𐰺) variantında işlənən yönəlmə-istiqamət hal şəkilçisi abidələrin dilində müxtəlif mənaları ifadə etmişdir:

a) hərəkətin bir obyektə doğru yönəldiyini: Məsələn:

Anar körü bilin (Kİ 11) – Ona baxarkən bilin

b) hərəkətin nəyə, kimə aid olduğunu bildirir:

Böğü kağan banaru ayıtmış (TON 34)

Böğü xan mənə söyləmiş.

c) hərəkətin baş verdiyi yeri bildirir:

ilgerü kün toğsı (KT k 2) irəlidə – şərqdə...

İstiqamət-yönəlmə hal şəkilçisi olan -ğaru, -gerü şəkilçisinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar -ka, -ke, -ğa, -ge şəkilçisi ilə -ru, -rü şəkilçisinin birləşdiyini ehtimal edirlər ki, iki şəkilçinin birləşib yeni bir şəkilçi əmələ gətirməsi halı türk dillərində geniş yayılmış hadisədir.

Tədqiqatçıların bir çoxu şəkilçinin birinci hissəsini (ka, ke) yönlük hal şəkilçisi kimi qəbul etsələr də, ikinci komponent (ru, rü) haqqında fikirlər müxtəlif olmuşdur.

V.Radlovun fikrincə, bu, zərf düzəldən, Q.Ramsted, S.Malov, A.Kononov və başqalarına görə, istiqamət şəkilçisi; Kotviç və Nasilova görə yönlük hal, Levitskinin fikrincə, istiqamət qoşmasıdır. K.Karimov -ğaru şəkilçisinin kara (baxmaq) felindən əmələ gəldiyini iddia etmişdir¹. Lakin bu mülahizələr arasında -ğaru, -gerü şəkilçilərinin ka, ke + ru, rü şəklində formalaşması daha inandırıcıdır.

Orxon-Yenisey abidələrində intensiv şəkildə işlənən istiqamət halı digər türk dillərində qismən də olsa, işlənmişdir.

M.Şerbakın fikrincə, «uyğur-oğuz dialektlərində» geniş yayılan -ğaru, -qaru şəkilçisi Şərqi Türkünstan abidələrində az işlənmiş, karluk-uyğur dillərində isə heç işlənməmişdir.

Azərbaycan dilinin qərb dialektində bu gün də istiqamət-yönləmə halın işlənməsinə rast gəlinir: Məsələn: anarı, bəri.

Təsirlik hal: Orxon-Yenisey yazılı abidələrində təsirlik hal morfoloji baxımdan daha çox inkişaf etmişdir. Təsirli fellərlə idarə olunan təsirlik hal qədim göytürk yazılarında -ı, -ig, -u, -ug, ığ, -ın, -in, -nı, -ni, -n, -şəkilçiləri ilə təmsil olunmuşdur.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, Göytürk yazılarında da təsirlik halın müəyyən (şəkilçili) və qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) variantları işlənmişdir. Məsələn:

1. Yok çıxan bodunığ kop kobartdım (KT k 10) – Yox olan xalqı meydana çıxartdım.

2. Bu süg (Ton 32) – bu qoşunu.

Birinci nümunədə müəyyən, ikincidə qeyri-müəyyən təsirlik hal işlənmişdir.

Təsirlik hal şəkilçisi abidələrdə bir neçə formada işlənmişdir:

1. -ığ, -ig, (-ğ, -g) şəkilçisi isimlərə qoşulur. Məsələn: Kırkız bodunığ uda basdım (B.K.Ş 26-27) „qırğız xalqını yuxuda ikən məğlub etdim“.

2. -nı, -ni şəkilçisi əvəzlilərə qoşulur. Məsələn: bunu (KT c. 10) – bunu; anı (KT § 3) – onu.

3. -ı, -i şəkilçisi də əvəzlilərə qoşulur. Məsələn:

sini (T. 10-11) – səni

bini (T. 10-11) – məni.

4. -ın, -in şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə artırılır. Məsələn:

Yılıksın, barımın, kızın, kuduzın kəltürtim (M.C. 15) – ilxısını, varını, qızını, arvadını gətirdim.

Abidələrdə təsirlik halı yaradan -ığ, -ig şəkilçisi müasir türk dillərində işlədilmir. Bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçinin alınma olduğunu (İ.Batmanov), bəziləri isə türk və monqol dilləri üçün ortaq olduğunu (A.Kononov) ehtimal edirlər.

Yerlik hal: Türk dillərinin ən qədim dövrünə aid yazılı abidələrdə yerlik halın işlənməsi müşahidə edilmişdir. Yerlik hal yazılı abidələrdə də müasir türk dillərində olduğu kimi, -da, -də, -ta, -tə şəkilçiləri ilə düzəlmişdir. Şəkilçinin semantik funksiyalarının işləkliyini nəzərə alaraq yerlik halda olan sözləri müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. İşin, hərəkətin yerini bildirmişdir:

„Kara költə sünüşdimiz“ (KT b 42) – Qara göldə vuruşduq.

¹ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. B., 1979, s.53.

2. İşin, hərəkətin zamanını bildirmişdir:

„Ol күntə təgdi türk bodun Təmir kapıgka“ (Ton 46)
– Türk xalqı o zaman Dəmir qapıya yetdi.

3. İşin, hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirmişdir. Bu zaman yerlik hal şəkilçisi çıxışlıq hal məzmununu ifadə etmişdir. «... Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəlki dövrdə həm yerlik, həm də çıxışlıq hallar eyni şəkilçi ilə düzəlmişdir. Lakin türk dilləri inkişaf etdikcə əvvəlki şəkilçi təkcə yerlik hal anlayışı ifadə etməyə xidmət etmiş, çıxışlıq hal üçün isə yeni şəkilçi yaranmışdır».¹

„Tabğaçda adırılı“ (Ton 2) – Tabğaç elindən ayrıldı.

„Tabğaç kağanta bədizçi kəürtim“ (KT k 11) – Tabğaç xanlığından nəqqaş gətirdim və s. kimi nümunələr yuxarıda deyilənləri bir daha təsdiqləyir.

4. İşin, hərəkətin müəyyən bir çıxış nöqtəsini bildirmişdir:

„Toğlada oğuz kəlti“ (Ton 15) – Oğuz Toğladan gəldi.

Yerlik hal şəkilçisinin semantik baxımdan yönük hal məzmununu ifadə etməsi hadisəsinə yazılı abidələrdə çox az təsadüf edilmişdir. Müasir türk dillərində şəkilçi semantik cəhətdən sabitləşmişdir və yalnız işin, hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirməyə xidmət edir.

Çıxışlıq hal: Dilçilikdə çıxışlıq hal şəkilçisinin nisbətən sonralar meydana çıxması, bu məzmunun yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə edildiyi fikri vardır. Ehtimallara görə, çıxışlıq halı bildirən -dan, -dən, -dın, -din şəkilçisi elə yerlik hal şəkilçisi əsasında formalaşmışdır.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində -tan, -tən, -tın, -tin çıxışlıq hal şəkilçisi, əsasən l, n, r sonorlarından sonra

artırılmışdır. Ə.Şükürlü bu şəkilçinin -dantan, -danyan, -dənyən, -dantayan variantlarından da Tonyukukun şərəfinə yazılmış abidədə istifadə edildiyini qeyd etmişdir. Bu fikir Q.Ramstedin tədqiqatlarında da əks olunmuş, lakin tədqiqatçı-alim şəkilçinin birinci komponentinin «dan» şəklində deyil, «da» olduğunu söyləmişdir ki, bu bir qədər inandırıcı deyil. Çünki Azərbaycan dialekt və şivələrində çıxışlıq hal şəkilçisinin qoşa işlənməsi halı mövcuddur. Məsələn: obaşdanna, gejdənnən, sabahdanna və s.

Abidələrdə işlənmiş çıxışlıq hal müasir türk dillərində olduğu kimi, əsasən hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirməyə xidmət etmişdir.

Çıxışlıq halın, digər hallarla müqayisə etdikdə, daha sonralar yaranması ehtimal olunur. Çünki çıxışlıq hal məzmununu əmələ gətirmək üçün qədim türk yazılarında yerlik hal şəkilçilərindən istifadə edilmişdir. Bu cəhət isə dilçilər-türkoloqlar arasında belə bir fikrin yaranmasına əsas verir ki, elə çıxışlıq hal şəkilçisi dan, -dən, -dın, -din yerlik hal şəkilçilərindən (-da, -də, -ta, -tə) törəmişdir.

Orxon-Yenisey abidələrində və eləcə də uyğur yazılarında çıxışlıq hal şəkilçisinin -dan, -dən, -tın, -tin variantları, əsasən sonor samitlərlə (l, n, r) bitən sözlərə artırılmışdır ki, bu özü də samitlərin ahənginin tələbindən doğan fonetik hadisə kimi diqqəti cəlb edir. Tonyukuk abidəsində isə çıxışlıq hal şəkilçisinin müvazi olaraq – **dantan, -danyan, -dənyən, -dantayan** qoşmalaşmış variantlarına da rast gəlinmişdir.

Məlum olduğu kimi, çıxışlıq hal şəkilçisi iş, hal, hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir: „Tabğaç, bəridənyən təgəyin“ (Ton 11) (Tabğacla, cənubdan hücum edək).

Çıxışlıq hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər olmuşdur. V.Radlov və bəzi türkoloqlar çıxışlıq

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B. 2006, s.457.

hal şəkilçisinin uyğur yazılarında qapalı saitli variantının işləndiyini və ilk samitin assimilyasiyaya uğramasını əsas götürərək onun yerlik hal şəkilçisindən əmələ gəlməsi fikrinə qarşı çıxmışlar.

Q.Ramsted isə çıxışlıq halın (dan+yan) variantında (oğuzdayan-oğuzdan) birinci komponentini yerlik hal şəkilçisi, ikinci komponentini isə yan (tərəf) sözü kimi izah etmişdir. Lakin bu şəkilçi abidələrdə (da+yan) kimi deyil, (dan+tan; dan+yan və s) variantlarda işlənmişdir ki, bunu da dilçilər çıxışlıq hal şəkilçisinin sözə iki dəfə ardıcıl artırılması kimi izah edirlər. Çıxışlıq hal şəkilçisi müasir dialektlərimizdə bu gün də iki dəfə artırılaraq işlədilir. Məsələn: Qərb qrup dialektlərimizdə: obaşdanna, çoxdanna, sabaxdanna və s.

Alətlik hal. Qədim türk yazılarında az işlənmiş və bu, həmin halın VII-VIII əsrlərdə arxaikləşməyə doğru getməsi ilə izah olunmuşdur. Bu hal Ə.Şükürlüdə «alətlik hal»,¹ Ə.Rəcəbliyə «Alət-birgəlik hal»,² Y.Məmmədovda isə «birgəlik-vasitəlik hal»³ kimi təqdim edilmişdir.

Əsasən fellərlə əlaqədə olan alətlik hal -ın, -in, -un, -ün şəkilçiləri ilə öz ifadəsini tapmış, semantik cəhətdən «birlə, ilə» qoşmalarına uyğun gəlmişdir. Məhz həmin semantikaya uyğun olaraq bəzi vəzifələri yerinə yetirmişdir:

1. İş və ya hərəkətin hansı əşya ilə icra edildiyini bildirmişdir: „Sünügin açdımız“ (Ton 28) – Süngü ilə açdıq.

2. Birgəlik məzmunu bildirmişdir: „Kağanımın sülətdimiz“ (Ton 53) – Xaqanla hücum etdik.

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, s.89.

² Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 2006, s. 465.

³ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. B., 1979, s.70.

3. İşin, hərəkətin zamanını bildirir: „Kışın Kitan tapa sülədimiz“ (Mog 2) – Qışda Kidana hücum etdik və s.

4. Hərəkətin tərzini bildirmişdir. Bu zaman alətlik halın -m, -in, -ün, -un şəkilçisi -sız, -siz şəkilçili sifətlərin sonuna artırılmışdır: „Altun yışıq yolsuz-ın aşdımız“ (Ton. 35) – Altun meşəli dağdan yolsuz aşdıq.

5. Hərəkətin, işin yerini bildirir: „Anın barmış“ (Ton 24) – Anı çayı boyunca getmiş.

Alətlik-birgəlik formasının təxminən, XVIII əsrə qədər türk dillərində işlənməsi ehtimal edilir. Bəzi türk dillərində -ın, -in, -un, -ün şəkilçisi daşlaşmış şəkildə bəzi sözlərin tərkibində özünü qoruyub saxlamışdır. Orta əsrlər türk yazılı abidələrində, xüsusilə, „Divani-lügət-it-türk“də işlənir: “tenizni kaygıkın bükmes”-Dəniz qayıqla bükül-məz (kaygıkın “qayıqla”).

Qədim türk yazılarında ismin halları aşağıdakı şəkildə ifadə edilmişdir:

Nö.	Halların adı	Şəkilçiləri	Nümunələr
1.	Adlıq hal	–	bən (mən) bodun (xalq)
2.	Yiyəlik hal	-ıñ, -iñ, nıñ, -niñ	Kağanın (xanın) Bodunun (xalqın)
3.	Yönlük hal	-ka, -kə, -a, -ə, -ya, -yə	Kapıgka (qarıya) Tüpütke (Tibetə)
4.	Yönəlmə halı	-rı, -ri, -ra, -rə, -ar, -ər	İçrəki (içəridəki) içrə aşsız (qarnı ac)
5.	Yönəlmə-istişamət	karu, kərü, -aru, -ərü, -ğaru	Tabğaçgaru – (tabğaç) ilğərü (irəli)
6.	Təsirlik hal	-ığ, -ig, -uğ, -üğ; -ın, -in; -nı, -ni	Bodunığ (xalqı) süğ (qoşunu)

7.	Yerlik hal	-da, -də; -ta, -tə	Sünüşdə (döyüşdə) təgridə (göydə, tanrıda)
8.	Çıxışlıq hal	-dan, -dən, -tan, - tən, -dın, -din, - danyan, -dənyən, dantayan, -dantan	oğuzdantan (oğuzdan) yırdantayan (şimaldan)
9.	Alətlik- birgəlik hal	-ın, -in, -n	yol-ın (yoldan) kağanımın (kağanla)

İsmin mənsubiyyət kateqoriyası

Qədim türk yazılı abidələrində müşahidə edilən mənsubiyyət kateqoriyası müasir türk dillərinin mənsubiyyət kateqoriyasından o qədər də fərqlənmir. Bu da həmin kateqoriyanın tarixinin qədimliyini isbat edir. Mənsubluq anlayışı bir neçə istiqamətdə özünü göstərir:

1. Morfoloji üsulla
2. Morfoloji-sintaktik üsulla
3. Sintaktik üsulla

Birinci üsuldən istifadə edilərkən mənsub əşyaların sonuna sxemdə göstərilən şəkilçilər artırılmışdır.

	Şəxslər	Şəkilçilər	Nümunələr
Tək	I	-ım, -im, -m	bodunım (xalqım), oğuşım (qəbiləm)
	II	-ın, -in, -iğ, -ig	elin (elin), törünün (dövlətin)
	III	-ı, -i, -sı, -si	sabı (sözü), bodunu (xalqı)
	I	-mız, -miz	eçümüz (atamız) apamız

Cəm	II	-mız, -iniz	(babamız) iliniz (eliniz), sabınız (sönümüz)
	III	-ı, -i, -sı, -si	kutu (bəxti) v s.

Kəmiyyət kateqoriyası

Kəmiyyət anlayışını ifadə etmək üçün qədim türk yazılı abidələrində də müasir türk dillərində olduğu kimi müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir.

1. Morfoloji üsul. Bu üsulla çoxluq, kəmiyyət anlayışını bildirmək üçün şəkilçilərdən istifadə edilir. Qədim türk yazılarında həmin məqsədlə -lar, -ler, -t, -z, -an, -ən, -gün şəkilçilərindən istifadə edilmişdir. Lakin bu şəkilçilərdən yalnız -lar, -ler şəkilçisi fəal işlənmiş, digərlərinə isə çox az rast gəlinmişdir. -lar, -ler, -lər şəkilçisi yalnız adlara deyil, fellərə də artırılmış, işi icra edən say çoxluğunu bildirmişdir. Məsələn: Oğuz bəgləri – oğuz bəyləri; sablar-ım – sözlərim və s.

2. Sintaktik üsul: Bu üsuldən morfoloji üsula nisbətən daha çox istifadə edilmişdir. Sintaktik üsulla kəmiyyət çoxluğunu bildirmək üçün sayların, qoşa sözlərin, təkrarların və s. işlənməsi əsasdır. Məsələn; kuz-kuduz – qız-gəlin; eb-bark – evləri; tokuz oğuz – doqquz oğuz.

3. Leksik üsul: Bu üsulla kəmiyyət kateqoriyasını ifadə etmək üçün “az, kop, kopan, üküş/üküs” kimi sözlərdən istifadə edilmişdir.¹ Məsələn: üküş kıldım – çox etdim; oğuz kopun kəlti – oğuzların hamısı gəldi və s. -ıt, -t

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, s.93.

cəm şəkilçisi yazılı abidələrdə az işlənmiş, əsasən göytürk yazılarında rast gəlinmişdir. Məsələn:

tarka-t (KT k 1) – tərxaqlar

oql-ıt (T. 5) – nəsilər və s.

Bu şəkilçi müasir monqol və tunqus dillərində indi də işlənməkdədir.

Xəbərlik kateqoriyası

Tarixən xəbərlik kateqoriyasının xüsusi göstəricisi olmamış, yalnız intonasiya vasitəsi ilə ifadə olunmuşdur. Qədim türk yazılarında da xəbərlik kateqoriyasının ifadə vasitəsi sabit olmamışdır:

1. Heç bir morfoloji əlamət olmadan yaranmışdır. Bu cəhət bütün şəxslərdə özünü göstərmiş, şəxs əvəzlilikləri xəbərlik intonasiyasını gücləndirmək üçün xəbər sonuna artırılmışdır. Məsələn:

kırkız oqlmən – qırğız oqluyam.

buyurkımənl – buyruqçuyam.

küçlükmənl – güclüyəm

azbiz – azıq

ərsiz – döyüşçüsünüz/döyüşçüsüz

Göründüyü kimi, bu cəhət II və III şəxslərin tək və cəmində, xəbərlik kateqoriyasının ifadəsinə xidmət etmişdir. III şəxsin tək və cəmində isə bir qədər fərqli hallar müşahidə edilmişdir:

1. III şəxs təkdə xəbər ol əvəzliylə qrammatik əlaqəyə girmişdir: edgü ol – yaxşıdır; öz ol – ağıllıdır və s.

2. Heç bir şəkilçidən, əvəzlilikdən istifadə edilməmişdir. Məsələn; Atı Çura – adı Çuradır. Kəlmisi alp – gələn igiddir və s.

Qədim türk yazılarında xəbərlik kateqoriyasını ifadə etmək üçün er; ir, bol – köməkçi feillərdən də istifadə edilmişdir. Həmin köməkçi feillər hər üç şəxsin tək və cəminin ifadəsinə xidmət etmişdir.

Təkdə		Nümunələr
I ş	erti-m	bodun ertim – xalq idim, bən ertim-mən idim
II ş	erti-n	sən erti-n – sən idin
III ş	Erti	tök erti – tox idi, yabız ertü-zəif idi
Cəmdə		
I ş	ertu-miz	az ertimiz-az idik
II ş	ertu-niz	yox ertiniz – yox idiniz
III ş	Ertü	tok erti – tox idi, ebdə ertü – evdə idi.

Sifət

Adlar başlığı altında öyrəndiyimiz nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik) arasında sifət və isim bir çox hallarda qarışdırılmışdır.¹ Tarixən bəzi türkoqlar protürk dilində sifətin olmadığı fikrini irəli sürmüşlər.²

Lakin abidələrin sistemətik tədqiqi belə bir qənaətə gəlməyə əsas vermişdir ki, sifət türk dillərində çox qədim bir tarixə malikdir.

Qədim türk yazılı mətnlərində sadə və düzəltmə sifətlər işlək olmuşdur.

Orxon-Yenisey yazılarında işlənmiş katıq (KT k 2) – bərk; edgü (KT k 2) – yaxşı; yig (KT k 4) – yaxşı; süçig (KT k 5) – şirin; kara (Mog 41) – qara; kiçig (Mog 43) –

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.476.

² Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, s.96.

kiçik və s. sifətlər uyğur yazılarında işlənsə də, uyğur yazılarına məxsus əsli sifətlər Göytürk yazılarında işlənməmişdir. Məsələn: çin (hc 63) – doğru; yeg (AY.104) – yaxşı; bödük (Uig 145) – böyük; tavrağ (TTx29.5) – cəld və s.

Düzəltmə sifətlər əsasən morfoloji üsulla adlardan və feillərdən yaranmışdır.

Abidələrin dilində adlardan sifət düzəldən şəkilçilərə aşağıdakılar daxildir:

1. -lığ, -lig, -luğ, -lüg şəkilçisi müasir (-lı)⁴ şəkilçisinin ilkin forması hesab edilir və əlamətin çoxluğunu bildirir. Məsələn: başlığ (KT b 7) – başlı, başı olan; tonluğ (KT b 29) – donlu, paltarlı və s. Azərbaycan, türk dillərində şəkilçi bəzi sözlərdə daşlaşaraq qalsa da, eyni şəkildə müasir tuva, xakas, şor dillərində işlənməkdədir.

2. -sız, -siz (-suz, -süz) şəkilçisi birinci şəkilçinin ifadə etdiyi mənənin tam əksini ifadə edən antonim şəkilçidir və əlamətin, keyfiyyətin olmadığını, ya da az olduğunu bildirir. Məsələn: aşsız (KT b 26) – yeməksiz; ögsüz (KT b 49) – anasız; otsuz (LbXLV) – otsuz və s.

Şəkilçi Orxon-Yenisey yazılarında iki variantda, uyğur yazılarında isə dörd variantda işlənməmişdir.

3. -kı, -ki, -ğı, -gi, -ğu, -gü şəkilçisi:

a) (-da)² yerlik hal şəkilçisi ilə birləşib məkan anlayışı bildirən sifətlər əmələ gətirir. Məsələn: tağdaki (KTb 12) – dağdaki; balıkdaki (KT b 12) – şəhərdəki və s.

b) yönəlmə-yerlik halın -ra, -rə və yönülük halı ifadə edən -a, -ə, -ya, -yə şəkilçiləri ilə birləşib yer, məkan mənalı sifətlər əmələ gətirir. Məsələn; içrəki (KT k 2) – içəridəki; öncəki (Ton 17) – irəlindəki, öndəki və s.

4. -sığ, -çığ şəkilçisi adlara artırılaraq bəzən əlamət və keyfiyyətin yoxluğunu bildirir. Məsələn: yılsığ (KT b 26) – yoxsul və s.

Abidələrdə işlənmiş sifətlərin bir qismi feillərdən düzəlmişdir. Feillərdən sifət əmələ gətirən bir neçə şəkilçi müşahidə edilmişdir:

1. -gə şəkilçisi ilə düzələn sifətlərin sayı nisbətən azdır. Məsələn: bilgə (KT k 1) – bilici; ögə (Y. 13, 26) – ağıllı.

Bəzi dialektlərimizdə bu şəkilçiyə daşlaşmış şəkildə rast gəlinir: biləngə/böləngə – ortaqlıq; iləngə/öləngə – arıq heyvan və s.

2. -kən şəkilçisi ilə feildən düzələn sifətlər isə çox azdır: Məsələn, tənrikən (O.6) – ilahi qüvvəsi olan.

Abidələrdə -ığ, -ig (kicig, ulug); -ka, -ge (öge, bilge); -k, -uk (yımşak; artuk); -n, -ın (uzun; kalın) şəkilçilərinə düzələn sifətlərə də rast gəlinmişdir.¹

Sifətin dərəcələri. Sifətin dərəcə əlamətlərinə yazılı abidələrdə az rast gəlinmişdir. Bu səbəbdən sifətin dərəcələrini əmələ gətirən morfoloji göstəricilər də çox azdır. Abidələrdə bəzən sintaktik üsulla [en ilki (Mog 30) ən əvvəl; sınaq-ça artuk' (Ton 40) [yarıdan çox və s.], bəzən də morfoloji üsulla (ak-sırak ordu (MÇ 20) ağca ordu; azkına (Ton 9) (azacıq və s) yaranmışdır.

Sifətin lüğəvi mənə növləri. Ə.Rəcəbli qədim türk yazılı abidələrinin dilində sifətin əsas üç mənə növünün olduğunu qeyd etmişdir:

1. Keyfiyyət bildirənlər

¹ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. B., 1981, s. 25-26.

2. Əlamət, ölçü bildirənlər

3. Rəng bildirənlər¹

Y.Məmmədov isə sifətin mənaca altı növünü müəyyən etmişdir:

1. Rəng bildirənlər: (ak – ağ; kök – göy və s.).

2. Məkan və həcm əlaməti bildirənlər (ırak – uzaq; kalın – qalın və s.).

3. Dad və lamisə üzvləri ilə dərk edilən əlamət və keyfiyyəti bildirənlər: (katıq – qatı; süciq-şirin; yincge – incə və s.).

4. İnsanın, heyvanın və əşyaların xarici görünüşünü, cismani əlamətlərini bildirənlər: (arık – arıq; karı – qoca; aç – ac və s.)

5. İnsana məxsus xüsusiyyət və başqa daxili keyfiyyətləri bildirənlər (bilge – bilici; bay – zəngin; ölüg – ölü və s.).

6. Ümumi keyfiyyət bildirənlər: (edgü – yaxşı; bengü-əbədi; yablak – pis və s.).

Göründüyü kimi, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrinin dilində də sifətin müxtəlif mənə növlərinin işlənməsinə rast gəlinmiş, mənə növlərinin sayı müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif cür tədqim edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, abidələrin dilində də sifətin isimləşməsi hadisəsinə – substantivləşməyə rast gəlinmişdir.

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s. 476.

Say

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim yazılı abidələrdə də saylar, əsasən, əşyanın miqdarını, sırasını bildirmişdir. Hətta 1-dən 10-a qədər olan saylar yalnız bəzi fonetik xüsusiyyətlərinə görə müasir saylardan fərqlənmişlər:

bir – bir

iki – eki/iki

üç – üç

dörd – төrt

beş – beş/bes/bis

altı – altı

yeddi – yiti/yeti

səkkiz – səkiz

doqquz – tokuz

on – on

Bu saylarda müşahidə edilən cüzi fərqlər onluq, yüzlük, minlik saylarda da özünü göstərmişdir:

iyirmi – yigirmi/yegirmi

otuz – otuz

qırx – kırk

əlli – elig/ilig

altmış – altmış/altmıs

yetmiş – yetmiş/yitmis

səksən – səkiz on

doxsan – tokuz on

Qədim türk yazılı mətnlərində mürəkkəb sayların əmələ gəlməsinin bəzi məxsusi cəhətləri vardır:

1. tək say+onluq say formasında olan saylarda əvvəldə gələn təklik sonrakı onluğa doğru anlayışını ifadə edir. Məsələn:

12 əvəzinə eki yigirmi. Yəni on sayından iyirmiyə doğru iki.

və ya;

altı yegirmi – iyirmiyə doğru altı, yəni 16 → on altı,

beş otuz – otuza doğru beş, yəni 25 → iyirmi beş,

üç altmış – altmışa doğru üç, yəni 53 → əlli üç və s.

2. Bəzən onluq saydan sonra Göytürk abidələrində artukı sözü 30, 40 saylarına və tümən sözünə əlavə edilmişdir. Məsələn:

otuz artukı biş – 35 (Mog, 9);

kırk artukı bir – 41 (KT 28);

bir tümən artukı yiti bin – 17.000 (Mog, 1);

Yüzlükdən sonra gələn kəmiyyət sayları müasir türk dillərindən heç fərqlənmir:

yüz – 100;

yeti yüz – 700;

tümən – 10.000;

IX-X əsrlərdən sonra türk dillərində onluq saylarından sonra təkliklərin işlənməsi ilə mürəkkəb saylar yaranmışdır:

on bir – 11;

on eki – 12;

on yeti – 17 və s.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları Orxon-Yenisey abidələrində kop/kopan – “çox”; az – “az”; üküş/üküs – “çox, xeyli” sözləri və adların sonuna -ça, -çə şəkilçisi artırılmaqla düzəlmişdir. Məsələn:

elig-çə – əlliye qədər;

bir-çə – birə qədər;

üç-çə – üçə qədər və s.

Abidələrdə işlənmiş sıra sayları miqdar saylarına -nç, -inç, -ünç şəkilçilərini artırmaqla düzəlmişdir. Məsələn:

birinç – birinci,

bişinç – beşinci

yetinç – yeddinci və s.

Həmin məqsədlə bəzən -nti, -i şəkilçilərindən də istifadə edilmişdir. Məsələn;

ekinti – ikinci

en ilki – ən əvvəl və s.

Göstərilən şəkilçilərdən -inç, -inç/inçi, -inçi; -ntı variantlarından uyğur yazılarında da istifadə edilmişdir.

Göytürk yazılarında cəmlilik anlayışı ifadə edən toplu saylardan da istifadə olunmuşdur. Toplu saylar aşağıdakı üsullarla yaradılmışdır:

1. -əgü, -əgün şəkilçisinin köməyiylə. Məsələn: ikigü – ikisi birgə; üç-əgü – üçü birlikdə və s.

A.Kononov. -gün şəkilçisinin qədim olduğunu, -gu variantının isə səs düşümü nəticəsində yarandığını söyləmişdir.

2. -n şəkilçisinin köməyiylə. Bu üsulla toplu sayların yaradılmasına yazılı abidələrdə az rast gəlinir. Məsələn;

ek-in sü – iki ordu

ek-in ara – ikisinin arasında və s.

Dilçilikdə -n (-in) şəkilçisinin səs düşümü nəticəsində -gun, -gün şəkilçisindən törədiyi də ehtimal edilir.

Göytürk yazılarında işlənmiş sayların bir qismi müasir türk dilləri baxımından heç bir dəyişiklik olmadan (on, üç, altı, altmış və s.), bəziləri fonetik dəyişikliklərlə (yigirmi/yegirmi – 20; biş/beş – 5; sekiz – 8; tokuz – 9 və s.), bəziləri quruluşca dəyişərək (tokuz on – 90; sekiz on – 80 və s.) işlənmişdir.

Əvəzlik

Göytürk yazılarında işlənmiş əvəzlik digər nitq hissələrindən fərqli olaraq xüsusi morfoloji əlamətə malik deyil. Ona görə də bəzi dilçilər əvəzliyin təkamül prosesində digər nitq hissələrindən – adlardan törəməsi fikrində olmuş və elə bu cəhəti əsas götürərək əvəzlikləri iki yerə bölmüşlər:

1. Əvəzliklər (şəxs, işarə, sual).
2. Əvəzlik sözləri və inkar əvəzlikləri.¹

Ə.Rəcəbli isə qədim türk yazılarında işlənmiş əvəzlikləri yeddi yerə bölmüşdür: şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, təyini əvəzlik, qayıdış əvəzliyi, sual əvəzliyi, inkar əvəzlikləri, toplu əvəzliklər.²

I. Şəxs əvəzlikləri: Göytürk və Uyğur yazılarında işlənmiş şəxs əvəzlikləri arasında ciddi bir fərq yoxdur. Hətta müasir türk dillərində işlənən şəxs əvəzlikləri belə qədim yazılarda işlənmiş şəxs əvəzlikləri ilə oxşardır və eyni fonetik quruluşa malikdir.

	Şəxslər	Tək	Cəm	Nümunələr
Göytürk yazılarında	I	bən/mən	biz	bəni (bizni) öltüreçi (məni (bizi) öldürəcək) (T. 29)
	II	sən/sin	siz	–
	III	ol	–	Qara başım

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв). Ленинград, 1980, с.163.

² Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı. 2006, s.490.

				qurban olsun, oğul, sana (K.D.Q, 28)
Uyğur yazılarında	I	mən	biz	ollar kabısız (Ton 12) – onlar qapısız (vuruşur)
	II	sən	siz, sizlər, sənlər	
	III	ollar		

II. İşarə əvəzlikləri: Qədim türk yazılarında işarə əvəzlikləri iki sözdən: «bu» və «ol» əvəzliklərindən ibarət olmuşdur. «Bu» yalnız işarə məqsədilə, ol əvəzliyi isə həm işarə, həm də yerinə görə şəxs məfhumu ifadə etmişdir. Məsələn:

Bu üçəgü kabısıp – Bu üçü vuruşur.

Ol bodun – o xalq və s.

«Ol» əvəzliyi adlıq haldan başqa bütün hallarda o-a əvəzlənməsi ilə «an» şəklində işlənmişdir: anı körip – onu görüb.

Göytürk yazılarında «bu» əvəzliyi ismin müxtəlif hallarında, eyni zamanda şəkilçiləşmiş qoşmalarla işlənərkən sözün əvvəlindəki «b» samiti olduğu kimi saxlanmış (buni, bunta və s.), uyğur yazılarında, «Kutadqu bilig»də və digər mənbələrdə «b» samiti daha çox «m» samiti ilə əvəzlənmişdir: muna, mana, munda, mundın və s.

Oğuz qrupu türk dillərində və «Kitabi-Dədə Qorqud»da «b» samiti ilə işlənən forma daha işlək olmuşdur.

Qədim uyğur yazılarında «bu və ol» əvəzlikləri «olar» şəklində də işlənmişdir.

III. Sual əvəzlikləri: Sual əvəzliklərinin işlənməsi türk dillərinin daha qədim tarixinə aiddir. Bu qədim yazı-

larda sual əvəzliyi iki sözdən ibarət olmuşdur: kim/kem; ne.

Bu sual əvəzliliklərindən başqa qədim yazılı mətnlərdə sorğu bildirən «kanı, kantan» - kimi sözlər də işlənmişdir. Məsələn:

“Türk bodun, ilinin kem artatı” (KTb 22) Ey türk xalqı, elini kim məhv etdi?

«Nə» əvəzliyi göytürk yazılarında çox vaxt hansı? nə üçün? mənasında işlənmişdir. Məsələn;

“Nə basınalım” (Ton. 39) – Nə üçün (niyə) məğlub olmalıyıq?

Qədim uyğur yazılarında yuxarıda verilənlərlə yanaşı, «nə» sual əvəzliyinin əsasında əmələ gələn «nəçük, nəçükin, nəgü, nətəğ, nətəgin» sual əvəzlilikləri də işlənmişdir. Məsələn:

“Takı nəgü kütər sizlər” (Ugi. 43,7)-Nə gözləyirsiniz?

“Tuyunmak könlük nətəgin bulurlar” (AY, 206,.6) – Onlar bunu necə anlaşırlar.

Göytürk yazılarında işlənmiş «kantan» (haradan) əvəzliyi Azərbaycan dilində «hardan, haradan» formasında işlənsə də, klassik ədəbiyyatda bu əvəzliyin kandan, handa, xanda fonetik variantlarına da rast gəlinir. Oğuz ünsürlərini özündə daha çox qoruyub saxlayan Qərb dialektində rast gəlinən «handa bir, handan-hana» ifadələrində də kantan əvəzliyinin fonetik variantları işlənmişdir.

IV. Təyin və qayıdış əvəzlilikləri: Təyin və qayıdış əvəzliyi kimi «öz və kəntü» əvəzlilikləri Orxon-Yenisey yazılarında da işlək olmuşdur. Adından göründüyü kimi, bu əvəzliliklər bəzən işi obyektin özünə qaytarmaqla qayıdış əvəzliyi rolunda, bəzən də əşyanı təyin etməklə təyini əvəzlik rolunda çıxış etmişdir. “Öz əvəzliyi adətən bütün şəxslərə görə dəyişə bilsə də, Orxon-Yenisey abidələrində

onun yalnız I şəxsin təkinə görə dəyişməsi müşahidə edilmişdi.

“Özim tarduş bodun üzə şad ertim” (KT b 17) – Özüm tarduş xalqı üzərində şad idim.

Öz əvəzliyi uyğur yazılı mətnlərində daha intensiv, daha işlək olmuş, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmişdir. Məsələn:

özünüzdün (Man 16) – özünüzü.

özlerincə bilinlər (Uig I 25, 6) – özünüz bilin.

«Kəntü» əvəzliyi Uyğur mətnlərində «kəndü» və s. şəklində də işlənmişdir. Məsələn:

“Təmirig kəndü yançar” (Man 18.12) – Dəmiri özü döyür və s.

«Kəndü» əvəzliyi «öz» əvəzliyinə nisbətən türk və qaqauz dilləri istisna olmaqla, digər türk dillərində zəif inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilində isə tamamilə işləklikdən çıxmış, arxaikləşmişdir. Əvəzliyin «kəndi» fonetik variantına «Kitabi-Dədə Qorqud»da, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin dilində rast gəlinir.

Bunlardan başqa, Y.Məmmədov əvəzliyin daha bir növünün «qeyri-müəyyən əvəzliliklərin», qismən də olsa, abidələrdə işləndiyini qeyd etmişdir. Bunlar «kamuğ və kan» əvəzlilikləri olmuşdur.

Kamuğ/kamığ/kamak/kamağ variantlarında bu əvəzlik türk dillərində ümumilik, təyinetmə, qeyri-müəyyənlik, topluluq və s. mənalarda işlənmişdir. Məsələn:

Kamuğı yeti yüz er bolmuş (KT b 12) – Hamısı yeddi yüz əsgər olmuş.

Kamuğ əvəzliyi “hamı” qeyri-müəyyən əvəzliyi şəklində Azərbaycan dilində də işlənərkəndədir.

Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsində sözün son samiti düşmüş, kamu/hamı şəklini almışdır.

Əvəzlik sözlər əvvəlki müstəqil mənasından uzaqlaşaraq mətn daxilində əvəzlik funksiyasında işlənən qeyri-müəyyən mənalı sözlərdir. Onlar bəzən qeyri-müəyyən söz-əvəzlik və ya əvəzlik sözlər adlandırılır. Məsələn: Bir kişi, bir kəs, bir yer və s.

Zərf

Zərfin digər əsas nitq hissələrindən təcridi yolla yaranması, adlar və feillər arasında aralıq mövqedə olması, digər nitq hissələrinə məxsus leksik-qrammatik vasitələr, zərfləşən müstəqil sözlər əsasında yaranması onu digər nitq hissələrindən fərqləndirir. Orxon-Yenisey yazılarında həm artıq zərfə çevrilmiş vahidlər, həm də hələ də özündə iki nitq hissəsinin əlamətini daşıyan sözlər işlənmişdir. Ə.Şükürlü həmin sözləri üç qrupa bölmüşdür: əsl zərflər, düzəltmə zərflər, zərfləşən sözlər.

Əsl (sadə) zərflərin yaranmasında heç bir şəkilçi iştirak etməmişdir. Sadə zərflər Göytürk yazılarında çox az işlənmiş və bu, zərfin bir nitq hissəsi kimi daha sonralar formalaşması ilə izah edilmişdir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində işlənmiş sadə zərflər bunlardır:

kiçə – gecə
küntüz – gündüz
amtı – indi
yarın – səhər

Düzəltmə zərflər müxtəlif leksik şəkilçilər vasitəsilə başqa nitq hissələrindən əmələ gəlir. Göytürk yazılarında düzəltmə zərflər də az işlənmişdir.

Ə.Şükürlü sifətdən zərf əmələ gətirən -dı, -di, -tı, -ti və adlardan zərf əmələ gətirən -ça şəkilçisinin qədim Göytürk yazılarında işlək olduğunu diqqətə çatdırmışdır. -dı, -di, -tı feili bağlama şəkilçisinin qrammatik quruluşca dəyişmiş forması olaraq, zərf düzəldən -dı, -di, -tı, ti şəkilçisi, əsasən, tərz məzmunlu zərflər əmələ gətirir. Məsələn:

edgüti – yaxşıca

katıgdı – möhkəmcə və s.

Uyğur yazılarında şəkilçinin, əsasən, kar samitli variantından istifadə edilmişdir. Məsələn.

edgüti – yaxşıca

tavrati – tez (cəld) və s.

Zərfləşən sözlər: Göytürk yazılarında işlənmiş zərfləşən sözlər müxtəlif qrammatik vəziyyətlərdən təcrid olunmuş sözlərdir:

1. Adlıq haldə olan sözlərdən təcrid olunanlar. Gecə, gündüz, üzə (üstündə) və s. zərfləşmiş isimlər buna misal ola bilər. Üzə kök tənri (KT b. 1) – Yuxarıda mavi göy.

2. Yerlik hal formasında sabitləşənlər: Bu quruluşda olan zərfləşmiş sözlər, əsasən, yer və zaman məzmunu əmələ gətirdiyi üçün, abidələrin dilində daha çox işlənmişdir. Məsələn:

anta – orada, o zaman

bunta – burada və s.

Türk (bodunıg) tirip il tutsıkının, bunta urtım (KT k, 10) – Türk xalqını toplayıb el birliyi yaratdığımı burada yazdım.

3. Alətlik hal formasında sabitləşənlər. Bu tipli sözlər yazılı abidələrdə daha çox işlənmişdir. Məsələn: Altun yısıg yolsızın keçdim (Ton 35) – Altun meşəli dağını yolsuz keçdim; Ertis ügüzüg keçigsizin keçdimiz (Ton 35) – İrtiş çayını körpüsüz, keçdik.

4. Yönelmə hal formasından təcrid olunan sözlər. Bu sözlər -ra, -rə şəkilçisi vasitəsilə düzələrək, istiqamət, yer anlayışı ifadə edir. Məsələn:

içrə – içəridə
taşra – bayırda
asra – aşağıda
önrə – şərqdə və s.

5. Feili bağlamalarda təcrid olunan sözlər. Belə sözlər həm Göytürk, həm də uyğur yazılı abidələrində intensiv şəkildə işlənmişdir. Bu qrupa daxil olan sözlər -a, -ə, -ya, -yə, -u, -ü şəkilçili feili bağlamalarda zərfləşmişlər. Məsələn:

yana – yenə
udışru – ard-arda
ötrü – sonra
tükətü – sonadək və s.

Feil

Müasir dillərdə olduğu kimi, hər bir dilin milli xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən feillər zəngin qrammatik leksik xüsusiyyətləri ilə qədim türk yazılı abidələrində də xüsusi yer tutur. Abidələrin dilində işlənmiş feilləri Ə.Şükürlü quruluşca əsli və düzəltmə feillərə ayırmış, mənənin genişliyinə və darlığına görə əsli feilləri də iki qrupa ayırmışdır:¹

1. Mənaca adlarla əlaqədə olan kök feillər. Bu feillər ya əvvəlcə ad kimi işlənmiş, sonralar semantik sferalarını dəyişərək feil kimi də işlənmiş, ya da bu proses tərsinə getmişdir. Məsələn:

bir (KT k 6) – bir → bir (KT b 20) – vermək
bar (Ton 10) – var → bar (KT k 7) – varmaq// getmək və s.

2. Yalnız iş, hərəkət bildirən kök (əsli) feillər: Bunlar abidələrdə daha çox işlənmiş və əsasən, bir, iki hecalı olmuşdur. Məsələn:

al – al
it – et
kör – gör
esid – eşit və s.

Düzəltmə feillər iki üsulla yaranmışdır:

1. Morfoloji üsulla,
2. Sintaktik üsulla.

I. Morfoloji üsulla düzələn feillər: Bu feillər aşağıdakı şəkilçilərin köməyiylə yaranmışdır:

1. -la, -lə adlardan feil əmələ gətirmişdir (sülə – qoşun çəkmək; kışla – qışlamaq və s.). Bu şəkilçi ilə yaranan feillər həm təsirli, həm də təsirsiz olmuşdur: (kılınçla – qılıncla; ötlə – məsləhət vermək və s.).

-la, -lə şəkilçisi müasir türk dillərinin çoxunda, eyni zamanda Azərbaycan dilində olduqca fəal şəkilçilərdən biridir. Uyğur yazılarında bu şəkilçi bəzən assimilyasiyaya uğrayaraq -da, -də şəklində işlənmişdir (izdə – izləmək) ki, şəkilçinin -da, -də variantı Azərbaycan dialektlərində də işlənir və ədəbi dilin orfoepik norması hesab edilir.

2. -lan, -lən şəkilçisi ehtimala görə -la, -lə şəkilçisinin -n qayıdış növ şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmış (la, lə+n=-lan, -lən) və əmələ gələn felin məzmununda qayıdış məzmunu özünü göstərir. Məsələn:

boğuzlan (ton 26) -boğazlanmaq, boğazı kəsilmək.
kanlan (Ton 2) – xanlı, xan sahibi olmaq və s.

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993. s.111.

3. -al, -əl, adətən, sifətdən feil əmələ gətirmək üçün istifadə edilmişdir. Eyni zamanda bu şəkilçinin abidələrdə işlənmə intensivliyi əvvəlkilərdən daha aşağıdır. Məsələn: tüzəltim (KT k 4) – düzəltdim.

4. -a, -ə şəkilçisi adlara əlavə olunaraq müxtəlif mənalı feillər əmələ gətirmişdir. Məsələn:

Otuz yaşayur erti (KT b 42) – Otuz yaşı vardı; sığtarmış (KT b 4) – hönkürmək.

Şəkilçi həm Göytürk, həm də uyğur yazılarında işlənmişdir. Lakin Uyğur yazılarında Orxon-Yenisey yazılarından fərqli olaraq şəkilçi iki variantda deyil, dörd variantda işlənmişdir: -a, -ə, -u, -ü. Məsələn:

ata - ad vermək,
tüşə – yuxu görmək,
boşu – azad etmək və s.

5. -ad, -əd adlara qoşularaq, əsasən, təsirli və təsirsiz feillər əmələ gətirmişdir. Ehtimal edilir ki, bu şəkilçi -a, -ə şəkilçisi ilə -t icbar növ şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Çünki əmələ gələn fellərdə icbarlıq məzmunu anlaşılır. Məsələn:

yokad – yox etmək
künəd – kəniz etmək
başad – başçılıq etmək və s.

Uyğur yazılarında şəkilçinin -ad, -ət, -at, -it variantlarına da rast gəlinir. Məsələn:

yokat – yox etmək
açıt – kədərlənmək
yegət – yaxşılaşmaq və s.

6. -sıra, -sirə: Bu şəkilçi adlardan əlamətin yoxluğunu bildiren feillər əmələ gətirir və bu cəhətinə görə adlardan sifət əmələ gətirən -sız, -siz şəkilçisindən və -a, -ə feil düzəldən şəkilçidən törədiyi (Radlov V.) ehtimal edilir.

-sıra, -sirə şəkilçisi ilə düzələn feillər abidələrin dilində çox işlənmişdir. Məsələn: elsirəmiş (KT b 13) – elsizləmiş, kağansıramış (KT b 13) – xaqansızlamış və s. şəkilçinin fəallığı uyğur yazıları üçün də səciyyəvidir:

tatıgsıra – dadsızlaşmaq,
kücsirə – gücsüzləşmək və s.

7. -şur, -şür şəkilçisi digər şəkilçilərə nisbətən az işlənmişdir. Məsələn:

kinşür – dalaşmaq
yonşur – çəkişmək.

8. -ik, -ik şəkilçisi adlardan feil əmələ gətirmişdir. Məsələn:

taşık – bayıra çıxmaq,
tağık – dağa qalxmaq,
içik – içəriyə girmək və s.

9. -ra, -rə həm adlardan, həm feillərdən feil əmələ gətirmişdir. Məsələn:

kubranıp (Ton 4) – toplanıb.

Müasir dilimizdə işlənən «tərpənmək» feilindəki «r» ünsürü həmin şəkilçinin qalığı hesab edilə bilər: təb-rən > tərbən/tərpən.

10. -gar, kər şəkilçisinə yalnız uyğur yazılı mətnlərində rast gəlinir, qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn:

tüpkər (MK II. 179) – sonadək öyrənmək,
təzkər (Aİ. 700. 13) – əsasını aydınlaşdırmaq və s.

11. -sa, -sə şəkilçisinə də ancaq uyğur yazılarında rast gəlinmişdir:

körüksə (Man 10, 11) – görməyi arzulamaq (görünsə),

suvsa (MK. III 28. 1) – su içməyi arzu etmək və s.

Azərbaycan dilinin bəzi sözlərində: susamaq, qərib-səmək və s. sözlərdə şəkilçinin izləri qalmaqdadır.

II. Sintaktik üsulla düzələn feillər: Bu üsulla yaranan feillər abidələrin dilində az işlənmişdir. Sintaktik üsulla yaranan feillərin bir qismi ad və feillərin, bir qismi isə feillərlə feillərin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Birinci qrupa daxil olan feillərin (ad+feil) formalaşmasında -kıl, et/it, -bol, er/ir köməkçi feilləri iştirak etmişdir: -kıl köməkçi feilin mənası müasir dilimizdə işlənən - etmək, -ələmək sözlərinə uyğun gəlir. Məsələn; yok kılıtım – yox etdim, bay kılıtım – varlı (bəy) etdim.

-bol – köməkçi feili isə oğuz qrupu türk dillərində «ol» şəklində işlənərkəndədir. Abidələrin dilində isə adlara əlavə edilərək təsirsiz feillər əmələ gətirmişdir. Məsələn, Türk bodun ölti, yok boltı (Ton 3) – Türk xalqı öldü, yox oldu.

-er/ir köməkçi feili qədim yazılı abidələrdə fəal işlənmiş «ol» köməkçi feilinə yaxın mənə ifadə etmişdir. Azərbaycan dilində isə «idi, imiş, isə, ikən» köməkçi sözlərinə uyğun gəlir. Bu isə onu söyləməyə əsas verir ki, idi, imiş, isə, ikən vahidləri -er/ir hissəciyinin əsasını təşkil edən e/i (olmaq) komponentindən və zaman (di, miş), şərt (sə) və feili bağlama (kən) şəkilçilərindən ibarətdir.

Yazılı abidələrdən nümunələr: baş erti, barır ərmiş və s.

1. Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üze şad ertim (KT 17) – Əmim xaqan hakim olduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim.

2. Irak ersər, yablak ağı birür (KT 7) – uzaq olsan pis hədiyyə verir və s.

-et/it köməkçi feili semantikasına görə -kıl köməkçi feilinə çox yaxındır və abidələrin dilində çox işlənmişdir. Məsələn:

1. Bodun kop itdim (KT k 2) – xalqı çoxaltdım.

2. Türk bodunu yiçe itdi (KT b 16) – türk xalqını yenidən təşkil etdi.

Sintaktik üsulla yaranan feillər müasir dilçilik ədəbiyyatlarında tərkibi feillər kimi təqdim edilir: kömək etdi, şad oldu və s.

Tədqiqatlar nəticəsində isbat edilmişdir ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində feillərin quruluşca hər üç növü: sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu feillər işlənmişdir. Sintaktik üsulla düzələn feillər dedikdə, əsasən, mürəkkəb feillər nəzərdə tutulur.

Mürəkkəb quruluşlu feillər də bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Mürəkkəb feillərin ikinci tərəfi əsasən ilkin lüğəvi mənasını müəyyən qədər itirmiş olan «bar» (getmək) «it» (etmək) «ıt» (göndərmək), «bir» (vermək) sözlərindən ibarət olmuşdur. Məsələn:

tuta birmiş (kt b 1) – qorumuş; qoruya bilmüş,
iti birmiş (kt b 1) – təşkil etmiş,
yitirü idmiş (KT b 6) – məhv etmiş və s.

Feilin qrammatik kateqoriyalari

Həm qədim türk yazılı abidələrində, həm də müasir dilimizdə dinamikliyi ilə seçilən feil bir nitq hissəsi kimi spesifik qrammatik kateqoriyalari ilə də diqqəti cəlb edir. Buraya şəxs, zaman, növ, inkarlıq, təsirlik və s. kateqoriyalari daxildir.

I. Şəxs kateqoriyası: Şəxs kateqoriyası öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində işin kim tərəfindən icra edildiyini bildirmək üçün şəxs

sonluqlarından istifadə edilmişdir. Bu zaman iki hal müşahidə edilmişdir.

1. Feilin xəbər şəklinə şəxs əvəzliyi əlavə edilmişdir.

Məsələn:

tir mən (ton 37) – deyirəm,
öltəçi mən (KT k 8) – öləcəyəm.

Bu vəziyyət uyğur yazıları üçün də xarakterikdir.

Məsələn:

birgəy mən – verəcəyəm
birgəy sən – verəcəksən
birgəy ol – verəcək və s.

2. Feilin müəyyən xəbər şəklindən sonra xüsusi şəxs şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur. Həmin şəxs şəkilçilərinin elə şəxs əvəzlilərindən törəməsi ehtimal olunur. Həmin şəxs şəkilçiləri həm göytürk, həm də uyğur yazılarında, əsasən, feilin şühudi keçmiş və gələcək zaman şəkilçilərindən sonra artırılmışdır. Şəxslər üzrə həmin şəkilçilər bunlardır:

Şəxslər	Tək	Cəm	Nümunələr
I	m, ım, im	mız, miz	olurtum (oturdu)m kəltimiz (gəldi)k
II	n, k	nız, kiz	sabın almatın (eşitmədin) kalma- duk (qalmanın) adırilu bardınız (ayrıldınız)
III	–	ınız, iniz, nızlar, nizlər	kirti (girdi) kirtinizlər (girdiniz)

II. İnkərlıq kateqoriyası: İnkərlıq kateqoriyası, müasir dilimizdə olduğu kimi, təsdiq feillərinin sonuna inkərlıq şəkilçisi (-ma)² artırmaqla düzəlmişdir. Məsələn:

umaduk (kt b 10) – bacarmadı
almatın (kt k 9) – almadan
sımadı (KT k 11) – dəyişmədi və s.

III. Feilin növ kateqoriyası: Orxon-Yenisey yazılarında olan feilin mənə növləri müasir türk dillərindən, o cümlədən Azərbaycan dilindən demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmir.

1. Məlum növü -a, -il, -ıl, -n, m, -in şəkilçiləri ilə düzəlmişdir. Məs: kılın, alın, katıqlan.

Misallar: Altı yaşında kantan adırıldım, - Altı yaşında atamı itirdim. Üzə kök tenri, asra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış (KT) - yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur yer yarandıqda, ikisinin arasında insan övladı yaranmış.

2. Qayıdış növü – l və bəzən -ın, -in şəkilçiləri ilə düzəlir. Katlan (toxunmaq, dəymək), adrıl (ölmək), arıl (arıqlamaq), alkın (zəifləmək), yaratun (yaranmaq), itin (özü üçün etmək), sebin (sevin). Misallar: Yir sayu bardıq, kop anta alkıntıq, arıltıq (KT) - Sən çox yer gəzdin, çox zəifləndin, seyrəldin.

3. Qarşılıq növü -ş, -ış, -iş şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlmişdir: sözləş (söhbət etmək), tutış, kanış, sokuş (rast gəlmək) və s. Məsələn: İnim kül tigin birle sözləşdimiz (KT) - Kiçik qardaşım Gültəkin ilə söhbət etdik.

4. İcbar növ. Bu növ -t, tür/tur, -ür/ur, -ar, -nur/, kur şəkilçiləri ilə düzəlmişdir: ilsiret (dövləti məhv etdirmək), ıqlat (aqlat), kağansırat (kağansız etdirmək), ölür (öldürmək), gelir (gətirmək), tüsür (düşürmək), artırır (artırmaq), kondur (gecələmək), kobar (yüksəlmək).

Misal: Anar adınçığ bark yaraturtum, için taşın adınçığ bediz urturtum, taş tokıtdım (KT) – Onlara xüsusi bina tikdirməyi, içində və xaricində ornament etməyi tapşırıdım.

İcbar növün şəkilçiləri təsirsiz feillərdən təsirli feillər düzəldir.

Feilin formaları

Əmr forması. Birinci şəxs təkdə samitlə bitən köklərə – ayın/əyin, saitle bitən köklərə – yın/yin şəkilçiləri əlavə edilir: atayın (atım), etəyin (edim), ıdmayın (göndərməyim), yolkayın (yoluxum), yüz yaşayın (yüz yaşayım) ölüreyin (öldürüm) və s.

Misallar: Türk bodun ölüreyin uruğsıratayın tir ermiş (KT) – Dedi: Mən türk xalqını öldürüm, nəslini kəsim. Anı atayın-tip süledim (BX) – Onu vurum, – deyib qoşun çəkdim.

Birinci şəxsin cəmi –alım/əlim şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir, kalalım (qalaq), adırılmalım (ayrılaq-ölək). Misal: Altun yış üze kabsalım-timiş (Ton) – Altun meşəli dağları üzrə bir vuruşa gedək – demiş. Türk kağanı süləlim, -timiş (Ton). Türk kağanına qarşı qoşun yürüdək – demiş, Anı subun baralım (Ton) – Anı çayı ilə gedək.

Orxon-Yenisey abidələrində ikinci şəxsin əmrinə iki formada: şəkilçisiz və ya –ğıl/gil şəkilçisi ilə təsadüf edilir. Məsələn: eşit-eşitgil, katığlangıl, sayğıl (say, hörmət et). Sabmın tüketi eşitgil (Nitqimi sonadək eşit).

İkinci şəxsin cəmi əmr formasının –ın/in, n şəkilçiləri ilə düzəlir. Məsələn:

Türk oğuz begleri, bodun eşidin, (KT) – Türk oğuz bəyləri xalqı eşidin. Tirik bodun ölteci erti, yok boltaçı erti... begler... sakının, (BX) – canlı xalq öldü, yox oldu...

beylər... fikirləşin. Y.V.Əliyev yazır ki, türk run mətnlərində rəsmi üslubla bağlı məqamlarda həm-ğıl (-gil) şəkilçili, həm də şəkilçisiz forma işləndiyi halda, üslubdan-kənar hallarda sadəcə feil kökü özünü göstərir¹ (məsələn: esidgil və esid; KTC, 1, 2).

Şərt forması. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində feilin şərt forması -sar/ser şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində olan şərt şəkilçisindən (/sa, sə) fərqi ondan ibarətdir ki, -sar, -sər şəklində ifadə edilir. Qapalı hecalıdır. Məsələn: bolsar, tutsar, erser və s. Misallar: Ol yirgerü barsar türk bodun ölteçisen, ötüken yir olurıp arkış-tirkiş ısar, nen, bunığ, yok. Ötüken yış olursar bəngü il tuta olurtaçisen (BX) – Türk xalqı o yerə getsən öləcək-sən. Ötüken yışda oturub, karvan göndərsə heç dərd yox, Ötükən yışda yaşasan, oturub dövlət qurar. Üze tenri basmasar asra yir telinmeser, türk bodun, ilinin tönünün kem artatı (KT) – Üstdən göy basmasa, aşağıdan yer sıxmasa, türk xalqı, sənin dövlətini qanun-qaydanı kim poza bilər.

Şərt forması şərtlə bərabər arzu məzmunu da ifadə edir.

Xəbər forması: Orxon-Yenisey yazılarında feilin şühudi keçmiş zamanı və müəyyən gələcək zamanları vardır. Şühudi keçmiş zamanı –dı/di, tı/ti şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir.

	tək	cəm
I şəxs	-tım ²	-tımız ²
II şəxs	-tıñ ²	-tıñız ²

¹ Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili. Bakı: Nurlan, 2004, s.92.

Orxon-Yenisey yazılarında r, l, n səslərindən sonra kar t saxlanılır: kılıtım, ertim, sapıntı. Kar samitlərdən sonra əksinə olaraq cingilti -d olur:

saçdı, etdi, yaratdı, tikdi və s.

Şühudi keçmiş zamanın şəxsə görə də dəyişməsi:

	tək	cəm
I şəxs	kılıtım	kılıtımız
II şəxs	kılıtığ/n/	kılıtığız/nız/
III şəxs	kılıt	kılıt

Misallar: Bizine yanılıtkın üçün kağanı ölti (KT) – Bizim qarşımızda o günah etdiyi üçün kağanı öldü. Kül tigin yadağın oplayu tegdi (KT) – Gültəkin piyada hücumu keçdi. Sizine, yüz adaşıma, altı bodununa sizimə adırıltım. “Sizdən, mənim yüz yoldaşımdan, altı xalqımdan, sizdən ayrıldım”.

Nəqli keçmiş zaman –mış/miş şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur: timiş/ş/, olmuş, bolmuş və s.

Misallar: üzə kök tenri asra yağız yer kılımtukta, ekin ara kisi oğlu kılınmış, üze eçüm apam Bumın kağan, İstemi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunun ilin törüsün tuta birmiş, iti bermiş... (KT) – Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu dünyaya gəlmiş, insan oğlu üzərində əcdadım Bumm kağan, İstemi kağan hökmranlıq edirmiş.

İndiki zaman/həm də müzare/ Orxon-Yenisey yazılarında –ur/ür, -ar/ər/, -ır/ir şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmişdir. Dəyişməsi:

	tək	cəm
I şəxs	birürmen	birürmiz

II şəxs	birürsen	birürsüz
III şəxs	birür	birür-/ler/

Misallar: Kimke ilig kazğanur men? Ne kağanka isig küçig birür men? (KT) – Kimə mən dövlət /ittifaq/ qazanıram, hansı Kaqana əmək və gücümü verirəm. Anta içrəki budun kop mana körür (KT) – Orada olan xalqların hamısı mənə tabedirlər.

Mürəkkəb xəbər forması. Mürəkkəb xəbər forması erti, ermiş, erser/kökü er/, erinç köməkçi fellərinin vasitəsilə düzəlir: tezmiş erti/qaçmış idi/, yağutır ermiş/yaxın imiş/, boşğurır ermiş, kelir erser, alp ermiş erinç və s.

Misallar: Türk bodun adak, yablak boltaçı erti /KT/ – Türk xalqının ayağı zəiflədi, pis oldu. Suçig sabın yımşak ağın arıp ırak bodunıg ança yağutur ermiş, yağru kontukta ayıg bilig öyür ermiş (KTb.5). Şirin sözü ilə, yumşaq /incə/ bəxşiş ilə uzaq xalqları nə qədər yaxınlaşdırmış, yaxınlaşdırdıqdan sonra pis bilik/ (məlumat) mənisəmişlər.

Buyruku yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç (Ton). Buyruğu da ağıllı imiş, alp imiş. İçindük üçün tenri ölütmüş erinç (KT) – Başqa xalqa qarışdıgın üçün tanrı öldürmüş.

Feili bağlamalar

Orxon-Yenisey yazılarında feili bağlamalardan çox az istifadə olunmuşdur. Abidələrdə feili bağlamalar köməkçi bir vasitə kimi işlənmişdir. Abidələrin dilində aşağıdakı feili bağlama şəkilçiləri vardır:

1. –p (saitlərdən sonra), ip/ip, üp/up/ samitlərdən sonra/ - sülep, arıp (arıtlayıb), yayıp, kazğanıp (qazanıb), korıp (görüb).

Bu feili bağlama abidələrdə çox işlənmiş və xəbərdə ifadə olunan hərəkətdən əvvəlki hərəkəti ifadə edir.

Orxon-Yenisey yazılarında həmin feili bağlamının -pan/pen formasına da təsadüf edilir. Məsələn: oluripan, sülepen və s.

Misallar: Yağı bolıp, yana içikmiş (KT) – yağı olub... yenə tabe olmuş. Beş yaşında kansız kalıp/ Beş yaşında atasız qalıb. Ku esidip tağıkmiş, tağdaki inmiş, (KT) – Küy/səs/ eşidib şəhərdəki dağa qaçmış, dağdakı enmiş.

Oluripan türk bodunun ilin törtüsün tuta birmiş, iti birmiş - Taxtda oturub türk xalqının qəbilə birliyini, qanun-qaydasını, mühafizə etmiş. Su sülepen tört bulundakı bodunun kop almış, kop baz kılmış (KT) – Qoşun çəkib onlar dörd tərəfdə olan bütün xalqları almış (tabe etdirmiş), tamam asayış yaratmış.

2. -u/ü/ samitlərdən sonra, /yü/yu saitlərdən sonra (məsələn: kazanu, qazanaraq), sakınu (fikirləşərək), kılıu (qılaraq), köru (görərək), oplayu (hücuma keçərək), başlayu (başçılıq edərək), yarayı (təşkil edərək) və s. Bu feili bağlamaya da çox təsadüf olunur.

3. -a, -e (samitlərdən sonra). Məsələn: açu (açaraq), batı (bataraq), ayta (deyərək), uçı (uçaraq, ölərək), tuta (tutaraq), keçu (keçərək), tire (dərərək, yığaraq), ine (enərək) və s.

Misallar: Kanım uca barmış (KT). Atam uçaraq getmiş (ölmüş, o dünyaya getmiş). Yaraklık kantan kelip, yana eltdi, süngülik kantan kelipen süre eltdi (KT). Yaraq-lı (silahlı) haradan gəlib səni sürdü qovdu. İnçü ögüzük keçu Temir kapıka tegi süledimiz (KT) - İnçü çayını keçərək, Dəmir qapıyadək qoşun çəkdik.

Müasir Azərbaycan dilində həmin feili bağlama “de-yə” sözündə işlənir. Bundan başqa, demək olar ki, qanaraq, gedərək, alaraq, başlayaraq, işləyərək feili bağlamalarında -raq/rəg şəkilçilərindən əvvəlki a/e, ya/ye arxaik -a/e feili bağlamasıdır.

4. Matı/meti, -madı/medi, habelə matın/metin, -madın/medin. Məsələn: sakınmadın (fikirləşmədən), udımatı (yatmadan), olurmatın (oturmadan), almatın (almadan).

Misallar: Bunça isik küçig birtük gerü sakınmatı. «Türk budun ölüreyin, urıqsıratayın» - tir ermiş, yokadu barır ermiş (KT) – Beləliklə, türk xalqı düşünmədən işini, gücünü düşməyə verdiyi halda demiş: «türk xalqını öldürəyim, soyunu məhv edəyim» deyir imiş, məhv etməyə yürüyür imiş.

Tün udımatı küntüz olurmatı kızıl kanım tökti, kara terim yügürti, isig küçig bertim oo (Ton). – Gecə yatmayaraq, gündüz oturmuyaraq, kızıl qanıma tökdüm, qara tərimi, işimi, gücümü verdim.

Sabın almatın yir sayu bardıg (KT) sözünü almadan (eşitmədən, hesaba almadan) çoxlu yerə getdin.

5. -yın. Bu feili bağlama şəkilçisi az işlənmişdir. Məsələn: tiyin (deyərək). Türk budun yok bolmazun – tiyin, «budun bolçun» - tiyin “türk xalqı yox olmasın deyə” xalq olsun deyə».

6. -ğalı/geli. Türk budun olurğalı, türk kağan olurğalı. Şantun balıkda taluy üküzge tegmiş yok ermiş (Ton).

Feili sifətlər

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində feili sifətlər çox işlənmişdir. Abidələrin dilində feili sifətlər aşağıdakı şəkilçilər ilə düzəlmişdir:

1. -dük/dük, tük/tük. Məsələn: eşitmədük, bilmədük, barduk, ötüntük (rica, dua etmək), kağanladuk və s. Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində feldən sifət düzəldən -dığ/diyi (aldığı, verdiyi) şəkilçisinə uyğundur. Bu feili sifət cümlədə təyin, zərflik, tamamlıq kimi işlənmişdir.

Misallar: Barduk yirde edgük ol erinç (KT) – getdiyin yerlərdə (ölkələrdə) yaxşısı idi.

Önre kisre işitmedük at kü (Ton) – Öncədən və sonradan eşitmədikləri ad-san. Bilgə Tonukuk ötüntük ötünçümin esidü berti (Ton) – Bilgə Tonukuk xahiş etdiyi ricasını dinlədi. Tenri küç birtük üçün kanım kağan süsi böri teg... (KT) – Tanrı güc verdiyi üçün atam kağanın qoşunu qurd kimi.

2. -mış/miş. Bu şəkilçilərlə əmələ gələn feili sifətlər birləşmələrdə təyin olunur, Yenisey yazılarında tək-tək hallarda substantivləşərək isim kimi işlənmişdir.

Misallar: Künədmış kuladmış budunığ, türk törisin içgınmış budunığ eçüm, apam törüsincə yaratmış (KT) – Kəviz, qul olmuş xalqı, türk qanun-qaydasını itirmiş xalqı mənim əcdadımın qanunları əsasında yaratmış.

3. -ür/ur, -ir/ır, -yür/yur. Sakunır (fikirləşir), olurur, kazğanur, birür, erür, başlayur, yaşayur, yiyür və s.

Misallar: Görür közim görməz tək, bilir biligim bilməz tək (KT) – Görən gözüm görməz, bilən biliyim bilməz kimi.

Karluk budun erür barur erikli yağı boltı (KT) – Azad və müstəqil olan karluq xalqı düşmən oldu.

4. -ar/er. Yasar, tutar, toğar. Bir todsar, açsık ömezsen (KT) – Bir dəfə doysan, açlığı fikirləşməzsən.

5. -taç/teçi, -daç/deçi. Gələcək zamanın mənasını bildirən feili sifət şəkilçisidir. – Olurtaçı (oturacaq), ölteçi (öləcək-öldürəcək) və s.

Misallar: Ol eki kişi bar erser, sini tabğaçığ ölürteçi tir men, önre kıtğanığ ölürteçi, -tir men, -bini oğuzuğ ölürteçi -ok, -tir men (Ton). Əgər o iki adam var olsa, onlar səni tabğaçı öldürən olacaqlar – mən deyirəm, şərqdə onlar kıtanları öldürən olacaqlar, - mən deyirəm, -məni, oğuzları öldürən olacaqlar, -deyirəm mən.

6. -ma (saitlərdən sonra), -iğma, -igmə (samitlərdən sonra) (Misallar: İl birigmə tenri (KT) – Qəbilə birliyi (dövlət) verən tanrı.

İlgerü barığma bardığ, kuruğaru barığma bardığ (KT) – Sən şərqə gedən tərəfə gedtin, qərbə gedən tərəfə getdin.

Köməkçi feillər

Orxon-Yenisey yazılarında erti, ermiş, erser və erinç köməkçi feilləri vardır ki, onlar müstəqil feillərə qoşularaq, onun zaman və icra tərzinə görə mənalərini tamlayır.

Göründüyü kimi, bu köməkçi feillər ümumi bir kökə-er kökünə malikdir. Er feili «olmaq» mənasındadır. Erti, ermiş sözlərində -ti, -miş zaman şəkilçiləridir. Erti feili müasir Azərbaycan dilində idi, ermiş isə imiş köməkçi feilinə uyğun gəlir. Erinç feilinin qarşılığı yoxdur. Erinç feilinin bir neçə mənası vardır. Erinç köməkçi feili başqa bir feilə qoşulduqda o feildə ifadə olunan iş və hərəkətin tamam icra olunub qurtarmasını və hökmün qüvvətlənməsini göstərir. Erinç köməkçi feili çox ehtimal ki, er feilinin

qayıdış növündən əmələ gəlmişdir. Buna görə də erinç köməkçi feili qoşulduğu feildə və ya ismi xəbərdə hal və hərəkətin subyektin özündə, daxilən baş verdiyini ifadə edir. Müasir türk dillərində – inç şəkilçisi ilə düzələn sözlər var. Məsələn: sevinc, qorxunc, dinc, inanc, kılınç (xasiyyət, rəftar), sakınç (fikir) və s.

Misal: Buyruku yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç (Ton) - Buyuruğu da ağıllı imiş, igid imiş.

Köməkçi nitq hissələri

V-IX əsrlərdə yazılması ehtimal edilən qədim türk yazılarının tədqiqi belə bir fikri yürütməyə əsas verir ki, köməkçi nitq hissələri o dövrdə az inkişaf etmiş, öz təşəkkül dövrünü keçirmişdir. Onların bir qismi abidələrin yazıya alınmasından daha öncə əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçilməsi yolu ilə formalaşmış, bəzilərdə isə bu proses hələ də davam etmişdir.

Abidələrin dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələri əsasən, türk mənşəli olması, türk dilinin qrammatik quruluşunun tələbləri ilə əmələ gəlməsinə görə diqqəti cəlb edir. Müasir dilimizdə köməkçi nitq hissələri adı altında təqdim edilən bütün söz qruplarına qədim türk yazılarında rast gəlinir.

Qoşma

Səciyyəvi qrammatik funksiyaları ilə seçilən qoşmalar abidələrin dilində də özündən əvvəl gələn, ismin müəyyən bir hal şəkilçisini qəbul edən sözləri idarə edərək

qoşmalı birləşmələr əmələ gətirmişdir.¹ Bu qoşmaların bir qismi fellərdən, adlardan yaranmış, bir qismi isə müstəqil söz kimi formalaşmışdır. Bu cəhətinə görə prof.Ə.Şükürlü abidələrin dilində işlənmiş qoşmaları iki qismə bölmüşdür: 1) Əsli qoşmalar; 2) Söz qoşmalar.²

Əsli qoşmalar ayrılıqda heç bir lüğəvi mənə kəsb etmir, yalnız sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət edir və ismin müxtəlif hallarına qoşulur:

1. Birlə (ilə) qoşması qeyri-müəyyən təsirlik halı idarə edir və birgəlik, iştirak mənalarını ifadə edir. Məsələn: İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz (KT § 26) – Kiçik qardaşım Kül ilə məsləhətləşdik.

Birlə qoşması həm göytürk, həm də uyğur yazılarında işlənmişdir. Lakin göytürk yazılarından fərqli olaraq, uyğur yazılarında birlə qoşması müəyyən təsirlik halı idarə etmişdir. Məsələn: Ol yultuz yemə olarnı birlə barır erdi (CC 10) – O ulduz da onlarla yanaşı gedirdi.

2. Təg (tək, dək) qoşması həm adlarla adlar, həm də adlarla fellər arasında qrammatik əlaqə yarada bilir. Bu qoşmaların bəzən «bərabər, yarı» mənası verən «tən» sözündən törəməsi ehtimal edilir.

Kara saçın təg (Y 26,6) – qara saçın tək – cümləsində «təg» qoşması ismə; Körür közim körməz təg (KT şm 10) – görür gözüm görməz tək – cümləsində isə felə qoşulmuş, əsasən müqayisə mənası ifadə etmişdir. Müasir dilimizdə məkan mənasını da ifadə edən «təg» qoşması abidələrin dilində bu mənanı ifadə etməmişdir.

3. Təgi (kimi, tək) qoşması təg qoşmasının daha təkmilləşmiş formasıdır və «təg», dəymək felindən yaranmış

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006. s.615-630.

² Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, s.141.

təgi (dəyəmək) feili bağlamasından törəmişdir. «Təgi» qoşması qədim türk yazılarında obyektin, məkanın sonu, bənzətmə və s. mənaları ifadə etmişdir. Məsələn:

On ok oğlına, tatına təgi bunu körü biliq (KT c 2) – on ox oğluna (övladlarına), tatına (gəlmə adamlarına) təki bunu görərək bilin, - cümləsində bənzətmə mənası ifadə olunmuşdur.

4. Kodı qoşması adla feil arasında qrammatik əlaqə yaradaraq hərəkətin istiqamətini bildirir. Məsələn:

Ol sub kodı bardımız (Ton 27) – O çayın axını istiqamətində getdik.

Kodı qoşmasının təşəkkülü qədim türk dilinin son dövrlərinə təsadüf edir, çünki bəzi müasir türk dillərində – tofalar dilində bu söz «kudı» şəklində işlənmişdir.

5. Sayu qoşması hərəkətin yönəldiyi obyektini bildirir. Məsələn:

Ol ok tün bodunım sayu ittimiz (Ton 42) – o gecə (elçiləri) xalqıma tərəf göndərdik.

«Sayu» qoşması xakas, qumıq, yakut və s. türk dillərində işlənir.

6. Tapa qoşması da «sayu» qoşmasına yaxın mənaları ifadə edir, hərəkətin bir obyektə tərəf yönəldiyini diqqətə çatdırır. Məsələn:

Soğdak tapa sülədimiz (KT b 31) – Soğdilərə tərəf qoşun çəkdik.

7. Ötrü qoşması digər qoşmalara nisbətən yazılı abidələrin dilində az işlənmiş və səbəb mənası ifadə etmişdir. Məsələn:

Anta ötrü oğuz kopın kəlti (T. 16) – Ondan ötrü bütün oğuzlar gəldilər.

8. Üçün qoşması adlarla feilləri əlaqələndirmiş, müxtəlif mənaları, daha çox səbəb və məqsəd mənasını bildirmişdir. Məsələn:

Türk bodun üçün tün udımadım (KT b 27) – Türk xalqı üçün gecə uyumadım.

Tənri yarlıkadukın üçün...(KT k 9) – Tanrı hökm etdiyi üçün...

9. Kistrə (sonra) qoşması türk dillərində «son» mənası ifadə edən kis sözündən törəmişdir. Məsələn:

Anta kistrə... (KT § 39) – ondan sonra.

Kistrə...kəlürtim (BK şm 12) – sonra... gətirdim.

10. Ara (arasında) qoşması da abidələrin dilində az işlənmişdir. Məsələn:

Erimiz ara ilimdə (HT 2) – əsgərlərimizin arasında – elimdə (dövlətimdə).

Ekin ara bəg yağı bolmuş (O 10) – İkisinin arasında bəy yağı olmuş və s.

11. Önrə (əvvəl) qoşması qədim türk yazılarında zaman, məkan, yer anlayışlarını ifadə etmişdir. Tərkibcə iki komponentdən ibarətdir: Önrə=ön (qabaq)+rə (istiqamət halı şəkilçisi).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qoşma abidələrin dilində o qədər də işlək olmamışdır. Məsələn:

Ebi on kün önrə ürküp barmış (MC 31) – evi on gün öncə hürküb getmiş.

12. İçrə (içində) qoşması da qədim türk yazılarında çox az işlənmiş, məkan mənası ifadə etmişdir. Bu qoşmanın da quruluşu əvvəlkinə oxşardır. Yəni, «iç» sözündən və «rə» istiqamət halı şəkilçisindən düzəlmişdir. Məsələn:

eb içrə – evin içinə,

bodun içrə – xalqın içinə və s.

13. İnağarı (sonra) qoşması in (an/ın) ol işarə əvəzliyindən və «ğaru» istiqamət hal şəkilçisindən ibarət olub, zaman məzmunu bildirmişdir. Məsələn:

anta inağaru - ondan sonra.

Qeyd etdiklərimizdən başqa, qədim göytürk və uyğur yazılarında az təsadüf edilən «içintə (içində)», «yan (yan)» və s. qoşmalara da təsadüf edilmişdir. «Asra (aşağı)», «taşra (dışarı)» sözləri isə, ümumiyyətlə qoşma kimi işlənsə də, türk yazılarında onlara təsadüf edilməmişdir.

Yazılı abidələrin dilində müstəqil mənaya malik olan söz qoşmalara da rast gəlinir. Lakin bu sözlər əsl qoşmalara nisbətən çox azdır:

1. Üzə – üst tərəf mənasını bildirir, zərflənmiş isimdir. Qoşma vəzifəsində işləndikdə özündən əvvəl gələn ismin yerlik, çıxışlıq hal şəklində işlənməsini tələb edir. Məsələn:

Kişi oğlnta üzə eçüm apam Bumın kağan, İstəmi kağan olırmış (KT b 1) – insan oğlu üzərində ulu atam-babam Bumın kağan, İstəmi kağan hökmdar olmuşlar – cümləsində adla feil arasında qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət edərək qoşma funksiyasını yerinə yetirmiş, qoşmanın tələbi ilə oğul sözü yerlik halda işlənməmişdir.

2. Artıku – «çoxlu» mənasında işlənən sifətdir. Daha çox nömrələmə məqsədilə onluq saylardan sonra işlənməmişdir. Məsələn:

kırk artukı yiti (kt b 15) – qırx yeddi.

yüz artukı (KT b 33) – yüzdən çox və s.

3. Adın «başqa, ayrı» mənası bildirən sifət olsa da, bəzən qədim türk yazılarında qoşma kimi də işlənməmiş, bu zaman özündən əvvəlki sözün yerlik-çıkışlıq halda işlənməsini tələb etmişdir. Məsələn:

Muntada adın takı öni içkü yok (AJ 610) – Bundan başqa yemək, içməkləri yox idi.

4. Bərü yer bildirən zərfdır. Lakin bəzi qədim türk yazı mətnlərində hərəkətin zamanını, davamiyyətini və s. bildirən qoşma kimi də işlənməmişdir. Məsələn:

antada bərü (X17) – o vaxtdan bəri.

bastın bərü (Man 1.30) – başdan bəri və s.

Bağlayıcı

Bağlayıcı qədim türk dillərində zəif inkişaf etmiş və elə bu səbəbdən də qədim yazılı mətnlərdə az işlənməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, həm tabeli, həm də tabesiz bağlayıcılara göytürk yazılarında rast gəlinmişdir.

I. Tabesizlik bağlayıcıları:

1. Yämä – tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini və həmcins üzvləri əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Məsələn:

Kün yəmə, tün, yəmə yelü bardımız (T. 271) – Gecə də, gündüz də çapıb getdik.

Həm göytürk, həm uyğur yazılarında işlənməmiş «yəmə» bağlayıcısı mənacə müasir dilimizdə işlənən «da, də» bağlayıcısına uyğundur.

2. Ta/da – həm ədat, həm bağlayıcı kimi işlənməmiş, əsasən, həmcins üzvləri əlaqələndirərək iştirak mənası bildirmişdir. Məsələn:

Oğlı da kağan bolmış erinç (KT b 5) – oğlu da kağan olmuş.

II. Tabelilik bağlayıcıları:

1. Anı üçün/antağının üçün – ol əvəzliyinin üçün qoşması ilə birləşməsindən yaranmışdır. Səbəb budaq

cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümləsinə əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Məsələn:

Kisi balıqka ukğalı kəlti, Besbalık anı üçün oztı (Moj 28). Adamlar dəvətimlə şəhərə gəldilər, ona görə Beşbalık (şəhəri) xilas oldu.

2. **Tiyin** bağlayıcısı da, əsasən, səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir.

Anı üçün (onun üçün), tiyin (deyə) bağlayıcıları müasir türk dillərində işlədilməkdədir. Tiyin bağlayıcısına tiyin/deyin (deyə) variantlarında Azərbaycan dilinin dialektlərində bu gün də rast gəlinir.

Ədat

Orxon-Yenisey mətnlərində aşağıdakı ədatlar işlənmişdir:

1. Ok/kük (axı) adlardan, feillərdən sonra işlənərək fikrin təsir gücünü artırmağa xidmət edir. Məsələn:

İşig-küçig bertim ok (Ton 52) – Bütün gücümü sərf etdim axı.

Ehtimala görə, «kük» ədatı ok+ki tərkib hissələrindən ibarətdir və qədim yazılarda az işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində fəal işlənən «axı» ədatı da, ehtimal ki, elə ok – ədatından törəmişdir.

2. Azu (məgər) – ədatı cümlənin əvvəlində işlənib, sual anlayışı bildirir. Məsələn:

Azu bu sabımda igid bar ğu (KT k 10) – Məgər nitqimdə yanlışlıq var?

Bəzən «azu» ədatı «istərsə» mənası ifadə edərək bağlayıcı kimi də işlənmişdir. Məsələn:

Azu uluğ başağ kün, azu kiçig başağ künkə kılsar (TT II.62). Əgər bunu istər böyük, istər kiçik mərasimdə etsə...

2. -ğü (mı⁴) – göytürk yazılarında işlənərək sual məzmununu gücləndirməyə xidmət etmişdir. Şəkilçilənmiş ədatdır. Məsələn:

Azu sabımda igid bar ğu (KT k 10) – Məgər nitqimdə yanlışlıq var?

3. Tügül ədatı «yok (yox)» və «ol (o)» sözlərinin birləşməsindən yaranmış, xəbər şəklinin inkarını bildirməyə xidmət etmişdir. Məsələn:

Türk bodun, öləsikin, biriye Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər (KT k 6) – Ey türk xalqı, bir hissən güneydə, Çuğay yışda deyil, Tün çölündə məskən salaq desə, öləcəksən.

4. mu ədatı. Bir variantda ad və fellərdən sonra işlənərək sual ahəngini qüvvətləndirən «mu» ədatı həm göytürk, həm də uyğur yazılarında işlənmişdir. Məsələn:

Kağanmu kısıayın (Ton 5) – Onu xan edimmi?
... Barmu nə (Ton 14) – „Varmı nə“ və s.

Modal sözlər

Türk yazılı abidələrinin dilində iki modal sözün: «ərsər», «erinç» - sözlərinin işləndiyi qeyd edilir. Ə.Rəcəbli «ərsər» feilini modal söz hesab etmir.¹

«Eriñç» - modal sözü qətiyyət, əminlik ifadə etmiş, sifətdən, əvəzləkdən, feillərdən sonra işlənmişdir. Məsələn:

Buyrukı yəmə biligsiz erinç (KT ş 5) – Onlara tabe olanlar biliksiz imiş (sifətdən sonra).

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.637.

Otuz ərig başlayı tutuğka badı erinç (Y. 32) – Otuz döyüşçüyə başçılıq edərək tutuka bağlandı və s.

Nida

Qədim türk yazıları içərisində yalnız Yenisey yazılarında «ah, əfsus, heyf» mənalarını ifadə edən iki nidanın: «yıta» və «ıyu» - sözlərinin işləndiyinə təsadüf edilmişdir. Məsələn:

Üç oğlıma adırıldım, yıta, bökmədim (Y. 11) – Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus, doymadım.

Kadaşım adırıldım, ıyu... (Y. 13) -... dostumdan ayrıldım, əfsus...

Nida kimi qəbul edilən hər iki söz feil mənşəlidir və «yıta» - nidasına qədim yazılarda daha çox müraciət edilmişdir. Qədim yazı mətnlərinin böyük bir qismi dini yazılar olduğu üçün, çox güman ki, hiss-həyəcan ifadə edən sözlərə çox müraciət edilməmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrində təqlidi sözlər yox dərəcəsidir.

Göytürk yazılarında cütlükli cümlənin xəbəri vəzi-fəsində işlənən «bar» (var), yok (yox), tüğül (deyil) predikativ sözləri də işlənmişdir.

5.2. Qədim türk yazılarının sintaksisi

Qədim türk yazılı abidələrinin sintaksisi, demək olar ki, hələ tamamilə öyrənilməmişdir. Bu abidələrin sintaktik quruluşunu öyrənmədən, sintaktik xüsusiyyətləri araşdırmadan orta əsr və ya daha sonrakı türk yazılarının sə-

ciyyəvi sintaktik cəhətləri, onların inkişaf tarixi haqqında dürüst fikirlər yürütmək olmaz.

Məlumdur ki, qədim türk yazıları zaman-zaman müxtəlif əlifbalarla: göytürk, uyğur, mani, brahma-hind və s. əlifbalarla tərtib edilmiş, durğu işarələrindən istifadə olunmamışdır. Buna görə də çox zaman mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin harada başlayıb, harada bitməsini müəyyən etmək çətinlik yaratmış, bəzən hətta səhv fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu da həmin tarixi sənədlərin yenidən araşdırılmasını, durğu işarələrinin yerinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir ki, yazılı mətnlərin sintaksisi haqqında yalnız bundan sonra doğru, dəqiq fikir söyləmək olar.

Sintaktik əlaqələr

Söz birləşmələrinin, cümlələrin tərkib hissələri arasında mühüm rola malik olan sintaktik əlaqə iki formada özünü göstərə bilər. Birincisi, daxili-semantik əlaqə, ikincisi isə zahiri əlaqə formasında. Semantik əlaqədə məna bağlılığı, zahiri əlaqədə isə morfoloji əlamətlər əsas rol oynayır.

Sintaktik əlaqənin hər iki tipi qədim türk yazılı mətnlərində intensiv şəkildə işlənmiş və müasir dilimizdə olduğu kimi, iki yerə bölünmüşdür: tabelilik əlaqəsi və tabelilik əlaqəsi.

1. Tabelilik əlaqəsi – cümlənin həmcins üzvləri və tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mövcud olmuşdur. Məsələn:

Bumın kağan tört buluñğ kısmıs, yığmıs, yaymıs, basmıs (O.1) – Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmıs, yığ-

miş, yaymış, basmış – cümləsində həmcins xəbərlər arasında tabesizlik əlaqəsi mövcuddur.

Qədim türk yazılı abidələrində həm bağlayıcılarla, həm də bağlayıcısız tabesizlik əlaqəsinin yarandığı müşahidə edilmişdir. Yuxarıda verilən nümunədə bağlayıcı iştirak etməmiş, həmcins üzvlər yalnız sadalama intonasiyası ilə əlaqələndirilmişdir.

Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız (Ton 27) – Gecə də, gündüz də çapıb getdik – cümləsində isə həmcins üzvlər bağlayıcı (da²) vasitəsilə əlaqələndirilmişdir.

2. Tabelilik əlaqəsində asılı tərəflər məna və qrammatik cəhətdən əsas tərəfə bağlanır, onu izah edib aydınlaşdırır. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, göytürk yazılarında da tabelilik əlaqəsinin hər üç növü: yanaşma, idarə, uzlaşma – işlənmişdir.

a) Yanaşma əlaqəsində sözlər bir-birinə yanaşır, məna baxımdan biri digərini izah edib aydınlaşdırır. Digər tabelilik əlaqə növlərinə nisbətən, bu əlaqə daha qədim hesab edilir. Yanaşma əlaqəsindən qədim türk yazılarında daha geniş istifadə edilməsi bu fikri bir daha təsdiqləyir. Məsələn:

Türk bodun yok bolmazun (KT k 4) – Türk xalqı yox olmasın.

Üzə kök teñri, asra yağız yir kılıntukda... (KT b 1) – Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur torpaq yarandıqda... - cümlələrində birincisi isim+isim, ikincisi sifət+isim quruluşlu ismi birləşmələr işlənmişdir ki, hər nümunədə birinci – asılı tərəf heç bir morfoloji əlamət olmadan, məna əsas tərəfə yanaşmış, onu təyin etmişdir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf isim, sifət, say, feili sifət, əvəzlik və s. ilə ifadə oluna bilər.

Verilmiş nümunələrdə əlaqənin istiqaməti:

türk → bodun; kök → teñri; yağız → yir şəklindədir.

b) İdarə əlaqəsi həm cümlə üzvləri, həm də söz birləşmələrinin tərəfləri arasında mövcud olur. İdarə əlaqəsində əsas göstərici hal şəkilçiləri, bəzən də qoşmalarlardır. Bu cəhəti nəzərə alan A.N. Kononov qədim türk yazılı mətnlərinin dilində idarə əlaqəsindən bəhs edərkən əlaqənin iki tipinin olduğunu qeyd etmişdir:

1. hal şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranan əlaqə;

2. hal şəkilçisi və qoşmanın iştirakı ilə yaranan əlaqə.

Qoşmalar ismin müxtəlif hallarına artırılaraq adla feil arasına daxil olur ki, bu da tərəflərin həm semantik, həm də qrammatik mənasından asılı olur. Məsələn:

bodunka tapa – xalqa tərəf,

olarnı birlə – onlarla (onlar ilə) və s.

İdarə əlaqəli tərəflər arasında əsas tərəf feillər və isimlər, ya da isimləşmiş digər nitq hissələri – adlar ola bilər.

I. Feillərlə idarə. Qədim türk yazılarında feillərlə idarədə əsas tərəf həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən feillər ola bilər. Təsriflənən feillər cümlənin feili xəbəri vəzifəsində çıxış edərək tamamlığı, bəzən də zərfliyi idarə edir. Bu zaman müasir türk dillərində olduğu kimi, asılı tərəfin adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarda olması tələb olunur.

1. Asılı tərəfin adlıq halda işləndiyi idarə əlaqəsinə qədim türk yazılarında az təsadüf edilir. Məsələn:

Türk kağan Ötükən yış olursar iltə buñ yok (KT k 3) – Türk xanı Ötükən meşəli dağında otursa, el sıxıntı çəkməz – cümləsində türk kağan və Ötükən yış birləşmələrinin asılı tərəfləri adlıq hal formasındadır. Lakin Ötükən yış birləşməsi adlıq hal şəklində işlənsə də, əslində yerlik hal məzmunu ifadə etmişdir. Birləşmələr cümlədəki

«olursar» feili ilə idarə olunmuşdur. Cümlənin xəbərini əmələ gətirən «bu (qəm) yok» birləşməsində isə ad (bu) feillə deyil, söz xəbərle – predikativ «yok» (yox, olmaz)» ədatı ilə idarə olunmuşdur.

2. Asılı tərəfin yönlük halda işləndiyi birləşmələrdə asılı söz müxtəlif semantik, qrammatik vəzifələri ifadə edir:

a) Tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir.

Çik bodunka tutuk birtim (MÇ. 26) – Çik xalqına tutuk verdim.

Alp er biziñə təgmis erti (KT b 40) – İgid adamlar bizə basqın etmişdilər və s.

Verilmiş cümlələrdə «çik bodunka» söz birləşməsi və «biziñə» sözü feilin tələbi ilə yönlük halda işlənmiş və hal şəkilçisi tamamlıq və xəbər arasında qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət etmişdir.

b) Zərflik vəzifəsində işlənmişdir.

Feilin tələbi ilə zərflik vəzifəsində işlənən sözlər bəzən yalnız yönlük hal şəkilçisi ilə, bəzən də eyni zamanda həm hal şəkilçisi, həm də qoşma ilə işlənmişdir. Məsələn:

Biriyə Tabğaç bodun yağı ermiş (KT b 14) – Sağ tərəfdə Tabğaç xalqı bizə düşmən olmuş – cümləsində «biriyə» - sözü yönlük halda, yer zərfliyi vəzifəsində çıxış etsə də, çıxışlıq hal məzmununu ifadə etmişdir.

Biriyə tapa (şərqə tərəf) birləşməsində isə yönlük hal **tapa** (tərəf, sarı) istiqamət qoşması ilə işlənmişdir.

Qədim türk yazılı mətnlərində yönlük hal ilə idarə olunan sözlər zaman zərfliyi vəzifəsində də işlənmişdir:

Altı otuz yaşına kırkız tapa sülədimiz (KT b 35) – İyirmi altı yaşında qırğızlar tərəfə qoşun çəkdik.

Bir yılka beş yolu sünüşdimiz (KT b 45) – Bir ildə beş dəfə qoşun çəkdik – cümlələrində zaman zərflikləri (iyirmi altı yaşında, bir ildə) yönlük hal ilə ifadə edilmişdir.

Bəzən yönlük halda işlənən sözlərə qoşmalar da əlavə edilmiş, müxtəlif mənə çalarları əmələ gətirilmişdir. Lakin bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, bir çox hallarda, qədim türk yazılarında qoşmalar adlıq halda olan sözlərə qoşularaq, yönlük hal mənasını ifadə etmiş, cümlənin zərfliyi olmuşdur:

...Şantun yazıka təgi sülədim (KT k 3) – Şantun çölünədək qoşun çəkdim.

...taluyka kiçig təgmədim (KT k 3) – dənizə çatmağıma az qaldı.

Verilmiş cümlələrdə qoşma ilə yönlük halda idarə olunan adlar yer zərfliyi vəzifəsində işlədilmişdir. Bu cəhət müasir türk dilləri üçün də səciyyəvidir.

Asılı tərəfin yönəlmə-istiqamət halda idarə edildiyi birləşmələr və ya sözlər göytürk abidələrində fəal işlənmiş və semantik, qrammatik cəhətdən yönlük haldan o qədər də fərqlənməyərək, hər iki vəziyyətdə hərəkətin istiqamətini bildirmişdir.

-gərü, -ğaru, -aru, -ərü – şəkilçiləri ilə formalaşan yönəlmə-istiqamət halı cümlədə, əsasən yer zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Məsələn:

İlgərü, kurığaru suləp tirmis (KT b 12) – Şərqə, qərbə qoşun çəkdik.

Yazma oğuzğaru sü taşıktımız (KT 48) – Yazda oğuz elinə tərəf qoşun çəkdik.

3. Sözlərin təsirlik hal görünməndə idarə olunması hadisəsi də qədim yazılı abidələrin dili üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Bu zaman adlar -ı, -ik, -ığ, -k, -

m, -in, -i şəkilçilərindən birini qəbul edir, əsasən, tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirir. Məsələn:

İrak bodunıq ança yağıtur ermis (KT k 5) – Uzakdakı xalqı beləcə toplamış.

Sabımın tükəti esidgil (KT k 1) – sözümlü sonunadək dinlə.

4. Yerlik, yerlik-çixışlıq hal ilə idarə olunan sözlər göytürk yazılarında çox işlək olmuşdur. Bu, bir tərəfdən -da, -də şəkilçisinin qədimliyi, semantikasının rəngarəngliyi ilə əlaqədardır. Yəni bu formada olan sözlər cümlədə həm yer zərfliyi, bəzən də zaman zərfliyi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Məsələn:

Ol bodunıq Tabarda konturdımız (KT b 33) – O xalqı Tabarda yerləşdirdik.

Kültigin *ol sünüşdə* otuz yaşayur erti (KT b 52) – Kültiginin o *döyüşdə* otuz yaşı vardı.

5. Çixışlıq hal ilə idarə olunan adlar, əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimi, yer zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir. Məsələn:

Yaraklıq kantan kəlip yana eltdi? (KT b 23) – Yaraqqlı (silahlı) adamlar hardan gəlib səni məğlub etdi.

Qədim türk yazılı abidələrində çixışlıq hal -tan, -tən, -tın, -tin, -dan, -dən və qoşa işlənən -dantan, -danyan, dantayan şəkilçiləri ilə formalaşmışdır (Bax. İsmi hal-ları).

II. Adlarla idarə.

Adlarla idarə, müasir türk dillərində olduğu kimi, yiyəlik hal ilə formalaşır. Yiyəlik hal şəkilçisi yalnız adlar arasında qrammatik əlaqə yaradır, ismi birləşmələr yaradır, yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş asılı tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş əsas tərəflə idarə olunur, birləşmə bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur. Məsələn:

Tabğaç kağanın içrəki bədzicığ ıtı (KT k 12) – Tabğaç xanlığının saray rəssamını göndərdi.

1. Uzlaşma əlaqəsi: Bu əlaqə zamanı asılı tərəf əsas tərəfin qrammatik əlamətlərini qəbul edir, şəxs və kəmiyyətə görə onunla uyğunlaşır. Bu əlaqə növünə söz birləşmələrinin tərəfləri və cümlənin baş üzvləri arasında rast gəlinir. Qədim dövrlərdə uzlaşma əlaqəsinin məntiqi yolla ifadəsi mümkün olsa da, sonralar morfoloji əlamətlərlə – şəxs sonluqları, mənsubiyyət və kəmiyyət şəkilçiləri ilə ifadə edilmişdir. Buna görə də qədim türk yazılarında həm məntiqi yolla, həm də morfoloji əlamətlərlə uzlaşmaya rast gəlinir. Məsələn:

türk bodun (Ton 2) – türk xalqı,

teñri oğlu (SS 22) – tanrı övladı,

Tabğaç kağan (KT k 9) – Tabğaç xanlığı və s.

Qədim türk yazılı abidələrində özünü daha mükəmməl şəkildə bürüzə verən cümlə üzvləri arasındakı uzlaşmadır. Bu isə daha çox cümlənin baş üzvləri arasında baş verir, xəbərin şəxs və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşması ilə nəticələnir. Məsələn:

Bən ança *tirmən* (Ton 37) – Mən belə *deyirəm*.

Bən özüm Tabğaç ilinə kılntım (Ton 1). – Bən özüm Tabğaç elində doğuldum.

Bən ər ərđəmin üçün yokladım (Y 32) – Mən cəsərim üçün həlak oldum və s.

Verilmiş nümunələrdə xəbər mübtədə ilə müasir dilimizdə olduğu kimi, şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır. Mübtədalar I şəxsin təkində olduğu üçün xəbər də I şəxsin təkii ilə ifadə olunmuşdur. Lakin göytürk yazılarında mübtədaların II və III şəxsin tək və cəmi ilə xəbərlə uzlaşdığı cümlələrə də rast gəlinir:

Türk bəglər bunu esidin (KT k 10) – Türk bəyləri, bunu eşidin (II ş. cəm).

Kögmən yolu ermiş, tonmıs... (Ton 23) – Kökmənin bir yolu var ki, o da donmuşdur (III ş. tək).

Göytürk yazılarında III şəxsin cəmində xəbərini mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmasına az təsadüf edilir.

Söz birləşmələri

Qədim türk yazılı abidələrinin dili fonetik, leksik, morfoloji və eləcə də sintaktik cəhətdən olduqca zəngindir. Bu sırada söz birləşmələrinin zənginliyi daha çox diqqəti cəlb edir. «Qədim türk yazılı abidələrinin dili qeyri-predikativ söz birləşmələrinin sintaktik çalarlarına görə müasir türk dillərindən nəinki geri qalmır, hətta onların bir çoxundan daha zəngindir».¹

Sözlər də söz birləşmələri də, cümlənin əsas tikinti materialıdır. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrində də qeyri-predikativ söz birləşmələri daha çox işləkdir.

I. Birinci növ ismi birləşmələr.

1To+2To quruluş modelinə uyğun olan I növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur. Tərəflər əsasən, məna cəhətdən bir-birinə yanaşır, birinci tərəf təyin, ikinci tərəf isə, uyğun olaraq, digər cümlə üzvləri vəzifəsini icra edir.

Göytürk yazılarında işlənmiş I növ ismi birləşmələrin tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edilmişdir:

1. İsim+isim quruluşlu I növ ismi birləşmələr. Şantun yazı (KT k 3) – Şantun çölgü; Bumın kağan (KT b 1) – Bumın xaqan və s.

2. Sifət+isim quruluşlu I növ ismi birləşmələr. Belə birləşmələrin işlənməsi yazılı abidələr üçün o qədər də xarakterik deyil:

yağız yir (KT b1) – qonur torpaq,

bilgə kisi (kt k 6) – bilici adam,

çığan bodun (KT k 10) – yoxsul xalq və s.

3. Say+isim quruluşlu I növ ismi birləşmələr. Bunlar da Göytürk yazılarında azlıq təşkil edir:

yetmiş er (KT b 12) – yetmiş döyüşçü,

üküş kisi (KT k 7) – çox adam

elig yıl (KT b 36) – əlli il və s.

4. Əvəzlik+isim quruluşlu I növ ismi birləşmələr. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazılarında da əvəzliyin əsas məna növlərindən olan təyini və işarə əvəzliləri cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir və birinci tərəf ikinci – əsas tərəfi təyin edən I növ ismi birləşmələrin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn:

ol yıl (Mog. 27) – o il,

bu sab (KT k 1) – bu söz,

ol yir (KT k 8) – o ölkə və s.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində qəbilə, tayfa, yer, dağ, çay, göl, şəxs adlarının böyük əksəriyyəti I növ ismi birləşmələr əsasında əmələ gəlmişdir.

II. İkinci növ ismi birləşmələr. 1To+2Tm quruluşuna malik olan bu birləşmələrdə I tərəf ikinci tərəfə yanaşır, II tərəf isə I tərəflə şəxsə görə uzlaşır, ona uyğun mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məlum olduğu kimi, II növ ismi birləşmələrin II tərəfi birinci tərəflə yalnız III şəxsə görə uyğunlaşır. II növ ismi birləşmələr həm yaranma üsulla-

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.40.

rına görə, həm də semantik cəhətdən müasir türk dillərində işlənən II növ ismi birləşmələrdən fərqlənir. Məsələn:

Kişi oğlu (KT b 1) – insan oğlu,

Türk teңrisi (KT b10) – türk tanrısı,

Türk törüsü (KT b 13) – türk dövləti və s.

Göründüyü kimi, I növ ismi birləşmələrdən fərqli olaraq, bu birləşmələrin tərəfləri, əsasən, isimlərlə ifadə olunmuşdur. Müasir dilimizdə bu birləşmələr cümlədə bir leksik vahid olaraq götürülüb, cümlənin mürəkkəb mübtədası, xəbəri, tamamlığı, zərfliyi olduğu halda, qədim yazılı abidələrdə bu cəhətə rast gəlinmir.

III. Üçüncü növ ismi birləşmələr. Türk dillərində yiyəlik hal şəkilçisinin yaranma tarixi o qədər də qədim olmadığı üçün, III növ ismi birləşmələrin də nisbətən sonralar, I və II növ ismi birləşmələrdən yaranması ehtimal edilir. III növ ismi birləşmələr 1Ty+2Tm quruluşuna uyğun olur və tərəfləri, əsasən isimlərlə ifadə olunaraq müasir dilimizdə olduğu kimi, cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur. III növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasında həm idarə, həm uzlaşma əlaqəsi olur. Lakin II növ ismi birləşmələrdən fərqli olaraq III növ ismi birləşmələrdə ikinci tərəf I tərəfə uyğun olaraq hər üç şəxs üzrə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilir. Məsələn:

Məniñ sabım (KT k 11) – mənim sözüm,

Bodunıñ ili (KT b 1) – xalqın eli, obası və s.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, göytürk yazılarında da III növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasına sözlərin, söz birləşmələrinin daxil edilməsi hallarına rast gəlinir.

Mürəkkəb ismi birləşmələr

Mürəkkəb söz birləşmələri qədim türk runik yazılarında da intensiv şəkildə işlənmişdir. Lakin onlar əmələgəlmə üsullarına görə bir-birindən fərqlənir. Mürəkkəb ismi birləşmələrin bir qisminin yaranmasında I növ ismi birləşmələr digər birləşmələrlə əlaqəyə girir:

I n.i.b. II n.i.b.
kara türgis bodun (KT b 38) – qara türk xalqı,

I n.i.b. II n.i.b.
tokuz oğuz bəgləri (KT k 2) – doqquz oğuz bəyləri,

I n.i.b. II n.i.b.
on ok bodun (KT b 19) – on ox xalqı,

II n.i.b. II n.i.b.
Tabğaç bodun sabı (KT k 5) – Tabğac xalqı sözü və s.

Bu tipli birləşmələrin birinci tərəfi I növ ismi birləşmə, ikinci tərəfi isə II növ ismi birləşmədən ibarətdir. Quruluşu:

I növ ismi birləşmə+II növ ismi birləşmə – modelindədir.

Bəzən I növ ismi birləşmələr III növ ismi birləşmələrlə əlaqəyə girərək mürəkkəb söz birləşməsi əmələ gətirir. Məsələn:

^{II n.i.b.} ^{III n.i.b.}
türk bodunıǵ atı küsi (KT b 24) – Türk xalqının adı,
şöhrəti

^{II n.i.b.} ^{III n.i.b.}
türk bodunıǵ ili (KT b 1) – türk xalqının eli və s.

Mürəkkəb quruluşlu ismi birləşmələr bütün söz birləşmələri kimi cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazılarında da bəzən cümlənin təbiətinə uyğun olaraq, təkrarların qarşısının alınması məqsədilə ismi birləşmələr elliptik formada işlənir. Yəni birləşmənin müəyyən hissəsi ixtisar olunur. Məsələn:

oǵuşı (kt k 6) – qəbiləsi

bodunı (kt k 6) – xalqı

bodunım (KT b 44) – xalqım və s. birləşmələrdə birinci tərəflər ixtisar edilmişdir. Lakin mənsubiyyət şəkilçilərinə uyğun olaraq, birinci tərəfi bərpa etmək mümkündür. Birinci tərəfi ixtisar edilmiş ismi birləşmələri, şərti olaraq «təktərəfli ismi birləşmələr» də adlandırırlar.

Feili birləşmələr Tərkiblər

Türkologiyada feili birləşmələr adlandırılan söz birləşmələrinin əsas tərəfləri felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunur. Buna görə də həmin birləşmələr feili sifət, feili bağlama və məsdər birləşmələri adlandırılır.

Müstəqil mənalı əsas və asılı tərəfdən ibarət olan feili birləşmələrdən fərqli olaraq, tərkiblərdə əsas tərəf yenə məsdər, feili sifət və feili bağlama olsa da, asılı tərəf kimi iştirak edən müstəqil mənalı sözlərin sayı daha çox olur. Bu cür birləşmələr də cümlənin mürəkkəb bir üzvü vəzifəsini yerinə yetirir.

Əsas tərəfin feil olduğu bu birləşmələrdə asılı tərəf isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və s. ilə ifadə oluna bilər.

Qədim türk yazılarında feilin məsdər forması yox dərəcəsinə olduğu üçün, bu mətnlərdə məsdər tərkibləri də işlənməmişdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq burada feili sifət və feili bağlama tərkiblərindən söhbət açacağıq.

Feili sifət tərkibləri

Əsas tərəfi feili sifətdən ibarət olan bu birləşmələrin funksiyası feili sifətdə olduğu kimidir, yəni təyinedici rola malikdir. Göytürk yazılarında aşağıdakı feili sifət şəkilçiləri ilə düzələn feili sifət tərkiblərinə rast gəlinir:

1. -ur, -ür: Bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranan feili sifət tərkibləri indiki zaman məzmununu ifadə edir, müasir dilimizdəki -an, -ən feili sifət şəkilçisinə uyğun gəlir:

Altun, kümüş, isigti, kutayı birür Tabğac bodun (KT k 5) – Qızıl, gümüş, taxıl içkisi, ipək verən Tabğac xalqı.

Feili bağlama tərkibləri

Müasir türk dillərində -ur, -ür şəkilçisi feilin indiki zaman şəkilçisi kimi işlənərək təsriflənən feil əmələ gətirdiyinə görə, feili sifət şəkilçisi kimi işlənir.

2. -mış, -miş, -mıs, -mis şəkilçisi keçmiş zaman məzmunlu feili sifət tərkibləri əmələ gətirir. Məsələn:

Eçümüz-apamız tutmuş yir-sub idisiz bolmazun (KT b 19) – Ata-babamızın tutduğu torpaq sahibsiz qalması.

Tenri tæg tenri yaratmış türk Bilgə kağan sabım (Mog 1) – Tanrı tək tanrı yaratmış müdrik türk xaqanı sözüm budur.

-mış, -miş şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində də məhsuldar şəkildə işlənəkdədir.

3. -duk, -tük şəkilçisi də göytürk yazılarında fəal işlənmiş müxtəlif qrammatik funksiyaları yerinə yetirmişdir:

a) qoşmalarla işlənərək səbəb zərfliyi olmuşdur. Məsələn:

Tenri küç birtük üçün özüm ok kağan kısıdım (Ton 6) – Sonra tanrı bilik bəxş etdiyinə görə özüm xan oldum.

b) hərəkətin icra tərzini bildiren təzi-hərəkət zərfliyi olmuşdur. Məsələn:

Yağı bolıp itinü-yaratınu umaduk içikmis (KT b 10) – Düşmən olub bir şey yaratmadan yenə əsarət altına düşmüş.

-dük şəkilçisi ilə əmələ gələn feili sifət tərkibləri qədim türk yazılarında az işlənmişdir.

4. -ar, -ər; -maz, -məz şəkilçiləri ilə düzələn feili sifət tərkibləri qədim yazılarda işlənmiş müxtəlif sintaktik funksiyaları yerinə yetirmişdir:

Körir közim körməz tæg, bilir biligim bilməz tæg boltı (KT b 50) – Görən gözüm görməz tək, bilir biliyim bilməz tək oldu.

Cümlədə əsas feillə əlaqəyə girib, onu müxtəlif cəhətdən izah edib aydınlaşdıran feili bağlama tərkibləri, əsasən, zərflik funksiyasını yerinə yetirir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində feili bağlama tərkibləri aşağıdakı şəkilçilərlə düzələn feili bağlamalar əsasında formalaşmışdır:

1. -p, -ıp, -ip şəkilçisi ilə formalaşan feili bağlama tərkibləri tərz zərfliyi, səbəb zərfliyi vəzifəsində çıxış etmişdir. Məsələn:

Bu yirdə olurıp Tabğaç bodun birlə tüzəltim (KT k 48) – Burada məskən salıb Tabğaç xalqı ilə əlaqəni düzəltdim.

Ol sabığ esidip tün yəmə udısıqım kəlməz erti (Ton 22) – O sözləri eşitdiyimdən gecə yuxum gəlmədi.

2. -tukda, -dükdə şəkilçili feili bağlama tərkibləri, əsasən, zaman zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir:

Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim (KT b 17) – Böyük qardaşım xan olduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim.

Bəzən bu şəkilçi qayıdış növ şəkilçisi ilə birləşərək -*tukanta* şəkilçisini yaratmış və feili bağlama tərkibləri əmələ gətirmişdir. Məsələn:

Kağan eçim kağan olurtukınta tört bulundakı bodunıñ bunça itmis (Mog xv9) – Xan əmim xanlıq taxtında oturduqda dörd tərəfdə yerləşən bu qədər xalqı təşkil etmiş.

3. -ça, -nça şəkilçisi ilə formalaşan feili bağlama tərkibləri qədim türk yazılarında az işlənmiş, əsasən, zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirmişdir:

Uluğ oğlum ağrıp yok bolça Kuğ sənünig balbal tika birtim (Mog Xa 9) – Böyük oğlum xəstələnib öldükdə Kuğ Sənünü balbal tiki dirdim.

Kanım türk Bilgə kağan kağan oturtukanta türk amtı bəglər (Mog X a9) – Atam müdrik türk xanı xanlıq taxtında oturan kimi türk bəyləri...?

-ça, -nça feili bağlama şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki -ınca, -incə, -unca, -üncə şəkilçisinin tərkibində qalmaqdadır.

4. -pan, -ipən şəkilçisi ilə formalaşan feili bağlama tərkibləri qədim türk yazılarında tərz zərfliyi vəzifəsində çıxış etmişdir:

Sü süləpən төрт bulundakı bodunıg kop almıs (KT b2) – Qoşun çəkərək dörd tərəfdəki xalqın hamısını məğlub etmiş.

Tabğaç bəglər tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanı körmiş (KT b 7) – Tabğaç bəyləri Tabğaç adını qəbul edərək Tabğaç qağanına tabe olmuşlar və s.

Cümlə üzvləri

Bütün dillərdə bütün cümlələr sözlərdən, söz birləşmələrindən ibarət olur və onlar müxtəlif cümlə üzvlərinin vəzifəsini yerinə yetirir. Göytürk yazılı mətnlərində də müasir dilimizdə olduğu kimi, baş və ikinci dərəcəli olmaqla beş cümlə üzvü iştirak etmişdir.

Mübtədə: Baş üzvlərdən biri olan, qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı olmayan, adlıq halda işlənən adlarla, isimləşən feili sifət və məsdərlərlə, ismi birləşmələr və tərkiblərlə (məsdər və feili sifət tərkibləri ilə) ifadə olunan mübtədalar göytürk yazılarında Altay dilinin

qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq cümlədə xəbərdən əvvəl işlənmişdir. Məsələn:

Ötükən yışda yig idi yok ermis (KT b4) – Ötükən meşəli dağda yaxşı hökmdar olmamış.

...Sab esi bən ertim (Ton 4) - ...həmsöhbəti mən idim.

Taşra yoriyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmiş, tağdakı inmiş (KT s 12) – Kənardə yürüyür xəbərini eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş.

Verilmiş nümunələrdə mübtədalar isim, sifət və əvəzliliklə ifadə olunmuş sadə mübtədalardır. Lakin yazılarda ismi birləşmələr və tərkiblərlə ifadə olunmuş mürəkkəb mübtədalara da rast gəlinmişdir. Məsələn:

Ekin ara kisi oğlu kılınmış (KT b 1) – ikisinin arasında insan oğlu yaranmış.

Bodun boğazı tok erti (T 8) – Xalqın boğazı tox idi.

Bilgə kağanın bodunu... bardı (O. 11) – Bilgə qağanın qoşunu... getdi.

Uda, taşda kalmısı kobranıp yeti yüz boltı (T 4) – kolda, daşda qalmışlar toplanıb yeddi yüz oldu.

Xəbər: Orxon-Yenisey yazılarında işlənmiş xəbər də mübtədə kimi quruluşca sadə və mürəkkəb olaraq, əsasən təsriflənən feillərlə ifadə olunmuşdur. Lakin qədim yazılarda yalnız feili xəbərlərə deyil, digər nitq hissələri ilə, adlarla ifadə olunmuş ismi xəbərlərə də rast gəlinir. Məsələn:

1. İsmi xəbərlər.

Bu bitig bitigmə atısı Yollıg tigin (KT k 13) – Bu yazını yazan Yollıg tigin(dir).

*Kırkız oğlu mən (Suçi 2) – (Mən) qırğız oğluyam.
Antag kücligmən (LB.V) – Mən bu qədər güclüyəm*

Biz az biz (O 7) – Biz azıq.

...ilim amtı kanı? (KT b9) - ...elim indi hanı.

*Biz az ertimiz, yabız ertimiz (mog 32) – Biz az idik,
zəif idik və s.*

2. Feili xəbərlər.

Qədim türk yazılı mətnlərində işlənmiş cümlələr daha çox feili xəbərlə cümlələrdir. Bu da həm feilin digər nitq hissələrindən zəngin olması və ya cümlələrin fəal hərəkətlə bağlı meydana çıxması ilə əlaqələndirilir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim yazılarda da feili xəbərlər əsasən iki üsulla formalaşır:

1. Morfoloji üsul.

2. Sintaktik üsul.

Morfoloji üsulda feillər, adətən, zaman və şəxs (xəbərlə) şəkilçilərini qəbul edir.

Kimkə ilig kazğanur mən (KT b9) – Kimin üçün dövlət əldə edirəm?

Nəkə təzər biz (Ton 38) – Nə üçün qaçırıq?

...Bən özüm Tabğac ilinə kılıntım (Ton 1) - ... Mən Tabğac elində doğuldum.

Sintaktik üsulda feillər daha çox qoşa sözlərlə ifadə olunmuşlar ki, bu feillər də cümlənin emosionallığını, ekspressivliyini artırmış, hərəkətin icrasını daha qabarıq şəkildə diqqətə çatdırmışdır. Məsələn:

...Türk bodunıq ilin tör(üs)ün tuta birmis, iti birmis (KT b1) – Türk xalqının elini, hakimiyyətini təşkil etmiş, qoruyub saxlamışdır və s.

Tamamlıq: Göytürk yazılarında işlənmiş tamamlıqlar vasitəli və vasitəsiz olaraq iki yerə bölünür:

Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olub, əsasən, təsirli feillərlə əlaqəyə girir, kimi? nəyi? nə? haranı? suallarına cavab verir. İsimlərlə, substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə, ismi birləşmələr və tərkiblərlə ifadə edilir. Məsələn:

Türk bəglər, ^{əvəzlik} bunu körü biliq (KT k 10) – Türk bəyləri, bunu görüb bilin.

...yok ^{isim} çığan bodunıq kop kabartdımız (KT k 10) – yok olan xalqı ortaya çıxartdım.

Məniş sabımın sımadı (KT k 11) – Mənim sözümü sındırmadı və s.

Birinci və ikinci cümlədə əvəzlik və isimlə ifadə olunmuş sadə vasitəsiz tamamlıq, üçüncü cümlədə isə III növ ismi birləşmə ilə ifadə olunmuş mürəkkəb vasitəsiz tamamlıq işlənmişdir. Bunlar, əsasən, morfoloji əlamət qəbul edərək yaranan müəyyən vasitəsiz tamamlıqlardır. Lakin göytürk yazılarında morfoloji əlamətin iştirakı olmadan yaranan qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlara da rast gəlinmişdir:

Yağru kontukda kisrə anıq bilig anta öyür ermis (KT b 5) – Yaxında məskən saldıqdan sonra orada pis biliyi mənimsəmişlər.

Ötükən yir olurıp arkış-tirkiş isar nəq bunuq yok (KT k 4) – Ötükən ölkəsində oturub karvanlar göndərsən heç bir dərdin olmaz və s.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar göytürk yazılarında çox az işlənmişdir.

Vasitəli tamamlıqlar: Təsirsiz feillərin tələbi ilə formalaşan, əsasən, yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarda işlənən, bəzən qoşmalarla idarə edilən vasitəli tamamlıqlar yazılı

mətnlərdə, daş kitabələrdə daha çox isim və əvəzliliklərlə ifadə edilmişdir:

Sabım bengü taşka urtım (KT k 11) – Sözüümü əbədi daşa yazdım.

Añar körü bilin türk amtı bodun bəglər (KT k 11) – Ey türk bəyləri, xalqı, ona baxarkən bilin.

Bu yirdə olurup tabğac bodun birlə tüzəltim (KT k 4) – Bu yerdə məskən salıb Tabğac xalqı ilə əlaqə yaratdım. – cümləsində isə isim qoşma ilə işlənərək vasitəli tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir.

Təyin: Qədim türk yazılı mətnlərində də, müasir dilimizdə olduğu kimi, təyinlər isimləri və ya isimləşmiş digər sözləri əlamətləndirib, təyin edir. Asılı olduğu sözlə yanaşma əlaqəsi vasitəsilə və mənaca bağlanır. Bu zaman əsas tərəf cümlənin mübtədası, ismi xəbəri, tamamlığı, zərfliyi, hətta təyini də ola bilər. Təyin ifadə vasitələrinin zənginliyinə görə də digər üzvlərdən fərqlənir:

1. Sifətlə ifadə olunan təyinlər. Həm müasir türk dillərində, həm də qədim türk yazılarında daha çox işlənmişdir. Bu isə sifətin semantikasi ilə əlaqədar olan bir xüsusiyyətdir:

Üzə kök teñri, asra yağız yir... (KT b 1) – Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur torpaq...

Birigərü Tabğac tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim (KT ş 28) – Cənuba Tabğaca qarşı böyük qoşunla on iki dəfə yürüş etdim.

2. İsimlə ifadə olunan təyinlər qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlək olmuşdur.

Türk bəglər, türk atın ıtı, tabğaçğı bəglər tabğac atın tutupan, Tabğaç kağanı körmiş (KT b 7) – Türk bəyləri türk adını atıb tabğaç bəyləri Tabğac adını qəbul edərək Tabğaç xanlarına tabe olmuşlar.

3. Əvəzliliklə ifadə olunmuş təyinlər. Bu zaman, əsasən, işarə və təyini əvəzliliklər təyin vəzifəsində çıxış edir:

Azu bu sabımda igid barğu? (KT k 10) – Bu sözlərimdə yanlışlıq varmı?

Tokuz oğuz bodun kəntü bodunum erti (KT b 44) – Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi.

4. Sayla ifadə olunmuş təyinlər göytrük yazılarında çox işlənmişdir.

Tört bulun yağı kop ermis (KT b 2) – Dörd tərəfi bizə düşmən olmuş.

...ança, külig kağan ermis (KT b 4) – ... o bu qədər şöhrətli xan olmuş və s.

5. Feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə təyinlərin ifadə olunması hadisəsinə də göytürk yazılarında geniş rast gəlinmişdir:

Teñri tæg teñridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtum (KT k 1) – Tanrı tək göydə yaranmış bilici türk xanı bu taxtda oturdum.

6. Təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunduğu cümlələr qədim türk yazılı mətnlərində müşahidə edilmişdir. Tərkiblər və ismi birləşmələrlə ifadə olunmuş təyinlər quruluşca mürəkkəb təyinlərdir:

...iç buyurukı Kül İrkin başlayu buyuruk bunca amtı bəglər kañım kağanıka ertənü...(BK c 14) –...saray buyruğu bəy Kül İrkin başda olaraq - buyuruqlar bunca indiki bəylər atam xaqana adətımızcə...

Zərflik: Orxon-Yenisey yazılı daş kitabələrində və digər qədim türk yazılarında işlənmiş zərflilər semantikasına, quruluşuna və s. görə müasir türk dillərində işlənmiş zərflilərdən, demək olar ki, fərqlənmir. Zərfliyin

aşağıdakı məna növləri qədim göytürk yazılarında da işlənmişdir:

1. Tərz zərfliyi iş və hərəkətin icra tərzini bildirir və tərz zərfləri ilə ifadə olunur. Tərz zərfləri əski türk yazılarında olmadığı üçün tərz zərflikləri bu yazılarda ismin alətlik-birgəlik halında olan sözlər və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur.

a) Zərflərlə və ya zərfləşmiş sözlərlə ifadə olunmuş tərz zərflikləri. Məsələn:

Bu sabımın edgüti esid, katıgdı tınla (KT k 2) – Bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin.

Sabımın tükədi esidgil (KT c 1) – Sözümlü tükənincə esit.

b) İsmın alətlik-birgəlik hal forması ilə ifadə olunan tərz zərflikləri. Məsələn:

Kültigin yadağın oplayı tægdi (KT b 32) – Kül tigin piyada hücum etdi.

...sünügin açdımız (Ton 28) - ... süngü ilə yol açdıq.

Bir erig okın urtı (KT b 36) – Bir döyüşçünü oxla vurdu.

2. Yer zərfliyi. Hərəkətin icra olunduğu yeri, məkanı bildirən yer zərflikləri ismin məkani qrammatik hallarında: yönlük, yerlik, yönəlmə-istiqamət, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənmiş sözlərlə ifadə edilmişdir. Məsələn:

Ol süg anta yokkışdımız (KT b 34) – O qoşunu orada məhv etdik.

Ol yirgərü barsar, öltəçisən (KT k 8) – O yerə getsən məhv olacaqsan.

...asra yağız yir... (KT b 1) - ... aşağıda qonur torpaq və s.

3. Zaman zərfliyi. Göytürk yazılarında feili xəbərdə ifadə olunmuş hərəkətin, işin zamanını bildirən zaman

zərflikləri, müasir dilimizdə olduğu kimi, zərflərlə, zərfləşmiş sözlərlə, feili bağlamalarla, feili bağlama tərkibləri ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn:

Türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım (KT b 27) – Türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz dincəlmədim.

Kanım kağan uçdukda, inim Kültigin yiti yaşda kaltı (KT b 130) – Xan atam öldükdə kiçik qardaşım Kültigin yeddi yaşında idi.

Göytürk yazılarında zaman zərflikləri isim, ismi birləşmə və qoşmalı isimlərlə də ifadə olunmuşdur. Məsələn:
...Yazına Oğuzğaru sü taşıkdımız (KT b 18) – yazda oğuz elinə qoşun çıxardıq.

Ol ödkə kul kullıg bolmış erti (KT b 21) – O zaman qul qul sahibi olmuşdu.

Anta ötrü kağanıma ötüntüm... (Ton 12) – Ondan ötrü xanımdan xahiş etdim... və s.

4. Səbəb zərfliyi. Hərəkətin icra edilməsinin səbəbini bildirən səbəb zərflikləri qədim türk runik yazılarında az işlənmişdir. Həmin səbəb zərflikləri feili sifət (tərkibləri) və qoşmanın iştirakı ilə yaranmışdır. Məsələn:

Tenri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kağan olurtım (KT k 9) – Tanrı buyruq (fərman) verdiyi üçün, özümün bəxtim olduğu üçün taxtda oturdum.

Yağı bolıp itinü-yaratunu umaduk, yana içikmiş (KT b 10) – Düşmən olub özü üçün bir şey edə bilmədiyinə görə əsarət altına düşdü.

5. Məqsəd zərflikləri feili xəbərdə ifadə olunmuş işin, hərəkətin məqsədini bildirmişdir. Formaca səbəb zərfliyinə bənzəsə də, semantik cəhətdən məqsəd zərflikləri bir qədər fərqlənir. Səbəb zərfliklərində ifadə edilən

məlumat hərəkətdən əvvələ, məqsəd zərfliklərində isə hərəkətdən sonraya aid olur. Məsələn:

Üç oğuz süsi basa kvlti (BK § 32) – Üç oğuz qoşunu bizi basmağa gəldi.

Bars keyik ənləyü mənəyü barmıs (İB 44) – Bars keyik ov ovlamağa getmiş və s.

6. Kəmiyyət zərflikləri qədim türk yazılarında da müasir türk dillərində olduğu kimi hərəkətin miqdarını, kəmiyyətini bildirmişdir.

...biş otuz sülədimiz (KT b 18)... - iyirmi beş də qoşun çəkdik.

Kırk artıku yiti yolu süləmiş (KT b 15) – O qurx yeddi dəfə qoşun çəkmişdir və s.

7. Qədim türk yazılarında qismən qarşılaşdırma zərfliklərinə də rast gəlinir və onlar əsasən, feili bağlamalar və feili bağlama tərkibləri ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn:

Yağı bolıp itinü, yaratınu umaduk yana içikmiş (KT § 11) – Yağı olub eli təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş.

ərdəmin üçün il arada Kara kanka barıpan, yala baç barıpan kəlmədiniz, bəgimiz (Y. 39) – Bəyim igidliyin üçün el içində Qara xanın yanına gedib, səfir gedib qayıtmadınız və s.

Qarşılaşdırma zərflikləri nümunələrdən də göründüyü kimi, -ıp, -ip, -ıpan, -ipən feili bağlama şəkilçilərinin iştirakı ilə düzəlir və şərti olaraq nəyə baxmayaraq? sualına cavab verir.

Cümlənin həmcins üzvləri

Cümlədə eyni suala cavab verən, eyni sintaktik funksiya daşıyan, eyni ifadə vasitəsinə malik olan, bir-birindən asılı olmayan, bir-birinə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan, sadalanan üzvlər həmcins üzvlərdir.

Göytürk yazılarında bütün cümlə üzvlərinin həmcins işlənməsi hadisəsi müşahidə edilir. Məsələn:

1. *...kırkız, kurikan, otuz tatar, Kitay, tatabı yağı ermiş (KT § 14) – qırğız, kurikan, otuz tatar, Kitay, tatabı – hamısı yağı imiş.*

2. *Altı çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız (KT § 31) – Altı qəbiləli Soğdaya qoşun çəkdik, pozduk.*

3. *Açsık, tosık öməz sən (KT c 8) – Aclığı, toxluğu bilməzsən.*

4. *İçrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım (KT § 26) – Qarnı ac, paltarsız, pis və nankor xalqın üzərində rəhbərlik etdim.*

5. *Keyik yiyü, tabışğan yiyü olurur ertimiz (t 8) – Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq və s.*

Verilmiş cümlələrdən birincisində mübtədə, ikincidə xəbər, üçüncüdə tamamlıq, dördüncüdə təyin, beşincidə isə zərflik həmcins işlənmişdir. Həmin cümlə üzvləri tabesiz bağlayıcıları hələ inkişaf etmədiyi üçün bir-biri ilə ancaq tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmışdır.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, „Orxon-Yenisey“ abidələrinin dilində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər də işlənmişdir. Bunlar xitablar, ara sözlər, ara cümlələrdir.

Xitablara qədim türk yazılı abidələrinin dilində intensiv şəkildə müraciət edilmişdir. Məsələn:

Türk bodun, ölasigin biriya çuğay yış Tügültün yazı konayıntislər (KT k 6) – türk xalqı öləcəksən, bir hissən sağda Cuğay meşəli dağında Tügül+ün çölündə yerləşək, desə...

Turk kağan, Ötükən yış olursar, iltə buñ yok (KT k 3) – Ey türk xaqanı, Ötükən meşəli dağında hökm etsən, eldə sıxıntı olmaz və s.

Cümlələrdə işlənmiş xitablar söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş mürəkkəb xitablardır.

Qədim türk yazılı mətnlərində «azu (məgər), erinç (yəqin); kuk (gül); ok (məhz, da²); ök (da, də); gü gü (axı) – ədatlarının ara söz vəzifəsində çıxış etməsi ehtimal edilir.¹ Məsələn:

Azu bu sabımda igid bargu? (KT k 10) – Məgər sözlərimdə bir yanlışlıq varmı?

Anı üçün ilig ança tutmuş erinç (KT ş 3) – Onun üçün eli eləcə düzəltmiş.

Göytürk yazılarında çox az hallarda ara cümlələrə də rast gəlinmişdir. Məsələn:

Ajaru süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni, kağanı alp ermiş, ayğuçısı bilgə ermiş, kaç nəñ ersər ölürtəçi kük (K-20) – Ona qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi – xaqanı cəsür imiş, məsləhətçisi müdrük imiş, – hər necə olsa, öldürəcək.

Qədim türk yazılı abidələrində cümlə

Hər bir dilin bütün sahələri, eləcə də sintaktik quruluşu uzun bir tarixi inkişaf nəticəsində təkmilləşir, inkişaf edir və uyğun bir formaya düşür, müəyyən normalar sabitləşir. Qədim türk yazılı mətnlərinin sintaksisinin tədqiq edilməsi də onu deməyə əsas verir ki, bu sahə artıq sabitləşmiş bir şəkildədir. Söz birləşmələrinin, tərkiblərin, cümlə üzvlərinin müasir türk dillərindən çox az fərqləndiyi, müəyyən sahələrdə heç fərqlənmədiyi qədim türk yazılarında işlənmiş cümlə növləri də müasir cümlə növlərindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Bəzən qədim türk yazılı mətnlərinin dilini o dövrün ədəbi dili hesab etsələr də, bu dilin əsas hissəsi yenə canlı xalq danışığı dilinə əsaslanır.

Göytürk yazılarında işlənmiş cümlələr müasir dilimizdə olduğu kimi, quruluşca iki qismə bölünür: sadə və mürəkkəb cümlələr.

Müasir dilçilik ədəbiyyatlarında struktur-sintaktik cəhətdən sadə cümlələr üzvlənməyən (söz cümlələr) və üzvlənən cümlələrə bölünür. Lakin göytürk yazılarında üzvlənməyən cümlələrə təsadüf edilmir.

Üzvlənən cümlələr isə baş üzvlərin iştirakına görə təkterkibli və cüttərkibli, eyni zamanda ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə geniş və müxtəsər cümlələrə bölünür.

1. Baş üzvlərin hər ikisinin iştirak etdiyi cümlələr cüttərkibli cümlələrdir. „Orxon-Yenisey“ abidələrində işlənmiş sadə cüttərkibli cümlələrin həm geniş, həm də müxtəsər növü işlənmişdir. Məsələn:

Süsi kəlti (O, 9) – Qoşunu gəldi.

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, s.178-180.

Özi yanılı (KT § 20) – Özü yanıldı.

Kağanı ölti (KT § 20) – Xağan öldü və s.

cümlələri mübtədə və xəbərdən ibarət müxtəsər cümlələrdir.

Kültigin... at binip təgdi (KT b 38) – Kültigin atını minib hücumu keçdi.

Yaraklıq kantan kəlip yana eltdi (KT b 23) – Silahlı adamlar hardan gəlib səni məğlub etdi və s.

cümlələr isə, göründüyü kimi, II dərəcəli üzvlərlə (təyin, zərflik, tamamlıq) genişləndirilmiş sadə cümlələrdir.

2. Təktərkibli cümlələr. Qədim türk yazılı mətnlərində qismən təktərkibli cümlələrə rast gəlinir. Bu yazılarda mübtədasız cümlələr yox dərəcəsidir. Yəni mübtədə ya birbaşa cümlədə iştirak edir, ya da təsəvvürə gətirilir.

Təktərkibli cümlələr isə ya mübtədə, ya da xəbər əsasında formalaşır.

1. Mübtədasız və ya xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr: şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslə ümumi şəxslə cümlələr.

2. Xəbərsiz və ya mübtədə əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr: adlıq cümlələr.

Bu cümlə tiplərinə qədim türk yazılarında bəzən rast gəlmək mümkündür.

Şəxssiz cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və onu təsəvvürə gətirmək də qeyri-mümkündür. Şəxssiz cümlələrə aid göytürk yazılarında bir nümunə qeydə alınmışdır.¹

Kantayın? (T 33) – Necədir?

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə isə şəxssiz cümlələrdən fərqli olaraq xəbər III şəxsin cəmində olduğu üçün

mübtədani dəqiq deyil, ümumi şəkildə təsəvvür etmək mümkün olur. Mübtədə III şəxsin cəmi formasında (onlar) təsəvvür edilir. Məsələn:

Alp ərin balbal kıldı (O 3) – İgid döyüşünü balbal qoydular.

Ümumi şəxslə cümlələr. Bu cümlə tipində də mübtədə iştirak etmir, cümlələrdə ifadə edilən fikir hamı üçün nəzərdə tutulur, bir norma xarakteri daşıyır. Xəbəri II şəxsin təkində, bəzən III şəxsin cəmində olur. Məsələn:

Ariq ok sən, açsık tosuk öməzsən (KT s 8) – Ariq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən.

Turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz (T 6) – Ariq buğanı, kök buğanı arxadan tanısa, kök buğa, ariq buğa deyə tanınmaz və s.

Xəbərsiz təktərkibli cümlələr – adlıq cümlələr qədim yazılı abidələrin dilində çox az işlənmişdir.

Qədim türk yazılı mətnlərində cümlə üzvlərinin normalara uyğun iştirak etdiyi sadə geniş cümlələr bütöv cümlələrə nümunədir. Cümlə üzvlərindən hər hansı biri dialoq zamanı buraxılıb, əvvəlki cümləyə əsasən bərpa edilə bilirsə, bu cümlələr yarımçıq cümlələr adlanır.

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. B., 2006, II c. s. 182.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri

Müasir türk dillərində olduğu kimi, əski türk yazılı abidələrində də cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə aşağıdakı növləri işlənmişdir:

1. Nəqli cümlə. Nəqli cümlələrin yaranmasında əsas rol oynayan intonasiyadır. Lakin qədim yazılı abidələrdə və ümumiyyətlə, yazılı mətnlərdə intonasiya öz əksini tapmadığına görə, nəqli cümlələr mətn daxilində müəyyənləşir. Məsələn:

Ol sabıq esidip tün udısıkim kəlmədi (Ton 12) – O sözləri eşidərkən gecə yuxum gəlmədi.

Sünüşdimiz (KT b 40) – Vuruşduq.

Göründüyü kimi, nəqli cümlələr cümlə üzvlərinin iştirakına görə müxtəfər və geniş ola bilər.

Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş nəqli cümlələrin böyük bir qisminə er (ir) köməkçi feli xəbər vəzifəsində çıxış etmişdir. Məsələn:

Tört bulun kop yağı ermis (KT b 2) – Dörd tərəf hamısı (bizə) düşmən olmuş.

Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti (KT b44) – Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi və s.

2. Sual cümləsi. Sual cümlələri cavab almaq məqsədi daşıyır, sual intonasiyası, sual əvəzliyi və sual ədatlarının iştirakı ilə formalaşır.

a) Sual əvəzliyinin iştirakı ilə yaranan sual cümlələri. Məsələn:

Yarahlıq kantan kəlip yana eltdi? (KT b 23) – Silahlı adamlar haradan gəlib səni məğlub etdilər?

İllic bodun ertim, ilim amtı kanı? (KT b 9) – Eli olan xalq idim, indi elim hamı?

Türk bodun, ilinin, törünün kem artatı? (KT b 22) – Türk xalqı, dövlətini, qanunlarını kim məhv etdi?

b) Sual ədatının iştirakı ilə formalaşan sual cümlələri: Sual ədatları əski türk runi yazılarında, əsasən, cümlənin əvvəlində və ya sonunda işlənməklə sual intonasiyasını gücləndirir. Məsələn:

Azu bu sabımda igid barğu? (KT k 10) – Məgər bu nitqimdə yanlışlıq varmı?

Kağan mu kısıayın? (Ton 5) – Onun xan olmasına çalışımmı?

3. Əmr cümləsi: Qədim türk yazılı abidələrinin dilində xüsusi əmr, təkid intonasiyası ilə formalaşan əmr cümlələrində feli xəbər xüsusi şəkilçi qəbul etmir. Bəzən qüvvələndirici ədatlar əmr intonasiyasını gücləndirməyə xidmət edir. Məsələn:

Anı subin baralım (Ton 27) – Anı çayı boyunca gedək.

Tabğaç, bəridənyən təg (Ton 11) – Tabğac xalqı, cənub tərəfdən hücumə keçin və s.

4. Nida cümlələri. Göytürk yazılarında işlənmiş nida cümlələri haqqında dəqiq fikir söyləmək çətindir. Çünki nida cümlələrində ifadə edilən həyəcan, emosiya və digər hisslər yazı prosesində öz qrafik əksini tapmır. Nida cümlələrində ifadə edilən təkid, xahiş çaları cümlənin, mətnin ümumi məzmunundan anlaşılır ki, bu da həmin cümlələrin müəyyən edilməsini çətinləşdirir:

Bödkə köriqmə bağlar, gü yaşıltacı siz (KT k 11) – Taxta itaət edən bəylər, siz çox tez yanılınsınız.

Edgüti esid, katıgdı tınla (KT k 2) – Yaxşı eşit, diqqətlə dinlə.

Mürəkkəb cümlə

Bəzi elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda qədim türk yazılarının dilində yalnız sadə cümlələrin işləndiyi göstərilə də, göytürk yazılarında mürəkkəb cümlələrə də rast gəlinir. Lakin bu cümlələrin formalaşmasında tabesizlik bağlayıcılarının iştirakı yox dərəcəsidir. Bununla yanaşı, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin də hələ pratürk dövründən işlənməsi elmə məlum olmuşdur.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələr səciyyəvi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir.

I. Tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Yazılı mətnlərin transkripsiyalarında bəzən texniki qüsurlar nəticəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ayrıca cümlələr şəklində təqdim edilmişdir. Bu cümlələr arasında bir çox hallarda bağlayıcı iştirak etmədiyinə görə, məna əlaqələri ilə bir-birinə möhkəm bağlanmışlar.

1. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində baş verən iş, hərəkət eyni zamanda, eyni anda baş verir. Yazılı abidələrin dilində zaman əlaqəsi ilə bağlanmış iki, üç, hətta dörd sadə cümlənin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb cümlələr işlənmişdir. Məsələn:

Altı yigirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantım, Altı Çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız (KT b 31) – On altı yaşım olanda əmim xaqanın xanlıq elədiyi eli beləcə əldə etdim, Altı Çub Çoğdak tərəfə qoşun çəkdik, məhv etdik və s.

2. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci cümlədə ifadə olunan fikir, növbəti cümlələr vasitəsilə aydınlaşdırılır. Daha çox birinci cümlədə işlənmiş

mübtədanın, xəbər, tamamlığın aydınlaşdırıldığı cümlələrə rast gəlinə də, digər cümlə üzvlərinin (təyin və zərflik) aydınlaşdırıldığı tabesiz mürəkkəb cümlələr də işlənməkdədir. Göytürk yazılı mətnlərinin dilində də daha çox birinci cümlənin mübtədasının, xəbərinin və tamamlığının növbəti cümlələr vasitəsilə aydınlaşdırıldığı tabesiz mürəkkəb cümlələr işlənmişdir. Məsələn:

a) Barduk yirdə edgük ol: Kaşın subça yügürti, sünü-gün tağça yatdı, bəglik uri oğlın kul boltı, silig kız oğlın kün boltı (KT b 24) – Getdiyini yerdə yaxşısı o oldu: qanun su kimi axdı, sümüklərin dağ kimi qalandı, ləyaqətli böyük oğlanların qul oldular, qızların kənz oldular.

b) Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurdı (Ton 91) – Müşahidəçinin sözləri **belədir**: o doqquz oğuz xalqı üzərində xan oldu.

c) Sab ança idmis: azkına türk bodun yoriyur ermis, kağanı alp ermis, ayğucusı bilgə ermis (Ton 9) – **Belə xəbər göndərmişdir**: türk xalqı az döyüşçü ilə hərəkət etmiş, xalqları igiddir, məsləhətçiləri bilicidir.

Normaya uyğun olaraq aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci-aydınlaşdırılan tərəfdən sonra iki nöqtə qoyulur və cümlə davam etdirilir.

3. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrdə ifadə olunan iş, hərəkət ardıcıl olaraq icra edilir. Əvvəlki tərkib hissələrdə ifadə edilən fikir sonrakı cümlələrdə ifadə edilən fikirlərlə tamamlanır. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən bərabər-hüquqlu sadə cümlələrin sayı iki, üç və daha çox ola bilər. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr digər məna əlaqəli cümlələrə nisbətən daha çox işlənmişdir. Məsələn:

Türqis kağan süsi Bolçuda otça-borça kəlti, sünüşdimiz (KT b 37) – Türkeş xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, tufan kimi gəldi, vuruşduq.

Yaydımız, kağanın tutdumuz, yabğusun, şadın anta ölürtimiz, eligçə ər tutdumuz (Ton 41-32) – Onları məğlub etdik, xanlarını tutduq, yabğuları şadları öldürüldü, əlli-yədək döyüşçülərini tutduq.

4. Ziddiyyət – qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də qədim türk yazılı abidələrinin dilində çox geniş yayılmışdır. Bu cümlələrin tərkib hissələrindəki iş, hərəkət bir-biri ilə qarşılaşdırılır:

Süsü altı bin ermis, biz eki bin ertimiz (Tont 6) – Onun ordusu altı min olmuş, biz isə iki min idik. İlgərü Şontuq yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim (KT c 3) – Şərqə Şantun düzünə kimi qoşun çəkdim, dənizə çatmadım və s.

5. Göytürk yazılarında səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də işlənmişdir. Bu cümlələrdə birinci cümlədə səbəb sonrakı cümlələrdə isə ondan alınan nəticə öz əksini tapır. Bu cümlələr ardıcılıq əlaqəli cümlələrə yaxın olsa da, aralarında fərqlər vardır. Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə tərkib hissələrdəki iş, hərəkət şüurlu şəkildə bir-birinin ardınca icra edildiyi halda, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə ifadə edilən səbəb və ondan alınan nəticə şüurlu deyil, fərqli olaraq baş verir. Bu cümlələrdə tərkib hissələrin, yəni sadə cümlələrin sayı ikidən çox olmur:

Ötükən yışda yig idi yok ermis, il tutsık yir Ötükən yış ermis (KT c 4) – Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş dövlət yaratmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş.

Arik ok sən, açsık, tosık öməzsən (KT c 8) – Arik oxsan, acliq, toxluq bilməzsən və s.

6. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ifadə edilən iş, hərəkət tərkib hissələr arasında bölüşdürülür. Belə cümlələr türk runik yazılarında az işlənmişdir:

Tabğaç, bəridənyən təg, Kutay, öndənyən təg, Ben yırdantayan təgəyin (T 11) – Tabğaç, cənubdan hücum et, Kitay, şərqdən hücum et, mən şimaldan hücum edim.

İnisi eçisin bilməz erti, oğlu kañın bilməz erti (KT ç 21) – Kiçik qardaş böyük qardaşını tanımazdı, oğlu atasını tanımazdı və s.

Əski türk yazılarında tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayan əsas vasitələr bağlayıcılar və intonasiyadır.

İntonasiya cümlənin formalaşmasında mühüm rola malikdir. Eyni zamanda digər bağlayıcı vasitələr iştirak etsə də, həmin cümlələrdə, yenə də əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. İntonasiya, əsasən, şifahi nitqi tənzimlədiyi üçün cümlənin məqsədə görə növlərini də müəyyənləşdirir. İntonasiyanın orfoqrafik bərpası mümkün olmasa da, bütün yazıların şifahi mənşəyi olmasını nəzərə alaraq göytürk yazılı mətnlərində intonasiyanın rolunu inkar etmək olmaz.

Əski türk yazılı mətnlərində bağlayıcı vasitə kimi bağlayıcılardan çox az istifadə edilmişdir. Çünki bağlayıcılar türk dillərinin inkişafının daha sonrakı mərhələlərində təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir. Orxon-Yenisey yazılarında tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında iki bağlayıcıdan: ta (da); yəmə (da, də) – istifadə edilmişdir.

Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinç, oğlu ta kağan bolmuş erinç (KT ş 4) – Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş.

Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yəmә il boltı, bodun yəmә bodun boltı (T 55) – Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu və s.

II. Tabeli mürəkkəb cümlələr.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində tabelilik əlaqəsi əsasında formalaşan, biri digərini izah edən, aydınlaşdırıcı baş və budaq cümlələrdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrə də rast gəlinir. Budaq cümlələrin növlərinə görə tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növləri var:

1. Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, əski türk yazılı mətnlərində də xəbər budaq cümləsi baş cümlədə olmayan xəbərin vəzifəsini daşıyır, baş cümlədə əvəzliliklə ifadə olunmuş xəbəri izah edib aydınlaşdırır. Əski yazılarda yalnız «o» əvəzliyi ya müstəqil şəkildə, ya da «erinç» şəkildə baş cümlənin xəbəri yerində işlənir.

Xəbər budaq cümlələri bağlayıcı və bağlayıcısız olaraq iki yerə bölünür:

1. Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıq subça yügürti, süngüq tağça yatdı (KT § 24) – Getdiyin yerdə yaxşısı o idi, qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı.

2. Türgis kağanta körüg kəlti, sabı antag tæg; öndən kağanğaru su yoralım (T 29) – Türgis xaqanından casus gəldi, sözü o cür; şərqdən xaqana qoşun yürüdü.

Birinci xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə bağlayıcı işlənməmiş, əsas yük intonasianın və işarə əvəzliyinin üzərinə düşmüşdür. İkinci cümlədə isə həmin vasitələrə əlavə olaraq tæg (kimi, tək) qoşması da iştirak etmişdir.

3. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Bu cümlələrdə budaq cümlə baş cümlənin tamamlığı yerində çıxış edir. Baş cümlədən çıxan tamamlığın sualına budaq cümlə cavab verir. Qədim türk yazılarında tamamlıq budaq cümlələrinin iki tipi işlənmişdir:

1. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənən forma: $\boxed{1} \leftarrow \textcircled{2}$ belə cümlələr əski türk yazılarında az işlənmişdir.

Tir, Tabğaçğaru Kunı Sənünüg ıdmıs (Ton 9) – Deyir (ki) Tabğac elinə Kunu Sənünü göndərmişdir.

2. Baş cümləsi budaq cümlədən sonra işlənmiş tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr:

Türk bodun ölüreyin, uruğsıratayın, -tir ermis (KT b 10) – Demiş ki, türk xalqını öldürəcək, dövlətini məhv edəcək.

Katun yok bolmıs, anı yoğlatayın: tidi (K 31) – Xanım vəfat etmiş, onu dəfn edin, dedi və s.

3. Təyin budaq cümlələri baş cümlənin təyini funksiyasını daşıyır. Əsasən budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox «Fəlnamə»-də («İrk-bitik») işlənmişdir.

Əsnəgən bars mən, kamus ara başım-antağ alp mən, ərdəmlig mən (I B 15) – Xallı barsam, qalmışlar arasında başım – o qədər igidəm, cəsürəm və s.

4. Zərflik budaq cümlələri baş cümlənin feli xəbərini müxtəlif cəhətdən izah edib aydınlaşdırır və zərflik budaq cümlələrinin müxtəlif növləri meydana çıxır:

a) Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin zamanını aydınlaşdırır.

Ança olurur erigli, oğuzdantan körüg kəlti (Ton 8) – Orada məskən salmışdılar ki, oğuz elindən casus gəldi.

Ozmiş tiginig tutdım, katunıq anta altım (MÇ 9) – Ozmuş tiginini tutdum, xanımını onda aldım.

Birinci cümlədə budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə, ikinci cümlədə isə budaq cümlə baş cümləyə anta (onda) əvəzlik qəlibi ilə bağlanmışdır.

5. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədə ifadə edilmiş hərəkətin icra tərzini bildirir.

Altı yigirmi yaşında eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı: altı çub soğdak tapa sülədimiz, bozdımız (KT ş 31) – On altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu elə qazanmış, altı hissəli soğdalılara qarşı qoşun çəkdik, pozduk.

Kağın sad ança timis: tərrikən almazun (O 8) – Atam şad elə demiş, tanrısifət almasın.

6. Səbəb budaq cümləsi baş cümlələrdəki hərəkətin səbəbini bildirir. Türk yazılı abidələrində «tiyin, tip, anı üçün/antağının üçün» bağlayıcı sözləri səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında iştirak etmişdir.

Eçümüz, apamız tutmis yır-sib idisiz bolmazun tiyin, az bodumiğ itip, yaratıp (Mog 9) – Atamızın, babamızın tutduğu vətən torpağı sahibsiz qalması deyə, az xalqını yaradıb.

Bu cümlədə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra

(① → ②) işlənmiş, «tiyin» (deyə) bağlayıcı sözündən istifadə edilmişdir.

Nəkə təzər biz, az tiyin (Ton 38)- Azıq deyə, nə üçün qaçırıq – cümləsində isə baş cümlə budaq cümlədən əvvəl işlənmiş, «tiyin» (deyə) bağlayıcı sözündən istifadə edilmişdir.

7. Məqsəd budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkətin məqsədini bildirir, nə məqsədlə? sualına cavab verir.

Anı anı tayın, tip sülədim (Mag 41) – Onu cəzalandırım deyə, hücuma keçdim.

Eki şad, ulayu, oğlanım, bəglərim, bodunum közi-kaşı yablak boltaçı tip sakıntım (KT b 51) – İki şadımın, kiçik qohumların, gənclərin, bəylərimin, xalqımın gözü-qaşı sıradan çıxacaq deyə fikirləşdim.

Şərt budaq cümləsi

Şərt budaq cümləsi baş cümlənin hər hansı bir üzvünə aid olmur, ümimilikdə baş cümlədə ifadə olunan fikrin, hal və hərəkətin şərtini əsaslandırır.¹

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də şərt budaq cümlələri, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, baş cümlədə ifadə edilən iş, hal, hərəkətin icrasının şərtinin müxtəlif mənə çalarlarını bildirir: Məsələn;

Bir todsar, açsık ölməzsən (KT c 8)

(Bir dəfə doysan, aclıq bilməzsən) – cümləsində arzu çaları;

Nəñ (nəñ) sabım ersər, bengü taşka urtım (KT c11). (Nə qədər sözüm) vardısa, əbədi daşa həkk etdim). – cümləsində isə şərt budaq cümləsi ümumiləşdirici çalar bildirir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, qədim türk yazılarında da şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə çox vaxt budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və $\bigcirc \rightarrow \square$ modelinə uyğun gəlir. Məsələn,

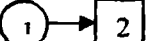
1) Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçisən (KT c.8).

(O yerlərə getsən türk xalqı, öləcəksən).

2) Sunuş bolsar, çərig itər erti (KÇ.9)

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II c. Bakı, 2006, səh. 221-224

(Müharibə olsa, qoşun çəkərdi)

Verilmiş cümlələr şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr və budaq cümlələr baş cümlələrdən əvvəl işlənmiş, quruluş sxemi modelinə uyğun gəlir.

Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr

Sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edən dil sistemlərindən biri kimi sintaktik sistemin əsas ünsürlərindən olan sadə və mürəkkəb cümlələrin müxtəlif şəkildə birləşməsindən qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr formalaşır. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin iki növü məlumdur:

1. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr.
2. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Mürəkkəb konstruksiyaya malik olan belə cümlələr əski türk yazılı abidələrinin dilində də işlənmişdir.

Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr

Tabesiz mürəkkəb cümlələr bir neçə bərabərhüquqlu sadə cümlənin tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşməsindən yaranırsa, sadə quruluşlu, sadə cümlə ilə tabeli mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən formalaşarsa, mürəkkəb quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələr adlanır.

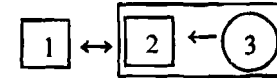
Mürəkkəb quruluşlu və ya qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olur və bu zaman həmin cümlələr müxtəlif şəkildə sıralanır.

1. Sadə cümlə+tabeli mürəkkəb cümlə.

Türgiş kağanta körüg kəlti, sabı antağ: öndən kağanğaru sü yoralım (T 29) – Türگیş xaqandan casus gəldi; sözü belə idi, şərqdən xaqana qoşun yürüdək.

Üç körüg kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı (T 33) – Üç casus gəldi: sözləri bir idi, xaqan qoşunla sərhadı keçdi.

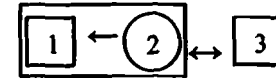
Cümlələrin sxem-modeli:

şəklindədir.

2. Tabeli mürəkkəb cümlə+sadə cümlə.

Türk kara kamığ bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı? (KT § 8) – Bütün qara türk xalqı elə demiş, eli olan xalq idim, elim indi hanı? – cümləsi

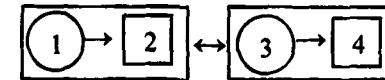

– sxeminə uyğundur. İki komponentli cümlədir. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlənin I komponenti tabeli mürəkkəb cümlədən, ikinci komponenti isə sadə cümlədən ibarətdir.

3. Tabeli mürəkkəb cümlə+tabeli mürəkkəb cümlə.

Belə mürəkkəb quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələr əski türk yazılarında çox az işlənmişdir:

Kəlır ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılığ, sabığ alı olur (T-32)- Gəlsələr, səs-küydən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alar olur.

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr

Göytürk yazılı mətnlərində mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr işləndiyi kimi, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr də işlənmişdir. Bu cümlələrin tərkibindəki cümlələrin ardıcılığı da müxtəlif şəkildə ola bilər:

1. Sadə cümlə+tabesiz mürəkkəb cümlə.

Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıñ subça yügürti, süñugin tağça yatdı, bəglik urı oğlıñ kul boltı, silik kız oğlıñ küñ boltı (KT ç 24) – Getdiyın yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlə+sadə cümlə.

Yabız bat biz, azığ üküsig körtig irti, sülədim, -tirmis (O 7) – Biz pis və yazığıq, azı çox gördük, qoşun çəkdim – deyirmiş.

3. Sadə cümlə+tabeli mürəkkəb cümlə.

Üzə türk teñrısı, türk ıduk yiri, subı ança timis: türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanıñ, ögim İlbilgə katunıñ teñri töpəsintə tutıp yögərü kötürmis erinç (KT ş 10) – Yuxarıda türk tanrısı, türk müqəddəs yeri, suyu elə demiş: türk xalqı məhv olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu hanrı tərəsində tutub yuxarı götürmüş.

4. Tabeli mürəkkəb cümlə+sadə cümlə.

Ança ögləşmiş: öñrə türk kağanğaru süləlim, timiş (T 20) – Elə məsləhətləşmiş: əvvəlcə türk xaqanına qoşun çəkək, - demiş və s.

Vasitəli və vasitəsiz nitq

Yazılı və şifahi nitqdə başqasının fikirlərinə istinad edilir. Həmin fikirlərdən olduğu kimi, heç bir dəyişiklik olmadan istifadə edilirsə vasitəsiz nitq, əsas fikir saxlanmaqla cümlənin forması dəyişdirilsə, vasitəli nitq formalaşmış olur.

Müasir türk dillərində olduğu kimi əski türk yazılarında işlənmiş vasitəsiz nitqdə intonasiya və nitq feilləri iştirak edir:

Eki şad, ulayu iniyigünim, oğlanım, bəglərim, bodunum közü, kaşı yablaq boltaçı – tip sakıntım (KT şm 11) – «İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü, qaşı pis olasıdır» - deyib düşündüm.

Anı amtayın, - tip sülədim (BK ş 41) – «Onu cəzalandırım», - deyib qoşun çəkdim və s.

Əski türk yazılarında bəzi durğu işarələri işlənmədiyinə görə, vasitəsiz nitq də dırnağa alınmamışdır. Həmin cümlələri ümumi quruluşa və intonasiyaya əsasən müəyyən etmək mümkündür. Elə bu cəhətə görə əski türk yazılarında vasitəli nitqin işlənməsini dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Çünki vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən dırnaqlar atılır və bağlayıcı əlavə edilir. Lakin qədim türk yazılarında bağlayıcılar çox zəif inkişaf etmiş, dırnaqlar isə işlənməmişdir.

VI FƏSİL

QƏDİM TÜRK YAZILI MƏTNLƏRİ, ONLARIN
TRANSKRİPSİYASI VƏ TƏRCÜMƏSİ

Kültigin abidəsi

Kiçik kitabə

N>δ :)YH : JCYΓR : RTNH : F#J>δ : JxΓTqH : EHTTqH (1)
#HNE9HΓ : >DJ> : YEXΓI : ΓKqNH :)#δY : #δHJ> : JqX
YEXδΓI#Y : J9TTΓR : #)##>δ : #FY> : ΓqTTΓR : #)JΓFY :
Hδ> : T YEX : ↓YD>δ : δHqδ : JδHΓ9 : T

δH : xΓI : ΓKNEX : H#δY>δ : Γ)##>δΓTYEX : H>YH>↓δ (2)
Nq : NTETΓR : JHYFY>δ : HNg : NTETΓY : JqYΓK : Γ#Y>
: >HYFY>δ : JqΓDIδ : HNg : >HYFY>↓ : >HYFY>δH> : H
: Γ>↓ :)##>δ : ΓqT lΓ : J⊙ : >HYFY>δH> : HNH
)##>δ : J

FΓ9 : H#KH :)YH : RTNH : ↓DY>δ : ΓδHJ> : #xHΓ : Γ>↓ (3)
: ΓEKJHΓH : >⊙F : NTETΓY : ↓DY>δ : JHYΓ : HYHJ> :
: H>↓δ : NTETΓR : #x#EH : EΛΓ : JHD>↓δ : #XYNI
ΓH>↓ : #x#EH : EΛΓ : JqHN1NH : #XYNI : ΓEK : JqHΓT
ENN>9 : >HY

: >↓YD>δT9 : >HYFY>δ : #XYNI : ΓEK : JHYΓHΓTqH : JΛΓ (4)
: #δδH>δ : ΓEK : JqTTΓ9 : J>>δ : #XYNI : ΓEK : JqTTΓ9
RH : TΓ9 : HYδ>δYΓ : H#T : ↓DΓXΓ : EΓ9 : J#FY>δ : H#KH
: JYTTΓR :)##>δ : ΛYδδ : ΓHJ> : JxTTΓ9>δ : F#TFFΓ9 : H

: HY>↓δ : Dδ>↓ : ΓKEΓ : F#Nq :)>δJ : #HYH#H (5)
: H#FY>δ : MΓY : EΓAMI : ΓδY :)##>δ : ΛYδδ : TTTΓR J>
YD J> : J)##>δHΓ : ΓH : HΓY : H#FY>δ : δY : EΓAMI : H#T
N⊙ : EYΓR Y>δ : JTTΓ : J#>⊙>↓ : >HYFY>δ : H#T : TΓδ>
: H#T : TNg

: H#T : H#δH>δ : EΓIΓTJ : NEX : EΓIΓ : JCYΓR : NEX (6)
##>δ : ΓEK : JqTTΓR : Γ)##>δ : F#Y> : HYHJ> : MΓYTTΓR
R : ΓH>δH : JqTTΓY : H#FY>δ : JqTTΓY : EΓAMI : F#T : H#
: J9TTΓR : >HYFY>δ : RTNH : EHYN :)##>δ : RTNH : IN
: H#HYENH : FΓ9 : DY>A

: MΓY>δ : J⊙EΓIYN :)##>δ : RTNH : TΓKH#HJ>↓ : ΓHJ (7)
YD : TTTΓR Y>δ : HJ>δ : TTTΓHΓ : H#T : HY>FY>δ : J>
: H#T : HY>FY>δ : J>ΓH : TTTΓR Y>δ : NEX : TTT : ↓
ΓYFY>δ : ΓH>δ : >HYFY>δ : MΓY : H#FY>δ : EYΓR
: EHYN : F#

: H#KH : H#ΓKHYN :)##>δ : RTNH : HYHJ> : NTETΓJ> (8)
: H#KH : ↓D F#>δH : HY : F#TΓH : F#H : ΓHJ> : TΓ9
>δ : RTNH : H#ΓKHJ> : Jδ>δYΓ : NEY : HYHJ> : FΓ9
: HY>δ : TΓR : H#H#H#H>δ : H#HJ : H#H#HJ>δ :)##
: >HY>δ : H#H#H : H#HJ

H>δ : >DYTT9 : H#δHJ : H#δY : >HY>δ : F#XET : H#H# (9)
: Γ>↓>δY : TΓ9 : F#HJHJ>δ : F#HJ : F#HJ : J⊙>↓ : F#
: H#H# : H#>δHJHJ>δ : TTT : EHTH>δH>δ : MYN : >HY>δ
: ΓHJ> :)YH : #δHJ> :)YH : H#H#H#H>δ : #δ>↓ : #H#

HJ>δ : F)##>δ EYΓ : #δδH>δ>↓ : Γ>↓ : F)##>δ : EYΓ lD (10)
: >HY>δXET : J#δY>δ>δH : #MΓH : F#H : F)##>δH : #MΓ
TΓH#>δ>δ RTNH : >HY : Γ)##>δ :)##>δ : T YEX : RTNH
: J#9 : H#HYN : JHJ>δ : #δH>δ : J⊙>δ : >HY>δ>δYΓ :

δH>δ : JHY>δ : NEY : TTT : #δY : >HY>δ : #δH>δ J⊙>δ (11)
XN : T YEX :)##>δ : ΓδH : RTNH : HYΓR : NTNqH : #
H : l : R : H# : H#ΓKHJHJ>δ : NEYEX : J#ETNq : Jq
: Γ#HΓI :)#δY : >HY>δ : #H#X : #HTMY : ΓH#X : J⊙Y

HJ>δ : HY>FY>δH : ΓδH : EΓH#X : ΓqT lΓ : >HY>δ : ΛYδδ (12)
δFδ : #δH>δH>δ : H#X : F#>δ : H#FY>δHΓ : #δH>δ
: JqTTΓ : J :)#δY : ΓqHYH# : #δδH>δ
: F#NEY : HYΓR : H#T : Γ)##>δ : ΓEK

: J>TTΓ : JHTYET : JHδH : TTT : δ : #δδH>δ (13)
J> : TTTΓ : #XΓHΓR : #δδH>δ : F#NEY : JHTYET
H#J>δ : MΓ : J#EKHΓR : EHT>δ : #δ : F#HJ>δ : HYΓR

Transkripsiyası

- (1) Təñri təg tañridä bolmış türk bilgä kağan bu ödkä olurım. Sabımın tükäti esidgil: ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunum, biriyä şadapıt bağlär, yıraya tarkat buyuruk bağlär, otuz...
- (2) Tokuz oğuz bağlär, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katıǵdı tıñla. İlgärü kün toǵsık(k)a, birgärü kün ortusnarı, kurıǵaru kün batsıqıña, yırǵaru tün ortusnarı, anta içräki bodun kop m(aña) körür, ança bodun
- (3) kop itdim. Ol amtı anıǵ yok, türk kağan Ötükän yış olursar, iltä buñ yok. İlgärü Şantun yazıka tägi sülädim, taluyka kiçig tägmädim, kurıǵaru Yinçü üg(üz)
- (4) keçä Tämür Kapıǵka tägi sülädim, yırǵaru Yir Bayırku yiriñä tägi sülädim, bunça yırka tägi yoritdim. Ötükän yışda yig idi yok ermis, il tutsık yir Ötükän yış ermis. Bu yirdä olurıp, tabǵaç bodun birlä
- (5) tüzältim. Altun, kümüş, isigti, kutay buñsız ança birür tabǵaç bodun sabı süçig, aǵısı yımşak ermis; süçig sabın, yımşak aǵın arıp, ırak bodunıǵ ança yaǵutır ermis; yağru kontukda kisrä anıǵ bilig anta öyür ermis
- (6) edgü bilgä kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis; bir kisi yañılsar, oğuşı, bodunı bisükiñä, tägi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak aǵısıña arturıp ükü, türk bodun, öltig. Türk bodun, üläsikiñ biriyä Çuǵay yış tügül, tün
- (7) yazı konayın tisär, türk bodun, üläsikiñ anta anıǵ kisi ança boşğurur ermis: ırak ersär, yablak aǵı birür, yağuk ersär, edgü aǵı birür tip, ança boşğurur ermis. Bilig bilmaz kisi, ol sabıǵ alıp, yağru barıp, üküş kişi öltig.
- (8) Ol yirgärü barsar, türk bodun, öltäçisän. Ötükän yir olurıp, arkış-tirkiş ısar, nän buñuǵ yok. Ötükän yış olursar, bängü il tuta olurtaçı sän, türk bodun, tok. Arık ok sän, açsık, tosık ömäzsän, bir todsar, açsık ömäzsän, antaǵıñın

- (9) üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yır sayu bardıǵ, kop antia alkıntıǵ, arılıǵ. Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü yoriyur ertig. Təñri yarlıkadukın üçün, özim kutım bar üçün kağan olurım. Kağan olurıp
- (10) yok çıǵan bodunıǵ kop kobartdım (və ya kobratdım), çıǵan bodunıǵ bay kılıtım, az bodunıǵ üküş kılıtım. Azu bu sabımda igid barǵu? Türk bağlär, bodun, bunı esidiñ! Türk (bodunıǵ ti)rıp il tutsıqıñın bunta urtım, yañılıp üläsikiñin yämä.
- (11) Bunta urtım, nänñän, sabım ersär, bängü taşka urtım. Añar körü bilig türk amtı bodun bağlär, bödkä körimä bağlär, güyañıl-taçısız! Män b(ängü taş... tabǵa)ç kağanta bädizçi kälürtim, bädiztim. Mäniñ sabımın sımadı.
- (12) Taǵbaç kağanıñ içräki bädizçiğ ıtı. Añar adınçıǵ bark yara-turtım, için-taşın adınçıǵ bädiz urturtım, taş tokıtdım, Köñültäki sabımın u...(on ok oǵlı)ña tatıña tägi bunı körü bilig: bängü taş
- (13) tokıtdım. (Bu erig) ersär, amtıka erig yirtä irsär, ança erig yirtä bängü taş tokıtdım, bitidim. Anı körip, ança bilin ol taş...dım. Bu bitig bitigmä atısı Yol(l)ıǵ t(igin).

Tərcüməsi

- (1) Mən tanrı tək göydə yaranmış bilici türk xanı bu taxtda oturdum. Sözlərimi axıradək eşidin: arxamca gələn soydaşlarım (və ya tabeliyimdə olan xalqım), gənclərim, birləşən qəbilələrim, xalqım, sağda (duran) şadapıt bəyləri, solda (duran) tərhanlar, buyuruqçu bəylər, otuz...
- (2) Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin. İrəlində – şərqdə, sağda – cənubda, geridə – qərbdə, solda – şimalda, orada mərkəzi xalqın hamısı mənə tabedir; bu qədər xalqı mən

- (3) çoxaltdım. Orada indi pis (davranışlar) yoxdur. Ötükən meşəli dağında (taxtda) türk xanı oturmuşdursa, (demək) eldə dərd-qəm yoxdur. İrəlində Şantun çölünədək qoşun çəkdim, dənizə çatmağımıza az qaldı, arxa tərəfdə İnci çayını
- (4) keçərək Dəmir Qapıyadək qoşun çəkdim, sol tərəfdə Yir Bayırku ölkəsinədək qoşun çəkdim, bu qədər yerədək yürüş etdim. Ötükən meşəli dağında yaxşı hökmdar yox idi, el birliyinin yeri Ötükən meşəli dağı idi. Bu yerdə (hökmdarlıq taxtında) oturub tabğaç xalqı ilə
- (5) əlaqəni qaydaya saldım. O qədər saysız-hesabsız qızıl, gümüş, taxıl içkisi, ipək verən tabğaç qalqının sözləri şirin, hədiyyəsi yumşaq idi. Onlar uzaqda (məskən salan) o qədər xalqı şirin sözləri, zərif hədiyyələri ilə aldadıb topladılar. Yaxında məskən saldıqdan sonra orada pis biliyə yiyələndilər,
- (6) yaxşı, bilici adamlar, yaxşı igid adamlar yollarını azmadılar; bir (iki) adam yanlış (yola) düşdüsə də, (onun) qəbiləsi, xalqı (bütöv bir) nəslinədək yolu azmadılar. (Ey) türk xalqı, onların şirin sözlünə, zərif hədiyyəsinə aldanıb (yaxın getdin), çox məhv oldun. (Ey) türk xalqı, bir aldanıb (yaxın getdin), çox məhv oldun, (Ey) türk xalqı, bir hissən desə ki, Çuğay meşəli dağının cənubunda deyil, Tün
- (7) çölündə məskən salmaq, (Ey) türk xalqı, orada bədxah adamlar beləcə bir hissəni başdan çıxarmış: uzaqda yaşayan (Tabğaç) pis hədiyyələr verir, yaxında yaşayana yaxşı hədiyyələr verir, -deyərək (səni) beləcə aldatmış. (Ey) avam adamlar, ö sözlərə aldanıb yaxın gəldiniz, çox məhv oldunuz.
- (8) (Ey) türk xalqı, o yerə (tərəf) getsən məhv olacaqsan. Ötükən ölkəsində (taxtda) oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin olmaz. Ötükən meşəli dağında (hök-

- ranlıq taxtında) otursan həmişə qəbilə birliyini saxlayarsan: (ey) türk xalqı, tox olarsan. Sən yoxsul olan zaman aclıq və toxluq haqqında düşünmərsən; bir dəfə doysan aclıq haqqında düşünmərsən, onun
- (9) üçün ki, (səni) yüksəltdi xanının məsləhətini eşitməyərək hər tərəfə dağılıb getdin, orada çox zəiflədin, əldən düşdün. Orada qalanlarınızın (çoxu) ölümcül halda hər tərəfdə dolaşdı. Tanrının hökmü ilə, özümün bəxtim olduğuna görə xan (lıq tax-tında) oturdum. Xan olmaqla
- (10) yox (dərəcəsinə gələn) müflis xalqı ortaya çıxardım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözümdə yanlışlıq varmı? (Ey) türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin. Türk xalqını toplayıb qəbilə birliyini yaratdığımı burada yazdım, bir hissənizin yanıldığını da
- (11) burada yazdım. Nə sözüm var idisə əbədi daş üzərinə yazdım. (Ey) indiki türk xalqı, bəyləri, ona baxarkən bilin; taxta itaət edən bəylər, siz çox (tez) yanılsınız. Mən əbədi abidə... Tabğaç xanlığından nəqqaş gətirdim, (başdaşını) bəzətdim. (O) mənim sözlərimi dəyişmədi.
- (12) Tabğaç xanlığı (öz) saray nəqqaşını göndərdi. Ona ayrıca sərdabə tikdirdim, içinə, bayırına ayrıca bəzək vurdurdum, baş-daşı qoyurdum, könlümdəki sözlərimi u... (on ox oğlu)na, tatına dək bunu görərkən, bilin; (ona) əbədi başdaşı
- (13) tikdirdim... əgər (bu) o yol dayanacağına olarsa, indiyədək o yerdə olarsa, həmin dayanacaqda mən əbədi abidə tikdirdim, (üstünə) yazı yazdım. Onu görərkən, beləcə bilin. O daş...dım. Bu yazını yazan (mərhumun) qohumu Yolluq tigindir.

Kültigin abidəsi
Böyük kitabə

- (1) : ԵԿԻՐԳ : ԵՅԺԾԼԻԿ : ԿԳ : ԽԿԾ : ԵԿԿ : ԲԿԿԻ : ԳՈԳԵԽԽ
: ԽԵԽԽԽ : ԵԽԽ : ԵԾԵԼԿ : ԲԻԳ : ԽԾԼԻԿ : ԵԼԿ : ԲԻԳ
: ԿՅՅՅ : ԲԿԽԽ : ԿԵԼԿ : ԿԵԼԿ : ԿԵԽԽԽԽԽ : ԿԵԽԽԽԽ
: ԽԿԿԿ : ԲԽԿ : ԽԿԿԿ : ԵԾԿ : ԽԵԽԽԽԽ : ԽԵԽԽ
- (2) ԿԵԽԽ : ԽԵԽԽԽԽ : ԽԿԿԿԿԿ : ԵԽԽ : ԿԵԽԽ : ԽԿԽԽ
ԿԾԽԳ : ԿԵԼԿ : ԽԾԼԻԿ : ԽԾԼԻԿ : ԿԵԽԽԽ : ԵԽԽ
: ԲԵԽԵԽԽԽ : ԿԵԽԽԽ : ԽԿԿԿ : ԽԿԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽ : Խ
ԵԽԽԽԽ : ԽԽԾԿ : ԲԵԽԵԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԿԿ
- (3) ԿԿԽԽ : ԵԿԿԿ : ԽԿԽԽԽԽ : ԵԽ : ԲԿԽԽ : ԳՈԲ ԽԿԽԽԽԽԽ
ԿԽԽԽԽԽ : ԿԽԽԽԽ : ԵԿԿԿ : ԵԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԿԽԽԽԽԽԽ : Խ
ԵԽ : ԵԿԿ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽ :
: ԵԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԵԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽ : ԿԽԽԽԽԽ
- (4) : ԵԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԵԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԵԽԽԽ
ԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : Խ
ԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
- (5) : ԲԻԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽԽ : ԿԽԽԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽ : ԿԽԽԽԽԽԽ
: ԿԽԽԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽ : ԿԽԽԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽԽ
ԽԽ : ԿԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԿԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
: ԿԽԽԽԽԽԽԽ : ԿԽԽԽԽԽԽԽ : ԿԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
- (6) : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽ
ԽԽ : ԵԽԽԽ : ԵԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
: ԿԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
- (7) : ԿԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
- (8) ԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ
ԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
: ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ

- (9) ԿԽԽ : ԵԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
: ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԵԽԽ : Խ
: ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
- (10) : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ
ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԵԽԽԽԽԽԽ
ԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : Խ
- (11) : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
ԵԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ
- (12) ԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : Խ
ԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ
- (13) : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ
- (14) ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
Խ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ
ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ
- (15) ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ
ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : Խ
: ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
- (16) Խ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
- (17) ԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
ԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ : ԽԽԽԽԽ
: ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽ : ԽԽԽԽ : ԽԽԽԽ

- DJÖ :)>δH : Γ&δ>δ : ΕΤ&HYH : ΓXEH>DJ(1) .. HΓ& (43)(3)
 YΓ :)>δ : ΓΩΓ↓δJ>δ : ΥF&H : ΓYΓ :)>δHΓA : ΓM>δ↓
 *X&YMI : ΓYΓΓ& :)>δ : YEHT : ΓΩΓ↓δJ>δ : ΓEΓΓE
 ΓHΓ& : HΓH : ΓAJYΓJ : HEEHYM& : H
- ↓δ : ΓHYM : ... : YEHT(Γ) : IMH : ΓΩδJ> : Γ(x) : ... JΓ> (44)(4)
 >δ : ΓΓ& : ΓΓYH : ΓHT : *>δ : MHM& :)>δ : HΓ>H>
 YMI : ΓJ>D>Γ& : ΓHJΓ&Γ& : ΓM>δΓ& : HMAH : HΓHYJ
 : H&X&YMI : Γ&δJ>>δ : YΓΓ> : H&X&Y
- >δ : ΕΤΓδJ : ΓXEH : >DJΓ> : ΓHΓ& : YH)H&H : HEEHYM& (45)(5)
 HΓJY>H : ΓH&H : Γ&JAJΓ& : ΕΤ&HΓ& : ΓΩΓΓE(H)MI : Γ&
 Γ& : HΓHTD& : HEEHYM& : H&X&YMI : ΓYΓΓ&H& : Γ&
 : Γ&>δ : ΕΤΓΓ& : ΓEH : >DJΓ> : ΓH
- M : ΓHYMΓΩ :)>δ : H(x) : Γ&Γ↓δ : ΓYΓ : ΕΤH>↓δ (46)(6)
 : HEEHYM& : H&X&YMI : ΓYΓΓ&H> : Γ& : ... (J>δ : >δ
 : HΓYΓ : H&>δ : HΓMI : Γ&>δ : ΓXEH : ΓHΓ& : YH)H&H
 : HΓM& : H&X&YMI : ΓΩΓYδ : Y>δ : >δH&H : H&δJ
- MI : H&Y(Γ)JH> : ΓHYΓ : M>δHJ& : Γ&δY&H& :)>δ (47)(7)
 ΕΤ> : >δJ : Y>δΓ& : ΓHY>δ : Γ&Y : ... ΓHYM& : HΓI
 ΓH&EH : >δΓ& : H&H&YM&Γ& : ΓΩΓY>δ : HEEHYM& : δ :
 : HEEHYM& : H&X&YMI : ΓYΓΓ& : H>δ : ΓX&H&H
- : Γ(δΓJ)δ : Γ&>δ : ΕΤΓΓ& : ΓXEH : ΓHΓ& : HΓHTD& (48)(8)
 ΓYΓH& : ΓJYΓH :)>δH : ΓY& : (Y)MΓΩ : MI(J)Γ&&(Yδ)
 : H&δH : >DJYδ& : HEEHYM& : H&>δYδMI : >δYH>
 : HEEHYM& : Γ&>δ : Y>δH : ΓYD&Y>
- X&YΓ& : Y>δH : Γ&>δ : HΓHT↓δ : ΓHΓ& : HΓH&H&E (49)(9)
 J&>δ : H&H&Y> : H&Y> : H&Y& : >DJ :)>δH&E : Γ
 δY>δ : ΓEYH : ΓHTΓAM>δYM& : ΓEYH : Γ&Y>δ : H&
 : H&H& : ΓAMH>δD : Γ&δJ>δ : Γ&
- YM& : H&H : H&H& : ΓAHYH : Γ>δ : ΓYΓD : HEEHYM& (50)(10)
 : H&H& : ΓM&H& : H&H& : H&H : ΓM>δ : ΓEY> : HEEH
 Y&H& : ΓM>δ : EH&H&YΓ& : H&YΓ& : ΓYΓ& : EH&H&H&H
 : H&H&H& : ΓEYH : Γ>δ : ΓJY>H&H : H&H& : ΓY>δH&H : H&H
 : δYΓI : ΓHYM& : Γ&H& : ΓY>δ : ΓX&H&H : H&H& : Γ>
 Γ : >DJ : &>δ : H&H& : ΓX&H&H : H&H& : >δH&H : ΓY>

- : HJ&δ : ΓYH&H&H : *>δ : H&Y& : *>δJY> : H&H&E(ΓH) (51)(11)
 δ : Γ&δδ : >δΓ& : ΓAδYΓI : ΓA>δ : H&H& : ΓH&AM>δ
 : >DJYδ :)>δ
- δ : ΓHY> : (Y)ΓY : ΓYH : ΓΩYH&Yδδ : ΓHY> : H&H&H&H (52)(12)
 : H&H&H : ΓHTM&H : H&H&H : Y&H&H>δJ : ΓYH&H&H&H
 &>δ : ΓH&H&H&δ : H&H& : ΓD>H : ΓHY> : H&H&H : ΓΩYH
 : >δH&H> : H&H&H&H : ΓΩ&>δ : ΓJH&H&H : Γ(Γ)A>δ :
 : ΓHY>
- δ : H>δ : ΓA>δ : AH&H : ΓΩYH : ΓEYH& : H&H& : Γ>δ : Γ> (53)(13)
 >δ : Y>δH : ΓΩYH : H&H&H : ΓHY> : ΓA>δ : ΓEYH
 Y&EH&H : Γ&Y&H&H : H&H& : ΓAM&H : H&H : ΓHY> : H>δ
 : ΓHY> : H&H&H&H : ΓH&H& : >δH : A>δ : ΓAM&H :
 : D>H&H>δ : Γ&H& : Γ&H&H& : ΓH&H : ΓH&H& : >δ : HEEHYM&
 H&H : H&H&H& : H&H&H& : H&H&H&H : Y>δ : ΓH&H&H&H
 *>δJ>δ : ΓH&H&H&H&H : D>H&H : ΓH&H&H : H&H&H&H : Y&δ
 δ : δJ>δ : YD&H&H : ↓δH : H&H&H : M : HEEHYM& : H
 : ΓHTM&H : Γ&H&H : >δH : ΕΓA&H& : Γ>δ : H&H

Böyük kitabənin transkripsiyası

- (1) Üzä kök tənri, asra yağız yir kıluntukda, ekin ara kisi oğlu kılınmış. Kisi oğlunta üzä eçüm, apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunun ilin, tör(üs)in tuta birmis, iti birmis.
- (2) Tört buluğ kop yağı ermiş, sü süləpən, tört buluğdaki bodunıg kop almış, kop baz kılmış, başlığıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş, ilgärü Kadırkan yışka tägi, kirü Tämir kapıgka tägi konturmuş. Ekin ara
- (3) idi oksız kök türk (iti) ança olurur ermiş. Bil(g)ä kağan ermiş, alp kağan ermiş, buyurukı yämä ermiş erinç, alp ermiş erinç; bəgläri yämä tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmış erinç, ilig tutıp törüg itmiş. Özinqä (həm də özi ança?)

- (4) kãrgãk bolmıs. Yuğçı, sıgıtçı önrã-kün toğsıkda Bökli çöl(l)ig itabğaç, tüpüt, apar, purum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtan, tatabı – bunça bodun kãlipãn sıgtamıs, yuğlamıs; antağ kũlig kağan ermis. Anta kistrã inisi kağan
- (5) bolmıs erinç, oğlı ta (atı kimi dã oxunur) kağan bolmıs erinç. Anta kistrã inisi eçisin tãg kılınmaduk erinç, oğlı kañın tãg kılın-maduk erinç, biligsiz kağan olurmıs erinç, yablak kağan olurmıs erinç, buyurukı yãmã biligsiz erinç yablak ermis erinç.
- (6) Bãglãri, bodunı tũzsiz üçün, tabğaç bodun tãbligın kũrlig üçün, armakçısın üçün. İnili-eçili kiñşürtükün (kiñşürtükün?) üçün, bãgli-bodunlıg yonşurtukşın üçün türk bodun illãduk ilin içginu idmıs,
- (7) kağanladuk kağanın yitürü idmıs, tabğaç bodunka bãgilik urı oğlın kul boltı, silik kız oğlın kũn boltı. Türk bãglãr türk atın ıtı, tabğaçğı bãglãr tabğaç atın tutıpan tabğaç kağanka
- (8) kormıs, elig yıl isig küçig birmıs. İlgarü kün toğsıkda Bökli kağanka tãgi sũläyü birmıs, kurıgaru Tãmir Kapıgka tãgi sũläyü birmıs, tabğaç kağanka ilin, törüsün alı birmıs. Türk kara kamuğ
- (9) bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı? Kemkã ilig kazganur mãn?, -tir ermis: kağanlıg bodun ertim, kağanım kanı? nã kağanka isig küçig birür mãn?, -tir ermis. Ança tip, tabğaç kağanka yağı bolmıs;
- (10) yağı bolıp, itinü yaratunu umaduk, yana içikmis. Bunça isig-küçig birtükgãrũ sakınmatı, türk bodun ölüräyin, uruğsıratayın, -tir ermis, yokadu barır ermis. Üzã türk tãñrisi, türk iduk yiri;

- (11) subı ança timis: türk bodun bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañım İltãris kağanıg, ögim ilbilgã katunıg tãñri tãpasintã tutıp yögãrũ kötürmıs erinç. Kañım kağan yiti yãgirmi erin taşıkımıs, taşra
- (12) yoriyur tiyin, kü esidip balıkdakı tağıkımıs, tağdakı inmis, tirilip yetmıs er bolmıs. Tãñri küç birlük üçün kañım kağan sũsi bõri tãg ermis, yağısı kon lãg ermis; ilgãrũ, kurıgaru sũläp tirmıs, kobart(mıs) (ka)muğı
- (13) yeti yüz er bolmıs. Yeti yüz er bolıp ilsirãmıs, kağansıramıs bodunıg kũnãdmıs, kuladmıs bodunıg, türk törüsün içginmıs bodunıg eçüm, apam törüsünçã yaratmıs, boşğurmıs, tãlis, tarduğ (bodunıg anta etmiş),
- (14) yabğuş şadıg anta bermıs. Biriyã tabğaç bodun yağı ermis, yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis, kırkız, kurıkan, otuz tatar, kıtan, tatabı kop yağı ermis. Kañım kağan bunça...
- (15) kırk artuk(ı yit)i yolu sũlämıs, yãgirmi sũñũs sũñũsmıs. Tãñri yarlıkaduk üçün illigig ilsirãtmıs, kağanlıgıg kağansıratmıs, yağıg baz kılms, tizligig sũkürmıs, başlıgıg yũkũntür (mıs kañım kağan) inçã ilig
- (16) törüg kazğanıp, uça barmıs. Kañım kağanka başlayu Baz kağanıg balbal tikmıs. Ol törtüdü üzã kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan, türk bodunıg yiçã itdi, igiti, çığanıg (bay kıldı, azıg üküş kıldı).
- (17) Eçim kağan olurtukda, özim tarduğ bodun üzã şad ertim. Eçim kağan birlã ilgãrũ Yaşıl ügüz şantun yazıkã tãgi sũlädimiz. Kurıgaru Tãmir kapıgka tãgi sũlädimiz, Kögmãn aşã kırkız yiriñã tãgi sũlädimiz).

- (18) Kamuğı biş otuz sülädimiz, üç yägirmi sünüşdimiz, illigig ilsirätdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlığığ yüküntürtimiz. Türgis kağan türkimiz (bodunım erti, bilmädükin)
- (19) Üçün, biziñä yañlukın (yañıldukın kimi də oxunur) üçün kağanı ölti, buyurukı, bağlări yämä ölti. On ok bodun emgäk körti. Eçümüz, apamaz tutmis yirsub idisiz bolmazun tiyin, az bodunıñ itip-yar (atıp)....
- (20) Bars bæg erti, kağan at bunta biz birtimiz, sıñlim kunçuyuğ birtimiz; özi yañıltı, kağanı ölti, bodunı küñ-kul boltı. Kögmän yirsub idisiz kalmazun, tiyin az kırkız bodunıñ yarat(ıp kältimiz, sünüşdimiz, ilin)
- (21) yana birtimiz. İlgärü Kadirkan yışığ aşa bodunıñ ança konturtımız, ança itdimiz. Kuriğaru Känü Tarmanka tägi türk bodunıñ ança konturtumuz, anca itdimiz. Ol ödkä kul kullıg bolmis erti (küñ küñlig bolmis erti, inisi eçisin bilmäz erti, oğlı kañın bilmäz erti)...
- (22) Ança kazğanmıs, itmis ilimiz, törümüz erti. Türk oğuz bağlări bodun, esidin! Üzä täñri basmasar, asra yir tälınmäsär, türk bodun, ilin, törünin kim artatı? (udaçı erti, türk bodun)
- (23) ökün! Körgünin üçün igidmis bilgä kağanına ermis, barmıs edgü ilinä kántü yañıltıg, yablak kigürtig. Yarıklıg kantan (kantın?) kälip yana eltdi? Sünüglig kantan (kantın?) kälipän sürä eltdi? İduk Ötükän yış (bodun bardıg, ilgärü barıgma)
- (24) bardıg, kuriğaru barıgma bardıg. Barduk yirdä edgüg ol erinç: kanıñ subça yügürti, sönükün tağça yatdı, bəgilik urı oğlın kul boltı, silik kız oğlın küñ

- boltı! Bilmädük üçün (yablakın üçün eçim kağan uça bardı)...
- (25) başlayu kırkız kağanıg balbal tikdim. Türk bodunıg atı küsi yok bolmazun tiyin, kañım kağanıg, oğim katunıg kotürmiş täñri, il birigmä täñri, türk bodun atı-küsi yok bol (mazun tiyin, özimin ol täñri)
- (26) kağan olurtdı erinç. Vän yılsıg bodunka olurmadım, içrä aşsız, taşra tonsuz yabız yablak bodunta üzä olurtum. Inim Kültigin birlä sözläşdimiz, kañımız, eçimiz kaz(ğanmıs bodun atı-küsi yok bolmazun)
- (27) tiyin, türk bodun üçün tün udımadum, küntüz olurmadım. Inim Kültigin birlä, eki şad birlä ölü-yitü kazğantım; ança kazğanıp, biriki bodunıg ot-sub kılmadım. Män (özim kağan olurtukıma yir sayu)
- (28) barmıs bodun ölü-yitü, yadağın, yalañın yana kälti. Bodunıg igidäyin tiyin, yırğaru oğuz bodun tapa, ilgärü kıtañ tatabı bodun tapa, birgärü Tabğaç tapa uluğ sü eki yägirmi... (sünüşdim, anta)
- (29) kisrä, täñri yarlıkazu, kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltäçi bodunıg tirigrü igitim, yalañ bodunıg tonlıg, çığan bodunıg bay kiltım, az bodunıg üküş kiltım, ıgar elligdä (ıgar kağanlıgda yağ kiltım, tört bulıñdakı)
- (30) bodunıg kop baz kiltım, yağsız kiltım, kop maña körti. İsig-küçig birür bunça törüg kazğanıp inim Kültigin özinçä kərgäk boltı (bultı?). Kañım kağan uçdukda, inim Kültigin yi(ti yaşda kaltı, on yaşda)
- (31) Umay tæg oğim katun kutıña inim Kültigin er at bultı (və ya boltı). Altı yägirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı. Altı çub, Soğdak tapa

- sülädimiz, buzdımız. Tabğaç On tutuk biş t(ümän sü kälti, sünüşdimiz).
- (32) Kültigin yadağın oplayu tægdi, On tutuk yorçın yaraklığdı kağanka ançuladı (inç uladı kimi də oxuyurlar). Ol süg anta yokkişdımız. Bir otuz yaşıña Çaçä sänjünkä sünüş dimiz. En ilki Tadıkın Çurıñ boz (a-
- (33) Ölti. Ekinti İşbara yamtar boz atıg binip tægdi. Ol at anta ölti. Yarakınta, yalmasınta yüz artuk(1) okun urtı, yizäk başıña bir (tägürmädi)...
- (34) tægdükin, türk bəğlär, kop bilirsiz. Ol süg anta yokkişdımız. Anta kisrä yir Bayırku uluğ İrkin yağı boltı. Anı yanıp Türgı yarğun költä buzdımız. Uluğ İrkin azkına erin täzip bardı. Kultigin (altı otuz)
- (35) yaşıña kırkız tapa sülädimiz. Sünüg batımı karıg sökipän, Kögmän yışıg toğa yorıp, kırkız bodunıg uda basdımız, kağanın birlä Suña yışda sünüşdimiz. Kültigin Bayırkun(ıñ ak adğırıg)
- (36) binip oplayu tægdi, bir erig okun urtı, eki erig udışru sançdı. Ol tægdükdä Bayırkunıñ ak adğırıg udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yılka tü(rgis tapa Altun yışıg)
- (37) toğa Ertis ügüzig keçä yorıdımız, türgis bodunıg uda basdımız. Türk kağan süsi Bolçuda otça, borça kälti, sünüşdimiz. Kültigin Başğu boz at binip tægdi. Başğu boz...
- (38) ...äkisin özi altızdı. Anta yana kirip türgis kağan buyurukı, az tutukuğ eligin tutdı. Kağanın anta ölürtümüz ilin altımız. Kara türgis bodun kop içikdi. Ol bodunıg (Tabarda) konturtımız, yana yorıp
- (39) Soğdak bodun itäyin tiyin, Yinçü ügüzig keçä Tämir Kapıgka tægi sülädimiz. Anta kisrä kara

- türgis bodun yağı bolmıs Känjäs tapa bardı. Bizin, sü atı turuk, azukı yok yerti, yablak kisi är...
- (40) alp är biziñä tægmiş erti. Antağ ödkä ökünip, Kültigin az ärin irtürü imiz. Uluğ sünüş sünüşmiş, alp Şalçı ak atın binip tægmiş, kara türgis bodunıg anta ölürmış, almış, yana yorıp...
- (41) (1)... birlä Kuşu Tutuk birlä sünüşmiş, ärin kop ölürmis, ebiñbarımın (kalı)sız kop kälürti. Kültigin yiti otuz yaşıña karluk bodun erür barur erikli yağı boltı. Tamağ ıduk başda sünüşdimiz
- (42) (2) Kültigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu tægdi, eki erig udışru sançdı. Karlukıg ölürtümüz, altımız, az bodun yağı boltı. Kara költä sünüşdimiz Kültigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın
- (43) (3) binip oplayu tægdi, az eltäbärig tutdı, az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşıg (kamaşağ?) boltukınta, bodun iligi kægi boltukınta, izgil bodun birlä sünüşdimiz. Kültigin alp Şalçı akın binip
- (44) (4) oplayu tegdi, ol al anta tüş(di i)zgil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun kântü bodunım erti. Teñri yir bulğakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolu sünüşdimiz. Än ilik Toğu balıkda sünüşdimiz.
- (45) (5) Kültigin Azman akıg binip, oplayu tægip, bir ärig sançdı,
- (46) (6) tokuz ärig ägirä tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçinç Bol(çıda)...nda oğuz birlä sünüşdimiz. Kültigin Azman akıg binip, tegdi, sançdı; süsin sançdımız, ilin altımız. Törtinç Çuş başınta sünüşdimiz. Türk
- (47) (7) bodun adak kamaştdı, yablak bolt(aç)ı irti. Oza kälmiş susin Külti(gin) ağıtıp, Toñra bir oğuş

alpagu on ärig, Toņa tigin yoğinte girip ölürtimiz.
Bisinç Ezgenti Kadazda oğuz birlä süñüşdimiz, Kül
tigin

- (48) (8) Az yağızın binip tığdı, eki ärig sançdı, balık(k)a barmadı. Ol sü anta öl(ti). Mağı (və ya Amğı) Kurğan (k)ışlap yazıña oğuzgaru sü taşıkdımız. Kültigin ebig başlayu kıtımız. Oğuz yağı orduğ basdı. Kültigin
- (49) (9) ögsiz akın binip tokuz ärin sançdı, orduğ birmädi, ögim katun ulayu öglärim, äkälärim, kälününim, kunçuyarım bunça yämä tirigi küñ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz!
- (50) (10) Kültigin yok ersär, kop öltäçi ertigiz! İnim Kültigin kârgäk boltı, özim sakıntım; körür közim körnäz tığ, bilir biligim bilmäz tığ boltı, özim sakmtım. Öd täñri yasar, kisi oğlı kop ölgäli (və ya ölügli?) törümis
- (51) (11) Ança sakıntım: közdä yaş käläsär, eti dä köñültä sığıt käläsär yanturu sakıntım, katığdı sakıntım: eki şad ulayu iniyigünim, oğlanım, bäglärim, bodunım közi-kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yuğçı sığıtçı, kıtan, tatabı bodun başlayu
- (52) (12) Udar sänün kälti. Tabğaç kağanta İsyi Likän kälti, bir tümän ağı altun, kumus kârgäksiz kelürti. Tüpüt kağanta bölön kälti. Kurya kün batsıkdakı Soğd, Bärçäkär, bukarak ulıs bodunta Nän sänün oğul tarkan kälti.
- (53) (13) On Ok oğlım türgis kağanta Makraç tamğaçı, Oğuz Bilgä tamğaçı kälti. Kırkız kağanta tarduş İnançu Çur kälti. Bark itgüçi, bädiz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabğaç kağan çıkanı Çar sänün kälti.

Kültigin kon yılka yiti yägirmika uçdı, tokuzınç ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz. Barkın, bädizin, bitig taş(m) biçin yılka yitinç ay yiti otuzka kop alkadı(m)ız. Kültigin ö(lip) kırk artukı yiti yaşın bulıt (boltı? Kimi də oxunur) taş ...bunça badizçig toyğun eltäbär kälü(r)ti.

Tərcüməsi

- (1) Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur torpaq yarandıqda ikisi arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlu üzərində (ulu) atam-babam Bumın xan, İstəmi xan hökmdar olmuşlar. Xan olmaqla (onlar) türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar.
- (2) Dörd tərəf hamısı (bizə) düşmən olmuş. (Onlar) qoşun çəkərək (bu) dörd tərəfdəki xalqların hamısını tutmuş, hamısını barışdırmış, baş qaldıranı baş endirməyə məcbur etmiş, ayaq üstə qalxanları diz çökdürmüş, irəlində Kadirkan meşəli dağına dək, geridə (yəni qərbdə) Dəmir Qapıya dək (uzanıb gedən) yerdə öz xalqlarını yerləşdirmişlər.
- (3) (Onların) ikisi arasında beləcə (ənənəvi) hökmdarlığı olmayan göy türklər məsgən salmışlar. (Onların) başçıları bilici xan olmuş, igid xan olmuş, buyuruqçuları da bilici olmuş, şücaətli olmuş; bəyləri də, xalqları da düz (ilqarlı) olmuş, ona görə el birliyini beləcə qoruyub saxlamış, eli əldə saxlayıb qanun-qayda yaratmışlar. (Sonra) özləri
- (4) ölmüşlər. Ağlayanlar, hönkürənlər öz kədərlerini birdilmək üçün irəlindən – şərqdən Bölgü Çölündən, Tabğaçdan, Tibetdən, Avardan, Rumdan, Qırğızdan, Üç Kurikandan, Otuz Tatardan, Kidandan, Tatabıdan – bu qədər xalq gəlib hönkürmüş, ağlamış, (On-lar) bu cür

- şöhrətli xan olmuşlar. Ondan sonra (onların) kiçik qardaşları xan olmuş,
- (5) (sonra) oğlanları da xan olmuşlar. Ondan sonra kiçikləri böyükləri tək, oğlanları ataları tək olmamışlar. (Taxtda) biliksiz xan oturmuş, yava xan oturmuş, buyuruqçuları da biliksiz, yava olmuş.
- (6) Bəyləri, xalqları düz (ilqarlı) olmadıqlarına görə tabğaç xalqı aranı qarışdırdığı üçün, yalançı vədlər verdiyi üçün, yoldan azdırdığı üçün, böyükləri kiçiklərlə bəyləri xalqa salışdırdıqlarına görə türk xalqının mövjud olan eli parçalanmış,
- (7) xanlıq edən xanlarını ölümə sürükləmişlər. Türk bəyləri öz möhkəm kişiliklərini tabğaç xalqına qul etdilər, təmiz qadınlarını kənz etdilər, öz türk adlarını unudub Tabğaç bəyliyi, tabğaç adını qəbul edərək Tabğaç xanlığına
- (8) tabe olmuş, əlli il öz iş-güjlərini (bu yolda) sərf etmişlər. (Onlar) irəlidə – şərqdə Böklü xanlığına dək qoşun çəkmiş, geridə (yəni qərbdə) Dəmir Qapıyadək qoşun çəkmiş, öz ellərini, nəsillərini Tabğaç xanlığının əsarəti altına almışlar. (Sonra) bütün türk
- (9) xalqı belə demiş: Eli olan xalq idim, indi elim hanı? El birliyini kimin üçün əldə edirəm? Öz işimi-gücümü hansı xana sərf edirəm?, -demiş; beləcə deyib Tabğaç xanlığına düşmən olmuşlar.
- (10) Düşmən olmaqla bir şey edə, yarada bilməmişlər (və) yenə də (Tabğaç xanlığına) tabe olmuşlar. İşini-gücünü (Tabğaç) elinə (sərf etməklə) düşünməmişlər. Türk xalqını məhv edəcəyik, nəsli kəsəcəyik, (beləcə) demişlər. (Onlar) ölümə getməyə başlamışlar. Yuxarıda türk tanrısı, müqəddəs türk
- (11) vətəni belə demiş: Türk xalqı yox olmasın deyə, (özü azad) xalq olsun deyə atam İltəris xam, anam İlbilgə xatunu tanrı yuxarıdan idarə edərək yüksəltmiş. Xan

- atam on yeddi adamla əsarətdən xilas olmuş; (onun Tabğaçdan) kənardə
- (12) dolaşdığı xəbərini eşidən şəhər əhali dağa qalxmış, dağdakılar aşağı enmiş, toplaşib yetmiş döyüşçü olmuşlar. Tanrı (onlara) güc verdiyinə görə xan atamın qoşunu qurd kimi (qorxmaz) olmuş, düşməni qoyun kimi (ürkək) olmuş; şərqa, qərbə hücum edərək (döyüşçü) toplamış, (xalqı) ayağa qaldırmış, hamısı
- (13) yeddi yüz döyüşçü olmuş, yeddi yüz döyüşçü təşkil etməklə əldən məhrum olan, xandan məhrum olan xalqı kənz, qul olmuş xalqı, dövləti parçalanmış türk (xalqını) ulu atam-babam başa salmış, əvvəlki dövləti bərpa etmiş, sonra təlis, tarduş (xalqlarının azadlığını orada təmin etmiş),
- (14) orada (onlara) yabğu, şad rütbələrini vermiş. Sağ tərəfdə tabğaç xalqı (bizə) düşmən olmuş, sol tərəfdə Baz xanın doqquz oğuz xalqı (bizə) düşmən olmuş; qırğız, kurikan, otuz tatar, kidan, tatabı – hamısı (bizə) düşmən olmuş. Xan atam bu qədər...
- (15) qırx yeddi dəfə qoşun çəkmiş, iyirmi dəfə vuruşmuş, tanrının hökmü ilə eli olanı əldən məhrum etmiş, xanı olanı xansız qoymuş, düşmənlərini barışıq etməyə məجبur etmiş, ayağa qalxanları diz çökdürmüş, baş qaldıranları baş endirməyə məcbur etmişdir. Xan atam bu qədər el birliyini
- (16) hökmranlığı əldə edib ölmüş. Baz xanın (Simasında) xan atamın şərəfinə başdaşı qaldırmışlar, onun yerinə əmim xan olmuşdur. Əmim xan olmaqla türk xalqını yenə qaydaya saldı, ucaltdı, yoxsulu (varlı etdi, azı çoxaltdı).
- (17) Əmim xan olduqda, (mən) özüm tarduş xalqı üzərində şad idim. Xan əmimlə birlikdə doğuda (şərqdə) Yaşıl çaya, Şantun çölünə dək qoşun çəkdi, batıda (qərbdə)

Dəmir Qapıya dək qoşun çəkdi, Kögmək yurdunu keçərək (Qı)rgız ölkəsinə dək qoşun çəkdi).

- (18) Cəmi iyirmi beş vuruşa çıxdıq, on üç dəfə döyüştük, eli olanın elini dağıtdıq, xanı olanı xandan məhrum etdik, ayaq üstə olanları diz çökdürdük, baş qaldıranları baş endirməyə məcbur etdik. Türki xanlığı bizim öz türk xalqımız idi. (Bunu) bilmədiyinə
- (19) görə, bizə qarşı durduğuna görə xanları öldürüldü, on ox xalqı əziyyətə məruz qaldı. Atamıza-babamıza məxsus olan vətənimiz sahibsiz qalmasın deyə biz az xalqı təşkil edib, qaydaya salıb.....
- (20) Bars bəy oldu. Burada xan rütbəsini (ona) biz verdik, kiçik bacımızı ona xanımlığa verdik, (ancaq) o yanlış yolla getdi, (o) xan öldürüldü, xalqı qul, kəniz oldu. Kögmən yurdu sahibsiz qalmasın deyə az (hıqda qalan) qırğız xalqını qaydaya salıb gəldik, (vuruşduq, elini)
- (21) geri aldıq (qırğızlara verdik). Doğuda (şərqdə) Kadirkan meşəli dağına aşaraq xalqı orada yerləşdirdik, beləcə qaydaya saldıq; batıda (rəbdə) türk xalqını bu jür Kenü Tarmanka dək (uzanıb gedən yerdə) yerləşdirdik, beləcə qaydaya saldıq. O zaman qul qul sahibi, (kəniz kəniz sahibi oldu).
- (22) Əldə edilmiş, yaradılmış elimiz, dövlətimiz belə oldu. (Ey) türk, oğuz bəyləri, xalqı, eşidin. Yuxarıdan tanrı basıb əzmədisə, aşağıda yer dəlinmədisə, türk xalqının elini, dövlətini kim məhv etdi? (Ey türk xalqı),
- (23) peşman ol. Sən günah işlətdin, gözəl el birliyinə olan sədaqət xatirinə səni yüksəkdən bilici xanına (qarşı) alçaqlıq etdin. Silahlı (adamlar) haradan gəlib səni darmadağın etdilər. Süngülü (adamlar) haradan gəlib səni sürüb apardılar? (Ey) müqəddəs Ötükən meşəli dağının (camaatı), gah doğuya (şərqə) tərəf gedənlərdən
- (24) oldun, gah batıya (qərbə) tərəf gedənlərdən oldun. Getdiyini yerlərdə (qazandığın) yaxşı (şey) bu oldu: qa-

nun su kimi axdı, sümüklərin dağ kimi yığıldı, əyilməz kişiliyin, nəslin qul oldu, (alçaqlığın üzündən xan əmim məhv oldu).

- (25) Qırğız xanlığının başçısı, (əmim üçün) başdaşı qaldırdım. Türk xalqının adı, şərfi yox olmasın deyə tanrı xan atamı, xatın anamı ucaltdı. El bəxş edən tanrı türk xalqının adı, şərfi yox (olmasın deyə həmin tanrı özümü)
- (26) xan etdi. Mən varlı xalq üzərində hökmdar olmadım, qarnı ac, əyni yalavac, yazıq. Yava bir xalqa hökmdar oldum. Kiçik qardaşım Kültiqin ilə (gizlicə) razılığa gəldik, atamızın, babamızın əldə (etdikləri xalqın adı, şərfi yox olmasın)
- (27) deyə türk xalqının yolunda gecə yatmadım, gündüz dincəlmədim. Kiçik şardaşım Kültigin ilə, iki şad ilə birlikdə (bunu) çətinliklə əldə etdim. Belə bir qələbəyə nail olarkən birləşən xalqa zülm etmədim. Mən (özüm xan olduqda hər tərəfdə)
- (28) dağılmış xalq ağır vəziyyətdə, miniksiz, yalavaj halda geri döndü. Xalqı yüksəldək deyə solda (quzeydə) oğuz xalqına tərəf, irəlidə (doğuda) Kidan, tatabı xalqına tərəf, sağda (güneydə) Tabğaça tərəf böyük bir qoşun (çəkdim), on iki dəfə (vuruşdum, ondan)
- (29) sonra tanrının hökmü ilə, bəxtim olduğundan, taleyim uğurlu olduğuna görə ölümə doğru gedən xalqı həyata qaytardım, ayağa qaldırdım, yalavac xalqı paltarlı, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim, sadıq biliklərində, (sadiq xanlıqlarda xeyirxahlıq etdim), dörd tərəfdəki
- (30) xalqın hamısı arasında sülh yaratdım, dostluq (əla-qələri) yaratdım, hamısı mənə tabe oldu. İş-güc sərf edən, bu qədər hakimiyyəti əldə edən kiçik qardaşım Kültigin özü öldü. Xan atam öldükdə kiçik qardaşım Kültigin ye(ədi) yaş var idi. O on yaş olanda)

- (31) Humay kimi qadın anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kültiginin adı verildi. On altı yaşında ikən kiçik qardaşım xan əminin el birliyini beləcə ələ aldı. Altı Çub saqdlərə tərəf qoşun çəkdik, onları məğlub etdik. (Sonra) Tabğaç On-Tutukun (başçılığı ilə) əlli m(in nəfərlik qoşun gəldi, vuruşduq).
- (32) Kültigin piyada qoşunla hücumu keçdi. On-Tutuku yavəri ilə birlikdə əli silahlı halda tutub xana təqdim etdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşında Çaçə Senün ilə vuruşduq. Döyüşün lap əvvəlində (Kültigin) Tadıkan Çorun Boz atını minib hücumu keçdi. O at orada
- (33) öldü. İkinci dəfə Boz İşbara Yamtar atını minib hücumu keçdi. O at orada öldü. Üçüncü dəfə Yegin Silik bəyin çullu-yəhərli qonur atını minib hücumu keçdi, o at orada öldü. Silahına, plaşına yüzdən artıq ox vurdular, ordu başçısına bir ox (belə batıra bilmədilər)...
- (34) (Ey) türk bəyləri, onun neçə hüjuma keçdiyini hamınız bilirsiniz. O qoşunu orada məhv etdik. Ondan sonra Yir Bayırku qəbiləsinin (başçısı) Uluq İrkin (bizə) düşmən oldu. Qayıdaraq onu Türki Yargun gölü yanında darmadağın etdik. Uluğ İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kültigin (iyirmi altı)
- (35) yaş (olanda) qırğız elinə tərəf qoşun çəkdik. Süngü boyu dərinlikdə qarı yararaq Gökmək meşəli dağına qalxıb qırğız xalqına yuxuda ikən basqın etdik, sunna meşəli dağında xanları ilə vuruşduq. Kültigin Bayırku(nun ağ ayğını)
- (36) minib hücumu keçdi, bir döyüşünü oxla vurdu, iki döyüşünü bir-birinin ardınca süngülədi. O, hücumu keçdikcə Bayırkunun ağ ayğırının ombası sındı. Qırğız xanını öldürdük, elini aldığımız. O ildə (Altun meşəli dağa) qalxaraq türkləşlərə tərəf

- (37) (getdik). İrtiş çayını keçərək yürüş etdik. Türkəş xalqına yuxuda ikən hücum etdik. Türkəş xanlığının qoşunu Bolçuda od kimi, tufan kimi gəldi, vuruşduq. Kültigin Başğu Boz atını minib hücumu keçdi. Başğu Boz...
- (38) ikisini özü itirdi. Sonra yenə (türkəş xanının qoşunu) içərisinə soxuldu. Türkəş xanının buyuruqçusu Az Tutuku öz əli ilə tutdu. Xanlarını orada öldürdük, elini aldığımız, qara türkəş xalqı hamısı (bizə) tabe oldu. O xalqı Tabarda yerləşdirdik. Geri dönərək
- (39) soqda xalqını qaydaya salaq deyə İnci çayını keçərək Dəmir Qapıyadək qoşun çəkdik. Ondan sonra qara türkəş xalqı (onlara) düşmən olan Kənərəs tərəfə getdi. Bizim ordumuzun atları arıq idi, azuqəsi yox idi, pis adamlar, kişilər...
- (40) igid döyüşçülər bizim üzərimizə basqın etdilər. Belə bir vaxtda biz peşman olub Kültiginin azacıq döyüşçü ilə (iş) qaydaya salmaq üçün göndərdik. (Kültiginin orada) möhkəm vuruşmuş. O Ağ Alp Şalçı atını minib hücumu keçmiş, qara türkəş xalqını orada qırılmış, almış, geri qayıdıb...
- (41) (1)... ilə Kuşu Tutu kilə vuruşmuş, döyüşçülərini çox qırılmış, evini, var-dövlətinin hamısını yerli-dibli gətirmiş. Kültigin iyirmi yeddi yaşında azad olmadığından, asılı olduğundan qarluq xalqı bizə düşmən oldu. (Onlarla) müqəddəs Tamağ üstündə vuruşduq.
- (42) (2) O vuruşma zamanı Kültiginin otuz yaş var idi. O, ağ Alp Şalçı atına minib hücumu keçdi, iki döyüşünü bir-birinin ardınca süngülədi: Qarluq xalqını qırdığımız, aldığımız. Az xalqı bizə düşmən oldu. Qara Göl (yanında) vuruşduq. (O zaman) Kültiginin otuz bir yaş var idi. O, ağ Alp Şalçı atını
- (43) (3) minib hücumu keçdi, azların eltəbərini tutdu. Az xalqı orada məhv oldu. Xan əminin eli zəiflədiyinə

- görə, xalq daxilində paxıllıq, düşmənlik (yarandığından) izgil xalqı ilə vuruşduq. Kültigin ağ Alp Şalçı atı (nı) minib
- (44) (4) hücum(a keçdi). O at orada öldü, izgil xalqı məhv oldu. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Göy, yer birbirinə qarışdığına görə (yəni ara qarışdığına görə) onlar bizə düşmən oldular. Bir ildə beş dəfə vuruşduq. Ən əvvəl Toğu şəhərində vuruşduq.
- (45) (5) Kültigin ağ Azman (at)ını minib hücum(a) keçdi, altı döyüşünü süngülədi, çayın sahilində yeddinci döyüşünü qılıncladı. İkinci (dəfə) kuşlağakda edizlər ilə vuruşduq. Kültigin ağ Az atını minib hücum(a) keçdi, bir döyüşünü süngülədi,
- (46) (6) doqquz döyüşünü mühasirəyə aldı. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü (dəfə) Bol...ında oğuzlarla vuruşduq. Kültigin ağ Azman atını minib hücum(a) keçdi, süngülədi. Qoşunlarını süngülədik, ellərini aldıq. Dördüncü (dəfə) Çuş başında vuruşduq. Türk
- (47) (7) xalqının ayaqları zəiflədi, pis vəziyyətə düşmək qorxusu yarandı. (Düşmən) qoşunlarını qovduqdan sonra gələn Kültiginlə biz Tona tiginin dəfnində Tonra qəbiləsindən on adamı mühasirəyə alıb öldürdük. Beşinci (dəfə) Ezgənti Kadazda oğuzlarla vuruşduq. Kültiqin
- (48) (8) Ağ Yağı atını minib hücum(a) keçdi, iki döyüşünü süngülədi, şəhərə girmədi. O qoşun orada qırıldı. (Biz) Mağı Kurğanda qışlayıb yazda oğuzların üzərinə qoşun çəkdik. Ev (işlərinə) başçılıq etmək üçün Kültigin evdə qoyduq qaldı. Düşmən oğuz ordusu hucuma keçdi. Kültigin
- (49) (9) ağ Öysüz atını minib doqquz döyüşünü süngülədi, qoşunu təslim olmağa qoymadı. Qadın anam, ar-dımca gələn analarım, böyük qardaşlarım, gəlinlərim,

- xanımlarım, bu günədək kənz olası idiniz, meyid dolu yurdda, yolda yatıb qalacaq idiniz.
- (50) (10) Kültigin olmasa idi, hamınız məhv olacaq idiniz. Kiçik qardaşım Kültigin öldü, özüm qəm-qüssəyə batdım, görən gözüm (ağlamaqdan) görməz kimi, düşünən başım düşünməz kimi oldu, özüm qəm-qüssəyə batdım. Taleyı tanrı təyin edir. Bütün insanlar ölmək üçün yaranmışlar.
- (51) (11) (Kədərlənərək) beləcə düşündüm. Gözlərimin yaşı axdıqca, ürəkdən ağladıqca bir daha qəm-qüssəyə batdım, möhkəm kədərləndim. İki şadamın, arxamja gələn uzaq qohumlarımın, döyüşçülərimin, bəylərimin, xalqımın gözü-qası (ağlamaqdan) xarab olacaq deyə kədərləndim. (Qəmini bildirmək üçün) kidan, tatabı xalqının başında duran
- (52) (12) Udar Sənün gəldi. Tabğaç xanlığından İsyi Li-Kön gəldi, çoxlu hədiyyə saysız-hesabsız qızıl, gümüş gətirdi. Tibet xanlığından bölən gəldi. Batıdan (qərbdən) – Soğda (xanlığından) Bər Çökər, Buxara ulusu, xalqı (adından) Nəng Sənün, Oğul-Tarkan gəldi.
- (53) (13) Oğlumun xanlığı etdiyi On ox türkəş xanlığından möhürsaxlayan Makraç, Oğuz Bilgə (xanlığından) möhürsaxlayan gəldi. Qırğız xanlığından Tarduş İnançu Çor gəldi; memar, bəzəkvrən, daş üzərində yazı yazan tabğaç məmurı Çan Sənün gəldi.
- Kültigin qoyun ilində, on yeddinci gün öldü. Doqquzuncu ayın iyirmi yeddinci günü dəfn etdik. Onun sərdabəsini, bəzək işlərini, başdaşını meymun ilinin yeddinci ayının iyirmi yeddinci günü qaldırdıq. Kültigin qırx yeddi yaşında öldü, daş... bu qədər nəqqaşı toyğun və iltəbərələr gətirdilər.

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 (60)
 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 :
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 (61)
 >𐰽𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚 (62)
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚

Transkripsiyası

- (1) Bilgä Tonyukuk bän özüm Tabğaç ilinjä kılıntım. Türk bodun Tabğaçka körür erti.
- (2) Türk bodun, kanın bolmayın, Tabğaçda adırıltı, kanlantı. Kanın kodup, Tabğaçka yana içikdi. Tâñri ança temis erinç: kan bertim,
- (3) (kanıñın) kodup içikdiñ. İçikduk üçün tâñri ölütmis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintä
- (4) bod kalmadı. Ida, taşda kalmısı kubranıp, yeti yüz boltı. Eki ülügi atlığ erti, bir ülügi yadağ erti. Yeti yüz kisig
- (5) udızığma, uluğı şad erti. Yağıl, -tidi. Yağmısı bän ertim – bilgä Tonyukuk. Kağan mu kısıayın, - tidim. Sakıntım: turuk bukalı, sämiz bukalı arkada
- (6) bilsär, - sämiz buka, turuk buka tiyin, bilmäz ermis tiyin. Ança sakıntım. Anta kisrä tâñri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım. Bilgä Tonyukuk, boyla bağa tarkan
- (7) birlä, İltäris kağan bolayın, bäriyä Tabğaçığ, öñrä Kıtanığ, yıraya Oğuzuğ – üküš ök ölürti. Bilig esi,

çab esi bän körtim. Çuğay kuzın, Kara kumuğ olurur ertimiz.

- (8) Käyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğzı tok erti, yağımız täğirä uçuk täğ erti, biz sağ ertimiz. Ança olurur erikli, Oğuz-dantan körüg kälti
- (9) Körüg sabı antağ: Tokuz oğuz bodun üzä kağan olurtı, -tir. Tabğaçğaru Kunu Säjünüg idmıs Kıtanğaru Toñra sämig idmıs sab ança idmıs; azkına türk bodun
- (10) yorıyur ermis, kağanı, alp ermis, ayğuçısı bilgä ermis. Ol eki kisi bar ersär, sini Tabğaçığ ölürtäçi, -tirmän. Öñrä Kıtanığ ölürtäçi, -tirmän. Bini Oğuzuğ
- (11) ölürtäçi ök, -tirmän. Tabğaç, bäridänyän tağ! Kitan, öndänyän tağ! Bän yırdantayan täğäyin! Türk sir bodun yerintä idi yorımazun! Usar, idi yokkısalım, -
- (12) tirmän. Ol sabığ esidip, tün udısıkım kälmedi, küntüz olursıkım kälmedi. Anta ötrü kağanma ötüntüm, ança ötüntüm. Tabğaç, Oğuz, Kitan – üçäğü kabısır,
- (13) kaltaçı biz öz içi, taşın tutmıs täğ biz. Yuyka eriklig toplagaalı uçuz ermis, yinçgä eriklig üzgäli uçuz, yuyka kalın bolsar, toplagauluk alp ermis, yinçgä
- (14) yoğan bolsar, üzgülük alp ermis. Öñrä Kıtandı, bäriyä Tabğaçda, kurya kurdanta, yıraya – Oğuzda, eki-üç bın sümüz kältäçimiz, bar mu nä? Ança ötüntüm.
- (15) Kağanım, bän özüm bilgä Tonyukuk ötüntük ötünçümin esidü berti. Köñlünçä udız, -tidi. Kök öñüg yuğuru Ötükän yısğaru udıztım. Ingäk kölükin Toğlada Oğuz kälti.
- (16) Süsi altı bıñ ermis, biz eki bıñ ertimiz. Sünüşdimiz. Tâñri yarıkladı... yanduk yolta ölti kük. Anta ötrü oğuz kopın kälti.

- (17) kälürtim ok (?). Türk bodunıĝ Ötükän yerkä bän özüm – bilgä Toñyukuk Ötükän yärig konmıs teyin, esidip bäriyäki bodun, kuryakı, yıryakı, öñräki bodun kälti.
- (18) Eki bıñ ertimiz. Biz eki sü boltı. Türk bodun olurĝalı, Türk kaĝan olurĝalı, Santuñ balık(k)a taluy ügüzkä tągmsı, yok ermis. Ka-ĝanıma ötünüp, sürätдим.
- (19) Santun, balık(k)a, taluy ügüzkä tągürtüm, üç otuz balık sıdı. Usın buntatu yurtda yatu kalur erti. Tabĝaç kaĝan yaĝımız erti, on ok kaĝanı yaĝımız erti.
- (20) art(ukı) Kırkız küç(lig kaĝan yaĝımız) boltı. Ol üç kaĝan ögläsip: Altun yıs üzä kabısalım: - timis. Ança ögläsmıs: öñrä Türk kaĝanĝaru sülälim, - timis. Anĝaru sülämäsär, kaç näñ ersär, ol bizni –
- (21) kaĝanı alp ermis, ayĝuçısı bilgä ermis. Kaç näñ ersar, ölürtäçi kük. Ücägün kabısıp sülälim, annı yokkısalım, -timis. Türgäs kaĝan ança timis: bänñ bodunum anta erür, -timis.
- (22) Türk bodun yämä bulĝanç (ol-timis). Oĝuzı yämä tarkanç ol, -timis. Ol sabın esidip, tün yämä udısıkım kälmez erti, olursıkım kälmez erti. Anta sakıntım...
- (23) ...sülälim, -tidim. Kögmän yolu bir ermis, tumus tiyin, esidip, bu yolın yorsar, yaramaçı, tidim... yerçi tilädim, çolgi az äri bultım.
- (24) Özüm az yirim, anı bil... ermis, bir turukı ermis, Anın barmıs, anar yatıp, bir atlıĝ barmıs, -tiyin. Ol yolm yorisar, unç, -tidim, sakıntım, kaĝanıma
- (25) Ötüntüm, sü yoritdim, atlat, -tidim. Ak tärmäl keçä, oĝraklatdim, at üzä bintürä karıĝ sökdım, yokaru at yätä, yadaĝın iĝaç tutunu, aĝturtım, öñräki är

- (26) yuĝuru tągürtüp, ıbar bas asdıımız, yobalu intimiz, on tünkä yantıkı tuĝ ebirü bardımız. Yırçi yir yañılıp, boĝuzlantı, bunadır kaĝan yalü kör, -timis.
- (27) Anı subıĝ baralım! Ol sub kodı bardımız, sanaĝalı tūsürtimiz, atıĝ ıka bayur ertimiz... kün yämä, tün yämä yalu bardımız. Kırkızıĝ uka basdıımız.
- (28) ... süñügün açdıımız. Kanı süsi tirilmıs. Süñüssdimiz, sançdıımız, kanın ölürtimiz. Kaĝanka Kırkız bodunı içikdi, ytykünti, yantımız. Koĝmän yısıĝ ebirü kältimiz,
- (29) Kırkızda yañıtımız. Türgäs körüg kälti, sabı an täg: öndän kaĝanĝaru sü yorılım, -timis. Yorımasar, bizni –kaĝanı alp ermis, ayĝuçusu bilgä ermis, Kaç näñ ersär
- (30) bizni ölürtäçi kük, -timis. Türgis kaĝanı tasıkmıs, -tidi. On ok bodunı kalısız tasıkmıs, -tir. Tabĝaç süsi ermis. Ol sabıĝ esidip, kaĝanıım: bän ebĝärü tūsäyin, -tidi.
- (31) Katun yok bolmıs erti, anı yoĝlatayın, -tidi. Sü barıñ, -tidi. Altun yılda oluruñ, -tidi. Sü bası İnäl kaĝan, Tardus säd barzun, -tidi. Bilgä Toñyukuk baña aydı:
- (32) bu süg elt, -tidi. Kıymıĝ köñlünçä ay, bän saña nä ayayın, -tidi. Kälir ersär, kü är ükülür, kälmez ersär, tılıĝ sabıĝ alı olur, -tidi. Altun yılda olurtımız,
- (33) üç körtüg kisi kälti, sabı bir: kaĝanı süsi kalısız kasıkdı, -tir. Yarıs yazıda tirilälim, -timis. Ol sabıĝ esidip, kaĝanĝaru ol sabıĝ it(t)im. Kantayın?! Sabıĝ yana
- (34) kälti: oluruñ tiyin timis. Yälmä, karaĝu adĝtti urĝıl, basıtma, -timis. Boĝ(ü?) kaĝan bañaru ança ayıdmıs. Apa tarkanĝaru içrä sab ıdmıs: bilgä Toñyukuk añıĝ ol, öz ol –anlar

- (35) sü yorılım... unamañ! Ol sabıǵ esidip, sü yoritdim. Altun yısıǵ yolsuzın asdım. Ertis ügüzüg keçiksizin keçdimiz, tün katādımız. Bolçuka tañ üntürü tǵadımız.
- (36) Tılıǵ kältürti, sabı antaǵ: Yarıs yazıda on tümän sü tǵarilti, -tir. Ol sabıǵ esidip bağlar, kopan
- (37) yanalım! Arıǵ obutı yig, -tidi. Bän ança tirmän: bän – bilgä Toñukuk, Altun yısıǵ asa kältimiz. Ertis ügüzüg
- (38) keçä kältimiz. Kälmesi alp, -tidi. Tuymadı. Täñri, Umay, ıduk Yär-Sub basa berti erinç. Nākä tǵärbiz,
- (39) üküş tiyin, nākä korkur biz, az tiyin. Nā basınalım, tǵälim, -tidim. Tǵadımız, yayıdımız. Ekinti kün kälti,
- (40) örtçä kızıp kälti. Sünüsdümüz. Bizintä eki uçı sınarça artuk erti. Täñri yarlıkaduk üçün üküş tiyin, biz
- (41) korkmadımız, sünüsdümüz. Tardus sad ara badı. Yaydımız, kağanın tutdımız, yabǵusın, sadm
- (42) anta ölürti, eligçä är tutdımız, ol ok tün bodunun sayu ıtımız. Ol sabaǵ esidip, on ok bağları bodunu kop
- (43) kälti, yökünti. Käligmä bağların, bodunun itip yığıp az(ç)a bodun tǵzmis erti. On ok süsin sülätidim.
- (44) Biz yämä sülädimiz, anı irtimiz. Yançü ügüzüg keçä, Tinäsi oǵlı yatıǵma bänligäk taǵıǵ...
- (47) Tinäsi oǵlı yatıǵma taǵka tǵgmis, idi yok ermis. Ol yerkä bän – bilgä Toñukuk, tǵärtäk üçün
- (48) sarıǵ altun, örün, kümüs, kız kuduz, egritäbi, aǵı buñsız kältürti. İltäris kağan bilig esin üçün,
- (49) alpın üçün Tabǵaçka yeti yǵırmı sünüsdü. Kıtka yeti sünüs-di. Oǵuzka bes sünüsdü. Anta ayǵuçı
- (50) yämä bän ök ertim yaǵıçısı y(ämä bän) ertim. İltäris kağanka ... Türk böǵü kağanka Türk bilgä k...
- (51) Kapağan kağan... Tün udımatı,

- (52) küntüz olurmatı, Kızıl kanım tökti (tökäti ?), kara tǵrim yü-gürti, isigäktüçig bertim ök. Bän özüm uzun yälmäǵ yämä it(t)im ok.
- (53) Arkuy karaǵuǵ ulǵartdım, basınıǵma yaǵıǵ kältürir (?) ertim. Kağanımın sülätidimiz, täñri yarlıkazu!
- (54) Bu Türk bodunka yarıklıǵ yaǵıǵ kältürmädim, töǵünlig atıǵ yügürtmädim. İltäris kağan kazǵanmasar,
- (55) udu bän özüm kazǵanmasar, il yämä, bodun yämä yok ertäçi erti, kazǵantukın üçün uduǵ özüm kazǵantukım üçün
- (56) il yämä il boltı bodun yämä bodun boltı. Özüm karı boltım, uluǵ boltım näñ yärdäki kağanlıǵ bodunka
- (57) büntügi bar ersär, nä buñu bar ertäçi ermis
- (58) Türk bilgä kağan ilinä bitirdim bän – bilgä Toñukuk.
- (59) İltäris kağan kazǵanmasar, yok ertü ersär, bän özüm – bilgä Toñukuk, kazǵanmasar, bän yok ertim ersär,
- (60) Kapağan kağan Türk sir bodun yirintä bod yämä, bodun, yämä, kisi yämä idi yok ertäçi erti.
- (61) İltäris kağan, bilgä Toñukuk kazǵanluk üçün Kapağan kağan Türk sir bodun yorıduki (bu...)
- (62) Türk bilgä kağan Türk sir bodunuǵ Oǵuz bodunuǵ igidü olurur.

Tǵrcümäsi

- (1) Män özüm – bilici Tonyukuk Tabǵaç elində dünyaya gäldim. Türk xalqı Tabǵaç (elinə) tabe idi.
- (2) Türk xalqı öz xanı olmadığı halda Tabǵaç (elindən) ayrıldı, xanlıǵa çevrildi. Xanını qoyub yenə Tabǵaç (elinə) tabe oldu. Tanrı belə demiş imiş: (sənə) xan verdim,

- (3) (xanını) qoyub (başqasına) tabe oldun. Tabe olduğun üçün tanrı (səni) ölümcül hala salmış. Türk xalqı öldü, zəiflədi, yox oldu. Türksir xalqının ölkəsində
- (4) (xanlıq) taxtı qalmadı. Meşədə, bayırda (azadlıqda) qalanlar toplaşib yeddi yüz oldular. (Onların) iki hissəsi altı idi, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı
- (5) Arxasınca aparan başçı şad idi. (O) dedi: Toplaşm! (Ona) yaxınlaşan mən oldum – bilici Tonyukuk. Dedim: (onun) xan olmasına səy edimmi? Düşündüm: (gələcəkdə xan olacaq adam yaxında və uzaqda olan) buğanın arıq, (yaxud) kök olduğunu
- (6) bilərsə, (hansının) kök buğa, arıq buğa olduğunu təyin edə bilməzsə, -deyə beləcə düşündüm. Ondan sonra tanrı (məna) bilik verdiyinə görə (bilini az olsa da), özüm onun xan olmasına kömək etdim. Bilici Tonyukuk, Boyla Bağa Tarkan
- (7) ilə, İltəris xan olmağı arzu etdi. Cənubda Tabğaç elini, şərqdə Kidan elini, şimalda Oğuz elini hamısını məhv etdi. (onun) həmdəmi, şan-şöhrət yoldaşı mən oldum. Çuğay Kütü və Qara Qumu yaşayış yeri etdik.
- (8) (Burada) maral, dovşan (əti) yeyib yaşayırdıq. Xalqın boğazı tox idi, ətrafımızda düşmənlərimiz yırtıcı quş kimi idilər, biz (onlar üçün) leş (yerində) idik. Eləcə yaşadığımız vaxt Oğuz elindən jesus gəldi.
- (9) Casusun sözü belə idi: Doquz-Oğuz xalqı üzərində xan taxta çıxmışdır. O, tabğaç elinə Kunı-Semi göndərmişdir. (Onlara) belə sifariş göndərmişdir: türk xalqı azacıq xalqdan
- (10) ibarətdir, (lakin) onların xanı igid, məsləhətçiləri ağıllıdır. Deyirəm: o iki adam qaldıqca, ey Tabğaç eli, (türklər) səni məhv edəcəklər. Deyirəm: Şərqdə Kidan elini məhv edəcəyəm. Deyirəm: Məni-Oğuz elini
- (11) məhv edəcək axı. Tabğaç eli, cənubdan hücumə keç. Kidanlar, şərqdən hücumə keçin, mən şimaldan hücumə

- keçəcəyəm. Türk-sir xalqının ölkəsində hökmdar olmasın. Bacardıqca bu hökmdarlığı yox edək, -
- (12) deyirəm. O sözləri eşidərkən gecə yuxum gəlmədi, gündüz dincəlmədim. Ondan sonra xanıma müraciət etdim, beləcə müraciət etdim: Tabğaç, Oğuz, Kidan – bu üç (xanlıq) birləşib (bizə qarşı) vuruşsa,
- (13) biz öz daxili, xarici (birliyimizi) saxlayacağıq. Yumşağı bərkitmək asandır, incə (bir şeyi) qırmaq asandır. (Lakin) nazik yoğunladılarsa, (dağıdılmış xalq) toplanılarsa, bu igidlikdir; incə
- (14) (şey) möhkəmləndirilərsə, (onu) qırmaq igidlikdir. İki-üç min qoşunumuzu şərqdə Kidan eli, cənubda Tabğaç eli, qərbdə Kurdan eli, şimalda Oğuz eli üzərinə çıxaracağıq, bu ola bilərmə? Beləcə xandan xahiş etdim.
- (15) Xanım bilici Tonyukukun – mənim etdiyim xahişimi dinlədi. (O) dedi: Könlün istədiyini kimi (ordunu) ardınca apar. Kök-Önəg çayını keçərək ordunu Ötükən meşəli dağma tərəf yönəltdim. Toğla çayı (sahilində) Oğuz (qəbilələri) yük heyvanları ilə gəldilər.
- (16) (Onların) döyüşçüləri altı min idi, biz (isə) iki min idik. Vuruşduq, tanrı kömək etdi... qalib gəldik, yolda da (onlar) çox qırıldılar. Ondan sonra oğuz (qəbilələri) hamısı gəldilər (təbə oldular).
- (17) Gəlməyə məcbur etdim axı. Türk xalqını Ötükən torpağında, mən özüm bilici Tonyukuk Ötükən Ölkəsində məskən saldığımı cənubdakı xalqlar qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalqlar eşidib (yaxın) gəldilər...
- (18) (Biz) iki min idik. İki qoşun birliyi yaratdıq. (Məskən saldığımız torpaqda) türk xalqı qalsın, türk xanı qalsın, -deyə Şantun şəhərinə, dənizə, çayadək çatmadığımızı xana bildirdim. Xandan xahiş etdim və döyüşçüləri vuruşa apardım.
- (19) (Ordunu) Şantun şəhərinə, dənizə, çayınadək apardım. İyirmi üç şəhər dağıtdı (və) Usın-Bundatı yurdunda qalib

- yaşadılar. Tabğaç xanlığı düşmənimiz idi, On Ox xanlığı düşmənimiz idi,
- (20) güclü Qırğız xanlığı əsas düşmənimiz oldu. O üç xan məsləhətləşib demişlər: Altun meşəli dağı üstündə vuruşaq. Beləyə sözləşiblər: şərqdə türk xanlığı üzərinə hücumla keçək. Demişlər: əgər ora qoşun çəkməsək, hər necə olsa o bizi (məğlub edəcək);
- (21) (onların) xanı igid, məsləhətçiləri ağıllıdır. Onlar demişlər: hər necə olsa, (o bizi) məhv edəcək; üçümüz birgə vuruşaq, qoşun çəkək, onları məhv edək. Türkəş xanı belə demişdir; mənim xalqım oradadır. (O) demişdir:
- (22) türk xalqı (içərisində) ara qarışıb; (O) demişdir: oğuz (qəbilələri) də parçalanıblar. O sözləri eşitdikdə gecə də yuxum gəlmədi, rahatlıq tapmadım. O zaman düşündüm...
- (23) ... qoşun çəkək, -dedim. Kögmənə (gedən) yolun bir olduğunu, onun da buzla örtüldüyünü eşitdikdə, dedim: bu yol ilə getmək yaramaz... bələdçi tələb etdim, çöldə yaşayan az (qəbiləsindən) adam tapdım.
- (24) Az torpağı öz doğma yurdum, onu bil... olmuş (orada) bir yol dayanacağı var, əgər Anı (çayı) boyunca gedilsə, gecələmə (yerinədək) bir at yolu (məsafəsi) qalır. Dedim: o yol ilə gedilsə, bu mümkündür. Fikirləşdim: xanımdan
- (25) xahiş etdim, atlanın, -dedim, qoşun çəkdim. Ak-Tərməli keçərək dayanmağı tapşırıdım. At üzərinə oturmağı əmr edərək, qarı yarıb (yol açdım), atı yedəkləyərək, piyada, ağagdan tutaraq yuxarı (dağa) qalxmağı əmr etdim; qabaqdakı döyüşçülər
- (26) (qarı) tapdayıb meşəli zirvəni aşdıq. Çətinliklə Aşağı endik, on gecəyə uçurumdan yan keçərək (dağın ətəyinə) çatdıq. Bələdçi yolu azdı, başı kəsildi. Xan kədərləndi (və) dedi: bacardıqca tez keçib gedin.

- (27) Anı çayı boyunca gedək. O çay axarı boyunca getdik. (Döyüşçüləri) saymaq üçün (atdan) endirildik, atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də çapıb getdik, yuxuda ikən Qırğız (elinə) basqın etdik.
- (28) ...süngü ilə (yol) açdıq, xanları qoşunları topladılar. Vuruşduq, süngüləşdik, xanları öldürdük. Qırğız xalqı (bizə) tabe oldu, itaət etdi. Biz qalib gəldik. Kögmən meşəli dağını yan keçib gəldik.
- (29) Qırğız (elindən) qayıtdıq. Türkəş xanlığından müşahidəçi gəldi. (Onun) sözləri belə idi: şərqdən xanın üzərinə qoşun çəkək, -demiş, biz qoşun çəkməsək o bizə (qalib gələcək); onun xanı igid, məsləhətçisi ağıllıdır. O demişdir: hər necə olursa olsun
- (30) o bizi məhv edəcək. Dedi (ki), Türkəş xanı hücumla keçmişdir, On Ox xalqı bütünlüklə hücumla keçmişdir: deyir (ki), (onların arasında) Tabğaç döyüşçüləri də var. Xanım bu sözləri eşidib dedi (ki), mən evə baş çəkmək istəyirəm.
- (31) Dedi: qadınım ölmüşdür, onu dəfn etmək istəyirəm. Dedi (ki), siz qoşunla gedin. Altun meşəli dağında dayanın. Dedi (ki), qoşun başçısı qoy İnəl Kağan və Tarduş şadı getsin. Mənə-bilici Tonyukuka dedi:
- (32) bu qoşunu apar, -dedi. Mən sənə nə deyim, cəzanı ürəyin istədiyini kim ver, -dedi. Kim gələrsə, igid döyüşçülərin sayı artar, gəlməzlərsə, məlumat toplayıb gözlə, -dedi. Altun meşəli dağında dayandıq.
- (33) Üç kəşfiyyətçi gəldi, (gətirdikləri) məlumatlar eyni idi. (Kəşfiyyətçilər dedilər): (onların) xanı qoşun ilə hərbi yürüş etdi. On Ox döyüşçüləri bütünlüklə hücumla keçdi. Demişlər: Yarış çölündə toplaşaq. O xəbəri eşidib, o sözləri xana yetirdim. Nə etmək? (cavab) sözü
- (34) gəldi: deyildi ki kimi oturun, tələsməyin, yaxşı qaraul qoyun, (O) demişdir: (Ordunu) məğlub olmağa imkan

- vermə. Böğü xan mənə belə demişdir. Apa-tarkana xəbər göndərmişdir: Bilici Tonyukuk ağıllıdır, uzaqgörəndir.
- (35) (Əgər o desə) (ki), qoşun çəkək... razi olmayın. O sözləri eşidib, qoşun çəkdim. Yolsuz Altun meşəli dağını keçdim, İrtış çayını körpü olmadan keçdik, gecə-gündüz yol getdik. Dan yeri qızaranda Bolçuya çatdıq.
- (36) (Düşməndən) dil gətirdilər, sözləri belə idi: Yarış çölündə yüz min döyüşçü toplaşib. Bəylər o sözləri eşidib (dedilər):
- (37) Hamımız qayıdaq. Təmiz xəcalət (məğlubiyyətdən) yaxşıdır. Mən belə deyirəm – mən bilici Tonyukuk: Biz Altun meşəli dağını keçib gəldik, İrtış çayını
- (38) keçib gəldik. Dedilər (ki, bu yolu) keçib gələn igiddir. (Düşməni bunu) duymadı. Tanrı, Umay, müqəddəs Vətən bizə qələbə bəxş etdilər. Biz nə üçün də qaçmalıyıq.
- (39) Nə üçün onlar çoxdur, biz azıq, -deyə qorxmalıyıq. Nə üçün məğlub olmalıyıq. Hücuma keçək, -dedim. Hücum etdik, (düşməni) darmadağın etdik. İkinci gün (düşməni) gəldi,
- (40) od kimi qızıb gəldi. Vuruşduq. Onların iki cəbhəsi iki dəfə bizdən artıq idi. Tanrının köməyi ilə (düşməni) çoxdur deyə
- (41) biz qorxmadıq, vuruşduq. Tarduş şadı vuruşmada iştirak etdi. (Düşməni) darmadağın etdik, xanlarını tutduq, yabuqları, şadları
- (42) orada öldü, əllyə qədər döyüşçünü (Əsir) aldıq. O vaxt gecə ikən bütün (ətraf) xalqların yanına (elçi) göndərdik. On Ok bəyləri, xalqı o sözləri eşidərək hamısı
- (43) gəldi, baş endirdi. Gələn bəyləri, xalqı toplayarkən azacıq xalq qaçıb getmişdi. On Ok (xalqının) qoşununu döyüşə göndərdim,
- (44) Biz yenə vuruşduq, onları qovduq. İnci çayını keçərək Tinəsi oğlunun yaşayış yeri (olan) Bənligök dağını...

- (45) Dəmir Qapıyadək çatdıq, (onları) oradan geri dönməyə məcbur etdik. İnel xana... (ərəbləri, toxarları...)
- (46) o zaman başda Suk olmaqla çoxlu Soqda xalqı gəldi. O günlər türk xalqı Dəmir Qapıya (çatdı).
- (47) Tinəsi oğlunun yaşayış yeri (olan) dağa çatdı. (Orada) hökmdar yox idi. Mən bilici Tonyukuk (döyüşçülərlə) o yerədək yetdiyim üçün
- (48) (Mənə) qədərsiz hədiyyələr: Sarı qızıl, ağ gümüş, qız, qadın, qiymətli (at) çulları gətirdilər. İltəris xan bilikli yoldaşları olduğuna görə,
- (49) igid olduğu üçün on yeddi dəfə Tabğaç eli üzərinə yürüş etdi. Yeddi dəfə kidanlarla vuruşdu, beş dəfə oğuzlarla vuruşdu. O zaman mən məsləhətçi
- (50) (olmaqla) həm də ordunu idarə edən mən idim axı. İltəris xana... Türk Böğü xana, türk Bilgə xana...
- (51) Kapağan xan... gecə yatmadan,
- (52) gündüz dincəlmədən qızıl qanımı tökdüm, qara tərimi axıtdım, işimi-gücümü (xalqa) sərf etdim, uzaq səfərlərə döyüşçüləri mən göndərdim axı
- (53) Arkuy üzərində qaraul qoydum, təslim olan düşməni gətirdim (?), xanımla (birgə) döyüşçüləri vuruşa apardım. Tanrı yarıkar oldu.
- (54) Bu türk xalqımın üzərinə (yaxşı) silahlanmış düşməni göndərməsinə imkan vermədim, hərbi geyimli atlı döyüşçülərin yürüşünə yol vermədim. İltəris xan əgər (bunları) əldə etməyə çalışmasa idi,
- (55) əgər (onun ardınca) gedərək mən özüm (bunları) əldə etməyə çalışmasa idim, nə dövlət, nə xalq olardı. O (buna) nail olduğu üçün onun ardınca gedərək özüm (buna) nail olduğum üçün
- (56) dövlət də dövlət oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qocaldım, ahıl oldum. Əgər bir yerdə xanı olan xalq (içərisində)
- (57) (kim isə) bacarıqsız olarsa, (o xalqın) başına nə bəlalər gələ bilər.

: ǰ⊙ :) * ..... ǰǰk : ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ : ǰǰ : ǰǰ : ǰǰ (8)

Sağ tərəfdəki yazı (Oa)

: ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ : * ǰ : * ǰǰǰǰ > ǰ : * ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ (1)

: ǰǰk : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ (2)

: ǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ (3)

: ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ (4)

: ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ (5)

: ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰǰ (6)

Yuxarıda üfqi yazı (Ob)

ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰǰ (1)

ǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰ (2)

ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ (3)

ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰ (4)

ǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰ (5)

ǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰ (6)

ǰǰǰǰǰ : ǰǰǰǰ (7)

Ayrıca daş üzərindəki yazı (Os)

ǰǰǰǰ : ǰǰǰǰǰ

Transkripsiyası

- (1) Açümüz apamız Bumın kağan tört bulunıǰ kısmıs yıǰmıs yaymıs basmıs ol kann yok boltukda kisträ el yitmis içǰınmıs kaçısämıs.....

- (2) kağanladuk kağanım içıǰını ıdmıs türk bodun öñrä küñ tok-sukıñä küñ batsıkıña täǰi bäriyä tabǰaçka yıraya yış(ka täǰi)...

- (3) alp ärin balbal kısıdı, türk bodun atı yok boltu barmıs erti, türk bodun yitmäzün tiyin yoluk ermäzün tiyin üzä täñri tär ermis.....

- (4) Kapağan Eltäris kağan eliñä kılıntım. El etmis Yabǰu oǰlı Sabra tamǰan çur Yoǰa inisi bilgä Sabra tamǰan tarkan yumǰılıǰ bes yetmis eçim atım.....

- (5) bu tabǰaçda yıraya bāǰ oǰuz ara yeti erän yaǰı bolmıs. Kañım baǰa täñrikän (te)yin anta yorımıs iǰin küçin bermis.....

- (6) Täñrikänkä isig bertıñ teyin yarılkamıs sad atıǰ anta bermis, boltukda tokuz oǰuz bāǰ yaǰı ermis bedük ermis täñrikän yorı(mıs)

- (7) Yabız bat biz, azıǰ üküsiǰ körtiǰ irti, sülätim ter ermis, amtı bāǰlärimä ter ermis, bir az biz teyin kop(kmıs).....

- (8) kañım sad ança ötünmıs täñrikän almazun teyin..... (bo)dun anta bermäziñä tasulmıs (Radlov: taşıkımıs?).

Sağ tərəfdəki yazı (Oa)

- (1) Kamuk balıka täǰdim kunladım altım, süsi kälti karasın yıǰdım bāǰi kaçdı.....gärti, tabǰaç bodun .....tokıdım yıǰdım basdım yaydım.....buzkunça.
- (2) kälir ertimiz ekin ara yaǰı bolmıs täǰmäçimän teyin, sakıntım teñri bilgä kaǰanka sakınu esig küçig

bersägim bar ermis erinç. Tägdükün üçün.....

(y)ıǵdım ebkâ tägdüküm uruş, kılıp,

- (3) tägip inimä oǵlıma ança ötlädim kalyurup Eltaräs kaǵanta adırılmaduk yanılmaduk täñri bilgä kaǵanta adırılmaduk yanılmaduk täñri bilgä kaǵanta adırılmalım azmalım, tiyin, ança ötlädim kâri barıǵma bardı bilgä kaǵanıñ-bodunı bardı ölügin atka esig küçig berti.
- (4) Üzä täñri kann lüi yılka yetinç ay küçlüg alp kaǵanımda adırılı bardınız bilgä Taçam yoǵıñ alup aǵıñın kazǵantım (su)b yer täñri üt..... (tabǵa)ç kirür erti.

Yuxarıda şaquli yazı (Ob)

- (1) Taçamka bitig taşıǵ
(2) .....(kıl)dim bänigü
(3) (kaǵanı)m Taçam
(4) bilgä Taçam lü
(5) yılka bilgä
(6) tülügär ädgü ka(n)
(7) Taçam ölti.

Ayrıca daş üzərində yazı (Oc)

Sabra tarkan balbalı.

Tərcüməsi

- (1) Əcdadımız Bumın xan (dünyanın) dörd tərəfini qısnamış, yıxmış, (onlara) qalib gəlmiş, əzmiş. O xan yox olduqdan sonra el(imiz) məhv olmuş, dağılmış, qaçmış.....

(2) Xanlıq edən xanını qovmuş, türk xalqı irəliyə – şərqə, sonra qərbədək, cənuba Tabǵaça tərəf, şimala (sola) yış(a dək).....

(3) igid döyüşçü(lərinə) balbal qoydurmuş, türk xalqının adı yox olmağa doğru getmiş. Türk xalqı yox olmasın deyə, (xalq) qurban getməsin deyə yuxarıda tanrı (belə) demiş.....

(4) Kapağan, Eltaris xanın elində dünyaya gəldim. El yaranmış, Yabǵu oǵlu Sabra Tamǵanu çur Yoǵa ilə Sabra tamǵan tarkanın ümumiyyətlə altmış beş atababam.....

(5) bu tabǵaçdan şimalda oğuz bəyləri arasında yeddi kişi (başçı) düşmən olmuş. Başqa hissəsi atamı ilahi bağa tərhan hesab edib ona yaxın gəlmiş, iş-gücünü (ona) sərf etmiş.....

(6) tanrı (kölgəsi) iş-güc verdiyinə görə (o) xeyirxahlıq etmiş, o zaman (sənə) şad rütbəsi vermiş, ondan sonra doqquz oğuz bəyləri düşmən olmuş; böyümüş, tanrılıq etmiş.....

(7) Biz yava, yaramaz olduq, az olanları çox gördük. Demiş: indi qoşun çəkdim; bəylərimə demiş: biz azlıq deyə qorxmış.....şad atam beləcə düşünmüş: tanrı kimi (atamı) Əsir almazlar.....xalq o zaman onu (əsir olmağa) qoymamaq üçün ayağa qalxmış.

Sağ tərəfdəki yazı (Oa)

- (1) Çox şəhərlərə hücum etdim, yürüş etdim, fəth etdim, ordusu gəldi, əhalisini yıǵdım, bəyləri qaçdı.....gərti, tabǵaç xalqı.....qalib gəldim, yıxdım, əzdim, qələbə çaldım.....məğlub edincəyədək
- (2) gəlməli olduq, iki bəy arasında düşmənlik baş vermiş. Fikirləşdim ki, mən (bu münəqişədə) iştirak etməyə-

- (13) : ቆሳ : ጋዥ : ገሮሃ : ደግሞ : ደግሞ : ሆኖ : ገጥሞ : ገጥሞ : ገጥሞ
- (14) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ
- (15) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ

Xb

- (9) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ
- (10) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ
- (11) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ
- (12) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ
- (13) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ
- (14) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ

- (15) : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ

X I

- : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ

X II

- : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ : ደግሞ

Xc

- ... ገጥሞ ... (1)
- ... (ገጥሞ) : ደግሞ : ገጥሞ (2)
- ... (ገጥሞ) : ገጥሞ : ደግሞ (3)
- ... ገጥሞ : ገጥሞ : ደግሞ (4)
- ... ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ (5)
- ... (ገጥሞ) : ደግሞ : ገጥሞ (6)
- ... ገጥሞ : ደግሞ : ገጥሞ (7)

Transkripsiyası

- (1) Tānri tæg tānri yaratmış türk bilg(ä) kağan sabım. Kañım türk bilgä...nta amtı(a)...tıısı är, tokuz oğuz yidinikär, külig bägläri bodunı... (tü)rk tä(ñ)ri...
- (2) Üzä kağan olurtım, olurtukma öltäçiçä sakınığma türk bäglär bod(ın) ögirip sebinip toktamıs közi yögärü körti. Bödkä özüm olurıp bunça ağır törüg tört bulluñdaki (bodunğa it)dim. Üzä kök tānri
- (24) yeti yägirmi yaşıma Tañut tapa sülädim, tañut bodunıñ buzdım, oğlın yotuzın, yılmısın, barımın anta altım. Säkiz yägirmi yaşıma Altı Çub Soğdak
- (25) tapa sülädim, bodunıñ anta buzdım. Tab(ğaç) On tutuk bes tümän sü kälti. Iduk başda Sönüşdim. Ol süg anta yokkışdım. Yägirmi yaşıma basmıl ıdıkut oğuşım bodun erti. Arkış idmaz teyin sülädim k...t içgärtim, kal(ın)...ebrü kälürtim. Eki otuz yaşıma Tabğaç
- (26) tapa sülädim. Çaçä säñün säkiz tümän (bir)lä sönüşdim, süsin anta ölürtim. Altı otuz yaşıma çik bodun kırkız birlä yağı boltı. Käm keçä Çik tapa sülädim. Örpäntä Sönüşdim, süsin sançdım. Az (b)o-(dunıñ altı) m...içgirtim. Yeti o(tuz yaşı)mA kırkız tapa sülädim, sünüg batımı
- (27) karığ sökpän, Kögmän yışığ toğ(a yor)ıp kırkız bodunıñ uda basdım. Kağanın birlä Suña yışda Sönüşdim, kağanın ölürtim, ilin anta altım. Ol yıka türgis tapa Altun yışığ Aşa Ertis ügüzig keçä yorı(dim. Türgis bodunıñ) uda basdım, türgis kağan süsi otçä borça kälti.
- (28) Bolçuda sönüşdimiz. Kağanın, yab(ğ)usın, şadın anta ölürtim, ilin anta altım. Otuz yaşıma Besäbalık tapa

sülädim, altı yolu sönüşdim... (s)üsin kop ölürtim. (Bes-balı)k içräki nä kişi? atın... (tägdü)k yok (üçü)n kisi balık(da maña) ukğalı kälti. Bes-balık anı üçün ozdı. Otuz artukı

- (29) bir yaşıma karluk bodun, bunsız (er)ür barur erikli yağı boltı. Tamağ Iduk başda sünüşdim, karluk bodunıñ ölürtim, anta altım... (yaş)ıma karluk büd (və ya düd) karluk bodun tir... (sançtı)m, ö(lürtim), t(oukz) (oğ)uz mäniñ bodunım erti. Tānri yer bulğakın üçün ödiñ (?)...
- (30) küni tägdük üçün yağı boltı. Bir yıka tört yolu sünüşdim. Än ilki Toğıabalıkda sönüşdim. Toğla ügüzig yüzti (yüziti?) keçip süsi... Ekinti Antarğuda sönüşdim, süsin sançdım (ilin altım) üçinç (Çuş basında) sönüşdim. Türk bodun adak kamaştı, yablak
- (31) boltaçı erti. Oza yaña käligmä süsin ağıl(t)ım. Üküş öltäçi anta tirilti. Anta Toñra yılpağutı bir uguñı Toña tigin yoğ (ı nta) egärä tokı dı m. Törtinç, Ezgänti Kadazda (və ya Kadan, Kadın) sönüşdim, süsin anta sançdım, yabritdım...
...barm... (kırk yaşı)ma. Mağı Kurğan kışladukda yut boltı. Yazıña
- (32) Oğuz tapa sülädim. İlki sü taşıkmiş erti, ekin ebdä erti. Üç-oğuz süsi: basa kälti, yadağ(ı) yabız boltı, tip alğalı kälti. Sınar süsi ebig, barkığ yulğalı bardı, sınar süsi sönüşgäli kälti, bir az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz...t yağ... küç birtük üçün, anta sançdım,
- (33) yandım. Tānri yarlıkaduk üçün män kazğantık üçün türk bodun kazğanmıs erinç. Män iniligü bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun ötäçi erti, yok boltaçı erti. (Türk) bäglär (bodun ança) sakınım!

Ança bilin! Oğuz bo(dun)...d... ıdmayın tiyin sülädim

- (34) ebin, barkın buzdım. Oğuz tokuzätatar birlä tirilip kälti. Ağuda iki uluğ söñüş söñüşdim. Süsin buzdım, elin anta altım. Ança kazğanıp... täñri yarılıkaduk üçün özim otuz artukı üç (yaşıma(UK erti. Ödsäg ölüläg küç
- (35) igidmis kA(ğanı ya)ñıltı. Üzä täñri iduk yeräsub (asra) kağan kutı taplamadı (və ya tapıklamadı) erinç, tokuz oğuz bodun yerinäsubın ıdıp Tabğaçğaru bardı. Tabğaç... bodun... yerdä kälti. Igidäyin... (sa)kınıp bodun)ıg
- (36) yazıklat... biriyä tabğaçda atäküsi yok boltı. Bu yirdä maña kur boltı. Män özim kağan olurtukım üçün türk bodunıg...kırmadım, ilig, törüg yağädi kazğantım...ıd...tirilip, y...
- (37) (anta) söñüşdim, süsin sançdım. İçidmä içikdi, bodun boltı, ölügmä ölti. Sälänä kodı yorıpan kapağın kısıdılata ebin, barkın anta buzdım... yıška ağdı. Uyğur eltäbär yüzçä ärin (ilgärü täzip bardı)
- (38) ...(tür)k bodun a çerti, ol yılıkğ alıp igittim. Otuz artukı tört yaşıma oğuz täzip Tabğaçğa kirti. Ökünip sülädim, sukın... (oğ)lın, yotuzın anta altım, eki eltäbärlig bodun...
- (39) ...tatabı bodun tabğaç kağanka körti. Yalabaçı, ädgü sabı öttügi kälmez tiyin yayın sülädim. Bodunıg anta buzdım. Yılk(ısın...b...) süsi tirilip kälti, Kadurkan yışda kon...
- (40) ...ğakına yerinärü-subınaru kontı. Biriyä karluk bodun tapa sülätip tudun yamtarıg ıt(t)ım. (Bardı... İltäbär) yok bolmıs, inisi bir kurğ...

- (41) ...arkışı kälmedi (və ya yälmedi), anı anıtayın tip, sülädim. Korğu eki kağanım kälti tip, ög(di)... kA at birtim, kiçig atlıg...
- (1) Tabğaç atlıg süsi bir tümän artukı yeti bıñ süg ilki kün ölürtim. Yadağ süsin ekinti kün (kop ölürtim), tirilip bardı
- (2) ...yolu sülädim. Otuz artukı säkiz yaşıma kışm kıtan tapa sülädim, (otuz artukı tokuz ya)şıma tatabı tapa sü(lädim)... .
- (3) män... ölürtim, oğlın, yotaz(ın, yıl)kısın, barımın... rä küñçu... kı
- (4) bu... yotazın yok kıltım...
- (5) yor
- (6) söñ(üşdim)... üçün...
- (7) bertim (birtim), alp ärin ölürip balbal kılı birtim. Elig yaşıma tatabı bodun kıtañda adakıg...k... (Tü)ñkär tağka...
- (8) Kuğ säñün başadu tört tümän sü kälti. (Tün) kār tağda tägip tokıdım, üç tümän süg (ölür)tim bi(r) (tümän)...rsär... üktim, tatabı...
- (9) ö(lü)rti, uluğ oğlım ağrip yok bolça; Kuğ säñünig balbal tikä birtim. Män tokuz yağirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım, il tutdım, otuz artukı bir...
- (10) türkimä bodunıma yağın ança kazğanu birtim. Bunça kazğanıp kanım kağan ıt yıl, onıñ ay, altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim. Bukağ tutuk...
- (11) maña Lisün Tay säñün başadu biş yüz äpän kälti. Kokılık u...altun kümiş kāraksiz kälürti, yoğ (Tomsen: yuğ), yıparıg kälürip tikä birti. Çıntan ıgac kälürip öz yaraş...

- (12) bunça bodun saçın, kulkakın yana(kın b) içdi, ädgü özläk atın, kara kisin, kök täyiñin sansız kälürüp kop kot(t)ı.
- (13) Täñri täg täñri yaratmış türk bilgä... sabım: kanım türk bilgä kağan olurtukınta türk amtı bağlär... käsrä tarduş bağlär. Kulçur başlayu; ulayu şadapıt bağlär, öñrä töläs bağlär, apa tarkan...
- (14) Başlayu ulayu şadapıt bağlär(i bo...) Taman Tarkan, Toñukuk Boyla bağa Tarkan ulayu buyuruk... iç buyrukı bağ Kül İrkin başlayu ulayu buyruk bunça amtı bağlär kañım kağanıka ertänü...
- (15) Ertänü erti mağ... türk bağlärin bodunun ertänü ätimağ itdi. Ögdı... kañım kağan... (ağır taşığ) yoğın(mı)ş türk bağlär bodunı... yar...irti. Özimä bunça.

Xv

- (8) (Kanım)
- (9) Kağan eçim kağan olurtukınta tört bulluñdaki bodunığ bunça (itmis)... täñri yarılkaduk üçün özim olurtukıma tört bulluñdaki bodunığ itdim, yaratdım i... kılıtım. Män türgäs kağanıka (kızım(m))... ertänü uluğ törün alı birtim. Tür(gäs kağanıñ)
- (10) Kızım ertänü uluğ törün oğluma alı bertim... ertänü uluğ törün alı bertim y...er(t)ürtüm. Tür... baz... ertänü uluğ törün alı bertim y...er(l)ürtüm. Tür... baz... başlığığ yöküntünim, tizligig sökürtim. Üzä täñri, as(ra) yer yarılkaduk üçün
- (11) Közin körmäduk, kulkakın esidmäduk bodunımın ilgärü kün toğı(sıkıña)... bärğärü (tabğaç)ka kurığaru... (kün batısıkıña, yıırğaru tün... altunın

(örün kümüşin, kır ğağlığ kutayın ekınlıg isigtin, özläk atın, adğırın, kara kisin

- (12) kök teyiñin türkimä, bodunıma kazğanu birtim, iti birtim... buñsız kılıtım (üzä täñri) erklıg... az bodun... nça (t)üman. oğlı...yal(?) män...ün... (bağl)äriğ bu...
- (13) yämä igidiñ! Emgätmän! Türk bağlär, türk bodunım... birtim amtıka taşığ... kazğanmış ağınim (tür)k bo(dun)... i bu kağanında bu bağlärig dä yerindä-subında adrılmasar türk bodun
- (14) özün ädgü körtäçisän, ebiñä kirtäçisän, buñsız boltaçısan... kisrä tabğaç kağanta bädizçig kop kälürtim... mäniñ sabumın sımadı... içräki bädizçig at(t)ı, añar adınığ taşığ barkığ yaratdım. İçin, taşın adınçığ bädiz (urtım...taş tokıdım, köñühäki sabımın
- (15) on-ok oğlıña, latıña tägi bunı körü biliñ! Bänü taş tokıttım... yertä... tokıttım, bitidim, bu... taş barkın...

XI

(bilgä) kağan b(itigin) Yollığ tigin bitidim, bunça barkığ, bädizig, uzığ (türk) bilgä kağan atısı Yollığ tigin män ay artukı tört kün olurıp bitidim, bädiztim y...

XII

...önüg yoğ(ğa)ru sü yorıp tünliäkünli yiti ödüşkä subsız keçdim, Çorakka tägip Yoluğça (?) Bäs kächänkä tägi...

- (1) ...üzä...
- (2) bilgä kağan uç(a bardı)
- (3) yay bolsar üzä täñri
- (4) köbrugasi tärçä d
- (5) tağda sıǵım tozsär...
- (6) sakınırmän... kanım kağan
- (7) taşın özüm kağan

Tərcüməsi

- (1) (Mən) tanrı tək tanrı yaratmış bilici türk xanı, sözlərim (budur): atam bilici türk...nda indi...tıtı ona sədaqətli doqquz oğuz kişiləri, onun məşhur bəyləri və onun xalqı...türk tanrı....
- (2) üzərində xan oldum; xan olanda öləcəklərindən kədər-lənən türk bəyləri, xalqı şən-lənib, sakit gözləri ilə yuxarı baxdılar. Özüm taxt (üzərində) oturub dörd tərəfi əhatə edən güclü dövlət yaratdım. Yuxarıda mavi göy
- (24) On yeddi yaşımda tanqutlar tərəfə qoşun çəkdim, tanqut xanını yendim, oğlanlarını, qızlarını, ilxıalarını, var-dövdətlərini orada aldım. On səkkiz yaşım olanda Altı Çub soğdak
- (25) tərəfə qoşun çəkdim, xalqını orada məğlub etdim. Tabğaç On tutuk əlli min qoşunla gəldi. İduk Başda vuruşduq. O qoşunu orada məhv etdim. İyirmi yaşım olanda basmil xalqının mənim nəslimdən olan İdik-Kut üzərinə yürüş etdim; (hədiyyə yüklənmiş) karvan göndərmədiyinə görə qoşun çəkdim, k.....t. tabe etdim, çoxlu.... Evə daşıtdırdım. İyirmi iki yaşım olanda Tabğaç
- (26) tərəfə qoşun çəkdim, Çaça Səntünün səksən min nəfərlik qoşunu ilə vuruşdum, ordusunu orada məhv etdim. İyirmi

altı yaşım olanda çik xalqı qırğızlarla birgə (məna) düşmən oldular. Kəm çayını keçərək çiklər tərəfə qoşun çəkdim. Örpəndə vuruşdum, ordusunu nizadən keçirdim. Az (xalqını aldı)m, ... tabe etdim. İyirmi yeddi yaşım olanda qırğızlar tərəfə qoşun çəkdim,

- (27) süngü dərinlikdə qarı yararaq Kögmən meşəli dağını aşib keçdim, qırğız xalqını yuxuda ikən basıb əzdim. Xanla birlikdə Suna meşəli dağında vuruşdum, xanlarını öldürdüm, elini orada aldım. O ildə İrtiş çayını keçərək Altun meşəli dağını keçib türkəşər tərəfə yürüş etdim. (Türkəş xalqını) yuxuda ikən basıb özdim. Türkəş xanının ordusu od kimi, tufan kimi gəldi.
- (28) Bolçuda vuruşduq. Xanlarını, yabğularını, şadlarını orada öldürdüm, el-obalarını orada aldım. Otuz yaşım olanda Bes-Balıq tərəfə qoşun çəkdim, altı dəfə vuruşdum..., qoşunlarını bütünlükdə qırdım. Bes-Balıq mərkəzində nə (qədər) adam... müqavimət göstərmədiklərinə görə şəhərdəki adamlar itaət (etmək) üçün gəldilər, ona görə Bes-Balıq (dağılmaqdan) xilas oldu. Otuz
- (29) bir yaşım olanda qarluq xalqı azad-köçəriliklə məşğul olduqları vaxt (bizə) düşmən oldular. Tamağ İduk başında vuruşdum, qarluq xalqını məhv etdim, orada aldım... yaşım olanda qarluq xalqı deyir... süngüdən keçirdim, məhv etdim; doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi. Göy, yer bir-birinə qarışdığından vaxtında (?)...
- (30) paxilliq etdiyinə görə (məna) düşmən oldu. Bir ildə dörd dəfə vuruşdum. Ən ilki Toğu-Balıqda vuruşdum. Toğla çayını üzüb keçərək qoşunu... İkinci dəfə Antarguda vuruşdum, qoşunlarını süngüdən keçirdim, (elini aldım) üçüncü dəfə (Çuş başında) vuruşdum. Türk xalqının ayağı gücdən düşdü, pis
- (31) vəziyyətə qalmaq qorxusu ilə qarışdı. Bizi yan keçən, qələbə çalmağı arzu edən düşməni qovdum. Orada məhv olmağa yaxın olanların hamısını həyata qaytardım. O

zaman Tonranın dəfnində mən Tonqıra Yılpağının bir nəslindən (olan) Tona tiqini mühasirəyə alıb qalib gəldim. Dördüncü dəfə Özkənti Kadazda vuruşdum, qoşununu o zaman süngüdən keçirdim, məhv etdim... var-dövlət (qırx yaşı)m olanda Mağı Kurğanda qışladıqda heyvanlar qırıldı. Yazda

- (32) Oğuz tərəfə qoşun çəkdim. Bir qoşun hücuma çıxmış, ikinci qoşun (hissəsi) evdə qalmışdı. Üç oğuz qoşunu bizi atsız, zəif bilib məğlub etmək üçün basıb gəldi. Onların ordusunun bir hissəsi bizim evimizin talamaq üçün, başqa qoşun (hissəsi) bizimlə vuruşmaq üçün gəldi; biz az idik, zəif idik. Oğuzlar yağ...güc verdiyinə görə orada (onları) süngüdən keçirdim,
- (33) Tanrı kömək etdiyi üçün, mən (özüm) çalışdığıma görə türk xalqı (istədiyinə) nail oldu. Mənim başçılığımla əgər var qüvvə ilə (çalışıb bunu) əldə etməsəydik, türk xalqı öləcəkdi, yox olajaqdı. (Türk) bəyləri, (xalqı), bu haqda (beləcə) fikirləşin. Eləjə bilin. Oğuz xa(lıqı)...(onlara) göndərməyəcəm deyə qoşun çəkdim,
- (34) evini, tikililərini dağıtdım. Oğuz xalqı doqquz-tatarlarla birgə toplanıb gəldilər. Ağuda iki böyük döyüşümüz oldu. Ordularını dağıtdım, el-obalarını o zaman aldım. Eləcə əldə edib..., tanrı kömək olduğu üçün özüm otuz üç yaşında (xan oldum). Müvəqqəti güjlənmiş,
- (35) ucaldılmış xanları yanıldı. (Nə) yuxarıda tanrı, (nə) müqəddəs vətən xanın qüvvəsi qarşısında baş endirmədilər, doqquz oğuz xalqı (öz) vətəni atıb Tabğaç (elinə) qoşuldu. Tabğaç xalq yerdə yüksəldi. Yüksəldək deyə... fikirləşib, xalqı
- (36) günah işlətməyə sövq etdim, cənubda adı-şöhrəti yox oldu. Belə bir şəraitdə qabiliyyət sahibi oldum. Mən özüm xanlıq (taxtında) oturduğum üçün türk xalqını...etmədim, eli, dövləti əldə etdim, ...id toplaşib: y...

- (37) (orada) vuruşdum, ordusunu süngüdən keçirdim. Asılı olanlar tabe oldular, dülənler öldülər, xalq yarandı. Selənə çayının axarı boyunca qoşun çəkib, gözətçilərini tutaraq evlərini, tikililərini orada dağıtdım... (qaçıb şərqə tərəf getdi).
- (38) (türk) xalqı ac idi, o ilxını alıb (onu) yüksəltdim. Otuz dörd yaşım olanda oğuzlar qaçıb tabğaç (əlinə) tabe oldular. Götür-qoy edib qoşun çəkdim, (onların) oğlanlarını, qadınlarını o zaman Əsir aldım, iki eltəbər xalqı.
- (39) ...tatabı xalqı Tabğaç xanlığına tabe oldu. Elçisi, ya xoş sözü, müraciəti eşidilmədiyinə görə yayda qoşun çəkdim. Xalqını o zaman dağıtdım, ilx(ısmı...p...), qoşunu yığılıb gəldi, Kadırkan meşəli dağında, qoyun...
- (40) yurdlarına (yaxın yerdə) məskən saldı. Cənubda qarluq xalqı tərəfə qoşun çəkib, Tudun Yamtarı göndərdim. (Getdi...İltəbər) yox olmuş, kiçik qardaşı bir kurğ (?)
- (41) ...karvanı gəlmədi, ona başa salım deyə qoşun yeritdim. Qorxub iki-üç döyüşçü ilə qaçıb getdi. Qara jamaat xanım gəldi deyib (onu) alqışladı... nə at verdim, kiçik athı dəstəsini...

Xa

- (1) Birinci gün Tabğaç elinin on yeddi min (nəfərlik) athı qoşununu məhv etdim. İkinci gün (çox qırdım)... toplaşib getdilər...
- (2) dəfə qoşun çəkdim. Otuz səkkiz yaşım olanda qışda kidanlar tərəfə qoşun çəkdim, (otuz doqquz) yaşım olanda yazda tatabılar tərəfə qoşun çəkdim...
- (3) mən...ölmürdüm, oğlanlarını, qadınlarını, qızlarını, ilxılarını, var-dövlətlərini...-rə xan qızl...et...
- (4) bu...qadınlarını məhv etdim.....
- (5) get...
- (6) vur(uşdum)...üçün...

- (7) verdim, igid döyüşçülərini öldürüb (qəbirləri üstündə) balbal qoyurdum. Əlli yaşım olanda atatbı xalqı Kidanda ayaqlarını...k (Tu)nkər dağa....
- (8) Başda Kuğ sənün olmaqla qırx min qoşun gəldi. (Tün)kər dağda hücum edib qələbə qazandım, otuz min döyüşçü (öldür)düm, bi(r) (min)...rsə ükdüm(?), tatabı...
- (9) Öldürdü. Böyük oğlum xəstələnib öldükdə ona Kuğ sənün (simalı) balbal qoydurdum. Mən on doqquz il şadlıq (taxtında) oturdum. On doqquz il xanlıq (taxtında) oturdum, eli qoruyub saxladım. Otuz bir...
- (10) türk xalqım üçün bu qədər yaxşılıqlar etdim. Xan atam bu qədər işlər yerinə yetirib it ilinin onuncu ayının iyirmi altısında vəfat etdi. Donuz ilinin beşinci ayının iyirmi yeddisində (onu) dəfn etdirdim. Bukağ tutuq...
- (11) Lisün Tay sənün başda olmaqla beş yüz döyüşçü gəldi. Qoxulu u... qədərsiz qızıl, gümüş gətirdi, dəfn şamları gətirib qoydular. Səndəl ağajı gətirib öz yaraş (?)...
- (12) bu qədər xalq saçını, qulağını, yanağını kəsib-parçaladı, qədərsiz minik atları, qara qunduz, göy dələ (xəzləri) gətirib mərhuma qurban verdilər.
- (13) Tanrı tək tanrı yaratmış bilici türk... sözü (budur): bilici xan atam (taxtda) oturduğu dövrdə, indiki türk bəyləri, ...sonra tarduş bəyləri, Küli-çorum başçılığı ilə; arxada gələn şad-apıt bəyləri, irəlində-şərqdə töləs bəyləri, apa tərhanlar...
- (14) Başçılığı ilə arxada gələn şad-apıt bəylər(i, budunu) Tamən Tərhan, arxada gələn buyuruqçu...iç buyuruqçu Kül İrkinin başçılığı ilə, arxada gələn buyuruqçular, indi bu qədər (toplanmış) bəylər, xan atamın şəninə
- (15) Təriflər dediniz...türk bəylərini, xalqımı şərəfə-şöhrətə çatdırdınız. Tərifləriniz...Xan atam... hörmətli baş daşına hörmət edən türk bəyləri, xalqı...yar...oldu. Özümlə bu qədər.

- (8) (Atam)
- (9) xan əmim xan olduqda dörd tərəfdə (yerləşən) bu qədər xalqı (təşkil etmiş)... tanrı ömək etdiyi üçün, özüm (xanlıq taxtında) oturduğuma (görə) dörd tərəfdəki xalqları təşkil etdim, qaydaya saldım... etdim. Mən qızımı böyük hörmətlə Türkəş (xanına) xanımlığa verdim. Tür(kəş xanının)
- (10) qızını böyük hörmətlə oğluma aldım... hörmətlə (xanımlığa) aldım... öldürdüm. Tür...stülh...baş qalldıranı baş endirməyə məجبur etdim, ayaq üstə qallxanı diz çökdürdüm. Yuxarıda tanrı, aş(ağıda) yer kömək etdikləri üçün
- (11) gözünü görməyən, qulaqları eşitməyən xalqımı irəliyə-şərqə..., sağa (yəni cənuba) Tabğaç elinə, geriyyə... (qərbə, sola-şimala... qızılını), parıldayan gümüşünü, məşhur ipəyini, çörəklik taxılını, minik atını, aygırını, qara qunduz (xəzini)
- (12) göy dələ (xəzi)ni türk xalqım üçün əldə etdim, (onları) təşkil etdim..., qədərsiz etdim. (Yuxarıda tanrı) güclü... az xalq... nəçə on min oğlu... yol(?) mən... ün (bayl) əri bu...
- (13) də yüksəldin. (Xalqa) əzab verməyin. İncitməyin. (Çünki mən xanlıq taxtında) oturdum. Ey türk bəyləri, ey türk xalqım... verdim... indiyədək daşı... əldə edilmiş hədiyyəmi (türk xa(lqı)... i bu xanlıqda bu bəyləri də vətəndən ayrılmasın; (ey) türk xalqı,
- (14) özün xoşbəxt olajaqsan, evinin sahibi olacaqsan, qəmdən-kədərdən uzaq olajaqsan... sonra tabğaç xanlığından çoxlu nəqqaş gətirdim mənəim sözlərimi təhrif etmədi... Saray nəqqaşlarını göndərdi, onun üçün xüsusi başdaşı, sərdabə düzəltmədim, içinə-bayırına xüsusi naxış (vurdurdum... dat qoydurdum. Könlümdəki sözlərimi)

(15) on-ox oğluna, tatına dək bunu görəkən, bilin. Əbədi abidə düzəltirdim... yerdə... düzəltirdim, yazdım. Bu... daş binanı...

XI

(biza) xanın y(azısını) mən – Yolluğ tiqin yazdım, bu qədər binanı, bəzəyi, bədii sözü (türük) Bilgə xanın qohumu Yolluğ tiqin mən bir ay dörd oturub yazdım, bəzədim. Y...

XII

...dəfn mərasimində gejdə-gündüz yeddi ödüşə (yəni sutkada) ordu ilə susuz (səhradan) Çorakadək keçdim, sonra Yoluğa(?) Bəs keçənədək...

Xs

- (1) ...yuxarı...
- (2) Bilgə xan öl(dü)
- (3) yay olsa, yuxarıda tanrı
- (4) körpüsü dirəklid...
- (5) dağda sığın qaçsa...
- (6) kədərlənirəm, xan atam
- (7) Onun daşını özüm xan...

Küli Çor abidəsi

- ... |#TQ: YGJ: JI3)G)NGL (1)
- : |#J>JY>LGYMB)NGLJYJYF: |#TNKCNQ: J#J#G... (2)
- ... (?)JI3)G(?)Y>L(?)GYMB... (3)
- : (?)TNTN3(?)FYQNEK: TTYH: JKNFY:)YH(IYK).... (3)
- ... (T)J>J>D: TSD ?)>YH: Y>LGYMBYJ> (4)
- : J☺: T#XTTJ... J#XQ: TKT: GY>J: TBYHM... (4)
- : JH)»>JYTNK: (?)TXQNB (5)
- : TTYN: TZY... Y>L(GYMB): L#JGTYD:)Y>JYH... (5)
- ... (?)N(?)J>J: HNYNY:)JYF (6)
- : Y>L: YNB: TKT... YTY: T#G>G: EYH>J... (6)
- ... TYE)»>JYTNK (7)
- ... H: H... HTHXT: HMLNHTJSEY(Q) (7)
- ... NY: Y>LGYMB: JCYQJYJYF: TY... T... (8)
- TKTEK: (?)JYHT: YJYD: TKTTH: ETJ: YJYJHNYTKT (9)
- : TETHDJT: Y>LGYMB: TXNY: LNY: KTK: JXNYJYJY... (10)
- NYNY (11)
- : JXBXYNYNYNYTKTK: J#J>J>J... T#J... (11)
- >DYJ>J: TETHDJT>Y>LGYMB (12)
- : HTHXT: HNY: TTYNYJYJ>J: JNYJYJ>G... (12)
- T#G>GJYJ>J(NB)NYNY

(?) ↓ ※ . ↑ 9 : ↑ Bx ... ↑ ↓ ※ ... ↓ Hh ※ : H↑ ... : H↑ J↑ ... (13)
 ... ↑ Bx ↓ ↓ D↑ H↑ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : H↑ J↑ ... (14)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (15)
 ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (16)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (17)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (18)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (19)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (20)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (21)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (22)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (23)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (24)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (25)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (26)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (27)
 : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (28)
 ... Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ : ↑ Hh ※ ... (29)

Transkripsiyası

Qərb tərəf

- (1) ... çıkan Tonyukuk at(l)lğ, bärmis...
- (2) ...tdukda yüqtürmis işbara çıkan Küli Çor bolmis. ...Küli Çor Tonyukuk...
- (3) ... (ältäris) kağan älintä karıp ädqü bçi (?) köpti (?), uluğ Küli Çor säkiz on yasap yok (bol(tı))...
- (4) ...özlüki boz at ärti kädim b... alpı ärdämi anta kükdi (?) türk bodunka...
- (5) ...ağır çoluğun yağıtukda Küli Çor... sançıp ölürip oğlın kisisin bolun (?) k1...
- (6) Bu...z... äliq tutdı yär... Küli Çor türk bodun bāqlār...
- (7) ... (b)ilqä äsin üçün alpın ärdämin... n²k...
- (8) ...ısbara bilqä Küli Çor kisi...
- (9) ...sünüs bolsar çäriq itär ärti ab ablasar r²m²lä (?) täq ärti
- (10) ...sançdı Kächında tümt sükä sünüsdi Küli Çor oplayu täqip süsin
- (11) ...Bäs balıkda tört sünüs sünüsdükdä Küli Çor oplayu täqin bulğayu
- (12) ...tabğaçka bunça sünüsip alpın ärdämin üçün kü bunça tutdı.

Şərq tərəf

- (13) ... oğlın... ın uduztuk... dıkı... düki yp (?)... dukı (?)
- (14) ... (bi)lqä Küli Çor tarduş budunığ iti ayu olurtı...

- (15) ... ktm (7)... ğ özlüki binip oplayu täqip üç äriq sançdı... süñüsdükdä Küli Çor özlüki yäqrän at binip
- (16) ... anta kärü barıp yinçü üqüzüq kaçä Tämip ka-pıǵka täzikkä täqi sü... ä kazǵandı tokuz oǵuzka yäti süñüs süñüsdükdä
- (17) ...tökdi kıtai tata(bı)... bäs süñüs süñüsdükdä Küli Çor antak bilqä äci çab äsi ärti alpı bükäsi ärti
- (18) ...Küli Çor yäti yaşıña yqr (?)... pti... lıǵ... karluk yağıtukda tzdä (?) süñüsdükdä
- (19) ... (bil)qä Küli Çor anda kisrä karlukka... (idl) (?)... binip oplayu täqin sança ıdın at opulu önti yana aǵılıp
- (20) ... sü sürti karlukıǵ kçqnt (?)... sımadı, karluk tapa... ğlı barıp znp (?) yana äbinä süñüs kiqürti karluk atlantı ança sün
- (21) (ka)rluk yäqrän ärimliq (?) alkasıp sıyu urtı karlukın... Altäbir özi kälti äsi äri äркиn oǵlı liqän çur kälti
- (22) ... süñüsip süsin sançdı älin altı oǵlın kisisin bu... kaǵanıña (?) ısbara bilqä Küli Çor...
- (23) ...rükä... ölüki ança ärmis ärinç yağıka yalıǵus oplayu täqip opulu kirip özi kısğa kărqäk boltı
- (24) ... kaǵan inisi... çur täqin (?) kälip ulayu tört täqin kälip ısbara bilqä Küli Çorıǵ yuǵlatı bädizin bädizti olurtı
- (25) ...üçün (?) bu... kazǵantı artuk yılkıǵ iqiti

Cənub tərəf

- (26) ...äki (7) täqin kälti... çurıñ oǵlı yiqän çur kälti.
- (27) ... üçün bunça budun kub rıp yoǵladı bantöz bän...
- (28) ... bilmöz biliqin biltükimin ödükimin bunça bitiq bitidim
- (29) ... buǵ...

Tərcüməsi

Qərb tərəfi

- (1) .....Çıkan Tonyukuk adı verdi.
- (2) .....dıqda yüksəltmiş, ısbara çıkan Küli Çor olmuş.....Küli Çor Tonyukuk.....
- (3) .....(İltəris) xaqan elində qocalıb yaxşı Evin (yaxşı gün)
- (4) .....cins boz at idi. Geyim b....cəsurluğu, igidliyi orada.....Türk xalqına...
- (5) .....böyük ailəsi ilə yağı olduqda Küli Çor... san-cıb, öldürüb oǵlunu, adamlarını əsir...
- (6) .....el tutdu (dövlət düzəltdi). Yer...Küli Çor türk xal-qi, bəyləri...
- (7) .....müdrilik dostu (olduğu) üçün, igidliyi (üçün) ....n k.....
- (8) .....r...l r ısbara müdrük Küli Çor adam.....
- (9) .....idi. Döyüş olsa, qoşun göndərərdi, ov ovlasa rmlə(?) tək idi.
- (10) .....sançdı. Kəçində on min qoşunla döyüşdü. Küli Çor sürətlə hücum edib qoşununu...
- (11) .....Beşbalıkda dörd döyüş döyüşdükdə Küli Çor sürətlə hücum edib pərən-pərən edərək.....

(12) .....Tabğaçə qarşı bunca döyüşüb cəsurluğu, igidliyi üçün bunca şöhrət qazandı (əldə etdi).

Şərq tərəfi

(13) .....oğlunu.... arvadını apardığı.....

(14) .....müdrək Küli Çor tarduş xalqını təşkil edərək oturdu.....

(15) .....ağ atım(?)..... cins (atı) minib sürətlə hücum edib üç döyüşçünü nizədən keçirtdi.... döyüşdükdə Küli Çor cins kəhər atı minib.....

(16) .....onda qərbə gedib İnci çayını keçərək Dəmir Qapıya taciklərə (müsəlmanlara) təki qoşun....qazandı (qalib gəldi). Doqquz oğuzlarla yeddi döyüş döyüşdükdə.....

(17) .....tökdü. Kıtay, tatabı.....beş döyüş döyüşdükdə Küli Çor beləcə müdrəklik dostu, şöhrət dostu idi, cəsuru, qəhrəmanı idi.

(18) .....Küli Çor yeddi yaşında.....idi ..... Karluklar yağı olduqda Təzədə döyüşdükdə.....

(19) .....müdrək Küli Çor ondan sonra karluklara.... minib sürətlə hücumə keçib sanjaraq qalib gəldi. At qəflətən öldü. Yenə qaldırıb.....

(20) .....qoşun apardı. Karlukları keçidlə..... sındırmadı (məğlub etmədi). Karluklara qarşı..... gedib azan (səhv edən) adamlar yenə evinə döyüş (müharibə) gətirdi. Karluklar atlandı. Elə qoşun.....

(21) .....karluk kəhər.....alkasınm budunu sındırdı. Karluklarla.....Eltəbər özü gəldi. Dostu, döyüşçüləri Erkin oğlu Yəgin Çor gəldi.

(22) .....döyüşdə vuruşub qoşununu qırdı elini aldı, oğlunu, adamlarını bu.....xaqanına işbara müdrək Küli Çor.....

(23) .....övləri o qədər imiş. Yağıya yalnız (təkcə) sürətlə hücum edib, arasına girib özü qısa (qəfil) həlak oldu.

(24) .....xaqanın kiçik qardaşı.... Çor tigin gəlib, digər dörd tigin gəldi. İşbara müdrək Küli Çoru dəfn etdi, naxışın naxışladı oturdu.

(25) ...üçün bu.....qazandı, artıq ilxı yüksəldərək.....

Cənub tərəfi

(26) gəldi.....iki tigin gəldi. (Tadığın) Çorın oğlu Yəgin Çor.....

(27) .....üçün bunca xalqı toplayıb dəfn etdi.

(28) .....bilməz biliyin bildiyini, nəsihətini bunca yazı yazdım.

(29) .....kədər.....

- 40) 4D2H7DAND47113.....A#>S : 1J4H.....FkYF
 : J3IC7Nk : F4J6E7Fk : 1J.....
 11Mk7D..YF
 .....ANF147k..... : #>4S : JH7D7D>> (41)
 : 1J4H : J4Y6 : >47k : J0 : #XINk..... #>7H>S
 JH7D : >1 : FM>J1D
 ..7A.....14S.....>Fk : F>HAY6S..... : #>7DD..... (42)
 .....FJ7F>S7F.....J1D..... : #>S>S.....FJ7H
 : #>S> : J7F7 : 14J> : J0 : #>7H>S.....H7kH
 >7F>S7S4D>1
 : #XINk : JH7D7F>S : D7kH7F7 : J4A.....F>S>S.....J0 (43)
 H7F77F>S : FkYF : F : 147F41>D..... : JH7D>7H>S
 : Fxk)7D#4D : J7HMI.....Y4S.....Fk7F7F7S
 : H>7F>..... : Fx#7F7 : Fx7k : 7D#7F7D
 #k7A : F>S1D : 4J6S : Jx7YI : JHAY6S
 : 7Y6H.....H7F>S AN.....J1D>J0 : J7F7F7E9 (45)
 : J0 : 147H>S AN.....H7E7N..... : JH7H>S7F7A.....
 : J4O7Y6H7 : J47F7F7Y4D : #>>F
 .....14)H>.....Jx7F7>S>F.....H7NkAN..... (46)
 FJ7F>AN : J7F7F7E9 : FM : D7kH7F7
 .....H7H>S4>F>.....F>S>S>S7Nk (47)
 H7E7N : JEY74H : F7E7F7>S>H
 147H>S>H7Nk147 : O>D4A.....(D>H) (48)
 : H7A : >1 : H7Nk : O>D7F7A7A7Y.....H7 : F7S : NI (49)
 #k7Y.....>S>S

Transkripsiyası

- (1) Təñridä bolmış² il ätmis bilqä kağan... tölis.....
- (2) Ötükän täqräsi äli äkin ara olurmış² subı Sälänjä ärmis anta äli.....ärmis barmış².....
- (3) su... nta kalmış²1 budun on uyğur tokuz oğuz üzä yüz yıl olurup s².....a Orkun üqüz o.....
- (4) türk kıbçak äliq yıl olurmış² türk ilinä altı otuz yaşıma..... birti anta boıla.....

- (5) yana tüşdi, tokuz oğuz budunımın tirü kobratı altım, kanım Kül bilqä kağan.....
- (6) sü yorıdı, özümin öñrä bıña başı ıtı, Käyrädä öñdin yantaçı.....
- (7) içiqirip yana yorıdım. Käyrä başınta üç Birküdä kan süsi (birlä) katılıtım, anta.....
- (8) irtim. Kara kum aşmış² Köqürdä Kömür tağda Yar üqüzdä üç tağlığ türk budun.....
- (9) Ozmış² tiqin kan bolmış² koy yılka yorıdım. İkinti süñüs (añil)ki ay altı yañıka t(okıdım)..... Ozmış² tiqiniq.....
- (10) tutdım, katunun anta altım. Türk budun anta mağaru yok boltı. Anta kisrä takığu yılka..... budun.....un tuyup.
- (11) Üç karluk yablak sakının täzä bardı, kurya on (ok(k)a kirti lağzın Tay bilqä tutukuğ
- (12) yabğu atadı, anta kisrä kanım kağan uçdı, kara budun kılınmış².....sançdı

Şarq tərəfi

- (13) tutdım.... bir ..... (anta) Bükätük(k)ä yätdim. Kiçä yaruk batur ärikli süñüsdim. Anta sançdı. Üüü kaçmış², tün tirilmis. Bükäqükdä säkiz oğuz tokuz tatar kalmaduk. İki yañıka kün toğuru süñüsdim. Kulım, küñim² budunıñ täñri
- (14) Yär ayu birti. Anta sançdı. Yazuklığ atlığ..... täñri tuta birti. Kara iqil budunıñ yok kılmadım, äbin barkın yilkısın yulmadım. Kıyım aydım, turğuru kotım: kántü budunım tidim udu kälın, tidim. Kodup bardım, kälmädi. Yiçä

- (15) İrtim. Burğuda yâtdim. Törtünç ay tokuz yañıka sünüşdim, sançdım. Yılıksın barımın kızın kuduzın kältürtim. Bisiñç ay udu kälti, säkiz oğuz tokuz tatar kalmatı kälti. Sälänjä kidin yılın kol birdin sıñar Şıp başıña täqi çäriq itdim.
- (16) Kärqün Sakışın Şıp başın yürä kälti.....
.....Sälänkä tyqi çäriq itdi. Bisiñç ay tokuz otuzka sünüşdim. Anta sançdım, Sälänjäkä sıka sançdım, yazı kiltım, üküsi Sälänjä kodı bardı. Bän Sälänjä kaçä udu yorıdım, sünüşdä tutup on är.... İtim.
- (17) Tay bilqä tutuk yablakın üçün, bir äki athğ yablakın üçün kara budunım öltiñ yâtdin, yana içik, ölmäçi yätmäçi sän, - tidim. Yiçä isiq. Yiçä isiq kü-çiq birqil, tidim äki ay kütdim, kälmedi. Säkiziniç aä bir yañıka sü yoriyin, - tidim. Tuğ taşıkır ärikli
- (18) yälmä äri kälti: yağı (kälü)r, - tidi; yağın başı yoriyu kälti. Säkiziniç ay äki yañıka Açığ = Altır költä Kasuy kätzü söñüşdim. Anta sançdım. Anta udu yorıdım. Ol ay bis yiqirmika Käyrä başı Üç – Birküdä tatar birlä katı tokıdım. Sınarı budun
- (19) içikdi, sınarı B9udun.....k)a kirti, anta yana tüsdim. Ötükän irin kışladım, yağıda boşana boşanaladım, äki oğlıma yabğu şa dat birtim, tarduş, tölis budunka birtim. Ançıp bars yıka çik tapa yorıdım, äkinti ay tört yäqirmikä Kämdä
- (20) tokıdım. Ol (yıl) ..... içikdi .....
....tokıdım, yay anta yayladım, yaka anta yakaladım bärqümin bitiqimin anta yaratıtdım. Ançın ol yıl küzün ilqärü yorıdım, tatarığ aytdım, tabışğan yıl

- (21) bisiñç ayka tük.....kA
Ötükän yış başı anta..... iniz başı anta ıduk baş kidintä. Yabaş Tokuş bältirintä (anta) yayladım, örgin anta yaratıtdım çit anta tokıtdım, bñ yıllık tümän künlük bitigimin bärqümin anta yası taşka
- (22) yaratıtdım, tokuz oğuz.....
Bäglär kälti.....
Bäglär kälti.....
yağıld(u är)miş, Öqün-Bäqıq Kara-Ğulukığ anı olurmış kırkız tapa är ıdmıs². «Siz taşıkıñ çikiq taşığırıñ, - timis. Män taşıkayın, - timis, kör bod kal, ıda
- (23) kabışalım!», - timis. Öt(ükän)... timis.....
(toku)z (yañıka) sü yorıdım..... Tutuk başın çik tapa bıña itim isi yär tapa az är itim kör tidim. Kırkız kannı Köqmän içintä.
- (24) Äb barkınta ärmis yälmäsin is yäriñärü ıdmıs² kanıña

Cənub tərəf

- (25) is(inä) är kälti karluk isiñä kälmedük tidi
..... karluk..... .....Käm (?).....
Ärtis ü(qüzüq) Arkar başı toşı anta Är-kamış altın yanta sallap kaçdım bir yäqirminç aä säkiz yäqirmikä yolukdım Bolçu üqüzdä üç karlukığ
- (26) anta tokıtdım. Anta yana tüsdim, çik budunıñ bıñım sürä kält(i)..... Siz başı çatımın yayladım yaka anta yakaladım. Çik budunka tutuk birtim ışbaraş tarkat anta ançuladım.....
.....(anta)..... är
kälti, Kazluk költä

- (27) (ta)ğda körti, yağ.....tip,
ayu kälti. Bis yäqirmikä.....Tağan
költä tirilti, bidqüçi är anta it(tım) (är käl)ti, Kara
Yotalık kächip kälipiti. Bän utru yorid(ım).....
Boltı karluk
- (28) (tapa) är ıdmıs².....timis, içrä bän
bulğayın, timis, taşdıntan kabışayın timis, basmıl
yağdıp äbimpü bardı anı içiqirmädım taşdıntan üç
karluk, üç ıduk ta(tar)..... türräs.....
Ötükäntä bän
- (29) (baş)ı anta t(okıdım) (b)isinç ay altı otuzka
sünüşdim, anta sançdım, İçüy (kächip).....
.....toğuru sançdım anta ötrü türqäs karlukıg
tabarın alıp äbin yulıp barmıs² äbimä tüsmis
- (30) y(ağı) bol..... turup
.....yärin tapa bardı. Anı ud..... uğru.....
.....säkizinç ay bän udu yorıdım, äbimin
ärsäqüntä költä kotım anta irtim.....
- (31) basmılıg (ko(lup).....nç
ay bir otuzka karlukıq.....Yoğra ya-
rışda süsin anta sançdım. Äbi on kün öñrä ürkün
barmış. Anta yana yorıp tüsdım.....
- (32) bir yäqirmi(kä).....sançdım
käntü.....budun(ıma)
kirtim. İrlüntä Talakımında yätđim aşnukı tabğaç-
daki oğuz türk t(aşık) mıs² anta katılmış, anta
bäqlär.....
- (33) gäninç süm üç.....(birti
?) tuğ.....ar bis yüz kädimliq yadağ bir äki
şaşıp kälti, küñim, kulım budunıg täñri yär anta ayu
birti anta sançdım.....

- (34) anta budun içikdi.....
Karluk tapa täzip kirti. Anta yana tüsip Orkun
Balıklıg bältirintä äl örqinin anta örqipän itidim, äl
äbin.....
- (35) bir yäqirminç my yäqirmikä Kara buluk öñdin
Sokak (və Şokak) yolu (və yulu) anta çiqıl tutuk.....
.....
- (36) Toğurğuğ kächürü.....sançdım
karluk basmıl.....tirilip.....
- (37) .....tüsdım
basmılka
- (38) apa.....tumıs²...
bilmä(z²) barça tüküp täzä
- (39) .....bän itdim bunça bitiqiq...
.....bitiq bitidim.

Qərb tərəfi

- (40) kälti .....karluk bod k(almadı).
.....Ançıp säkizinç ay üç yanıka
yor(ıdım) .....(kar)luk
tiriqi barı türqiskä käl(t)i yana tüsip
- (41) onunç ay äki yanıka bardım.....
timisi üç.....
.....
tokıdım.....tüsdım,
anta (ya)kğaru basmıl karluk yok boltı, koy yılka
- (42) .....ayladım.....
tabğaç kannı kağan.....barmıs²...
bir(kı)z säki(z urı oğlın²) tutdım.....
yana (tüsdım) .....äki budunıg alıp...

- .....Ötükən.....tokıdım anta olurup
biñä itım, kut yartağ tuğın
- (43) .....anta.....
budunıǵ.....äbimä äkinti ay altı yanıka
tüsdim, takıǵu yılka.....
(birmis).....yok kılmıs² ançıp kälti äki kızıp²
- (44) tapıǵ birti.....
barmış .....söziñä yazmayıp tidi yanılmayın,
tidi.....içikmädi.....
.....
soǵdak tabğaçka Säläjädä Bay balık yapıtı bärtim
- (45) .....(yäqirmikä) anta yana.....
.....üç tuğın²...
.....kabışım.....
bir otuzka örqin.....üç otuzka anta
sançdım Yarış Aqulıǵ ara.....
- (46) .....üç tümän.....
.....sançduk yärdä.....
sakinmis².....
äkinti ay altı yäqirmikä üç tuğlıǵ
- (47) türk bu(dunıǵ).....
.....
.....katun yiqäni Öz bilqä (bünin ?)
- (48) (küy ?).....
.....
.....biñ yont kalmıs tümän koy kalmıs²
- (49) Sübaşı bän .....(äl)täbär biñ yont,
tümän koy bän tutdım.....kälürtim.

- (1) (Mən) tanrıdan olmuş el yaratmış xaqan.....
tölis.....
- (2) Ötükən dairəsinə eli ikisinin (göylə yerin) arasında
oturmuş. Suyu (çayı) Selenqa imiş. Orada eli.....
sərbəst yaşayırmış.....
- (3) su.....orada qalmış xalq on uyğur, doqquz oğuz
(xalqlarının) üzərində yüz il oturub.....Orxon
çayı.....
- (4) türk qıpçaq (xalqı üzərində) əlli il oturmuş. Hökmranlıq
etmiş türk elinə iyirmi altı yaşında.....verdi.
Onda boyla.....
- (5) Yenə düşdü. Doqquz oğuz xalqımı topladım və
birləşdirdim. Atam Kül müdrük xaqan.....
- (6) qoşun yeritdi. Özümü şərqə minbaşı göndərdi. Keyrədə
şərqdən qayıdası.....qoyunlu.....
- (7) tabe edib yenə yürüş etdim. Keyrə başında üç Birküdə
xan qoşunu.....qatıldım. orada.....
- (8) çatdım. Qara qumu aşmış, Kögürdə, Kömür dağda, yar
çayının (sahilində) üç bayraqlı türk xalqı.....
- (9) Ozmış tigin xan olmuş. Qoyun ilində yürüş elədim.
İkinci döyüşü ən ilk (birinci) ayın altısında hücum
keçirdim..... Ozmış tiginini.....
- (10) Tutdum. Xanımını onda (Əsir) aldım. Türk xalqı
ondan bu yana yox oldu (məhv oldu). Ondan sonra
toyuq ilində xalq.....duyub
- (11) Üç karluk pis (şey) fikirləşib qaçaraq getdi, qərbdə on
ox (xalqına) tabe oldu. Donuz ilində ..... Tay
müdrük tutduǵu.....
- (12) yabǵu adlandırdı. Ondan sonra xaqan atam vəfat etdi.
Qara xalq (məne) sadıq imiş (amma bəylər Tay müdrük
tutuku xaqan elan etdilər. Mən qoşun yığıb ona qarşı
yürüş etdim).....sanjdım (qalib gəldim).

Şərq tərəfi

- (13) tutdum.....bir.....onda Bükəgükə çatdım. Gecə günəş batanda döyüşdüm. Orada sancdım (qalib gəldim). Gündüz qaçmış, gecə toplaşmışlar. Bükəgükdə səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadı. Ayın ikisində gündoğanda döyüşdüm. Qulum, kənizim xalqı tanrı,
- (14) yer çağırdı (buyurdu). Orada sancdım. Günahkar adlı-sanlıları (rəhbərləri)..... Tanrı əlimə verdi. Qara (sadə) xalqı qırmadım, evini, sarayımı, ilxısmı qarət etmədim. cəzalandırdım, yaşamağa qoydum (icazə verdim). Öz xalqım(sınız), dedim, ardımca gəlin dedim, qoyub qaçdı, gəlmədi. Yenə
- (15) təqib etdim. Burğuda yetdim. Dördüncü ayın doqquzunda döyüşdüm, qalib gəldim, ilxısını, var-dövlətini, qızını, gəlinini gətirdim. Beşinci ayda ardımca gəldilər. Səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadı gəldi. Selenqa çayının şimal-qərbi, Yılun kolun (çayın?) cənubu istiqamətində Şıp başına tək qoşun çəkdim.
- (16) Kərgü, Sakış və Şıp başını (yağı) sürətlə gəldi... Seleqaya tək qoşun yeritdi. Beşinci ayın iyirmi doqquzunda döyüşdüm. Orada qalib gəldim. Selenqaya sıxaraq qalib gəldim, dağıtdım. Çoxu Selenqa boyu getdi. Mən Selenqanı keçərək arxalarınca yürüdüm. Döyüşdə tutub on döyüşçünü göndərdim (görünür, tapşırıqla; əsiri tapşırıqla düşmən tərəfə buraxmaq qayda idi).
- (17) Tay müdrük Tutuk alçaqlıq etdiyi üçün, bir-iki adlı-sanlı (rəhbər) alçaqlıq etdiyi üçün, qara camaatım, öldün, (sonna) yetdin, Yenə tabe ol, ölməməli, sonna yetməməlisən, - dedim. Yenə işini, gücünü ver, - dedim. İki ay güldüm (gözlədim), gəlmədi. – Səkkizinci ayın birində qoşun yürüdü, -dedim. Bayraq qaldırıb səfərə çıxan zaman

- (18) Süvari kəşfiyyat döyüşçüsü gəldi, - Yağı gəlir, - dedi. Yağın başı (avanqardı) çapa-çapa gəldi. Səkkizinci ayın ikisində Açıq Altır gölü sahilində Kasuy ətrafında döyüşdüm. Orada qalib gəldim. Orada təqib edərək yürüdüm. Həmin ayın on beşində Keyrə başında Üç Birküdə tatarlarla möhkəm toqquşdum. Xalqın yarısı (bizə)
- (19) tabe oldu, xalqın o biri yarısı.....(kıtaların tabeliyinə) girdi. Onda yenə düşərgə saldım. Ötükən yerində qışladım. Yağıdan azadlanıb azad oldum. İki oğulma yabğu, şad adı verdim, tarduş və tölis xalqlarını (onlara) verdim. Bundan sonra bars ilində çiklərə qarşı yürüdüm. İkinci ayın on dördüncü Kəmdə (Yenisey çayında)
- (20) toqquşdum. Həmin il...(çiklər) tabe oldu. Başcısı, onda ağban evli düşərgəni orada düzəltirdim, hasarı orada hördürdüm, yayı orada yayladım, ibadətini orada elədim, işarəmi (damğamı) və yazımı orada yaratdırdım. Ondan sonra həmin ilin payızında şərqi yürüş etdim, tatarları çağırdım. Dovşan ilinin
- (21) beşinci ayına tək.....Ötükən ormanın (yaylasının) başı orada.....iniz başı orada Müqəddəs başdan qərbdə Yabaş Tokuş civarında, orada yayladım, sarayı orada yapırdım, hasarı orada hördürdüm, min illik, on min günlük yazımı, işarəmi (damğamı) orada yastı daşa
- (22) yaratdırdım (yazdırdım.) Doqquz Oğuz..... bəyləri gəldi. Yağı imiş. Örün (ağ) Bəydə, Qara bulukda onlar oturmuşdular. Qırğızlara tərəf adam göndərmiş. Siz (onlardan ayrılın) üsyan edin, çikləri də (onlardan ayırın) üsyana qaldırın, demiş. – Mən üsyan edim, - demiş. –Göy, boy (sərbəst) qal, meşədə
- (23) Toplaşaq, - dedim, - Ötükən.....demiş..... Aym doqquzunda qoşun (yeritdim). Tutukun başçılığı

ilət çiklərə qarşı min (nəfərlik ordu) göndərdim, mütəfiqinə qarşı az döyüşçü göndərdim. Bax, -dedim, - qırğız xanı Kökmən içində

- (24) .....evində, sarayında imiş (yaşayır), atlı dəstələrini müttəfiqlərinin yerinə göndərmiş. Atlı dəstəsini mənəim döyüşçülərim basmış, dil tutmuş, xanına

Cənub tərəfi

- (25) Müttəfiqinin yanına adam gəldi. –Karluklar müttəfiqlərinin yanına gəlmədi, -dedi. Adamları ilə qoşunu karluklara qarşı..... Karluk...Kem..... İrtiş çayını Arkar başının (zirvəsinin) yanında Er-kamışın altında sala keçdim. On birinci ayın on səkkizində yoluxdum (qarşılaşdım). Bolçu üç karluku
- (26) orada dağıtdım (darmadağın etdim). Orada yenə düşərgə saldım. Çik xalqını minliyim (polkum) sürərək gətirdi.....tsiz başı qalaçada yayladım, ibadətini orada elədim. Çik xalqına tutuk verdim. İşbaraları, tarxanları orada təyin etdim..... orada.....adam gəldi. Qazlıq gölündə
- (27) dağda gördü. Yağı.....deyib çağırırdı. On beşində.....tayğan gölü sahilində topladım. Avancard dəstəni oraya göndərdim. Adamlar gəldi. Qara Yotalıq (çayını) keçib (onları təqib edən düşməni) gətirdilər. Mən (onlara) doğru yürütdüm..... oldu. Karluklara
- (28) qarşı adam göndərmiş (Üsyan edin), -demiş. –Daxildə mən iğtişas salım, -demiş. –Bayırdan .....toplaşaq, -demiş. Basmıllar yağı olub evimə (Düşərgəmə) doğru getdi. Onları içəri (düşərgəyə) buraxmadım. Bayırdan üç karluk, üç müqəddəs tatar..... türkiş..... Ötükəndə mən

- (29) başı (ilə) orada toqquşdum. Beşinci ayın iyirmi altısında döyüşdüm, orada (onda) qalib gəldim. İçüy (çayını keçərək gün) çıxanda qalib gəldim. Ondan ötrü türgişin, karlukun malını alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə (düşərgəmə) qayıtmış.
- (30) yağı..... olub..... yaşamalı yerlərə tərəf getdi. Onları təqib edərək.....səkkinzinci ay mən təqib edərək yürütdüm. Evimi Ərsəngündə Yula gölün sahilində qoydum. Oraya çatdım.
- (31) Basmılları qoyub.....inci ayın iyirmi birində karlukları.....Yoğra Yarışda qoşununu orada süngüdən keçirtdim. Evi on gün əvvəl hürküb getmiş. Oradan yenə yürüş edib düşərgə saldım.
- (32) On birində.....qalib gəldim. Öz.....xalqıma girdim. İrlün yaxınlığında Talakımda yetdi (çatdım). Əvvəlki Tabğaçdakı (əvvəllər də Tabğaçda yaşayan? Oğuz və türklər üsyan etmiş. Onda (onlara) qatılmış, onda bəylər.....
- (33) Mənəim qoşunum üç.....verdi. Bayraq..... beş yüz yaraqlı-yasaqlı piyada bir-bir, iki-iki çəşib gəldi. Kənizimi, qulumu, xalqı tanrı – yer orada çağırırdı (hayladı). Orada qalib gəldim.
- (34) Onda xalq tabe oldu.....Karluklara tərəf qaçıb (onların ölkəsinə) girdi. Onda yenə düşərgə salıb Orxon şəhəri civarında el sarayını orada hörüb düzəltirdim (tikdirdim). Ev evi (paytaxt).....
- (35) On birinci ayın iyirmisində Qara bulukdan şərqdə Sokak yolu orada Çigil tutuk.....
- (36) .....Toğurğunu keçirərək..... qalib gəldim.....basmıllar.....toplanıb.....
- (37) .....düşərgə saldıq.....basmıllara.....
- (38) (Birinci əlavə sətir).....Apa.....tutmuş .....bilməz hamı qaçaraq dağılmış.....

(39) (ikinci əlavə sətir).....mən etdim, bu qədər yazmı.....yazı yazdım.

Qərb tərəfi

- (40) ....gəldi.....karluklar müstəqil qalmadı..... belə hərəkət edib səkkizinci ayın üçündə yürüdüüm...Karlukların diri qalanı gedərək türgişlərin (elinə) gəldi. Yenə qayıdaraq düşərgə salıb.....
- (41) ....Onuncu ayın ikisində getdim..... Demiş üç..... qalib gəldim..... düşərgə saldım. Orada oturub basmillar karluklar məhv oldu. Qoyun ilində
- (42) .....yayladım.....tabğaç xam xaqan.....getmiş.....bir qızını, səkkiz nəslə davam etdirməli oğlunu tutdum..... Yenə .....iki xalqı alıb.....Ötükən .....qalib gəldim. Orada oturub min nəfərlik hərbi hissə göndərdim. Xoşbəxtlik (uğur) bayrağını
- (43) .....onda.....xalqı.....evimə ikinci ayın altısında qayıtdım. Toyuq ilində..... (vermiş).....yox (məhv) etmiş. Belə düşünüb gəldi. İki qızını
- (44) girov verdi..... getmiş.....sözünə aldanmayın, dedi, yanılmayın, dedi.....təbə olmadı.....Soğdalılara, tabğaçlara Selenqa çayı sahilində Baybalıq (şəhərini) salmağı əmr etdim.
- (45) .....iyirmisində orada yenə.....üç bayrağını.....toplaşıb.....iyirmi birində.... .saray ....iyirmi üçündə orada qalib gəldim. Yarış ilə Ağuluq arasında Yit başında.....
- (46) .....otuz min.....qalib gəldiyim yerdə.....düşünmüş.....ikinci ay on altısında üç bayraqlı
- (47) türk xalqı.....(səkkiz) oğuz, doqquz (tatar)..... xatunun qohumu Öz Bilgə Büyin

- (48) .....min ilxı qalmış, on min qoyun qalmış.
(49) (Bu sətir oxunmamışdır).

Kənarda

Qoşun sərkərdəsiyəm.....Eltəbər min ilxı, on min qoyun mən tutaraq gətirdim.

(1) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (2) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (3) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (4) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (5) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (6) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (7) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (8) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (9) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (10) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (11) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (12) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (13) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (14) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (15) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (16) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (17) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (18) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (19) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (20) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$

(21) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (22) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (23) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (24) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (25) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (26) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (27) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (28) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (29) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$
 (30) $x^2 = 4y^2 - 4y^2 = 0$

= 420 = *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ (37)
 = JZ
 (XXV) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 (38) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = *TH = JZ = DZ
 (XXVI) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 (39) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (40) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (41) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (XXVII) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 (42) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (43) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (XXVIII) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 (44) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ

= 420 = *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ (37)
 = JZ
 (XXV) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 (38) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = *TH = JZ = DZ
 (XXVI) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 (39) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (40) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (41) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (XXVII) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 (42) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (43) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ
 (XXVIII) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 (44) *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 *YTYTA = JZ = *TH = JZ = DZ
 = JZ = *TH = JZ = DZ

1. $\text{A} = \text{B} + \text{C}$
 $\text{B} = \text{C} + \text{D}$
 $\text{C} = \text{D} + \text{E}$
 $\text{D} = \text{E} + \text{F}$
 $\text{E} = \text{F} + \text{G}$
 $\text{F} = \text{G} + \text{H}$
 $\text{G} = \text{H} + \text{I}$
 $\text{H} = \text{I} + \text{J}$
 $\text{I} = \text{J} + \text{K}$
 $\text{J} = \text{K} + \text{L}$
 $\text{K} = \text{L} + \text{M}$
 $\text{L} = \text{M} + \text{N}$
 $\text{M} = \text{N} + \text{O}$
 $\text{N} = \text{O} + \text{P}$
 $\text{O} = \text{P} + \text{Q}$
 $\text{P} = \text{Q} + \text{R}$
 $\text{Q} = \text{R} + \text{S}$
 $\text{R} = \text{S} + \text{T}$
 $\text{S} = \text{T} + \text{U}$
 $\text{T} = \text{U} + \text{V}$
 $\text{U} = \text{V} + \text{W}$
 $\text{V} = \text{W} + \text{X}$
 $\text{W} = \text{X} + \text{Y}$
 $\text{X} = \text{Y} + \text{Z}$
 $\text{Y} = \text{Z} + \text{A}$
 $\text{Z} = \text{A} + \text{B}$
 $\text{A} = \text{B} + \text{C}$

2. $\text{A} = \text{B} + \text{C}$
 $\text{B} = \text{C} + \text{D}$
 $\text{C} = \text{D} + \text{E}$
 $\text{D} = \text{E} + \text{F}$
 $\text{E} = \text{F} + \text{G}$
 $\text{F} = \text{G} + \text{H}$
 $\text{G} = \text{H} + \text{I}$
 $\text{H} = \text{I} + \text{J}$
 $\text{I} = \text{J} + \text{K}$
 $\text{J} = \text{K} + \text{L}$
 $\text{K} = \text{L} + \text{M}$
 $\text{L} = \text{M} + \text{N}$
 $\text{M} = \text{N} + \text{O}$
 $\text{N} = \text{O} + \text{P}$
 $\text{O} = \text{P} + \text{Q}$
 $\text{P} = \text{Q} + \text{R}$
 $\text{Q} = \text{R} + \text{S}$
 $\text{R} = \text{S} + \text{T}$
 $\text{S} = \text{T} + \text{U}$
 $\text{T} = \text{U} + \text{V}$
 $\text{U} = \text{V} + \text{W}$
 $\text{V} = \text{W} + \text{X}$
 $\text{W} = \text{X} + \text{Y}$
 $\text{X} = \text{Y} + \text{Z}$
 $\text{Y} = \text{Z} + \text{A}$
 $\text{Z} = \text{A} + \text{B}$
 $\text{A} = \text{B} + \text{C}$

42 = 14 25 28 = 35 11 25 0 = 28 28 = 28 28
 = 28 = 28 28 = 28 28 = 28 28 0 = 28 28 28 = 28
 28
 28 = 28 28 = 28 28 = 28 28 28 (100)
 11 28 28 = 28 28 28 = 28 28 28 = 28 28 28 (128)
 = 28 28 = 28 28 = 28 28 = 28 28 =
 = 28 = 28 28 0 = 28 28 (100)
 28 28 28 28 = 28 28 = 28 28 28 = 28 28 = 28 28
 28 = 28 = 28 = 28 28 = 28 28 28 = 28 28 = 28 =
 28 28 =
 = 28 = 28 28 28 = 28 28 28 = 28 28 (102)
 = 28 28 28 28 28 28 = 28 28 28 = 28 28 = 28 28 (103)
 = 28 28 = 28 28 28 28 28 = 28 28 28 28 28
 = 28 28 28 28 28 28 = 28 28 28 28 28 28
 = 28 28 28 = 28 28
 = 28 28 28 28 = 28 28 28 = 28 28 28 28 (104)

- (1) (I) Tānsi mǎn. Yarın kiçä altun örgin üzä olurupan, mǎñiläyür mǎn. Ança bilinjlä: ädgü ol!ñ
- (2) (II) Ala athğ yol tǎñri mǎn. Yarın kiçä aşür mǎn. Urtu eki aylıǵ kişi oǵlın sokuşmış. Kişi korkmış. Korkma, - timiş kut birgäy mǎn, - timiş. Ança bilin, ädgu ol!
- (3) (III) Altun kanatlıǵ talım kara kuş mǎn. Tanım tüşi taka tükämäzkän: taluyda yatıpan, tapladukımın tu –
- (4) tar mǎn, säbdükimin yiyür mǎn. Andağ küçlüg mǎn, Ança bilinjlä: ädgü ol!
- (5) (IV) Örüñ äsri toǵan kuş mǎn, çıntan ıǵaç üzä olurupan, mǎñliyäyür mǎn. ança bilinjlä!
- (6) (V) Bäğ är yontıñaru barmış, ak bisı kulunlamış, altun tuyuǵluǵ adǵırlık yarağ –
- (7) ay. Tǎbäsıñärü barmış, örün ingäni butulamış, altun budlunuǵ buǵralık yarağay. äbıñärü kälmiş. Üçünç; kunçuy urılmmışq, bäglik yarağay, -tir. Mǎñilig bäğ är ärmış. Anıǵ ädgü ol!
- (8) (VI) Adıǵlı toñuzlı art üzä sokuşmış ärmış, adıǵın karnı yarılmuş, toñuzun azıǵı sınımm-
- (9) (VII) iş, -tir. Ança bilin: yablak ol! är tärkläyü kälir, ädgü söz sab äliti kälir, -ti-
- (10) (VIII) r, Ança bilinjlä: ädgü ol!
- (11) Altun başlıǵ yılan mǎn. Altun koruǵsakımın kılıçın kāsıpän, özüm yol bintim, -tir. Ança bilinjlä: yablak ol!
- (12) (IX) Uluǵ äb örtlänmiş, katıña tägi kalmaduk, bökiñä tägi kodm(ad)uk, -tir. Ança bilinjlä: yablak ol!

- (15) (X) äsnägän bars män, kamuş ara başım, andağ alp män, ärdämliġ män. Ança bilinlär!
- (16) (XI) Sarıġ atlıġ yazıġ atlıġ yalabaç ädgü söz sab älti kälir, -tir. Ança bilin: anıġ ädgü ol!
- (17) (XII) är abka barmış, tağda kamlamış (Orkun kamılmış) täñri dä arklig, -tir. Ança bilinlär: yabz ol!
- (18) (XIII) Täñrilig kurtğa yurta kalmış, yağlıġ kamıç buluñın yalğayu tirilmış, ölümdä ozmış, -tir.
- (19) ançabilinlär!
(IV) Kuzġunuġ ıġaçka bamış, kaġıtı ba, ädgüti ba, -tir, Ança bilinlär!
- (20) (XV) Üəä tüman turdı asra toz turdı kuş uġı (Thomsen: oġlı) uça aztı kiyik oġlı yügü-
- (21) rü aztı kişi oġlı yorıyu aztı, yana täñri kutınta üçünç yılda kop äsän tükäl
- (22) koruşmış kop öġirär säbinur, -tir. Ança bilinlär: ädgü ol!
- (23) (XVI) Turu kat sämrity yirin öpän yügürü barmış, utru yirdä oġrı sokuşup tut-
- (24) upan minmiş yilinä kudursuġ ıñqıña täġi yağrıpan kamşayu umatın turur, -tir. Ança bilin: yablak ol!
- (25) (XVII) Özlük at ön yirdä arıp oñup turu kalmış. Täñri küçinä tağ üzä yul sub körüpän, yış üzä
- (26) yaş ot körüpän, yorıyu barıpan, sub içipän, yaş yipän ölümdä ozmış, -tir. Ança bilinlär: ädgü ol!
- (27) (XVIII) Käräkü içinä tağ ol tügünüki nä tağ ol közünükki nä tağ körtüklüg ol ägni nätäġ ädg-
- (28) ü ol baġışı nä tağ? bar ol, -tir. Ança bilinlär: anıġ ädgü ol! A kat kars-

- (29) (XIX) ısın üç boluġta talulapan ağankä ıdmış, -tir, korkma ädgüti ötüñ, ayınma ädgü
- (30) ti yalbar, -tir. Ança bilin: ädgü ol!
(XX) Titir buġra män örün köpükümin saçar
- (31) män üzä täñrikä täġir asra yirkä kirür, -tir, udıġmaġ odġur(u) yatıġlıġ turġuru
- (32) yorıyur män antağ küçlüġ män. ança bilinlär: ädgü ol!
(XXI) Kara öpgük yıl yarumazkan itidi
- (33) ödmän körmän ürkittin, -tir. Ança bilin
(XXII) Uzuntonluġ küzünüsin kölkä
- (34) içginmış yarın yañrayur kiçä känränür, -tir. Ança bilinlär: munluġ ol, anıġ yablak ol!
- (35) (XXIII) Oġlan käkük täzkin bultı çuk (!) tıñ kutluġ, -tir. Ança bilinlär: ädgü ol!
- (36) (XXIV) Täġlük kulun irkäk yonda (yontda?) ämig tiläyür kün ortu yütürük tün ortu kanta nägüdä bol-
- (37) ġay ol, -tir. Ança bilinlär: yabız ol!
(XXV) Eki öküztüġ bir bokarsıka
- (38) kölmis kamşayu umatın turur, -tir. Ança bilin: yablak ol!
(XXVI) Tañ tañlardı udu yir
- (39) yarudı udu kün toġdı kamıġ üzä yaruk boltı, -tir. Ança bilin: ädgü ol!
- (40) (XXVII) Bay är konı ürküpän barmış börikä sokuşmış böri ağzı ämsimış äsän tükäl bolm-
- (41) mış, -tir. Ança bilinlär: ädgü ol!
(XXVIII) Kan olurupan ordu yapmış il-
- (42) i turmış tört buluñtaki ädgüsü uyarı tirilipän mäñiläyür, bädizläyür, -tir. Ança

- (43) Biliñlär: ädgü ol!
(XXIX) Oyma oğlanın kisisin tutuğ urupan usıç
oyuğ alı
- (44) barmış oğlın kişisin utuzmaduk yana tokuzon
boş koñ utmış oğlu yutuzi kop ög-
- (45) irär, -tir. Ança biliñlär: ädgü ol!
(XXX) Çığan är oğlu kazğançka barmış yolu
- (46) Yaramış säbinü kälir, -tir. Ança biliñlär: älgü
ol!
(XXXI) Bars kiyik
- (47) äñkä mänkä barmış äñin mänin bulmış, bulupan
uyası-ñaru ögirä säbinü kälir, -tir. Ança
- (48) biliñ: ädgü ol!
(XXXII) Bir tabıku yüz boltı, yüz tabıku miñ
boltı, miñ
- (49) tabıku tümän boltı, -tir. Ança biliñlär: asuğı bar,
ädgü ol! Ki(d)izig
- (50) (XXXIII) subka sukmuş, takı ur, katıgdı ba, ti(tir?).
Ança biliñlär: yablak ol!
(XXXIV) Kan sükä b-
- (51) armış yağığ sançmış köçürü konturu kälir, özi
süsi ögirä sädinü ordusınaru kälir,
- (52) -tir. Ança biliñlär: ädgü ol!
(XXXV) är sükä barmış yolta atı armış är koğu
kuşka
- (53) sokuşmış, koğu kuş kanatına urup(an a)nın ka-
lıyu barıpan öginä kañına täğürmiş ögi kañı
- (54) ögirär säbinür, -tir. Ança biliñlär: ädgü ol!
(XXXVI) Üküş atlığ ögrünçün yok kobı
- (55) atlığ korkınçın yok uçruğluğ kutun yok, -tir.
Ança biliñlär: anığ yablak ol!
(XXXVII) Bir karı

- (56) Öküzüg bilin biçä komursğa yimiş kamşayu
umatın tutur, -tir. Ança biliñlär: yablak ol!
- (57) (XXXVIII) Kamış ara kalmış täñri unamaduk
abınçü katun bolzun-tir. Ança biliñlär: ädgü ol!
- (58) (XXXIX) T(a)ğığ (Thomsen: atığ) tärtü kişämiş,
kamşayu umatın, turur, -tir. Ança biliñlär: yablak
ol!
- (59) (XL) Talım urı yarança (Thomsen: yarınça)
yasıçım yalım kayağ yara urupan, yalnusun
yorıyur, -tir, antağ
- (60) alp ärmiş. Ança bilinlär: ädgü ol!
(XL) Örüñ äsri ingak bozağulaçı b-
- (61) Olmış ölgäy män, -timş örün äsri irkak bozağu
kälürmis ıdukluk yarağay ülügdy ozmış, -
- (62) tir. Ança biliñ: ädgü ol!
(XLII) Uzuntonluğ idişin ayakın kodupan
barmış, yana ädgüt-
- (63) i sakınmış: idiqimtä ayakımta öni ka(n)ça (?-
kañça) barır män, -tir, yana kälmiş: idişin
ayakın äsän tükal bull-
- (64) mış, ögirär säbinür, -tir. Ança biliñlär: ädgü ol!
(XLIII) Toğan ügüz kuşı
- (65) kuşlayu barmış utru talım kara kuş kopupan
barmış, -tir. Ança bilinlär: yablak ol!
- (66) (XLIV) Toğan kuş tänrinin kodı tabışğan tirän
kapmış toğan kuş tırnakı suçulunmış yana
- (67) tutınmış toğan kuşun tırnakı ögüşüpän kalıyu
barmış tabışğan tärisi önüsüpän yügürü b-
- (68) armış antağ, -tir. Ança bilinlär: yabız ol!
(XLV) Kiyik oğlı män otsuz subsu-

- (69) z kaltı uyn nâçük yorıym, -tir. Ança bilinlär: yabız ol!
(XLVI) Tâbâ titi-
- (70) gka tusmış başınu yimiş, özin tilkü yimiş, -tir. Ança bilinlär: yablak ol!
- (71) (XLVII) âr ömälâyü barmış tärrikä sokuşmış kut kolmış, kut birmiş ağılnta yilkın bo-
- (72) lzun özünüzü bolzun timiş. Ança bilinlär: ädgü ol!
(XLVIII) Kara yol
- (73) tärri män sinukının säpärmän, üzükünün ulayur män ilig itmiş män ädgısi bolzun-, -tir.
- (74) Ança bilinlär!
(XLIX) Bars kiyik änlâyü mänläyü barmış ortu yirdä mağaka sokuşmış
- (75) äsri mağa yalım kayaka ünüp barmış ölümtä ozmış ölümtä ozupan ögirä säbinü yoriyur, -
- (76) tir. Ança bilin: ädgü ol!
(L) Tıg at kudrukın tügüp tigrät yazığ
- (77) kodı yabrat tokuz/kat üçürgün uluğ ança (topulğana a?) tärizün, -tir. Ança bilinlär: yabkak ol!
- (78) (LI) Talım kara kuş män yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım ol tağda
- (79) Tutupan mänilâyür män. Ança bilinlär.
(LII) âr busuşluğ tärri bulıthğ
- (80) boltı ara kün toğmış busa(n)nç ara mäni kälmiş, -tir Ança bilinlär: ädgü ol!
- (81) (LIII) Boz bulıt yorıdı bodun üzä yağdı kara bulıt yorıdı kamığ üzä yağdı tariğ bişdi
- (82) yaş ot ündi, yilkıka kişika ädgü boltı, -tir. Ança bilinlär: ädgä ol!

- (83) (LIV) Kul sabı bäginärü ötünür, kuzğun sabı tanrigärü yalbarur; üzä tärri äsidti, asra kisi
- (84) bilti, -tir. Ança bilin: ädgü ol!
(LV) Alp âr oğlı sükä barmış sü yirintä äriklig (ärklig?)
- (85) sabçı türtmış, -tir. Äbinärü kälşär özi atanmış ögrünçülüğ atı
- (86) yitiglig kälir, -tir. Ança bilinlär: anığ ädgü!
(LVI) Ögrinä kutluğ adğır män yağak ıgaç yaylağım, kuşluğ ıgaç kışlağım
- (87) anda tutupan mänilâyürmän, -tir. Ancä bilinlär: ädgä ol!
(LVII) Kanğı ölmüş köñäki
- (88) Toğmış kanğı nälük ölgay ol bağlig ol koñaki nälük toğğay ol künaşkâ olurur ol. Ança bilinlär: ädgü ol!
- (89) Ança bilinlär: bu ırk başınta az ämgäki bar, kin yana ädgü bolur.
(LVIII) Oğlı ögintä kañınta
- (90) Öbkälöpän, täzipän barmış yana sakınmış kälmiş, ögüm ötin alayın, kañım sabın tıñlayın, -tip, kälmiş, -tir
- (91) Ança bilinlär: ädgü ol!
(LIX) Yılka tägmişig yıdıtmayın, ayka tägmişig, artatmayın.
- (92) Ädgüsi bolzun, -tir. Ança bilinlär: ädgü ol!
(LX) Tokuz aralı sığun kiyik män, bäd-
- (93) iz tiz üzä önüpän, münräyür män, üzä tärri eşidti, asra kişi bilti, antağ küçlüğ män, -tir.
- (94) Ança bilinlär: ädgü ol!
(LXI) Turuñaya kuş tüşnükiñä konmış tuymatın

- (95) tozka ilinmiş, uça umatın, olurur, -tir. Ança bilinlär: yablak ol!
- (96) (LXII) Yarğun kiyik män, yaylığ tağıma ağıpan yaylayur turur män mänjilig män, -tir. Ança bilinlär: adgü ol!
- (97) (LXIII) Kanlık süsi abka ünmiş, sağır içrä älik kiyik kırmış, kann äligin tutmış, kara kamığ süsi
- (98) ögirär, -tir. Ança bilinlär: ädgü ol!
(LXIV) Kök buymul toğan kuş män, körüklüg kayaka konu nan közläyür män, yağaklığ toğrak üzä.
- (99) tüşüpän, yaylayur män, -tir. Ança bi-
- (100) linlär: anığ ädgü ol!
(LXV) Sämiz at ağzı katığ boltı, idisi umaz, -tir. Ança bilin-
- (101) lär: yablak ol!
-Amtı, amrak oğlanım, ança bilinlär: bu ırk bitig ädgü ol, ıncıp alku, kântü ültügi ärklig ol!
- (102) Bars yıl äkinti ay biş yigirmikä Tay-kün-Tan manıstantakı kiçig dintar burua ğuru äşidşiçimiz isig sañm itäçük üçün bitidim.

Tərcüməsi

- (1) (I) Mən Tön-Siyəm.¹ Səhər axşam (Tomsen: səhər erkən nə axşam) qızıl taxt üzərində oturub şadlanıram. Beləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (2) (II) Mən ala atlı yol (yəni tale) tanrısiyam. Səhər-axşam (onu) səyirdirəm. Bir gün o iki aylıq insan oğluna rast gəlmişdir. İnsan

¹ Tön-Si Çin imperatorunun adıdır.

- (3) qorxmuşdur. O demişdir: Qorxma. Mən xoşbəxtlik bəxş edəcəyəm. Beləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (4) (III) Mən qırmızı qanadlı yırtıcı qara quşam. Bədənim əldə edilən sərvətdən heç qurtarmaz: dənizdə dayanıb bəyəndiyimi
- (5) tuturam, sevdiyimi yeyirəm. Mən bu qədər güclüyəm. Beləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (6) (IV) Mən açıq rəngli, xalı (yəni pələng şəklində) yırtıcı quşam, çından ağacı üzərində oturub şadlanıram. Beləcə
- (7) bilin!
(V) Böy kişi ilxısına getmiş, ağ madyanı qulunlamış. Qızıl nallı ayğırlar gərək olacaq.
- (8) Dəvə (ilxısına) tərəf getmiş. Ağ dəvəsi doğmuş. Qızıl buruntoraqlı buğra (ilxısı) gərək olacaq. Evinə
- (9) gəlmiş. Üçüncü (hadisə olaraq) deyir (ki,) xanımı bəyliyə layiq (oğlan) doğmuş. Şən bəy iyid olmuş. Bu çox yaxşıdır.¹
- (10) (VI) ayı və qaban dağ keçidində qarşılaşmışlar. Deyirlər: ayının qarnı yırtılmış, qabanın dişi sını-
- (11) (VII) mış. Beləcə bilin: bu pisdir! Kişi tez gəlir, deyir (ki), yaxşı sözlər danışın, -deyir.
- (12) Beləcə bilin: bu yaxşıdır!
(VIII) Mən qızıl başlı ilanam. Mənim qızıl qarnımı
- (13) qılıncla doğrayanda özüm yolun qırağında, başım isə evin bayırında (qaldı), -deyir. Beləcə bilin: bu pisdir!

¹ Anıq sözü «pis, yava» mənasını bildirir. Ona görə V.Tomsen anıq ädgü ol cümləsini «həm pisdir, həm də yavadır» kimi tərcümə etmişdir.

- (14) (IX) Deyirlər (ki) böyük ev yandı. Hətta bünövrəsi qalmadı. Hasarı da qalmadı. Bilin: bu pisdirdir!
- (15) (X) Mən gərnəşən pələngəm, başım qamışlar arasındadır. Mən bu cür cəsuram, qürurluyam. Beləcə bilin!
- (16) (XI) Deyirlər ki, boz atlı xəbər yayan, qonur ath elçi gəlib yaxşı sözlər danışımlar. Beləcə bilin: (bu) çox yaxşıdır!
- (17) (XII) Deyirlər: kişi ova getmiş, dağda sehr oxumuş. (O), göylərin güclü (qüvvəsidir). Beləcə bilin: bu yavadır!
- (18) (XIII) Deyirlər: ruhu göyə uçacaq qarı evdə qalmış, yağlı çömçənin qıraqlarını yalayıb dirçəlmiş, ölümdən xilas olmuş.
- (19) Beləcə bilin!
(XIV) Quzğunu ağaca bağlamış (və) demişlər (ki,) möhkəm bağla, yaxşıca bağla. Eləcə bilin!
- (20) (XV) Deyirlər: yuxarıda duman (yəni zülmət) çökdü, aşağıda (ölülərin) tozu durdu, quş cinsi uçub yoxa çıxdı, vəhşi heyvan cinsi
- (21) qaçıb yox oldu, insan oğlu yox oldu, yenə tanrı eşqinə hamı üçüncü ildə sağ-salamat qalıb,
- (22) görüşmüş, fərəhlənib, sevinmiş. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (23) (XVI) Kök at getdiyi yeri yadına salıb tez oraya çatmış, o yerdə oğruya rast gəlmiş. Oğru (onu)
- (24) tutub minmiş. Beli qarnma və çiyinədək sürtülüb yağır olub; tərənə bilməyən (at) hərəkət edə bilməyib durmuş. Eləcə bilin: bu pisdirdir!
- (25) (XVII) Minikati şərqi tərəfdə arıqlamış, düşüb qalmış. Tanrının gücü ilə dağda çayı görərək, meşəli dağ üzərində

- (26) yaşıl ot görüb getmiş, su içib, ot yeyib ölümdən xilas olmuş, -deyir. Beləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (27) (XVIII) Çadır məhəccəri içərisində (bu) nədir? Bu necə bacadır? Bu necə pəncərədir (ki, ondan) baxasan? Bu nə tavandır? Bu yaxşıdır!
- (28) Bu nə ipdir (ki, onunla) bağlayırlar. Eləcə bilin: bu çox yaxşıdır!
- (29) (XIX) Ağ at yeni doğulmuşları (arasından) düşmənin seçib (?) peşimanlıq və yalvarmaq üçün göndərdi. Qorxma. Yaxşıca dua et. Həyəcan keçirmə.
- (30) Yaxşıca yalvar. Eləcə bil: bu yaxşıdır!
(XX) Mən ərəb cinsli dişi dəvəyəm, ağ köpük sıçradıram.
- (31) (O) yuxarıda göyə baş çəkər, aşağıda yerin tərkinə girər, -deyir. Mən qaçıb yatanları oyadıram, uzananları qalxmağa məcbur edirəm.
- (32) Mən beləcə güclüyəm. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(XXI) Dedi(lər): qara şanapipik quşu bir ildə dəyişməz.
- (33) Deyir: (məni) öyrətmə, (məne) baxma, sən məni qorxutdun. Beləcə bilin!
(XXII) Qadının güzgülü gölə düşdü (Tomsen: zəngi). Səhər
- (34) o ağladı, axşam hönkürdü. Eləcə bilin: bu çox pisdirdir!
- (35) (XXIII) Deyirlər: oğlan uşağı qu quşunun quyruğunu tapdı. (Bu quşun) lələkləri ilə bəzənmiş gəlin xoşbəxt olsun. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (36) (XXIV) Kor (axmaq) dayca ilxıda anasının məməsini axtardı (Tomsen: dərman). Günorta yorulub ayaqdan düşdü, gecə yarısı, harada, hansı

- (37) yerdə olacaq, -deyir. Eləcə bilin: o pisdir!
(XXV) Deyirlər: kimsə iki öküzü bir boyunduruğa qoşmuş,
- (38) onlar isə getməyə halları olmadığından durmuşlar. Eləcə bilin: bu pisdir!
(XXVI) Deyirlər: dan yeri qızardı, sonra yer işıqlandı, sonra gün doğdu, hər yan işığa qərq oldu. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (39) (XXVII) deyirlər: varlı adamın qoyunu qorxub qaçmış, qurda rast gəlmiş. Qurd südtünü əmmiş,
- (40) tamam sağ qalmış. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
Mış. Eləcə bilin: bu yaxşıdır.
- (XXVIII) Xan taxtda oturub yeni saray tikdir
- (41) miş, el birliyini saxlamış, başçıları, qara camaat toplaşaraq şadlanmış, şənlənmiş, eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (42) (XXIX) Deyirlər: oyunbaz kişi öz oğlunu arvadı ilə at üstünə oturdub usta oyunbazı özü ilə götürüb.
- (43) Oğlunu və onun arvadını uduzmamış, üstəlik boşda qalan doxsan baş qoyun udmuş, oğlu, onun arvadı çox şad
- (44) olmuşlar: eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(XXX) Deyirlər: yoxsul adamın oğlu qazanc dalınca getmiş, yolu
- (45) uğurlu olmuş, şənlənib, şadlanıb evə dönmüş. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (46) (XXXI) Deyirlər: yırtıcı pələng ov üçün çıxmış,
- (47) ondan-bundan bir şey tapmış,
- (48) şən-şadman öz mağarasına qayıtmış. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(XXXII) deyirlər: bir tabılqa (?) yüz oldu. Yüz tabılqa min oldu,

- (49) min tabılqa on min oldu. Eləcə bilin: bunun xeyri var, bu yaxşıdır!
(XXXIII) Keçəni
- (50) deyirlər (ki) suya qoymuşlar. Hələ vurun, möhkəm hörün. Eləcə bilin: bu pisdir!
(XXXIV) deyirlər: xan hərbi yürüşə
- (51) çıxmış, düşməni məğlub etmiş, onları köçürüb, yerləşdirib, özü də, qoşunu da sevinərək evlərinə, saraya dönmüşlər.
- (52) Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(XXXV) Deyirlər: kişi hərbi yürüşə çıxmış. Yolda atı yorulmuş. Kişi qu quşu ilə
- (53) rastlaşmış. Qu quşu onu qanatlari üzərinə oturtmuş. Onunla göyə qalxıb yola düşmüş, onu anasına, atasına çatdırmış, anası, atası
- (54) şad olmuşlar, şənlənmişlər. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(XXXVI) Deyirlər: çoxlu atı olan (adam), (sənin) şadlığın, (rahatlığın) yoxdur. Əgər varsa
- (55) çox atı olan, sənin qorxun da yoxdur. Sənin yüksək xoşbəxtliyin (?) yoxdur. Eləcə bil: bu çox pisdir!
(XXXVII) Deyirlər: bir qoca
- (56) öküzü qorxaq qarışqalar yemiş, tərpnə bilməyib yerində durmuş. Eləcə bilin: bu pisdir!
- (57) (XXXVIII) Deyirlər o qamışlar arasında yaşamış, (çünki) tanrı ona yar olmamış; qoy qadın ona təskinlik olsun. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (58) (XXXIX) Deyirlər: atın ayaqlarını düzgün tuşaqşamamışlar (və) heyvan tərpnə bilməyib, dayanmış. Eləcə bilin: bu pisdir!

- (59) (XL) Deyirlər: cəsur oğlan oxla, həqiqətən, vurub qayanı parçalamış. O tək cə dolaşmış. O belə iyid olmuş. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (60) (XLI) Deyirlər: qara xallı ağ inək buzovlamağa
- (61) hazırlaşırım demiş. O demişdir ki, öləcək. O açıq rəngli, erkək çil buzov doğmuş. Qoy o, Allaha qurban getsin. Xoşbəxtlik (işə) yaradı, o salamat qaldı.
- (62) Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(XLII) Qadın qabını, qədəhini (evdə) qoyub yola çıxmış, yenə çox
- (63) düşünmüş (heyifsilənmiş)dir: qabsız mən necə gedirəm, -demiş. Sonra evə gəlmiş və görmüşdür ki, onun qabı (satılı) və qədəhi (səhəngi?) yerindədir,
- (64) O sevinmiş, şadlanmışdır. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(XLIII) deyirlər yırtıcı çay quşu
- (65) ov üçün çıxmış. Ona tərəf yırtıcı qartal uçmuş. Eləcə bilin: bu pisdir!
- (66) (XLIV) Belə deyirlər: qartal dovşan deyə göydən yerə tərəf şığıyıb (onu) tutmuş. Qartalin caynaqları (ona) sancılmış, (hərdən bir) yenə
- (67) gizlənmiş (sıxılmış). Qartalin caynaqları (dovşana) keçmiş, o göylərə qalxmış. Dovşanın dərisi
- (68) beləcə çıxmış, tükü səpələnmiş, özü qaçmış. Eləcə bilin: bu pisdir!
(XLV) Deyirlər: mən maral oğluyam, otsuz, susuz
- (69) necə yaşayıram. Eləcə bilin: bu pisdir!
(XLVI) Dəvə palçığa
- (70) düşmüş, əvvəlcə başını özü yemiş, sonra tülkü onu yemiş. Eləcə bilin: bu pisdir!

- (71) (XLVII) Kişi sürünə-sürünə (gedib) tanrı ilə görüşmüş və bəxt istəmiş. (Tanrı ona) bəxt vermiş. O demişdir: sənin ağılında çoxlu mal-qara
- (72) olsun, özün uzunömürlü ol. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(XLVIII) Mən tale
- (73) tanrısıyam, sənin sınıqlarını düzəldirəm. Sənin üzülmüşlərini birləşdirirəm. Mən dövlət qurucusuyam. Qoy onun hər şeyi yaxşı olsun, -deyir.
- (74) Eləcə bilin.
(XLIX) Deyirlər: pələng maral ovuna çıxmış, yolun ortasında ilana rast gəlmişdir.
- (75) Ala ilan sıldırım qaya üzərinə qalxmış. (Beləliklə), pələng ölümdən xilas olmuşdur. O şadlanmağa, şənlənməyə başlamışdır.
- (76) Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(L) Deyirlər: boz, dəcəl atın quyruğuna düyün vur və onu qaldırmağa imkan ver. Tənbəl (ala?) atın quyruğunu)
- (77) aşağı burax. Doqquz qatlı tərliyini qoy, yaxşı tərləməyinə imkan ver. Eləcə bilin: bu pisdir!
- (78) (LI) Mən yırtıcı qartalam. Yaşıl qaya yaylağım, qırmızı qaya qışlağım, o dağda
- (79) dayanıb şadlanıram. Eləcə bilin!
(LII) Deyirlər: adam kədərli, göy isə bulutlu idi.
- (80) Onların arasında gün doğdu. Qəm-kədər içərisinə sevinc gəldi. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (81) (LIII) Deyirlər: boz bulud gəldi, xalqın üstünə yağdı, qara bulud gəldi, hamının üstünə töküldü, taxıl yetişdi,
- (82) yaşıl otlar göyərdi (yetişdi). Mal-qaraya da, adamlara da yaxşı oldu. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!

- (83) (LIV) deyirlər: qulun yalvarışı bəyə deyilir, iyidin sözü yalvarışla tanrıya çatdırılır. Yuxarıda tanrı eşitdi, aşağıda insan
- (84) bildi. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(LV) Deyirlər: iyid adamın oğlu hərbi yürüşə çıxmış. Döyüş yerində
- (85) olan natiqlər inandırır ki, əgər döyüşü evə dönərsə, özü şöhrətlə dönəcək və şad olacaq, atının
- (86) yedəyindən tutacaqlar. Eləcə bilin: bu çox yaxşıdır!
(LVI) Deyirlər: mən güclü ayğırım, qoz meşəsi yaylağım, quşlu meşə qışlağımdır.
- (87) Orada durub şadlanıram. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(LVII) su hovuzu da tükənmiş
- (88) donmuş. Su anbarı necə tükənə bilərdi, o ki xana məxsusdur. Arx necə dona bilər; o ki günəş altındadır. Eləcə bilin.
- (89) Bu qarışıqlıq başında bir sıra əzablar var, sonra yenə yaxşı olacaq.
(LVIII) Deyirlər: (bir) oğul öz anasına, atasına qarşı
- (90) acıqlanaraq (evdən) qaçıb getmiş, yenə fikirləşib geri dönmüş, anamın məsləhətini eşidim, atamın sözlərini dinləyim, -deyib gəlmiş.
- (91) Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(LIX) (Böyük) yaşa çatana öldürürəm, bir aya yetənləri (körpələri) öldürürəm.
- (92) Qoy yaxşı olsunlar. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(LX) Deyirlər: mən Doqquz adlı adadan (gəlmiş) maralam. Yaraşığı

- (93) dizim üzərinə çökərək şadlanıram. Yuxarıda tanrı eşitdi, aşağıda insan bildi ki, mən beləcə güclüyəm.
- (94) Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(LXI) Deyir durna yoldaşlarının yuvasına qonmuş. Hiss etmədən
- (95) budağa ilişmiş, uça bilmədən oturub qalmış. Eləcə bilin: bu pisdir!
- (96) (LXII) Deyirlər: mən yırtıcı yarğunam (?). Yayda dağım qalxaraq (orada) yaylayıram, mən şadam. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
- (97) (LXIII) Deyirlər: xanlıq qoşun ova çıxmış. Ov dairəsinə ceyran-cüyür girmiş. Xan (onları) əli ilə tutmuş. Qara camaatın
- (98) ordusu şad olmuş. Eləcə bilin: bu yaxşıdır!
(LXIV) Deyirlər: mən əhləşdirilməmiş qorxmaz qartalam,
- (99) Gözəl qaya üzərində oturaraq, gözləyirəm. Qoz meşəsinə düşüb (orada) yaylayıram. Eləcə bilin:
- (100) bu çox yaxşıdır!
(LXV) Deyirlər: kök atm ağzı bərkidi. Sahibi (onu) aç bilmədi.
- (101) Eləcə bilin: bu pisdir!
İndi mənim əziz oğullarım, beləcə bilin: bu fal kitabıdır, yaxşı (yazıdır).
- (102) Hər adamın öz taleyi əzəmətlidir.
- (103) Pələng ilinin ikinci ayının on beşində mən Burva-Quruda yaşayan və dinləyici olan müqəddəslər üçün Tayquntanda yazdım,
- (104) İsig-sanqun və İtacuq üçün.

SUCİ ABİDƏSİ

Mətn

- *kYq : J^ :)k : 4nJYD : 1kM^T^q : 4>YD> (1)
 :)YqD : YJ^>N : JJD>^H^ : J^Y> : 4M^H^ (2)
 : H^ : J^YD>^ : J^M^ :)M^A : J^Y^ : YJ^>N : H^ (3)
 : J^Y^A^ : J^Y^Y^>^ : H^M^ : *Y>M>Y : *M^ (4)
 : r^T : 4Y>Y : *^J^D >> : *J^ : *k^T : 4^ : D^ : r^X^H (5)
 : H^*J^> : *XY^ : r^T : A^ : *4^N : A^ : *M^ : r^k^q : *H^T (6)
 q : Y>M>^ : ^4^N^ : J^*M^ : *k^T^q : 4Y^J^N : H^*4^N^ (7)
 *k^T^T^
 : *k^Y^ : r^A^ : *k^T^N^ : H^A^ : H^*H^C^ (8)
 : J^Y^A^N : r^A^ : J^D^N : J>^ : J^*M^*J^X^T : *J^Y^> (9)
 r^*H^ : J^ : Y^ : *J^Y^> : Y>J> (10)
 J^Y^> : * : M^ : *X^*T^N^ (11)

Transkripsiyası

- (1) Uryur jirintä Jaylaqar qan ata kältim (?)
 (2) Qyrqyz oylı mән bolıa qutluq jarqan
 (3) mән qutluq baya tarqan ögä bulruqy mән
 (4) küm soruyum kün toysuqa batsyqa

- (5) tægdi baf bar ärtim aylym on jylqym sansyz ärti
 (6) inim jiti ,urym, üc ,qyzym üc ärti, äblädim oylumyn²
 (7) qyzymyn² qalynsyz birtim maryma jüz är turuy b(ir)tim
 (8) jäginimin atymyn² körtim amty öltim
 (9) oylanym ärdä marymynca bol qanqa tap qatyylan
 (10) uluy oylum s...a bardy
 (11) körmädim r...m oyl.

Tərcüməsi

- (1) Uyğur yerindən (mən) Yağlaklar xan ata gəldim.
 (2) Qırğız oğluyam, Boyla Kutluğ yarğanam,
 (3) Kutluğ bağa tarkanın müdrik buyruğuyam.
 (4) Səsim, soracağım (şöhrətim) gün doğana, gün batana
 (5) dəydi, yetdi. Varlı idim. Ağılum on, ilxım saysız idi.
 (6) Kiçik qardaşım, yeddi nəslimi davam etdirənim (yəni oğlum) üç, qızım üç idi, hamısını ev etdim. Oğlumu,
 (7) Qızımı başlıqsız (kalımsız) verdim. Ustadıma yüz ər və yaşamağa yer verdim.
 (8) Qardaşım uşaqlarını və nəvələrimi gördüm. İndi öldüm.
 (9) Oğullarım, igidlikdə ustadım kimi olun, xana qulluq edin, möhkəmlənin!
 (10) Böyük oğlum orduya getdi.
 (11) Görmədim... oğul,

«SEHRKARLARIN SİTAYİŞİ» ABİDƏSİ

(1) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (2) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (3) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (4) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (5) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (6) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (7) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (8) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*

Matn

(9) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (10) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (11) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (12) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (13) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (14) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (15) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (16) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*
 (17) *Qəriblər döyüşü qəriblər, sadiqlar sadiqlar qəriblər*

- (18) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (19) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (20) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (21) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (22) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (23) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (24) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (25) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$

- (26) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (27) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (28) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (29) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (30) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (31) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (32) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (33) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$
- (34) $\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \theta \cos \theta$

Transkripsiyası

- (1) barıp yükünəlim anın uluğ kutna
- (2) tip, ötündilər. Ol öndün Xirodis kann
- (3) inça tip y(a)rılıkadı olarka: ya ämti
- (4) ämrak oğlanlarım, ädgü kiä barımlar,
- (5) Käd könlül tægürüp tilänlər, istänlər!
- (6) Nəçükin bulsar sizlər, yana yanıp k(ä)lip
- (7) mana işitdürünlär mn y(ä)mä barıp yükün-
- (8) äyin anar tip tidi. İnçi ol moğoçlar
- (9) nəçtükün Urıslımtın öntüp bardılar
- (10) ersär, ol yultuz y(ä)mä olarnı birlä
- (11) barır erdi. Kaçan ol moğoçlar Bidilx
- (12) ımka tægüdlär, ol yultuz
- (13) täbrämädin şäk turdı. Örtü anta
- (14) bultılar Msixa t(ä)nriig. Ol ödün
- (15) titirü (? Tıtnu) yakın barıp, kirdi-lär. Öz
- (16) yüklärin açtılar, ertüdin açuğın
- (17) ötündilər, kim kälürmis erdilär
- (18) üç türlüg közünc: altun, zmuran,
- (19) küzi y(ä)mä yükünc yükündilər, ögmäk,
- (20) alkış ötündilər ilik kan Msixa
- (21) t(ä)nrikä. Ol moğoçlar inça sakın-
- (22) ıp kirdilər. T(ä)nri oğlı ersär,
- (23) zmuran, küzi alğay. Ilik kann ersär,
- (24) altun alğay. Birük otaçı emçi ersär,
- (25) ot yäm alğay, tip bir kabanda
- (26) urup kıgürdi-lär. Mänü t(ä)nri oğlı
- (27) ilik kan Msixa ol moğoçlarnm
- (28) könlindäki sakınçın bilü y(a)rılıkap,
- (29) üç türlüg közüncin ertüdin yumkı

- (30) alı y(a)rılıkadı. İnça y(a)rılıkadı olar-ka:
- (31) äy moğoç-lar-a, siz-lär üç türlüg
- (32) Sakınç üzä kirtiniz-lär: t(ä)nri oğlı
- (33) y(ä)mä m(ä)nö k, erür-m(ä)n. Ilik kan y(ä)mä
- (34) m(ä)n erürm(ä)n. Otaçı emçi y(ä)mä m(ä)n

Tərcüməsi

- (1) Gedib onun ulu ləyaqətinə sitayiş edək
- (2) deyib, çağırdılar. O zaman Hirodis xan
- (3) beləcə deyib, onlara əmr etdi: indi, ey
- (4) sevimli balalarım, yaxşıca yola düşün,
- (5) ürəkdən can atıb xahiş edin, istəyin.
- (6) Nə şəkildə tapsanız, yenə geri dönüb, gəlib
- (7) mənə eşitdirin, «mən də gəlib sitayiş
- (8) edərək ona», - dedi. Beləliklə, o cadugərlər
- (9) Yorissəlimdən necə çıxıb getdilər-
- (10) sə, o ulduz da onlar ilə
- (11) gedər idi. O cadugərlər nə vaxt ki Vifləmə
- (12) çatdılar, o ulduzlar
- (13) tərپənmədən dik durdular. Sonra orada
- (14) Məsiha tanrını tapdılar. O zaman
- (15) dərin hörmətlə yaxma gəlib (kahaya) girdilər. Öz
- (16) yüklərini açdılar, ürəkdən, ucadan
- (17-18) çağırdılar ki, üç cür xəzinə gətirmişlər:
- (19-20) qızıl, zümrüd və səndəl ağacı. Baş endirdilər,
- tanrıya şükür etdilər ulu
- (21) Məsiha xana baş endirdilər,
- (22) fikirləşdilər, əgər o Allahın oğludursa,
- (23) zümrüdü, mədhiyyəni götürəcək. Əgər xandırsa,
- (24) onda qızılı götürəcək. Əgər o, həkimdirsə,

- (25) onda dava-dərmanı götürəcək. Onlar bu mülahizə ilə (hədiyyələri)
 (26) sinidə təqdim etdilər. Əbədi Allahın oğlu
 (27-28) ilahi Məsiha o cadugərlərin ürəkdən gələn fikirlərini duyub,
 (29-30) həmin üç müxtəlif hədiyyənin hamısını götürdü, onlara belə dedi:
 (31-32) ey cadugərlər, üç müxtəlif fikirlə (mənim yanıma) gəldiniz, tanrı övladı,
 (33-34) mən və xan, mən və həkim.

ALTUN YARUK ABİDƏSİ

Mətn

(607) سائک... مەھەم مەزەب مەزەب...
 (10) ۋە... ۋە... ۋە...
 (15) ۋە... ۋە... ۋە...
 (20) ۋە... ۋە... ۋە...
 (608) ۋە... ۋە... ۋە...

|| E. M. ...

1.
 2.
 3.
 4.
 5.
 6.
 7.
 8.
 9.
 10.
 11.
 12.
 13.
 14.
 15.
 16.
 17.
 18.
 19.
 20.
 21.
 22.
 23.
 24.
 25.
 26.
 27.
 28.
 29.
 30.
 31.
 32.
 33.
 34.
 35.
 36.
 37.
 38.
 39.
 40.
 41.
 42.
 43.
 44.
 45.
 46.
 47.
 48.
 49.
 50.
 51.
 52.
 53.
 54.
 55.
 56.
 57.
 58.
 59.
 60.
 61.
 62.
 63.
 64.
 65.
 66.
 67.
 68.
 69.
 70.
 71.
 72.
 73.
 74.
 75.
 76.
 77.
 78.
 79.
 80.
 81.
 82.
 83.
 84.
 85.
 86.
 87.
 88.
 89.
 90.
 91.
 92.
 93.
 94.
 95.
 96.
 97.
 98.
 99.
 100.
 101.
 102.
 103.
 104.
 105.
 106.
 107.
 108.
 109.
 110.
 111.
 112.
 113.
 114.
 115.
 116.
 117.
 118.
 119.
 120.
 121.
 122.
 123.
 124.
 125.
 126.
 127.
 128.
 129.
 130.
 131.
 132.
 133.
 134.
 135.
 136.
 137.
 138.
 139.
 140.
 141.
 142.
 143.
 144.
 145.
 146.
 147.
 148.
 149.
 150.
 151.
 152.
 153.
 154.
 155.
 156.
 157.
 158.
 159.
 160.
 161.
 162.
 163.
 164.
 165.
 166.
 167.
 168.
 169.
 170.
 171.
 172.
 173.
 174.
 175.
 176.
 177.
 178.
 179.
 180.
 181.
 182.
 183.
 184.
 185.
 186.
 187.
 188.
 189.
 190.
 191.
 192.
 193.
 194.
 195.
 196.
 197.
 198.
 199.
 200.
 201.
 202.
 203.
 204.
 205.
 206.
 207.
 208.
 209.
 210.
 211.
 212.
 213.
 214.
 215.
 216.
 217.
 218.
 219.
 220.
 221.
 222.
 223.
 224.
 225.
 226.
 227.
 228.
 229.
 230.
 231.
 232.
 233.
 234.
 235.
 236.
 237.
 238.
 239.
 240.
 241.
 242.
 243.
 244.
 245.
 246.
 247.
 248.
 249.
 250.
 251.
 252.
 253.
 254.
 255.
 256.
 257.
 258.
 259.
 260.
 261.
 262.
 263.
 264.
 265.
 266.
 267.
 268.
 269.
 270.
 271.
 272.
 273.
 274.
 275.
 276.
 277.
 278.
 279.
 280.
 281.
 282.
 283.
 284.
 285.
 286.
 287.
 288.
 289.
 290.
 291.
 292.
 293.
 294.
 295.
 296.
 297.
 298.
 299.
 300.
 301.
 302.
 303.
 304.
 305.
 306.
 307.
 308.
 309.
 310.
 311.
 312.
 313.
 314.
 315.
 316.
 317.
 318.
 319.
 320.
 321.
 322.
 323.
 324.
 325.
 326.
 327.
 328.
 329.
 330.
 331.
 332.
 333.
 334.
 335.
 336.
 337.
 338.
 339.
 340.
 341.
 342.
 343.
 344.
 345.
 346.
 347.
 348.
 349.
 350.
 351.
 352.
 353.
 354.
 355.
 356.
 357.
 358.
 359.
 360.
 361.
 362.
 363.
 364.
 365.
 366.
 367.
 368.
 369.
 370.
 371.
 372.
 373.
 374.
 375.
 376.
 377.
 378.
 379.
 380.
 381.
 382.
 383.
 384.
 385.
 386.
 387.
 388.
 389.
 390.
 391.
 392.
 393.
 394.
 395.
 396.
 397.
 398.
 399.
 400.
 401.
 402.
 403.
 404.
 405.
 406.
 407.
 408.
 409.
 410.
 411.
 412.
 413.
 414.
 415.
 416.
 417.
 418.
 419.
 420.
 421.
 422.
 423.
 424.
 425.
 426.
 427.
 428.
 429.
 430.
 431.
 432.
 433.
 434.
 435.
 436.
 437.
 438.
 439.
 440.
 441.
 442.
 443.
 444.
 445.
 446.
 447.
 448.
 449.
 450.
 451.
 452.
 453.
 454.
 455.
 456.
 457.
 458.
 459.
 460.
 461.
 462.
 463.
 464.
 465.
 466.
 467.
 468.
 469.
 470.
 471.
 472.
 473.
 474.
 475.
 476.
 477.
 478.
 479.
 480.
 481.
 482.
 483.
 484.
 485.
 486.
 487.
 488.
 489.
 490.
 491.
 492.
 493.
 494.
 495.
 496.
 497.
 498.
 499.
 500.
 501.
 502.
 503.
 504.
 505.
 506.
 507.
 508.
 509.
 510.
 511.
 512.
 513.
 514.
 515.
 516.
 517.
 518.
 519.
 520.
 521.
 522.
 523.
 524.
 525.
 526.
 527.
 528.
 529.
 530.
 531.
 532.
 533.
 534.
 535.
 536.
 537.
 538.
 539.
 540.
 541.
 542.
 543.
 544.
 545.
 546.
 547.
 548.
 549.
 550.
 551.
 552.
 553.
 554.
 555.
 556.
 557.
 558.
 559.
 560.
 561.
 562.
 563.
 564.
 565.
 566.
 567.
 568.
 569.
 570.
 571.
 572.
 573.
 574.
 575.
 576.
 577.
 578.
 579.
 580.
 581.
 582.
 583.
 584.
 585.
 586.
 587.
 588.
 589.
 590.
 591.
 592.
 593.
 594.
 595.
 596.
 597.
 598.
 599.
 600.
 601.
 602.
 603.
 604.
 605.
 606.
 607.
 608.
 609.
 610.
 611.
 612.
 613.
 614.
 615.
 616.
 617.
 618.
 619.
 620.
 621.
 622.
 623.
 624.
 625.
 626.
 627.
 628.
 629.
 630.
 631.
 632.
 633.
 634.
 635.
 636.
 637.
 638.
 639.
 640.
 641.
 642.
 643.
 644.
 645.
 646.
 647.
 648.
 649.
 650.
 651.
 652.
 653.
 654.
 655.
 656.
 657.
 658.
 659.
 660.
 661.
 662.
 663.
 664.
 665.
 666.
 667.
 668.
 669.
 670.
 671.
 672.
 673.
 674.
 675.
 676.
 677.
 678.
 679.
 680.
 681.
 682.
 683.
 684.
 685.
 686.
 687.
 688.
 689.
 690.
 691.
 692.
 693.
 694.
 695.
 696.
 697.
 698.
 699.
 700.
 701.
 702.
 703.
 704.
 705.
 706.
 707.
 708.
 709.
 710.
 711.
 712.
 713.
 714.
 715.
 716.
 717.
 718.
 719.
 720.
 721.
 722.
 723.
 724.
 725.
 726.
 727.
 728.
 729.
 730.
 731.
 732.
 733.
 734.
 735.
 736.
 737.
 738.
 739.
 740.
 741.
 742.
 743.
 744.
 745.
 746.
 747.
 748.
 749.
 750.
 751.
 752.
 753.
 754.
 755.
 756.
 757.
 758.
 759.
 760.
 761.
 762.
 763.
 764.
 765.
 766.
 767.
 768.
 769.
 770.
 771.
 772.
 773.
 774.
 775.
 776.
 777.
 778.
 779.
 780.
 781.
 782.
 783.
 784.
 785.
 786.
 787.
 788.
 789.
 790.
 791.
 792.
 793.
 794.
 795.
 796.
 797.
 798.
 799.
 800.
 801.
 802.
 803.
 804.
 805.
 806.
 807.
 808.
 809.
 810.
 811.
 812.
 813.
 814.
 815.
 816.
 817.
 818.
 819.
 820.
 821.
 822.
 823.
 824.
 825.
 826.
 827.
 828.
 829.
 830.
 831.
 832.
 833.
 834.
 835.
 836.
 837.
 838.
 839.
 840.
 841.
 842.
 843.
 844.
 845.
 846.
 847.
 848.
 849.
 850.
 851.
 852.
 853.
 854.
 855.
 856.
 857.
 858.
 859.
 860.
 861.
 862.
 863.
 864.
 865.
 866.
 867.
 868.
 869.
 870.
 871.
 872.
 873.
 874.
 875.
 876.
 877.
 878.
 879.
 880.
 881.
 882.
 883.
 884.
 885.
 886.
 887.
 888.
 889.
 890.
 891.
 892.
 893.
 894.
 895.
 896.
 897.
 898.
 899.
 900.
 901.
 902.
 903.
 904.
 905.
 906.
 907.
 908.
 909.
 910.
 911.
 912.
 913.
 914.
 915.
 916.
 917.
 918.
 919.
 920.
 921.
 922.
 923.
 924.
 925.
 926.
 927.
 928.
 929.
 930.
 931.
 932.
 933.
 934.
 935.
 936.
 937.
 938.
 939.
 940.
 941.
 942.
 943.
 944.
 945.
 946.
 947.
 948.
 949.
 950.
 951.
 952.
 953.
 954.
 955.
 956.
 957.
 958.
 959.
 960.
 961.
 962.
 963.
 964.
 965.
 966.
 967.
 968.
 969.
 970.
 971.
 972.
 973.
 974.
 975.
 976.
 977.
 978.
 979.
 980.
 981.
 982.
 983.
 984.
 985.
 986.
 987.
 988.
 989.
 990.
 991.
 992.
 993.
 994.
 995.
 996.
 997.
 998.
 999.
 1000.

1.
 2.
 3.
 4.
 5.
 6.
 7.
 8.
 9.
 10.
 11.
 12.
 13.
 14.
 15.
 16.
 17.
 18.
 19.
 20.
 21.
 22.
 23.
 24.
 25.
 26.
 27.
 28.
 29.
 30.
 31.
 32.
 33.
 34.
 35.
 36.
 37.
 38.
 39.
 40.
 41.
 42.
 43.
 44.
 45.
 46.
 47.
 48.
 49.
 50.
 51.
 52.
 53.
 54.
 55.
 56.
 57.
 58.
 59.
 60.
 61.
 62.
 63.
 64.
 65.
 66.
 67.
 68.
 69.
 70.
 71.
 72.
 73.
 74.
 75.
 76.
 77.
 78.
 79.
 80.
 81.
 82.
 83.
 84.
 85.
 86.
 87.
 88.
 89.
 90.
 91.
 92.
 93.
 94.
 95.
 96.
 97.
 98.
 99.
 100.

1.
 2.
 3.
 4.
 5.
 6.
 7.
 8.
 9.
 10.
 11.
 12.
 13.
 14.
 15.
 16.
 17.
 18.
 19.
 20.
 21.
 22.
 23.
 24.
 25.
 26.
 27.
 28.
 29.
 30.
 31.
 32.
 33.
 34.
 35.
 36.
 37.
 38.
 39.
 40.
 41.
 42.
 43.
 44.
 45.
 46.
 47.
 48.
 49.
 50.
 51.
 52.
 53.
 54.
 55.
 56.
 57.
 58.
 59.
 60.
 61.
 62.
 63.
 64.
 65.
 66.
 67.
 68.
 69.
 70.
 71.
 72.
 73.
 74.
 75.
 76.
 77.
 78.
 79.
 80.
 81.
 82.
 83.
 84.
 85.
 86.
 87.
 88.
 89.
 90.
 91.
 92.
 93.
 94.
 95.
 96.
 97.
 98.
 99.
 100.

1.
 2.
 3.
 4.
 5.
 6.
 7.
 8.
 9.
 10.
 11.
 12.
 13.
 14.
 15.
 16.
 17.
 18.
 19.
 20.
 21.
 22.
 23.
 24.
 25.
 26.
 27.
 28.
 29.
 30.
 31.
 32.
 33.
 34.
 35.
 36.
 37.
 38.
 39.
 40.
 41.
 42.
 43.
 44.
 45.
 46.
 47.
 48.
 49.
 50.
 51.
 52.
 53.
 54.
 55.
 56.
 57.
 58.
 59.
 60.
 61.
 62.
 63.
 64.

arti. Üçünçi (5) an kiciqi oğlınıñ atı M(a)ğastvi (6) arti. Bir oğurta ol ilik kan üç (7) oğlanı birle taştın tağta arıkta (8) ilinçükä bartı. Kaçan anta täqip (9) ilinçü mänji işin ärtürdüktä, ötrü (10) ol üç tiqit lar kua çäçäk tüş (11) yimiş idiqalı adaları ilik bäqkä (12) ötüün ayıtıp kaltılar. Anda (çit. Anta) (13) munta maru bärü yoriyu, bir uluğ kemiş (14) lıǵ bärk arık kA kirip ötrü anta (15) tıñǵalı olurtılar. Tıñǵalı olurmış ta, (16) an uluǵı tiqin iki ini läriñä (17) inça tiptidi: al ini lärim, (18) mäniñ kün ärtinqü korkum (19) bäliniäqüm kälip. Inça bolmazun k(a)ltı (20) bu arık sāmāk içintä katır yavlak käyik (21) lär bar bolup biz yokatkuluk ämqän-qüiük (22) bolmalım, tip. İkintisi tiqin inça (23) tip titi. Äşitü 1(a)rılıkazun içim al

(609) Kim mäniñ bu ätözümün isirqäküm idi (2) kälmmäz täq, biziñä näçükin ärsär, (3) ämraklartın adırılǵuluk ämqäk bolmazun (4) arti, tip korkarm(ä)n tip. Bu savıǵ äşi (5) tip, üçünç! M(a)ğastvi tiqin iki (5) içiläriñä ötrü inça tip ötünti. (7) Bu ärsär, arzı lar turǵuluk orun ol (8) mäniñ idi korkınçım ayınçım yok, öñi (9) adırılmaklıǵ noşumuş y(ä)mä yok, inçil (10) – tözüm tä tolu öqrünç sävinç toǵar! (11) Bulǵay ärki biz yiq adruk buyanıǵ - tip (12) titi. Ol ödün bu üç tiqin lär (13) öz öz köñüllär intaki sakınmış sav (14) ların söziaşıp, ötrü örü, turu pol (15) arık içintä takı içkärü kirtilär. (16) Ança yoriyu, yañı änükläp bir tişi (17) barsıǵ körttilär. Ola ç bars y(ä)mä 918) änüklap, yiti kün ärtmiş arti, yiti (19) änükläriñä äkirtip kavşatıl açmak suv (20) samak üzä sıkılıl turmış yavrımış sınmış (21) ätözläri alañurup küçi közüni üzü (22) lüp, unaknia ölgäli yatur arti. Nä

(610) anı ulukı M(a)ğabali tiqin körüp inça (2) tip tidi: ay irinç tişi bars änükl (3) läqäli yiti kün bolmış, yiti änükl (4) läri äñ män yumşak, tiläru ok täqinç (5) bolmayukka anın açmak suvsamak (6) ämqäk üzä sıkılıp yanturu yana (7) öz änükl lärin yiqäli kılınur (8) Muntada káz irinç tınl(ı)ǵ bolkay mu, (9) tip tidi. Bu savıǵ äşitip, M(a)ğastvi (10) tiqin ötrü içisi tiqin kä (11): bu bars näqü yiyür osadıkı (oşadıkı?) aşı näqü 912) ol, tip ayıttı. İçisi tiqin inça (13) tip, kikinç birti: barsnın, irbiz (14) niñ, manunıñ arslanıñ böriñiñ (15) tilküniñ aşı ärsär, yalañuz yıntäm (16) isiq nt kan ärtür. Muntada (17) adın takı öñi aş içkü yok kim (18) bu alañurmış aç barsıǵ tirqürqülük (19) ä tip tidi. Bu savıǵ äşitip, ötrü ikin (20) tisi M(a)ğadivi tiqin okunçsuzın (21) inça tip tidi: «Bu muntaǵ oşukluǵ (22) törümüş küçsirämiş alañurmış aç (23) bars açmak suvsamak ämqäkin ärtinqü

(611) sıkılıp unaknia ölgäli turur. Biz (2) ni ta adın kim bolǵal muna yaraǵ (3) lıǵ aş içkü b(ä)lqürttäçi, bu irinç (4) tınl(ı)ǵ üçün ätözük titip, munuñ (5) isiq özin ulakalı udaçı tip (6) tidi. Ulukı tiqin bu savıǵ äşitip, (7) yaka ortun inisiñä: al (8) inim, älp titkülük tavar älp iş, näñ (9) inçil isiq öztä artmaz tip tidi. (10) Bu savıñ bası socınta M(a)ğastvi (11) tiqin inça tip tidi: al içilärim (12)äa! Biz kamağun ämtı isiq özümüzkä (13) ätözümüzkä ärtinqü ilinmiş yapşın (14) mış biz inçil yana adınağuka asıǵ (15) tosu kılǵalı bilqä biliqliq y(a)ruk közü (16) müz yok bolur ärki, y(ä)mä antaǵ birär uluǵ (17) y(a)rılıkançuçı köñülluq kutluǵ yalañUK (19)lar ürük uzatı öz ätözläriñ titip (19) ıdalap, tınl(ı)ǵlarka asıǵ tosu kılurlar, ä tip (20) tidi. Bu munça savıǵ içiläriñä söz (23) läp, ötrü k(ä)ntrü köñü lintä inça

tip (23) sakıntı. Klı bu mäniñ ätözüm yüz (23) miñ ajunlartın bärü yoksuz ajunsız

(612) näçä yırudı artadı, näñ y(ä)mä ätliq (2) siz bolup nä ärsär asıǵka tosu ka (3) kirmädi, näçükin bükünki kün tä munı (4) täq k(ä)rqaqliq işiätkülük yonlaǵuluk (5) orun tapın, bu muntaǵ yıdıǵ k(ä)rqaqsız ät (5) özümün sıtmış kämismiñ yin yar täq (7) titip ıdalap, bu irinç y(a)rılıǵ aç bars (8) ka näqülük umuk inak bolmaz m(ä)n, - tip (9) munçulayu sakınıp içil-ri birl- söz (10) l-şkülük kisikin ärttürüp, ol bars (11) üz-önjiñ y(a)rılıkançuçı köñül (12) turǵurup, irinçkädilär tsuyurkadılar. (13) İnçip olarnıñ arasın ta akladı, takı (14) M(a)ǵastvi tiqin ol barsnıñ açın turuk (15) in, ämqäkin tolǵakın titrü körüp, täqrä (täkrä?) (16) täksinip, közin idi andıran kitärü uma (17) tın, ür kiç titrü körü turun ötrü (18) kodu nöñi yorıl bartılar. Ötrü ol (19) ödün M(a)ǵastvi bodistv, inça (20) tip sakıntı. Çak amtı maña oǵrayu (21) ätözümün isiq özümün titkülük (22) ıdalaǵuluk öd kolu soka kälti. (23) Hä üçün tip tisär, kim m(ä)n ilki

(613) sizdin bärü bu yıdıǵ sarsık kanlıǵ yirin (2) liq sävnüsüz toplaǵusuz yarsınçık ätözkä (3) inçip mantım aş içkü ton kädim orun (4) tüşäk at yaña kañlı kölük ärdini (5) yinçü, äd tavar üzä talıntım artamak (6) buzulmak törülüq üçün ürük uzatı (7) artadı buzultı. Hän y(ä)mä bu (8) ätözüq küyü küzätü, ayayu tutup (9) artatmaǵalı idi (ıdı?) umadım. Näçä käd (10) usanıl iqittim ärsär y(ä)mä kaltı yavlak (13) yaǵı törüsinçä yanduru mini. Kämışü udup (12) sävinçsiz utlısız kılıtı manıñ küçümün (13) anın inça bilmiş k(ä)rqaq. Ät öz ärsär, (14) bksiz mänüsüz titir, özkä yanduru (15) asıǵ sızı uza yavlak yaǵı täq korkın (16) çıǵ ärür, yarsınçık

kkirliki (17) üzä tutsar arıǵsızlık kık yümäk (18) titir, anı üçün m(ä)n bükünki küntä (19) bu ätöz imin yöñlan, muñadıñçık uluǵ (20) iş kötük kılayın sansarlıǵ taluǵ üqüz (21) içintä tar kämi bulayın! Toǵmak ölmäk (22) liq täksinçtin taskaru tartıp öndü(23) räyin, tip sakıntı, yana ok inça

(614) tip sakıntı. Abam birük bu ätözümün (2) titsärm(ä)n, ötrü ülqüsüz sansız mün (3) kataklarıǵ kartıǵ bäziq yiriniq (4) kanıǵ iqiq, aǵrıǵıǵ korkınçıǵ alman (5) çıǵ barçanı titmiş ıdalamış bolur (6) m(ä)n. Takı y(ä)mä bu ätöz ärsär, altı (7) türlüq arıǵsızların tolu suv üz (8) äk kärkü täq, bksiz yarsız (9) kamaǵ kurtlarınıñ koñuzlarınıñ tirkini, kannıñ yirinniñ ornakı (11) sinjirin tamırın yorqälmiş, söñüklär (12) ulaǵı üzä tutuzmış, ärtinçü yirinçık (13) yarsınçık ärür anı üçün täqimiç ol (14) –mtı maña bu ätözümün titip ıdalap, (15) üzälıksiz üstünki yiq, abam uluǵ (abamuluǵ) mänqü (16) nirvaniǵ tiläqülük puşuş sakınç (17) ämqäk tolǵakıǵ birtäm tarkarǵuluk (18) toǵmak ölmäqliq täksinçiq ämirtkurǵu (19) luk nizvanılıǵ ilisiq üzqülük dian, bilqä (20) biliqiq küçük küçländürqülük tolu tüqäl (21) pışrunmaklıǵ ädqüq äksüküz bütürqülük (22) yüz buyanlıǵ itiqin itinqülük, tolu (23) tüqäl bilqä tülkär-qülük.

(615) alku burkan lar üzä öqitmiş ıduk (2) nom luǵ ätözüq manuklaluluk kamaǵ biş (3) asun tınlaǵlar oǵlanın nom boşılıǵ (4) mänji üzä mänjilätkülük, ä tin munçulayu (5) adıra ödürä sakınıp, ötrü M(a)ǵastvi (6) tiqin yti kınıǵ tölyüktä turup (7) bädük közüşkä inip uluǵ yrıkan (8) çuçı köñül turǵurup köñülin köküz (9) in yakçirtıp o liki içi lärin köñül (10) käreip näçükin ärsär, tulsar oñarsar, (11) ötrü ürkün bälñläp: tıdıq ada

kılıp, (12) közämis közüsümin, kanturmağal tip (13) bökünüp ötrü iki içiläriñä: azkia (14) öñrä yoriyu turzunlar, mnu na (15) basa yitdim, ä tip ötünüp içi lärin ıdıp, (16) Mğastvi tiqin kntü özi yanduru (17) yana ol arıka kirip aç barz üskintä (18) täqip tärkin tavrati tonın suçülük kamış (19) butıki üzä asıp inça tip bk katıg (20) sav sözläti: mn ämti tolp sansar (21) takı tınlağlar üçün üzälksiz üs (22) takı tınlğlar üçün üzälksiz üs (23) tünki yiq burkan kutı közüşin

(616) täbränçsiz yayılmak sız uluğ yrıkançuçı (2) köñül turğurup bu mäniñ sävär ätöz (3) ümin tidärmn ıdalayurmn, buzulmak sız (4) çolmak sız burkan kutın tiläyürmn (5) kim kamağ bilqä lärkä sävqülük taplağuluk (6) üç okus yirtinçü däki ämqäk liq taluğ (7) tınlğlarığ örü tartıp ozkurup inç (8) mänjiliq kılayın, ä tip titi (9) ol ödün tiqin munça sav sözläp, (10) ol aç bars üskintä suna yattı, (11) kntü nünj uluğ yrıkançuçı köñüllük (12) çoğı yalını oğrınta, ol aç bars yiqäli (13) tidinmäti. Bodistv anı körüp, ötrü (14) idiz tağ ka ağdı-nıp, ätözün kodı (18) kämisti. Kaçan yirkä täqdüktä. (16) bodistv yana inça tip sakıntı: inçip (17) bu bars turukı küçsüz oğrunta anın mini (18) yiqäli umaz, tip, ötrü bodistv örü (18) turup, inaru bärü körüp, bı bıçku tiläp (20) bulmatı, ötrü kurımıs katıg kamıs alıp (21) anı üzä ömqän tamırın sançıp kan (22) ündürüp akuru barzka yakın bartı. (23) Kaçan barz üskintä täqdüktä,

(617) ötrü ol ödün bu ağır uluğ yağız (2) yir altı türlütin täbräti kabsatı (3) inça kaltı uluğ yitil kaltın, köl suvın (4) tokın, yalmıs täq yokaru kodı yayıltı (5) yalkaltı kök kalık yüzintäki kün (6) t(ä)ñri Rağuka siqirtmis täq yruk sus (7) yasuk sus öñsüz ülaz boltı (8) buluğ yınjak barça bütürü karardı (9) kara tuman üzä

örtüldi kök (10) kalık tın t(ä)ñritäm yid yıpar kua çäçäk (13) lär tüşti yağdı. Ol arık sämäk içi (12) kua çäçäk üzä tolu boltı...

(618) ... ol ödün ol aç barz (10) kaçan bodistv niñ ömqänintin (11) kan akmısm körti. Ötrü ol kan (12) ıt yalkayu ädin (ätin) barça yip kodtı (13) yalağuz söñük läri ök turu kaltı (14) ança kınça bodistv tiqin niñ uluğı içi (15) si yir täbrämisin körüp, inisiña (16) inça tip tidi: yağız bütürü täb (17) râyür üqüz lär tağlar birlä. (18) kalısız buluğ yınak kararıp, ülaz boltı (19) kün t(ä)ñri. Köktin tösär t(ä)ñnridäm (20) kua çäçäk lär bulğasu. Utkurak ärki (21) inimizniñ ätözün tidmäk blqüsü (22) ä tip tidi. Bu saviğ äşitip kiçiqi ini (23) si inça tip tidi: äsittim m(ä)n Mağastvi

(619) niñ tsuyurkayu sözlämıs çın savın (2) timin knäia käyä) körmistä turuk küçsüz (3) aç bars ıg aç ämqäkkä äqirtip (4) änükin yiqäli kılmsın anın sizintim (5) inim kâ: ätbzin titti ärki mu, ä tip. (6) Ol ödün o liki tiqit lär munçu (7) layu sökläsü açğ ları kälip (8) yirinütlär yığladılar, ötrü tärkin (9) yanturu yanıp yığlasu, bayakı ol barz (10) yatur orunka bartı lar. Kaçan anta (11) täqdüktä, ötrü iniläri Mağastvi tiqin (12) niñ tonı kamıs butıki üzä askın (13) turup tururın, sını söñüki säçi birlä arkuru (14) turkuru yatmasın, akmıs kanı toprak (15) ta titik yuğrulup yirkä yukup turmıs (16) m körtilər. Nä?! anı körüp (17) ök ätözlärin ol söñÜK üzä kämisip (18) öqsiräp tınsırıp kamılıtlar näçätä (19) kin timin öqiänip, ötrü iliqlärin (20) örü kötürüp uluğ ünin ulıdı lar (21) sıktadılar. Ulıyu sığ-dayu inça tip (22) titilər: Körklä kövsäk tokılık inimiz (23) ärtiñ kövaz al öqkä kañ ka

(620) sävitmiş ärtiñ kadaşaa! näçükin yana (2) birqärü, birlä kiäa ünüp üçükü (? üçäqü) (3) ?! Nä-qülükü tittiñ özükin (? Özüñin bizni birlä (4) barmadın, öqümüz kañımız biziña (5) utru körüp ayıtsar, biz ikäqü näqü (6) tip ötünälim sözlälim?! Ol yiq bolğal (7) üçäqü birlä kiäa ölsär biz. Näñ (8) biziña krqäksiz bu ätözümüz tiriqi (9) – tip. O liki tiqit lär munçulayu (10) yañın käyırqänçiku kılınu, ulıyu sığtayu, talıp (11) yöküp ança ta kin timin andıran öñi (12) yorıp bartı lar. Ol ödün Mğatstvi (13) tiqin niñ tapığçıları: tiqinimiz kaçtı (14) – tip kaçan bartı?! Yorıñlar, kanta ol (15) äsdälim! – tip tiyistilär. Ançakınça anası (16) katun balıkta idiz kalık ta yatıp (17) udıyur ärkän ärtinqü yavız tül (18) tüsädi: ämiki töbürä bıçılur bolur (19) azığ tisiäri ağızınta koñrulup (20) tüsär bolur, üç kö-qürçkän adayı laçın (21) ka kavıtur ärkän, Birisi tut-sukun (22) ikäqü si korkınçlık osar (ozar) bolur tip (23) munculayu qüsäyü yatar ärkän yir täbrämäki

(621) üzä bälñlän udunup kälti nä udunu (2) örlä anta korkınçlıkın puşuş (3) lukın inça tin tidi näqü äрки ämtı (4) tıltakı yağız yir munçulayu täbräyür üqüz (5) lär yayılıp ı ığaç lar ırğalur (6) kün t(ä)ñri niñ y(a)rukı öñsüz boltı (7) örtmis täq közüm ämikim täb (8) räyür öñräkitä öñişük, okın (9) yüräkiñä ursukmıs täq sıkı lurm(a)n (10) ämqäkin, tolp ätözüm titräyür, inç (11) im idi b(ä)lqürmäz, tüsämıs ol tülüm (12) nün yavız türür b(ä)lqüsi. Utkurak (13) bar Äрки ärdimiç artak yavız ada (14) lar, tip tidi. Anıñ ara iki ämiki (15) ävi-tip süt akıp kälti, nä?! anı (16) körüp, takı ärtukrak uyır-kantı (17) yokurkantı. Ol ödün katun (18) nuñ bir tanığçı kızı tastın turur (19) ärkän kıl ça (kälçä) ärtär yolki kisi tin (20) – tiqiniq tiläp, takı bulmaz ärmıs –

tip. (21), sav äsitti. nä?! Munı äsitü birlä ök (22) ürkip bälñlöp, ötrü ordu ka kirip. (23) katunka inça tip ötündi: katun

(622) ukä y(a)rılıkadı mu äрки: tastın (2) bir antağ sav turur: tiqiniq tiläp (3) takı bulmaz, - Bun ä sav äрки, tip (4) tidi. Ol ödün katun bu savığ äsitin. (5) uluğ pususta kadğuta turup, açığı (6) kälip közintä tolu yaşı birlä tärkin (7) ilik bäqkä barıp: al uluğ ilik (8) bäq! m(ä)n muntağ muntağ sav äsittim, bu (9) nä sav ol?! Azu biz inç ämrak ökü (10) kümüz anç kiçiqi Mğastvi ığ ıçkınmıs (11) arqal mu bizö – tip tidi. Bu savığ ilik bäq (12) äsitip; ürkä bälñlâyü, açığı uza (13) tıklıp, inça tip sözläti: (14) al ämqäk, al ämqäk: al ämqäk! Bükünki küntä ämrak (15) öküz ki-ä min y(ä)mä yittürdim ıçkın (16) tim äрки mu m(ä)n, tip, yasin yutunu katun (17) in ötlâyü inça tip tidi: tüzü (18) nüm-a (? tüzüm-ä, uma?) s(ä)n näñ pusma pusulma, m(ä)n ämtı, (19) kamağun ünüp ämrak öküklärimin (20) tiläyin, barın yokın biläyin, tip, t(ä)rkin (21) buryuk ları inançları birlä yumki balık (22) tin taskaru ünüp öñi öñi yadılıp (23) orun sayu tiläqäli istäqäli

(623) bardılar. Anıñ arasında bu sav takı (2) kaçmäzäkän bir buryuk t(ä)rkin tavrıtı (3) kälip, ilik bäqkä yakın täqip: al (4) uluğ ilik bäq, puşanu y(a)rılı-kazun: iki (5) tiqit lär su äsän täqinür, anç (6) kiçiqi Mğastvi tiqin takı tapışu (7) taqınmäz, tiläyü täqinürlär, tip (8) ötünti. İlik bäq bu savığ ästip, uluğ (9) tanıp, inça tip tidi: muñ al, muñ (10) al yitürmis m(ä)ni siq sävär ämrak (11) adayımın, oğulum yañı bolmısta (12) öqrünçüm sävinçim az ärti kinindä, (13) oğuluğ yitür düktä, pususu ämqäki ükü (14) tururl. Birük oğulum but usta tiriq äsän (15) kavışsar, öl sär maniñ ätözüm,

ämqän (16) mäqäl m(ä)n arıtı, tip tidi. Katun (17) bu savıǵ äsitip, okın ursukmıs kisi (18) täq: pusus kadǵuka köäüli köküzi (19) äqirtip, sıñalayu inça tip tidi: (20) üç öküük lărim birqărü tapıǵ çılar (21) ı birlä kamaǵun yumkı bardılar arık (22) ka ilinçü mänji kılǵalı. Kamaǵ ta

(624) kiçiqi sävăr ämrak oǵulum yalaüz kalıp (2) kălmäsär bolmıs bolǵal utkurak adırıl (3) ğuluk älp ada, tip, munçulayu sıñıladı (4) ança-kinça sabça, ikinti buryukı kălip, (5) ilik bāqkă täqdi, Ötrü ilik (6) bāq ança al buryukăa, ämrak adayım (7) Mğastvi kanta ärmis, tip ayıtı (8) y(a)rılıkadı. Ol buryukı buy (a)rılıǵ ästip, (9) közintä isiq yaşı töküyü pusus (10) luǵ kadǵulukın yıǵlayu aǵızı kurup (11) tili tamǵakı katıp sav sözlâyü uma (12) dın, kikinç birmădin, sük (suk) turdı. Anı (13) körüp, ilik bāq katunı birlä asukup (14) inça tip ayıtı: t(ä)rkin sözlāñ (15) buruyuk-a: kiçiqi oǵlum kanta ärmis? (16) Ätözüm pusanur pusırkanur, ootka (17) örtänip küyăr täq, öqümün koñülümün (18) ıçkınıp, münkul bolup, bilinmäzm(ä)n, (19) kılmaǵ mäniñ köküzümin yarılǵuluk (20) sıñǵuluk, tip tidi. Ol ödün ikinti (21) buryuk ötrü bodistv tiqin ntözin (22) boşı birip nătäq kılmıs işlărin ıyın (ıyin) (23) kăzikçä tozu tüqäti ötünti.

(625) Bu savıǵ ilik bāqli katunlı äsitip, (2) açıǵları ämqäkläri üzä umadın, (3) ulıstılar sıǵtastılar, oǵlınıñ (4) ölmis yirin körüksäp t(ä)rkin tavrata (5) yüqrük atların koşukluǵ kañlı ta (6) olurup, ol kamışlıǵ arıka yavrak (7) bartılar. Kaçan bodistvniñ (8) ätözin boşı birmis yir orunka (9) täqdilăr ärsär, anta ötrü bodistv (10) niñ yas süñüklăr inaru bärü anta (11) munta saçılıp yatmısın körüp, ätöz (12) lărin birqărü yirkä çalıp

öqsiräp (13) tınsırap inça kltı uluǵ ı ıǵaç küç (14) lüq katıǵ yilkä tokıtılıp kamılmıs täq (15) tüstilăr kamıltılar, öqlărin köñül (16) lărin ıçkınıp nă kılın mısm (17) arıtı bilinmäz boltılar, ötrü ol (18) ödün ol buryuklar basın täqräki (19) bāqlăr mançlar soǵık suv pükürüp (20) yilbikü üzä yilbiyü, ilik bāqiq katun (21) uǵ năçä tä kin timin ançakni a (kaya) (22) öqläntürdilăr, öqlänü birlä ök

(626) ötrü iliqlărin örü kötürüp, ulıyu (2) sıǵtayı, inça tip taksurdılar: (3) nă ada ärti, adayım körkä kya (4) öküüküm, ölmäk ämqäk năçükin öñrä (5) ölmäkiq bulayın ni künki am, (7) körmäyin ärti munı täq uluq açıǵ (8) ämqäkiq – tip tidi. Anta ötrü (9) ilik bāq katunı ançakı a öqsürämäki (10) sârilip saçı bası yatılıp iki iliqi (11) üzä köküzip tokıyu, kaltı balık (12) suvıntın adırılıp isiq kumta aǵına (13) mıs täq yirtä aǵımayu inça tin (14) yıǵladı: kim ärti äрки bıçtaçı öküük (15) ki am ätözin, öñi saçılıp yatur (16) ni, kalmıs süñük yir sayu, ıçkın (17) mıs m(ä)n kăncimin, sävăr ämrak adayım (18) ın, pususka ämqäkkä basıqıp täb (19) rănçsiz boltum ärmäz mu? Kim ärti äрки (20) ölürtäçi, öküük kam, çak sını? Täqür (21) täçi munı täq pusus kadǵu ämqäk (22) kă. Katıǵ asip ärmäz mu. Kim mäniñ (23) bu yüräkim yarılıp böksilip barmadın.

(627) Năçükin turur munı täq? Tülümtä m(ä)n (2) ölüürüq körtüm ärti bu b(ä)lqüq. İki ämikim (3) öqlărü töbüre bıçılır tūsätim. Azıǵ (4) tisim koñrulup tūsüp kălip boltı (5) ärti. Körür ärmis mi utkurak bu (6) ämqäkkä toskuka yana tūsädim (7) Muntada adın: üç köqürçkän (8) adayın laçın tokup uçäqünü örp (9) ispi kabıl iltür bolur. Ä yitür (10) düm añ kiçiqi sävăr ärmak öküükmin (11) yavlak blqü utlısı idi äsük bolmatı (12)

tip – munçulayu yıqladı. Öqrü ol ödün (13) ilik bāq ulatı iki oğlanı birlä (14) ulısu sıqlasu ki ärmäyük yivikliq (15) tisikiqin kamağ bāqlār birlä yumkı (16) bodistvniñ kalmıs söñüklük (17) sāririn itidilār yığdılar, uluğ (18) türlük törüp toğun ağır ayağ tapığ (19) uduk kılqılar. Kaçan tapığ uduk kılku (20) luk qörüsün ärtdüdüktä, ötrü ästun (21) içintä bāklädilār.

Tərcüməsi

607) Ondan sonra tanrılar tanrısı burxani belə əmr etdi: Ey Anand! Keçmiş zamanlarda bu kanatın bir ölkəsində Mağaradan adlı bir hökmdar (İlik xan) var idi. Həmin o Mağaradan hökmdar olduqca qüdrətli və varlı idi. Qiymətli şeylərinə, taxıl anbarlarına, əkin sahələrinə, mal-qarasına görə çox qüdrətli idi. O, hərbi gücünə görə də çox qüdrətli idi. Bütün yer üzünü dünyanın dörd tərəfini qorxudub ələ keçirmiş və çoxlarına qorxu, ehtiram təlqin etmişdi. O, qədim rəis və düzgün qanun və adətlə rəhbərlik edən idi. O, mövcud xalq kütlələrini çoxaltmış, hər tərəfdən onları düşmənlərdən qorumuşdur. Belə yüksək, bərabəri olmayan, güclü hökmdarın arvadı qəşəng xoşbəxt üç oğlan doğmuşdu.

608-609) İlk böyük oğlunun adı Mağabali idi. İkinci, ortancıl oğlunun adı Mağadivi idi. Üçüncü, ən kiçik oğlunun adı Mağastvi idi. Bir dəfə o hökmdar üç oğlu ilə dağlara və çay kənarlarına gəzməyə getdi. Onlar oraya çatıb əylənib şənəndikdən sonra üç şahzadə hökmdar atalarından çiçək, güləməyvə yığmağa icazə istədilər qaldılar. Orda-burda, elədə-belədə dolaşaraq sıx qamış bitmiş bir böyük çayın yatağına girib, orada

dincəlmək istədilər. Dincəlmək üçün oturanda ən böyük şahzadə iki qardaşına belə dedi: - Ay qardaşlarım, bu günkü gün mənə çox qorxulu və müdhiş gəlir. Belə olmasın! Deyəsən, bu çay və çəmən içərisində vəhşi heyvanlar var, onlardan zərər görmərik? İkinci şahzadə belə dedi: Ey mənim böyük qardaşlarım! Mənim öz canımdan çox qorxum yoxdur. O nədir ki? Mən əzizlərimizin ayrılıq əzabından qorxuram. Bu sözü eşidib üçüncü Mağastvi şahzadə sonra iki böyük qardaşına belə müraciət etdi: - Bu adama yovuşmayan dərvişlərin, zahidlərin məskənidirsə, mənim heç qorxum, ürküm yoxdur, qohum-əqrəbadan ayrı düşməkdən də qorxum yoxdur. Hətta qəlbimdə şənlik, sevinc hissi doğur. Biz burada böyük xoşbəxtlik tapacağıq. Bu vaxt bu üç şahzadə ürəklərindən keçən sözləri deyib ayağa duraraq yenə o arxın (çayın) içinə girdilər. Beləcə dolaşarkən orada yenicə balalamış dişi pələng gördülər. Bu ac pələngin balaladığı yeddi gün idi, yeddi küçüyünə bütün gücünü sərf edib taqətdən düşmüş, ac-susuz qalıb üzülmüş, tamamilə ölü vəziyyətdə uzanmışdı. Nə?

610) Bunu onlardan böyük Mağabali şahzadə görüb belə dedi:

- Vay! Dişi pələngin balalamasından yeddi gün keçmiş, yeddi küçüyünü yemləmək üçün istədiyi yumşaq bir yem tapmadığından, aclıq, susuzluq əzabından sızılaraq öz küçüklərini yeməyə məcbur olacaq. Bundan da zavallı bədbəxt məxluq olarmı? – dedi. Bu sözü eşidib Mağastvi şahzadə sonra böyük şahzadə qardaşına: - Bu pələng nə yeyir, daim yediyi nədir? Deyib soruşdu. Böyük şahzadə qardaşı belə cavab verdi: - Pələngin, bəbirin, qaplanın, çöl pişiyinin, şirin, qurdun, tülkünün yemi həmişə yalnız isti ət və qandır. Bundan

başqa daha özgə yem yoxdur ki, bu əldən düşmüş, zəifləmiş ac pələngi diriltsin, -dedi. Bu sözü eşidib sonra onlardan ikincisi Mağadivi şahzadə dəvət gözləmədən dərhal dedi: son dərəcə güclü yaradılmış, lakin əldən düşüb zəifləmiş ac pələng aclıq, susuzluq

611) əzabından üzülüb ölmək üzrədir. Bizdən başqa kim olacaq ki, bu bədbəxt məxluq üçün münasib yem, su versin, özünü unudub onun ömrünü uzatsın, -dedi. Böyük şahzadə bu sözü eşidib yenə ortancıl qardaşına: - Ey qardaşım, mal-mülk və işdən əl çəkmək çətindir, ancaq həyatından keçmək daha çətindir, -dedi. Bu sözlərdən sonra Mağastvi şahzadə belə dedi: - Ey böyük qardaşlarım! Biz hamımız öz həyatımıza olduqca çox sədaqətli və bağlıyıq. Beləliklə, digər canlılara xeyir və fayda vermək üçün bizdə müdrik bilici aqlın işıqlı gözü yoxdur. Yenə bir neçə uca könüllü, xeyirxah insan övladı həmişə əzizlərini qurban edərək digər məxluqlara xeyir, fayda verərlər, -dedi. Bunca sözləri o böyük qardaşlarına deyib öz-özünə fikirləşdi: – Mənim bu bədənim dünyada yüz min illər ərzində nə qədər çürüyüb məhv olub! Əgər bədən ətsiz də olsaydı, yenə ondan heç bir fayda olmazdı. Bugünkü gündə necə münasib, buna bənzər yer tapmaq olar ki, mənim gərəksiz bədənim istifadə üçün yararsız əşya kimi, irin və çirki atan kimi məhv edib bu ac bədbəxt pələngə atasın.

612) Niyə bu ac pələngə dost, köməkçi olmayım, -deyib belə düşünüb böyük qardaşları ilə məsləhətləşərək gəzməyi başa çatdırıb o pələngin yanından keçəndə onlar narahat olub təəssüfləndilər. Onların üçü də kədərləndi, sonra Mağastvi şahzadə pələngin ac, arıq, əziyyət içərisində olmasına diqqətlə baxıb, onun ətrafında dolandıqca nəzərlərini ondan götürə bilmirdi,

sonra onu fikrindən çıxardı və onlar başqa yolla getdilər. Bu zaman yolda Mağastvi belə fikirləşdi: - Öz həyatımı qurban verməyin çağırışı, vaxtı indi gəldi. Bunlar nə üçündür? – dedi. Kimə ki,

613) Əvvəldən bəri bu çürük, qanlı, irinli, məhəbbətsiz etibarsız, dəhşətli bədənə belə inandım. Aş, içki, don, geyim, yaşayış yeri, at, fil, araba, yük heyvanları, daş-qaş, inci, mal-dövlət əsiri oldum. Çürümə, məhv olma qanunu əsasında vücudum tədricən məhv oldu, yox oldu. Həm də bu bədəni məhv olmağdan tamamilə qoruyub saxlaya bilmədim. Neçə dəfə ona etibar etdimsə, səhvə yol verdim. Sonra yava düşmənlərin qaydasınca məni yanıldıb vücudum məni sevincdən, mükafatdan mərhum etdi. Bunu belə bilmək gərəkdir! Bədən möhkəm və əbədi deyil, başqaları ilə müqayisədə istifadəsiz olması baxımından yava düşmənlə tək bədhəyat bir şeydir. Onun üçün mən bu günkü gündə vücudumdan istifadə edib böyük bir iş görüm, çay içərisindən bir dar qayıq tapım vücudumu doğmaq, ölmək çevrəsindən, dövriyyəsiindən çəkib çıxarım, deyib fikirləşdi. O bir də belə fikir elədi.

614) Əgər öz bədənimə məhv etsəm, onda tamam yox olaram və qəm, kədər, yara və şişdən, qan və irindən, ağrı-acıdan, qorxu və təhlükədən-hamısından uzaqlaşmış olaram. Bundan əlavə: o ki qaldı bu bədənə, o dənizdə otuz altı cür zibillə dolu adalara bənzəyir. (Bu bədən) sinir və damarlarla hörülmüş, sarılmış boş və zəifdir, bütün qurd və həşərat, irin, qan yuvası, məkanıdır, iri sümüklər də bərkidilmiş iyrenc bir şeydir. Ona görə də mənə aid olan odur ki, mənim bu bədənim qurban vermək sonsuz və ən ali səadətdir, yüksək və əbədi pırvana diləyib dərd və kədəri, əzab və

əziyyəti özümdən uzaq edim, doğum və ölüm dövriyyəsinə əlaqələndirəm, bizim ehtiraslardan asılılığımızı aradan qaldırım.

615) bunların hamısını din vasitəsilə, tərki-dünyalıqla bütün beş aləmdə mövcud canlı məxluqları qurban verib müxtəlif burxanları sevindirməklə əldə etmək olar deyib belə düşünərək sonra Mağastvi şahzadə ruhi sarsıntı vəziyyəti keçirərək özünü və başqalarını xilas etmək məqsədi ilə dərin xəyala dalıb öz ürəyini və daxili hissələrini alovlandıraraq iki qardaşına yalvardı ki, onlar ağıllanıb haqq yolunu tutsunlar! Sonra əgər qardaşları mane olsalar, özünün gücü ilə istəklərinə nail olmayacağından qorxub səksənərək (diksinərək) onların qarşısında əyildi və qardaşlarına: - Onlar bir qədər irəlində gedib onu gözləsinlər, sonra mən sizə çataram, - deyib qardaşlarını irəli göndərdi. Mağastvi şahzadə özü isə qayıdıb yenə arxa girərək ac pələngin yanına gəlib tez-tələsik paltarını çıxarıb qamış budağından (kolundan) asıb tez-tez söylədi: Mən budda dini qanunu ilə öz çox sevdiyim istəkli bədənimə didib atıram. Mən möhkəm və tərəddüdsüz özümdəki təəssüf hissələrini ehtizaza gətirirəm və tanrı elçisinin bərəkətini diləyirəm, bütün bilici, müdrik adamlar üçün diləyirəm ki, istəkli və möhtərəm bu bərəkət o üç dünyada və əzablı həyat dənizindəki bütün istəkli canlı məxluqları üzə çıxarsın, onları sakitləşdirsin, onlara sevinc bəxş etsin, -belə dedi və

616) bu vaxt şahzadə o ac pələngin yanında yerə uzandı. Öz qəlbinin istisi, alovu sayəsində o ac pələng atılıb yemədi. Bodisatva bunu görəndən sonra uca bir dağa çıxıb özünü oradan atdı. Yerə yetişdikdə Bodisatva yenə belə fikirləşdi: - Bu arıq pələng gücsüz olduğuna

görə məni yeyə bilməz, dedi və Bodisatva sonra ayağa qalxıb ətrafına baxıb bir bıçaq axtardı, tapmadı. Sonra qurumuş bərk qamış götürüb onunla boğaz damarını deşib qan çıxararaq yavaş-yavaş pələngə yaxın getdi.

617) Pələngin yanına yetişdiyi zaman ağır, böyük, qonur yer altı dəfə silkələnib tərpəndi. Elə oldu ki, güclü külək qalxdı, bununla gölün suyunu coşdurub altını-üstünə çevirdi. Mavi göyün üfəndəki gün tanrı Raquya tabe olmuş kimi işıqsız, parıltısız oldu, öləzidi. Dünyanın dörd tərəfi qaraldı, qara dumanla örtüldü. Mavi göydən yerə tanrı nəfəsi, ətri düşdü, şanagüllə çiçəkləri yağdı. O arxın, çəmənin içi şanagüllə gülləri, çiçəkləri ilə dolu oldu...

618) ... O ac pələng Bodisatvanın boğazından qan axdığını gördükdə o qanı yalayaraq ətinə tamam yeyib qurtardı, ancaq (onun) quru sümükləri qaldı. Elə ki, Bodisatva şahzadənin böyük qardaşı yer tərpənməsini (zəlzələ olduğunu) gördü, o, kiçik qardaşına belə dedi: Qonur torpaq çaylar və dağlara birlikdə möhkəm tərpənir, titrəyir, istinasız bütün dörd tərəf, yan-yörə qatı zülmət olub, göydə günəş qaralıb, öləziyibdir. Göydən yerə səs-küylə tanrının şanagüllə çiçəkləri səpələnir. Çox yəqin ki, bunlar qardaşlarımızın vücudunu qurban verməsinin əlamətləridir, - dedi. Bu sözü eşidib onun kiçik qardaşı belə dedi: - Mən Mağastvinin təsirli, həyəcanlı və çin sözlərinin hamısını eşitdim. O görübdür ki, aclıq əzabından arıq, ac və gücsüz pələng öz balalarını yeməyə məcbur olub. Ona görə qardaşımdan şübhələ

619) nirəm: pələng üçün vücudunu qurban verməyib ki? Bu zaman o iki şahzadə belə danışaraq acıqlanıb (qəzəblənib?) hıçqıraraq ağladılar. Sonra cəld qayıdıb

ağlaya-ağlaya bayaqkı o ac pələng yatan yerə getdilər. Ora yetişdikdə, kiçik qardaşları Mağastvi şahzadənin paltarının qamış kolundan asıldığını, saçı, sümükləri ilə meyidinin yerdə uzanıb qaldığını, axan qanının dağılıb torpağa qatışaraq yeri islatdığını gördülər. Nə etməli? Bunu görüb özlərini o sümüklərin üstünə atdılar, ağılları başlarından çıxaraq üzü üstə düşdülər. Bir qədər keçəndən sonra şüurları başlarına gəldi, əllərini yuxarıya qaldırıb sızlayıb ağladılar və belə dedilər: Görkəmli, qəşəng, gözəl qardaşımız idin, qürurumuz idin! Özünü ataya, anaya Sevdirmişdin, əzizimiz hey!

620) Neçə geriyə dönərik?

Bərabərcə çıxmışdıq üçümüz.

Niyə atdın özünü

Niyə bizimlə getmədin?

Anamız, atamız bizə

tərs baxıb sorursa

Biz ikimiz nə deyəcəyik?

Necə cavab verəcəyik?

Daha yaxşı olardı üçümüz

Bərabərcə olsə idik:

Bizə gərək deyil

Bu diri vücudumuz.

O iki şahzadə bu cür narahat olaraq ağlayıb, sızlayıb bütün bunlardan sonra geriyə yola düşdülər. O vaxt Mağastvi şahzadənin nökrələri səsləndilər: Şahzadəmiz nə vaxt keçib getdi, gedək, harda olsa axtaraq! Elə bu vaxt xatun anaları şəhərdə sarayın yuxarı, üst hissəsində yatıb yuxulayarkən çox pis yuxu gördü: əmcəkləri tamam kəsilib, ağızda azı dişləri ovulub tökülüb, bir qartal üç göyərçini qovur. Birisi tutulub, ikisi qorxu

içərisində xilas olub, -belə yuxu gördüyünü dedi. Yer in tərpənməsindən qorxub yuxudan ayıldı. Nə etməli?

621) Yuxudan ayıldandan sonra narahatlıq içində belə dedi: İndi bütün bunların səbəbi nədir? Qonur torpaq belə titrəyir! Çaylar, göllər sahilindən çıxır, ağaclar yırgalanır, günəş tanrının işığı rəngsiz oldu, nə ilə isə örtülmüş tək, ox sancılmış kimi gözüm, sinəm titrəyir, sıxılıram, bütün vücudum titrəyir, dincliyim yoxdur. Gördüyüm o yuxunun əlaməti, yozumu pisdir. Gerçəkdən o əngəllər pis ola idi, -dedi. Bu əsnada iki döşü də eydi, süd axıb gəldi. Bu nədir? Onu görüb daha da quruyub, mat qaldı. Bu vaxt xatunun qulluqçusu eşikdə idi. O, yoldan keçən adamlardan eşitdi ki, şahzadəni axtarırlar, hələ tapmayıblar. Bu nədir? Bunu eşitdikdə qorxub çox həyəcanlandı, sonra oraya daxil olub xatuna belə xəbər verdi: xatun ona qulaq asırmı?

622) eşikdə belə söz gəzir: şahzadəni axtarırlar, hələ tapmayıblar. Bu nə sözdür? – deyə o soruşdu. Onda xatun bu sözü eşidib böyük qayğı və kədər içində qəzəblənərək gözü yaşla dolu tələsik hökmdarın yanına getdi: - Ey böyük hökmdar (Elik bəy!) Mən belə sözlər eşitdim. Bu nə sözlərdir? Məgər biz əzizimiz, ən kiçiyimiz Mağastvini itirəcəyik? – dedi. Bu sözləri hökmdar eşidib qorxu və həyəcan içində ağlaya-ağlaya belə söylədi: - Ey əzab, ey əzab! Bugünkü gün əziz və sevimli övladımı itirdiyim gün olacaqmı?, - deyib ağlamağı dayandıraraq qadına təsəlli verərək belə dedi: - Ey mənim arvadım, sən heç narahat olma! Mən indi hər vəchlə çalışıb öz sevimli övladlarımı axtaracağam. Onların varın, yoxun (qalmaqlarını, ölməklərini) biləcəyəm, - deyib cəld öz buyruqları, inandıqları ilə bir-

likdə kənara çıxıb müxtəlif yollarla gedib onları axtarmağa başladılar.

623) Onların arasında bu söz təzəcə yayılmışdı ki, bir buyruq cəld hökmdara yaxın gəlib: - Ey ulu hökmdar! Lütfən qəzəblənməyin iki şahzadə sağ-əsən qayıdır, ancaq ən kiçik Mağastvi şahzadə bütün axtarışlara baxmayaraq tapılmayıb, onu axtarib tapacaqlar, -deyib müraciət etdi. Hökmdar bu sözü eşidib çox sakitləşdi və belə dedi: ey əzab, ey əzab! Mən çox istəkli və əziz övladımı itirdim. Övladım yeni doğulanda sevincim, öyüncüm az oldu, sonra övladımı itirdikdə əzabım çoxaldı. Bu halda övladım sağ-əsəndirsə qoy bizimlə qovuşsun əgər ölmüşsə, mənim vücudum əzab çəkməyəcək – dedi. Xatun bu sözü eşidib bəgrinə ox sancılmış adam kimi ürəyi ayağına düşdü, zarıya-zarıya belə oxşadı: - Üç övladım qulluqçuları ilə birlikdə əylənmək, şadlanmaq üçün arxa getdilər.

624) Hamısından kiçiyi sevimli istəkli övladım yalnız qayıdıb gəlməsə, tamam bizdən ayrılacaq, görünür, nə isə bədbəxtlik var, - deyib ağlayıb-sızladığı vaxt ikinci buyuruq gəlib hökmdarın yanına yetişdi. Onda hökmdar ona: ey buyuruq, sevimli övladım Mağastvi haradadır? – deyib cavab gözlədi: O buyuruq hökmdarın buyuruğunu eşidəndə isti göz yaşlarını axıdaraq qayğı və əndişə ilə ağlayaraq nitqi tutuldu, dili, boğazı qurudu, heç bir cavab verə bilməyib dimdik dayandı. Bunu görüb hökmdar və xatunu tələsərək xahiş etdilər, tez ol, söylə, ey buyuruq, kiçik oğlum haradadır? Vücudum əsir, odlanıb yanan kimi; hiss və düşüncələrim başımdan çıxıb, küt adam kimi; heç nə dərk etmirəm, mənim qəlbimi sındırıb məhz etmə, - dedi. Ondan ikinci buyuruq bodisatv şahzadənin öz canını

qurban verməyi və bütün bunlar haqqında ardıcılı şəkildə düzgün məlumat verdi.

625) Bu sözü hökmdar və xatunu eşidib qəzəb və həyəcədən heç nə edə bilməyərək ancaq hönkürüb ağladılar, övladlarının öldüyü yeri görmək istəyərək tez cəld gedən atlar qoşulmuş faytona (kanlı) əyləşib o qamış bitən arxa getdilər. Onlar bodisatvın özünü qurban verdiyi yerə çatanda və ondan sonra bodisatvın ora-bura səpələnmiş sümüklərini görüb bir ağacı külək yerə çırpın kimi özlərini onun üstünə atıb üzüquyulu düşdülər, huşlarını itirərək özlərindən getdilər. Bu vaxt orada dayanmış buyruqların başçılığı ilə bəylər və inanclar onların üzünə soyuq su səpdilər, yelpiklədilər, bir qədər sonra hökmdarı və xatunu huşa gətirdilər, huşları başlarına gələn kimi onlar əllərini

626) yuxarıya qaldırıb ağlaya-ağlaya belə tapşırma dedilər: - Necə bədbəxtlik oldu?! Övladım, gözəl bələm! Ölmək, əzabı nə üçün səni belə tez gəlib tapdı, səndən öncə mən gərək öləydim. Bu nə gündür? Bunun kimi böyük acı və əzabları kaş görməyəydim, - dedi. Ondan sonra hökmdar xatununun bayğınlıq vəziyyəti bir az keçdikdə saçları dağılmış halda sinəsinə çırparaq balıq sudan çıxarılıb isti qumun üstündə çabalayan, çırpınan kimi yerdə çabalayaraq, çırpınaraq övladını belə oxşadı:

Kim idi əcəba biçən
yavrucağumun vücüdünü?
Saçılıp yatır ey
Sümükləri yer-yer.
Qeyb etdim oğlumu
Sevgili yavrumu

627). Mən açıqca
görmüşdüm bu nişanı,
iki məmə birlikdə
Dibindən biçilir gördüm.
Azı dişim qoparılb
Düşüb gəlir gördüm.

Kədərə, iztiraba boğulub
 Hərəkətsiz qaldım, deyilmi?
 Kim idi əcəba öldürən
 Yavrucuğum ah səni?
 Başıma gətirən bunca
 Kədər, qayğı, iztirabı
 Qatı şişmək deyilmi?
 Mənim bu ürəyim
 yarılıb yırtılmadan
 Necə durur belə?
 Yuxumda

Götürmüşəm məgər
 Bu iztirabın dəngini.
 Yenə bir yuxu gördüm:
 – Üç göyərçin yavrusu
 Qartal qovalayır üçünü
 Birini aparır gördüm
 İndi itirdim ən kiçiyi
 Ən sevgili yavrucuğu
 Pis düşün (yuxunun)
 işarəti
 heç də yalan çıxmadı, –

deyib beləcə oxşadı. Sonra elə bu vaxt hökmdar öz iki oğlu ilə birlikdə ağlayıb sızlayaraq öz rəisləri ilə köməkləşib qalmış sümükləri bodisatvın müqəddəs xatirəsi kimi yığıb topladılar. Cürbəcür böyük mərasimlər, ayinlər, sitayişlər icra etdilər şahzadənin ruhuna. Ayin və mərasimlərin icrası başa çatıb qurtardıqdan sonra şahzadənin nişanələrini bir binaya toplayıb kilidlədilər.

UYĞUR HÜQUQ SƏNƏDLƏRİ

№7 mətn

- (1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11)
1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11.

- (1) Kūskū jyl altynə ai on jaŋyqa
- (2) maŋa Qavsıduqa tūškā kūnəit
- (3) k(ä)rgāk bolup İl-Tämır tin bir kūrı
- (4) kūnəit altym kūz iki kūrı kūn-
- (5) əit birürm(ä)n. Birmädin kəĕürsär m(ä)n il
- (6) jaŋynəa tūši bilä birür birkinəä
- (7) bar joq bolsar m(ä)n inim Qasıq nyq
- (8) tāgi lār bilä kōni birsünlär. Tanıq
- (9) Qaban. Tanıq Bōngāk. Bu nişan
- (10) məninq ol. M(ä)n Qavsıdu özüm
- (11) bittdim.

Tərcüməsi

1. Siçan ili altıncı ayın onunda
2. mənə – Kavsıduya sələmlə küncüt
3. gərək oldu. İl Təmirdən bir küri
4. küncüt aldım. Payızda iki küri küncüt
5. verirəm. Verməkdən boyun qaçırsam el
6. qaydasınca, faizlə verirəm, verincəyədək
7. vəfat etsəm, kiçik qardaşım Kasukun
8. qohumlarla düzgün (bərabər) bölsünlər. Şahid
9. Kaban. Şahid Bōngək. Bu nişan (möhür)
10. Mənimdir. Mən Kavsıdu özüm
11. yazdım.

ORTA ƏSRLƏR TÜRK YAZILI
ABİDƏLƏRİ

*Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn
Məhəmməd əl Kaşğari*

Ensiklopedik biliyə malik olan Mahmud Kaşğari ilk türkoloq-filoloqdur. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında geniş, konkret məlumat gəlib bizə çatmamışdır. Yalnız əsərlərində həyatı və mənsub olduğu qəbilə haqqında bəzi məlumatlar vardır.

XI əsrdə yaşayıb yaradan M. Kaşğari 1029-1038-ci illər arasında Qaşqar (Kaşğar) şəhərində doğulmuş, ilk təhsilini burada almış, sonra Orta Asiyanın digər şəhərlərində təhsilini artırmışdır. Bağdad şəhəri onun dünyagörüşünün inkişafına və formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Mahmud Kaşğari bütün türk dillərini, ərəb və fars dillərini gözəl bilmiş, elmi və praktik məqsədlərlə bu dillərin hər birindən istifadə etmişdir.

M.Kaşğarını bütün dünyada məşhurlaşdıran iki əsəri məlumdur: «Divanü lüğət-it-türk» və «Kitabi-cəvahirül nəhv fil luğat-it-türk». Birinci kitab türk dillərinin fonetik, leksik, morfoloji xüsusiyyətlərinə, ikinci kitab isə sintaksisinə həsr olunmuş və bizə gəlib çatmamışdır.

1915-17-ci illərə qədər əlyazma şəklində olan «Divanü lüğət-it-türk» əsəri ilk dəfə Türkiyədə Kilisli Rifət tərəfindən həmin illərdə (3 cilddə) nəşr etdirilmişdir. A.N.Kononov bunu türkologiyada çox böyük bir hadisə adlandırmış, həm filoloqların, həm də digər elm adamlarının bu kitabdan faydalanacaqlarını söyləmişdir.

«Divanü lüğat-it-türk» əsəri müəllifin uzun sürən ciddi axtarışları nəticəsində 1073-1075-ci illərdə ərəb dilində yazılmışdır. Kaşğari əsəri yazmaq üçün türkdilli xalqların yaşadığı əraziləri – Türküstanı, Sibiri, Volqaboyu əraziləri gəzmiş, türk folkloruna aid nümunələr toplamış, fonetik, leksik, qrammatik hadisələri öyrənmiş, türk xalqlarında ortaq işlənən sözləri toplamışdır. Əsərin əlyazmasının dörd dəfə üzünü köçürmüş, mükəmməl bir lüğət yaratmışdır. Kaşğari «bərəbəri olmayan bir əsər yaratdığını» lüğətin əvvəlində qeyd etmişdir.

«Lüğət»də eyni zamanda leksik-semantik məsələlər, dilin fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri də əks olunduğu üçün «türkoloji ensiklopediya» adlandırılmışdır.

«Lüğət»də doqquz minədək söz və birləşmə vardır. Səkkiz fəsil və ya kitaba bölünmüşdür. Birinci kitabda əlif hərfi ilə başlayan sözlər toplanmış, digər sözlər II kitabda əhatə edilmişdir. Lakin hər bir fəsil (kitab) özü də iki hissəyə bölünmüş, birinci hissədə adlara, ikinci hissədə isə fellərə yer verilmişdir.

Mahmud Kaşğari «Lüğət»də yer alan hər bir sözə dair türk folklorundan nümunələr də vermişdir.

Alim, ilk dəfə olaraq, topladığı materialların müqayisəli təhlilini aparmış və türk dillərinə xas olan bir sıra əlamətləri meydana çıxartmışdır. İlk dəfə türk qəbilələrinin məskunlaşdığı ərazinin xəritəsini tərtib etmiş, türk dillərinin qohum olduğunu söyləmişdir.

Kaşğari türk dillərini saflıq əlamətinə görə saf və saf olmayan dillərə bölmüşdür. Fonetik və morfoloji əlamətlərinə görə isə dilləri şərq qrupu dillərinə (yəğma, toxsi və s.) və qərb qrupu dillərinə (oğuz, qıpçaq, biçənək və s.) ayırmışdır. Türk dillərinə xas olan sağır nun – ɳ səsinin

digər dillərdə olmadığını söyləmiş, ilk dəfə türk dillərində ahəng qanununun olduğunu aşkar etmişdir.

«Lüğət»də sözlər tərkibindəki hərfələrin sayına görə qruplaşdırılmış, hər bir sözün elmi şərh verilərkən onun hansı türk dilinə mənsub olması haqqında da məlumat verilmişdir.

M. Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsəri yalnız leksikoqrafiya üçün deyil, dilçiliyin digər sahələri, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya və s. üçün də olduqca əhəmiyyətlidir.

***Yusif Xas Hacib Balasaqunlu və onun “Kutadqu bilig”
 (“Xoşbəxtliyə aparan elm”) əsəri***

Türk xalqlarının xilqətindəki inanış islamda qanunauyğun inikasını tapdığı üçün türk və islam mədəniyyəti VII-VIII yüzilliklərdən sonra türk-islam mədəniyyəti kimi dünya tarixinə daxil oldu. Bu böyük prosesi əks etdirən yüzlərcə, minlərcə örnəklər arasında «Kutadqu bilig» mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qut – türkcə səadət, xoşbəxtlik, uğurlu tale, «Kutadqu bilig» isə xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm, bilik deməkdir. Əsərin yazılma tarixi 1069-1070-ci illərdir. Əsərin üç nüsxəsi mövcuddur: Vyana nüsxəsi, Qahirə nüsxəsi, Fərqanə nüsxəsi. «Kutadqu bilig» tanrını mədh edən minacatla başlayır, sonra peyğəmbərlər mədh edilir. Ardınca 4 xəlifənin tərifləri verilir. Dördüncü bölüm gözəl yaz mövsümünün və hökmdar Buğra xanın tərifidir. Daha sonra yeddi ulduz, on iki bürc, eləcə də elm, ağıl, dil haqqında bölümlər gəlir və kitabın adı, mənası, müəllifin özü haqqında hissələr verilir. Bütün bunlardan sonra əsərin əsas hissəsi başlayır.

Rəşid Rəhməti Arat: «Yusif bu əsəri ilə insan həyatının mənasını təhlil etmiş, onun cəmiyyət və eyni zamanda dövlət içindəki vəzifəsini təyin edən bir fəlsəfə – həyat fəlsəfəsi sistemi formalaşdırmışdır».¹

«Hökmdarın könlü, dili və təbiəti düzgün olmazsa, qut o məmləkətdə dolaşa bilməz, qaçardır» fəlsəfəsi türk dövlətinin dəyəri kimi açıqlanır. «Fərdin xoşbəxtliyi zəhmətin xoşbəxtliyinə bağlıdır. Fərdlər cəmiyyətin və cəmiyyətin başı olan hökmdarın yaxşılığı üçün çalışsalar, qıyası, hökmdar ədalətli olsa, millət xoşbəxt olar» fikri, qanun haqqında düşüncələri Yusif Xas Hacibin dövlətçilik baxışlarını açıqlayan örnəklərdən biridir.

«İqtisadi baxımdan cəmiyyətdə üç ayrı sinif vardır. Zənginlər, orta sinfi təşkil edən ordu və məmurlar, füqərə sinfini təşkil edən xalq... Fəqət himayə və təşviqlə qara camaat deyilən xalq orta sinif dərəcəsinə qalxa bilər. Orta sinif də get-gedə zənginləşə bilər. Beləliklə, cəmiyyətdə yoxsul və zülm görmüş bir sinif qalmaz»... kimi onlarca, yüzlərcə fikir yalnız ideal cəmiyyətin modeli haqqında düşüncələr deyil, həm də Orta Asiyanın müsəlman türk dövlətinin ideoloji bünövrəsidir.

Əsər “Xan dili” (“Xaqaniyyə türkcəsi”) adlandırılan Kaşqar-Xaqaniyyə ləhcəsində yazılmışdır. Əsərdə doğma dilə, dövlət dilinə o qədər böyük bir sevgi var ki, heyrlənməyə bilmirsən və istər-istəməz anlayırsan ki, dövlət və Vətən sevgisi elə ana dilindən başlayır. Və ana dilinə dövlət ölçüləri ilə yanaşma, dəyərləndirmə milli təfəkkürün önündə gəlir.

Əsər 9 saitli vokal sistemə malik əlifba ilə yazılmışdır. Əsərin çox zəngin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri var.

Xüsusən mürəkkəb cümlənin müxtəlif növləri və qrammatik vasitələrin çoxçeşidliliyi diqqəti cəlb edir ki, bu da yetkin yazılı dil normalarının formalaşmasına dəlalət edir.

Əsər əruz vəzninin kəsik mütəqarib bəhrində yazılmışdır.

Əsərin lüğət tərkibi, əsasən, türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Çox zəngin qafiyə sistemi vardır. Alliterasiya, anafora, epifora zənginliyi türk şeir dilinin potensialını reallaşdırmaq baxımından diqqəti çəkir. Dialoji üslub, didaktik deyim tərzii, yeri gəldikdə rəsmi-publisistik boyalar əsərin bədii poetik siqlətini zəiflətməmiş, əksinə, onu daha da zənginləşdirmişdir. İstifadə olunan frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərbi məsəllər əsərin dilində xəlqiliyi artırmışdır.

«Kutadqu bilig» insana, insan dəyərlərinə səsləyən bir çağırışdır. Milli dövlət, azad dövlət müqəddəsdir. «Kutadqu bilig» bu müqəddəsliyin 1000 il bundan öncəki himnidir, sevgidir, hörmətdir, ədalətdir, inam və imandır.

Allah xalqımızın imanını kamil eləsin! İslamın bayrağı ucalardan uca olsun! Tanrı türkü qorusun! Amin!

Qeydlər «Qutadqu bilig» əsərinə yazılmış ön sözdən götürülmüşdür.¹

Əhməd Yüqnəki və onun «Atəbət ül-həqayiq» əsəri

Əhməd Yüqnəkinin doğum və ölüm tarixləri bilinmir. XI əsrin sonu, XII əsrin başlanğıcında Qaraxanlılar

¹ Qutadqu bilig. Ön sözün müəllifi: Kamil Vəliyev, Ramiz Əskər. Bakı, 2006.

¹ R.R.Arat «Kutadğu bilig» - Mətn, Ankara, 1979.

bölgəsində yaşaması ehtimal edilir. Həmin dövrdə bölgənin digər hissəsi səlcuqların hakimiyyəti altında idi.

Dini və mistik görüşlərə əsaslanan əsərlər müəllifi olan Əhməd Yügnəkini xalq bəzi türk şəxsiyyətləri kimi əfsanələşdirmiş, onun haqqında rəvayətlər yaranmışdır.

Özbək şairi Əlişir Nəvai «Nəsaim-əl-məhəbbə» əsərində Ədib Əhməd haqqında yazmışdır: «Ədib Əhməd türk elindən idi. Anadangəlmə kor idi. Amma çox ağıllı və dindar bir insan idi. Bağdaddan dörd fərsəx uzaqda yaşayır, hər gün bu uzun yolu gəlib İmami-Əzəmin söhbətlərində, dərslərində iştirak edirdi. Lazımlı bilikləri öyrənib yenə geri dönürdü. Dərslərdə İmami Əzəmin qarşısında yox, məclisin ən arxa hissəsində əyləşərdi.

Bir gün İmami Əzəmdən soruşmuşlar:

– Ey həzrət, imam Məhəmməd və İmam Yusif kimi tələbələriniz də daxil olmaqla ən çox bəyəndiyiniz tələbəniz kimdir?

İmami Əzəm belə cavab vermişdir:

– Tələbələrimizin hamısı yaxşıdır, amma o dörd fərsəxlik bir yoldan bir məsələ öyrənmək üçün gələn və ən geridə duran kor türk bütün tələbələrə nümunədir.

Ədib Əhmədin doğulduğu Yügnək şəhəri Daşkəndin güneyində, Bənəkət yaxınlığındadır.

Alim, fazil bir şair olan Ədib Əhməd Yügnəkinin adı türk ellərində yüz illərdir ki, hörmətlə yad edilir. Onu «ədiblər ədibi», «fazillər başı» və digər adlarla adlandırmışlar. Şairin, alimin əlimizdə olan yeganə əsəri «Atəbət ül-Həqayiq» («Həqiqətlər qapısı») adlı əsəridir.

«Atəbət ül-Həqayiq» əxlaq, öyüd-nəsihət kitabıdır. Əsərin əvvəlində üç ayrı mənzumə verilir. Bunlar Tanrıya həmd, Həzrəti Peyğəmbərə, dörd xəlifəyə və əsərini təqdim etdiyi Türk bəyi Dad İspəhsalar bəyə təriflər,

kitabın yazılma səbəbini bildirən qəzəl şəklində yazılmış parçalardır. Kitabın əsas hissəsi türk ənənəsinə uyğun olaraq dördlük şəklində yazılmışdır.

«Atəbət ül-Həqayiq»də bəhs olunan əsas mövzular bunlardır: bilik, dil, dünyanın dönüklüyü, səxavət və xəsislik, təvazökarlıq və qürur, hərislik, kərəm, həlimlik, dövrün xarabalılığı. Əsərin əsas mətni 102 dördlükdən ibarətdir¹.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları

Oğuz türklərinin yaratması ehtimal olunan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu I minilliyin II yarısında Azərbaycan ərazisində formalaşmışdır. Xalqımızın tarixi-qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən bu epos, eyni zamanda, babalarımızın qədim düşüncə tərzini, torpaq, vətən sevgisini, dövlətçilik ənənələrini əks etdirir.

Epos yarandığı dövrdə ozan-aşıqlar tərəfindən qopuzun müşayəti ilə söylənməmiş, II minilliyin əvvəllərində isə türk-müsəlman katibləri tərəfindən yazıya alınmışdır.

Elm aləminə eposun iki əlyazma nüsxəsi məlumdur ki, onlar XIV-XV əsrlərdə yazıya alınmış və əvvəlki əlyazmalardan köçürmədir. Lakin bunların heç biri dastanın tam nüsxəsi deyil. Həmin əlyazma nüsxələrindən Drezden variantı bir müqəddimə, on iki boy olmaqla nisbətən mükəmməl hesab edilir. Bir müqəddimə, altı boydan ibarət ikinci nüsxə isə Vatikan kitabxanasında saxlanılır.

Ana dilində yazıya alınmış «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu orta q türk-oğuz abidəsidir.

¹ Qədim türk yazılı abidələrinə aid materiallar. Əhməd Yügnəki. Atəbətül həqayiq. Bakı, 1993. Tərtibçilər: Nizami Xudiyev, Öbülləz Quliyev.

Dastan haqqında elm aləminə ilk məlumatı 1815-ci ildə Fridrix fon Dits vermişdir. Türk alimləri isə dastanla XX əsrdən başlayaraq tanış olmuş, tədqiqinə başlamışlar. Bu sahədə Türkiyədə Orxan Şaiq Gökyayın, Məhərrəm Erginin, Azərbaycanda isə Həmid Araslının xidmətləri əvəzilməzdir. Onların əməyi sayəsində dastan dəfələrlə nəşr edilmiş, sovet dövründə isə «mürtəcə» abidə kimi damğalanaraq uzun müddət qadağan edilmişdir. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründən sonra dastan dəfələrlə nəşr edilmiş, xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. Ən mükəmməl nəşri isə professor Fərhad Zeynalovla BDU-nun professoru Samət Əlizadənin hazırladıkları və ön sözlə, şərhlərlə təqdim olunmuş 1988-ci il nəşridir.

Dastanın iki cildlik ensiklopediyası Kamil Vəli Nərimanoğlunun baş redaktorluğu ilə nəşr olunmuş, Anarın ssenarisi əsasında film çəkilmişdir.

1999-cu ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dastanın 1300 illik yubileyi YUNESKO tərəfindən bütün dünyada qeyd olunması böyük tarixi hadisə olmuşdur.

Dastanda Dədə Qorqud oğuz elinin ağsaqqalı, bilicisi, şamanı kimi təqdim edilir və onun haqqında «Müqəddimə»də məlumat verilir. Məhəmməd peyğəmbərin zamanında yaşaması söylənir.

Xalq arasında Dədə Qorqud və onun qopuzuna dərin hörmət bəslənir, qopuzu müqəddəs sayılırdı.

Dastan on iki müstəqil boydan ibarət olsa da, onları bir-biri ilə ümumi məzmun, ideya və bəzi qəhrəmanların bir neçə boyda iştirak etməsi cəhəti bağlayır. On bir boyda İc və Dış Oğuzun birliyindən danışılsa da, on ikinci boyda bu birlik pozulur. Oğuz elinin başçısı xanlar xanı Bayandır xandır. Onun haqqında geniş məlumat verilməsə də, boylar-

da adı hörmətlə çəkilir. Oğuz igidləri vətən, yurd uğrunda hər cür fədakarlığa hazırdılar.

Dastan real hadisələri əks etdirsə də, «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu» və «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy» çox qədim təsəvvürlərini əks etdirən əfsanə səciyyəli boylardır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının əsas ideyası qəhrəmanlığın tərənnümü, vətənin bütövlüyüdür.

Dastanda ana, ata, ailə də müqəddəs tutulur, «ana haqqı – Tanrı haqqı» hesab olunur.

İslamı qorumaq, müsəlmançılığı yaymaq da dastanın əsas ideyalarından biridir. Oğuz igidlərinin döyüşdən qabaq namaz qılmaları, Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s) salavat çevirmələri «Müqəddimə» hissəsində imamlarımızın adının çəkilməsi, bəzi boyların sonunda Dədə Qorqudun: «Günahımızı gözəl Məhəmməd Mustafaya bağışlasın, xanım hey!» - sözləri ilə bitməsi bunu isbat edir.

Adətən, Azərbaycan dastanları ustadnamə ilə başlayır, nəzm və nəsr hissələri növbələşir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında isə ustadnamələrin yerində «Müqəddimə» verilmişdir. Nəsr hissəsi isə nəzmə çox yaxındır və səcili-qafiyəli nəsr dilidir. Bu isə dastanın ilk öncə elə nəzmlə yarıldığını, sonralar katiblər tərəfindən üzü köçürülərkən misraların şeir şəklində deyil, nəsr kimi bir-birinin ardınca verildiyini söyləməyə əsas verir. Lakin eposun ritmi, poetik intonasiyası qorunmuş, dastanın quruluşu, ahəngi qədim türk-oğuz poeziyasını təbii şəkildə əks etdirmişdir.

Dastanın tədqiqi ilə bağlı axtarışlar bu gün də davam edir.

Rabğuzinin «Qisəs ül-ənbiya»sı
(Peyğəmbərlər tarixi)

Əsər Bürhanəddin Rabğuzinin oğlu Nasir tərəfindən hicri 689-cu (miladi təqvimlə 1310-cu) ildə Monqol əmiri Nəsirəddin Tok Buğanın əmri ilə yazılmış və ona təqdim edilmişdir. Nəsrə yazılmış əsərin nəzm hissələri də vardır. Əsərdən hiss olunur ki, müəllif Yusif Xas Hacibin «Qutadqu bilik» (1069) kitabına bələd olmuş və nəzm hissələri də həmin kitabın təsirilə yazmışdır. Nəzm parçaları qəzəl və dördlülklər şəklindədir. Dördlülklərdən biri «Bahariyyə» adlanır və bu parça peyzaj lirikasının ən mükəmməl nümunələrindəndir.

«Qisəs ül-ənbiya» kitabının dili, üslubu «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili və üslubuna çox yaxındır.

Kitabın ən qədim əlyazma nüsxəsi Britaniya muzeyində saxlanılır. Bu nüsxədə bəzi dil faktları diqqəti cəlb edir:

[b], [v] səsləri sözlərin ortasında və sonunda [f] səsi ilə əvəzlənir və sonunda [f] səsi ilə əvəzlənir. Məsələn ev - [ef]; sevmək - [söfmək] və s.

Bu cəhətlər digər türk yazılarında, «Yusif və Züleyxa» kitabında da eynilə işlənmişdir.¹

Dili Kaşğarlı ləhcəsində olan «Qisəs ül-ənbiya» əsəri qədim türk dilini, leksikasını, heyvan, quş və kosmik cisimlərin adlarını öyrənmək baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarəzminin «Məhəbbətnamə»si

On bir məktubdan ibarət olan Xarəzm türkcəsində yazılmış bu məsnəvinin tərkibində qəzəllər və farsca bir şeir parçası da verilmişdir. Əsər Altın ordu əmirlərindən olan Məhəmməd Xacə bəyin sifarişi ilə yazılmış və 731-ci (1352-ci) ildə tamamlanmışdır.

Kitabın biri ərəb, biri isə uyğur əlifbası ilə yazıya alınmış iki nüsxəsi Britaniya muzeyində saxlanılır. Əsərin ən dəqiq, elmi tədqiqini London universitetində fars və türk dillərindən dərs deyən azərbaycanlı alim, prof. Türxan Gəncəli aparmış, yazdığı məqaləni 1958-ci ildə Napoli Universitetinin jurnalında çap etdirmişdir.

Əsərin dilində qədim türk yazılarında rast gəldiyimiz bəzi dil xüsusiyyətlərinə rast gəlirik:

v-f əvəzlənməsi: av – af, dəvə – dəfə və s.

y-z əvəzlənməsi: ayak – azak və s.

q-x əvəzlənməsi: yaqşsı – yaxşsı, oqşa – oxşa və s.

İsmin hal şəkilçiləri, felin zaman əlamətləri haqqında da eyni fikri söyləmək olar.¹

«Kodeks-Kumanikus»

«Qıpçaq məcmuəsi» adlandırılan bu kitab xristianlığın təbliği məqsədilə alman və italyan missionerləri tərəfindən XIV əsrin əvvəllərində (1303) yazıya alınmışdır. Yeganə əlyazma variantı «Venizdə Saint Marcus» kitabxanasında saxlanılır.

¹ C.Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I. k. Bakı, 2011. s.88.

¹ Bax: C.Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I kitab. Bakı. 2011, s.100

Qıpçaq türklərinin ictimai-sosial həyatını əks etdirən və qıpçaq dilində yazılmış mətnlərdən ibarət olan bir kitabdır. İki hissədən ibarətdir. Ehtimal olunur ki, birinci hissə italyanlar, ikinci hissə almanlar tərəfindən yazıya alınmış, sonralar birləşdirilmişdir. Birinci hissədə iki variantda sözlük verilmişdir. Bunlardan birincisi 1560 sözdən ibarətdir. Sözlər əlifba sırası ilə verilmişdir. İkinci variantda isə sözlər mənalarına görə qruplaşdırılmış və ayrı-ayrı başlıqlarla verilmişdir. İyirmi bir qrupda ümumiləşdirilmiş sözlər latın hərfləri ilə üç dildə yazılmışdır. Həmin sözlərin çoxu digər qədim türk yazılarında da rast gəldiyimiz sözlərdir: Tenqri – Tanrı, uçmaq – cənnət, tamuq – cəhənnəm, kün – qun, keçə – gecə, eygi – yaxşı, aqça – pul, bəy-bəy, orda – ordu... və s.

Kitabın ikinci hissəsində qıpçaqca-almanca sözlük, qıpçaqca xristian duaları və tapmacalar da verilmiş, türk qrammatikasından bəhs edilmişdir.

«Kodeks-Kumanikus» kitabının türk, italyan və iranlıların məskunlaşdığı Krım yarımadasında Solxat şəhərində yazılması ehtimal olunur.

«Kitab 1880-ci ildə Geza Kuun tərəfindən latın dilinə tərcümə edilib nəşr olunmuşdur.

Grönbech, mətnin fotosurəti ilə birlikdə onun kəlmə siyahısını da yayınlamışdır. Əsərdəki tapmacalar 1921-ci ildə almanca tərcüməsi ilə V.Bang tərəfindən yayınlanmış, dil özəllikləri isə məşhur alman türkoloqu V.Radlov tərəfindən tədqiq edilmişdir”.¹

Göstərilənlərə baxmayaraq, «Kodeks-Kumanikus» kitabının, bu möhtəşəm tarixi əsərin geniş, dərin tədqiqata ehtiyacı vardır.

¹ C.Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I k. Bakı. 2011. s.108.

Əbu Həyyan və onun «Kitab-ül-idrak li-lisan-ül-ətrak» əsəri

Türkologiyada Mahmud Kaşğari ilə başlayan lüğətçilik sonra digər türk xalqlarının nümayəndələri tərəfindən də davam etdirildi, yeni-yeni lüğətlər yarandı ki, onlardan biri də Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin «Kitab-ül-idrak li-lisan-il-ətrak» adlı Misir qıpçaqçası (türkcə) lüğətidir. Prof. Cəfəroğlu həmin lüğəti 1931-ci ildə nəşr etdirmişdir.

İbn Mühənnə və «Hilyət-ül-insan və həlbət-ül-lisan» əsəri

XIII əsrdə Cəmaləddin İbn Mühənnə tərəfindən yazılmış «Hilyət-ül-insan və həlbət-ül-lisan» əsəri üç hissədən ibarətdir: birinci hissədə ərəbcə-farsca, ikinci hissədə ərəbcə-türkcə, üçüncü hissədə isə ərəbcə-moğolca lüğətlər verilmişdir.

Lüğətin ikinci bölümündə – ərəbcə-türkcə lüğət hissəsində Azərbaycan türkcəsinin fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərindən məlumat verilmiş, iki mindən çox türk sözü lüğətə daxil edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində İbn Mühənnənin «Hilyət-ül-insan və həlbət-ül-lisan» əsərinin böyük əhəmiyyəti vardır.

VIII FƏSİL

SEMİNAR TAPŞIRIQLARI

Yeni tədris planlarına əsasən, «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» fənninin universitetlərin filologiya fakültələrinin əyani və qiyabi şöbələrinin birinci kurslarında tədris olunması nəzərdə tutulur. Bundan başqa, seçmə fənn olaraq magistratura pilləsinin əyani şöbəsinin I kursunda 35 saat müəhazirə, 40 saat seminar, qiyabi şöbə üzrə isə 15 saat müəhazirə, 10 saat seminar məşğələsinin keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

Universitetlərin filologiya fakültələrinin tələbələri türk dillərinin əldə olan ən qədim yazılı abidələrinə, onların leksika və qrammatikikasına dair müəhazirə formasında elmi məlumat alır, seminar məşğələlərində dil faktları, mətnlər üzərində tərcümə, müstəqil təhlil və müşahidə işi aparırlar. Lakin praktik məşğələlər zamanı tələbələrin istifadəsində lazımi metodik vəsait və hazır mətnlərin olmaması çoxlu vaxt itkisinə səbəb olur, işin səmərəsinə ciddi şəkildə mənfi təsir göstərir və əksər hallarda məşğələlər istənilən nəticəni vermir. Buna görə də mövcud proqrama («Qədim türk yazılı abidələrinin dili», tərtib edən N.M.Xudiyev, Bakı, API, 1986; ADPU, 2011.) uyğun olaraq seminar məşğələləri üçün metodik göstəriş və sözlük hazırlamağı qərara aldıq.¹

Metodik göstərişə təqvim-tematik plandakı seminar məşğələsi mövzularına aid qədim türk abidələrindən götürülmüş konkret mətnlər, bilavasitə seminar məşğələsinin mövzusu ilə bağlı izahlar, suallar, tapşırıqlar və lüğət verilmişdir. Məş-

¹ Qədim türk yazılı abidələrinin dilindən seminar məşğələləri (metodik göstərişlər). Tərtib edənlər: N.M.Xudiyev, Ə.A.Quliyev. Bakı, API, 1988; Qədim türk yazılı abidələrinin sözlüyü. Tərtib edənlər: N.M.Xudiyev, Ə.A.Quliyev. Bakı, API, 1992.

ğələlər zamanı verilən nəzəri məlumatı göstərilmiş plan əsasında ümumiləşdirib öyrənmək, seminar mövzusunun əhatə edən, onunla sıx şəkildə əlaqəli mətnləri əhatə edən çalışmaları, sual və tapşırıqlar üzərində işləmək məsləhət görülür.

Qədim türk yazılı abidələri yeni eranın VII-XIII əsrlərini əhatə edən qədim türk əlifbalı ilə yazılmış ümumtürk abidələrindən ibarətdir. Həmin abidələr daş, ağac, metal, kağız əşyalarda həkk olunmuş kitabələrdir. Qədim türk yazılı abidələri iki yerə ayrılır 1. Orxon-Yenisey abidələri, 2. Qədim uyğur abidələri.

Orxon-Yenisey abidələrini bəzi tədqiqatçılar run yazıları da adlandırırlar. Bu abidələr geniş ərazidə yayılmış Orxon-Yenisey və ya run əlifbası adlı əlifba ilə yazılmışdır. Həmin əlifba türk dillərinin səs quruluşunu çox düzgün əks etdirmişdir.

Orxon-Yenisey abidələri tapıldığı əraziyə görə aşağıdakı qaydada qruplaşdırılır: 1. Orxon abidələri. Əsasən Orxon çayı ətrafından tapılmış bu abidələrin sırasına Kültigin abidəsi (732-ci il), Bilgə xan abidəsi (735-ci il), Ongin abidəsi (700-cü il), Tonyukuk abidəsi (716-cı il), Moyun Çor abidəsi (745-ci il) və s. daxildir. 2. Yenisey abidələri. Sayca 140-a yaxın olan bu kiçikhəcmli epitafiyalar Yenisey çayı sahillərindən tapılmışdır. 3. Şərqi Türkünstan abidələri. Bu qrupa Turfan vahəsindən tapılmış 4 kitabə, Dunxandan tapılmış bir neçə fraqment, Mirandan tapılmış 53 sətirdən ibarət üç vərəq və «Fəlnamə» abidəsi daxildir. 4. Orta Asiya abidələri. Buraya 12 kitabədən ibarət Talas abidələri və Fərğanədən tapılmış bir neçə kiçik kitabə aiddir. 5. Şərqi Avropa abidələri. Bu qrupa Novoçerkassk altından, qədim Sarkel şəhərindən və Mayatsk adlı qədim şəhər yerindən tapılmış bir neçə kiçik kitabəni əhatə edən Donetsk abidələri və Macarıstanın Nadsentmikloş kəndindən tapılmış gümüş və metal qablar üzərindəki yazılardan ibarət Dunay abidələri daxildir. Bundan başqa, kiçik həcmli Altay kitabələri, Lena, Pribaykalye və Şimali Qafqaz abidələri də Orxon-Yenisey abidələri sırasına daxildir. (Şəkil №7,8,9, səh 417-419)

Monqolustan ərazisindən tapılmış göytürk abidələrinin bəziləri dövlət xadimlərinin, sərkərdələrin, yüksək çinli döyüşçülərin şərəfinə tikilmişdir ki, onlar qəbirüstü kompleks və ya külliyyə adlandırılmışdır. (Şəkil №24-27; 31-33; 37-40, səh 433-442). Həmin ərazilərdə yüzlərlə dikili daşlar (Şəkil №28, 34, 35, səh 436, 439, 440), qəbirüstü insan heykəlləri, heyvan fiqurları, sənduqələr, balballar (Şəkil №36, səh 440) və s. vardır.

Ərazidə, eyni zamanda, üzərində bir-iki sətir yazı olan kiçik daşlara və heykəllərə də rast gəlinir. Onların sayı bəzən bir neçə yüzə çatır. Digər abidələr isə daha kiçikdir. Onlar bəzən bir dikili daşdan ibarət olur. Bütün hallarda bunlar göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim türk yazıları hesab edilir. Bəzən heykəllərin üzərində yazı da olmur. Orxon çayı dışında ən çox Celengə, Tola, Öngin, Kerülən, Onan, Təs və digər çayların vadilərində, bəzi göllərin kənarında, Altay, Xanqay, Kentay dağlarında, Qobu səhrasında və ölkənin digər ərazilərində aşkar edilmiş abidələr yerləşdikləri məkanın adı ilə, yaxud öz adları ilə adlandırılır. Onların bir qismi Xanqanların, dövlət xadimlərinin sərkərdələrin, yüksək rütbəli dövlət məmurlarının adı ilə adlandırılmışdır.

Bilgə xaqan və Kültigin abidələri Xöşöo Saydam abidələri; Tonyukuk abidəsi isə Bayan-çokto abidəsi də adlandırılır. Abidələrə əbədi yaşam arzulayaraq onları «əbədi daşlar» (bəngü/məngü daşlar)¹ da adlandırmışlar. (Şəkil № 1, 2, 3, 4, səh 416-417).

¹ Ramiz Ə. "Orxon abidələri (albom)". Bakı, 2012, s 11.

SAMİTLƏR			SAİTLƏR	
Göytürk		Latin	Göytürk	Latin
Qalın	İncə		Ɔ	A - E
ᠰ	ᠰ	B	ᠰ	I - İ
ᠰ	X	D	>	O - U
ᠰ	Ɔ	G	ᠰ	Ö - Ü
ᠰ	Ɔ	K	ᠰ	É
J	Y	L	QOŞA SƏSLİLƏR	
ᠰ	ᠰ	N	Göytürk	Latin
ᠰ	ᠰ	R	ᠰ	İK - K - KI
ᠰ	I	S	ᠰ	iÇ - Çi
ᠰ	h	T	ᠰ	OK - UK
D	Ɔ	Y	ᠰ	ÖK - ÜK
BÜTÜN SAİTLƏRLƏ İŞLƏNƏNLƏR			M	LD - LT
Göytürk		Latin	ᠰ	NÇ
ᠰ		Ç	ᠰ	ND - NT
ᠰ		M	ᠰ	NG
ᠰ		P	ᠰ	NY
ᠰ		Ş	Söz ayırma işarəsi	
ᠰ		Z	:	

Uyğur yazılı abidələri

Qədim uyğur yazılı abidələri sayına və həcminə görə Orxon-Yenisey abidələrindən xeyli çoxdur. Həmin abidələr həm orijinal, həm də tərcümə əsərlərindən ibarətdir. Bu abidələr dini məzmunu malik olub əsasən, Çin, Tibet, Sanskrit və İran dillərindən tərcümə edilmişdir. Qədim uyğur abidələri əsasən, dini məzmunu görə bir-birindən fərqlənir. Bu abidələr aşağıdakı qruplara ayrılır: 1. Budda dini məzmunlu qədim uyğur abidələri. 2. Manixey dini məzmunlu qədim uyğur abidələri. 3. Xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələri. 4. Hüquq sənədləri.

Birinci qrupa daxil olan abidələr: «Altun yaruk» abidəsi 10 bölmədən ibarətdir, Çin dilindən tərcümə olunub, X əsrə aid edilir. 675 səhifədən ibarətdir. «Kalyanamkara və Papamkara» abidəsi. 80 səhifədən ibarət olan bu abidə X əsrə aid edilir. «Kuanşi-im Pular» abidəsi. Çin dilindən tərcümə olunmuş bu əsər 300 səhifədən bir qədər artıq iri həcmli abidədir. «Suyan-Szanın bioqrafiyası» abidəsi. X əsrə aid edilən Çin dilindən Sınqlu Seli Tudunun tərcümə olunmuş abidədir. «Tişastvustik» abidəsi. 52 səhifədən ibarət qədim uyğur yazısıdır. «Sekiz yükmək». 495 sətirdən ibarət bu abidə nisbətən qədimdir. 4 əfsanə. Üst-üstə həmin abidə 719 sətirdən ibarətdir.

İkinci qrupa daxil olan abidələr: «Xuastuanift» abidəsi. V-VII əsrlərə aid edilir. Qrammatik xüsusiyyətlərinə görə Orxon-Yenisey yazılı abidələrinə yaxındır. Man. I. Turfan vahəsindən tapılmış üst-üstə 30 səhifədən ibarət olan 8 mətn. Man. II Turfan vahəsindən tapılmış 5 kiçik-həcmli mətn. Man. III. Turfan vahəsindən tapılmış üst-üstə 160 səhifə olan 40 mətn. TTP. 183 sətirdən ibarət 2

hissəli abidə. TTIII. Maninin şərəfinə 120 bənddən ibarət olan himn.

Üçüncü qrupa daxil olan abidələr xristian dini məzmunu əks etdirir, sayca azdır. «Sehrkarların etiqadı» abidəsi. 80 sətirdən ibarət olan bu abidə XII-XIII əsrlərə aid edilir. Bulayık kitabəsi isə kiçik həcmli abidədir.

Dördüncü qrupa daxil olan qədim abidələr uyğurların hüquq sənədlərindən ibarətdir. Onların sayı iyirmidən artıqdır, X-XIII əsrlərə aiddir. Bu sənədlərdə uyğurların müxtəlif təsərrüfat müqavilələri öz əksini tapmışdır. Uyğur hüquq sənədlərində qədim uyğur yazı ənənəsi ilə yanaşı orta əsr uyğur danışığı dilinin xüsusiyyətləri də əks olunmuşdur.

Qədim uyğur yazılı abidələrinin bir hissəsi tibbi məzmun ifadə edir. Onlardan biri 201 sətirdən ibarətdir.

Qədim uyğur abidələrinin nəşr edilməsi ilə V.V.Radlov, prof. Lekok, V. Tomsen, V.Vanq, F.Müller, Rəşid Arat, H.Orkun, A.Qaben və başqaları məşğul olmuşlar.

Qədim uyğurlar öz yazılarında bir neçə əlifbadan istifadə etmişlər. Onlar ilk əvvəl Orxon-Yenisey əlifbasından faydalanmışlar. Belə ki, Moyun Çor və «Falnamə» kimi qədim uyğur abidələri bu əlifba ilə yazılmışdır. Bəzi əlyazmaları brahma yazısı ilə gəlib bizə çatmışdır. Abidələrin çox hissəsi manixey və qədim uyğur əlifbası ilə yazıya alınmışdır. Aşağıda qədim uyğur əlifbasını təqdim edirik.

Qrafik və fonetik xüsusiyyətləri

Əvvəldə	Yazılışı		Mənası
	Ortada	Sonda	
1	ə	—	а
2	ı	ı	ä
3	к	ı	bi, u
4	ol	o	o, y
5	ol	o	o, y
6	o	o	o, y
7	o	o	o, y
8	u	u	u, ö
9	u	u	u, ö
10	u	u	u, ö
11	u	u	u, ö
12	u (kä)	u (kä)	u, ö
13	u	u	u, ö
14			u, ö
15			u, ö
16			u, ö
17			u, ö
18			u, ö
19			u, ö
20			u, ö
21			u, ö
22			u, ö

Mövzunun şərhə zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Qədim türklərin istifadə etdikləri əlifba sistemləri: Orxon-Yenisey əlifbası, qədim uyğur əlifbası, manixey əlifbası, brahmi əlifbası və həmin əlifbalarla yazıya alınmış abidələr.

2. Orxon-Yenisey və qədim uyğur əlifbalarının mənşəyi haqqında nəzəriyyə və mülahizələr. Bu əlifbalarda piktoqrafik yazının izləri.

3. Qədim türk abidələrinin səs quruluşu. Qədim türk yazısında səs və hərf münasibətləri. Abidələrin səs sisteminin Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə eyni və fərqli olan xüsusiyyətləri.

4. Qədim türk abidələrində ahəng qanunu: damaq ahəngi və onun xüsusiyyətləri, dodaq ahəngi və onun xüsusiyyətləri. Ahəng qanununa görə qədim türk abidələri ilə müasir Azərbaycan dilinin müqayisəsi. Heca və onun xüsusiyyətləri.

Çalışma. Göstərilən səhifələrdə işlənmiş sözləri fonetik cəhətdən müasir Azərbaycan dilindəki eyni sözlərlə müqayisə edin:

1. *Kültigin abidəsi, böyük kitabə, 9-17-ci sətirlər (səh. 193).*

2. *Moyun Çor abidəsi. 14-20-ci sətirlər (səh 267-268).*

3. *Tonyukuk abidəsi. 1-5 sətirlər (səh 216).*

Sual və tapşırıqlar

1. Hansı qədim türk abidələri Orxon-Yenisey, hansı qədim uyğur, hansı manixey, hansı brahmi əlifbası ilə yazılmışdır?
2. Orxon-Yenisey əlifbasının mənşəyi haqqında hansı nəzəriyyə və mülahizələr mövcuddur?
3. Qədim uyğur əlifbasının mənşəyi haqqında hansı fikirlər mövcuddur?
4. Hansı qədim uyğur abidələri Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmışdır?
5. Qədim uyğur abidələrinin müxtəlif əlifbalarda yazıya alınması nə ilə bağlıdır?
6. Qədim türk yazılı abidələrindəki saitlər sistemini müasir dilimizlə müqayisə edin.
7. Abidələrin dilindəki samitlər sisteminin müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?
8. Abidələrin dilindəki i saiti müasir dilimizdə hansı saitlər vasitəsilə ifadə olunur?
9. Abidələrin dilində bəzi sözlərdə müasir dilimizdəki ş əvəzinə s, e əvəzinə i işlənməsi nə ilə bağlıdır?
10. Abidələrin dilində, xüsusilə Orxon-Yenisey kitabələrində ahəng qanunun müasir dilimizə nisbətən daha çox sabitliyi nə ilə bağlıdır?
11. Abidələrin dilindəki samitlərin ahəngi ilə müasir dilimizdəki samitlərin ahəngini müqayisə edin.
12. Abidələrin dilindəki damaq və dodaq ahəngi müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətlərə malik olmuşdur?
13. Ahəng qanununa görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir?

14. Samitlər sisteminə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqlər mövcuddur?

15. Yuxarıdakı mətnlərdə sözləri qapalı və örtülü hecalara görə təhlil edin, onları müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə edin.

16. Yuxarıdakı mətnlərdəki sözləri dodaq və damaq ahənginə görə qruplaşdırın.

Orxon-Yenisey abidələrinin lüğət tərkibi və leksikası

Mövzunun şərh zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Orxon-Yenisey yazılı abidələri lüğət tərkibinin göy türklərin dilini əhatə etməsi haqqında. Ayrı-ayrı abidələrdə eyni mətn parçalarından təkrar olunması haqqında.

2. Abidələrin lüğət tərkibində söz qrupları: qohumluq anlayışı bildirən sözlər; təbiət hadisələri bildirən sözlər; heyvan məfhumu bildirən sözlər; vəzifə, rütbə adları.

3. Abidələrin dilindəki onomastik leksikanın növləri: **1. antoroponimlər.** **2. toponimlər.** **3. etnonimlər.** Şəxs adlarının Azərbaycan dili antroponimləri ilə müqayisəsi. Türk xalqlarının tarixində adqoyma mərasimi, onun xüsusiyyətləri, «ad qazanmaq» ifadəsinin formalaşma tarixi.

4. Orxon-Yenisey abidələri leksikasının mənşəyinə görə növləri, onun Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisəsi.

İkinci mövzunun izahı zamanı müəllim *eçi, ekə, ye-qin, yotaz, ini, katun, kunçuy, kız, oğul, ök, sinil* kimi qohumluq bildirən, *yantuk, taluy, üqüz, ört, kar* kimi təbiət

hadisələri bildirən, *adğır, bars, yulki, kiyik, lağzın, tabış-ğan, teyin, sığun, uçuk, tay* kimi heyvan anlayışı bildirən sözlərin, leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir. Üçüncü mövzunun izahı zamanı antroponimlərin qədim türklərin dünyagörüşü, zövqləri, həyat və məişət tərzləri ilə əlaqədar verilməsini, abidələrin dilindəki toponimlərin daha çox mərkəzi və Orta Asiya, Sibir, Uzaq Şərq regionlarla bağlılığına etnonimlərin də həmin regionla əlaqədar olmasını geniş şəkildə şərh edir.

Çalışma. Göstərilən səhifələrdə antroponimləri, toponimləri, etnonimləri seçib qruplaşdırın:

1. *Kültigin abidəsi, kiçik kitabə, 1-9-cu sətirlər (səh. 186-187).*

2. *Bilgə xaqan abidəsi, 25-33-cü sətirlər (səh 241-242).*

3. *Ongin abidəsi, 1-8-ci sətirlər (səh 235).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Orxon-Yenisey yazılı abidələrindəki antroponimlər hansı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir?

2. Qədim türklərdə ad verilməsində hansı şərtlər, qayda, adət və mərasimlər olmuşdur?

3. Müasir dilimizdəki «ad qazanmaq» ifadəsi necə yaranmışdır?

4. Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş şəxs adlarından hansılar indi də dilimizdə istifadə olunur?

5. Yuxarıdakı mətnlərdə rast gəldiyiniz toponimlər yer kürəsinin hansı regionu ilə daha çox bağlıdır?

6. Abidələrin dilində hansı oğuz və tatar tayfa birliklərinin adlarına rast gəliirsiniz?

7. Azərbaycan xalqının etnogenezində, soykökündə abidələrdə adı çəkilən hansı qəbilə və tayfalar, tayfa birlikləri daha çox iştirak etmişdir?

8. Abidələrin dilindəki hansı toponim və etnonimlərin müasir Azərbaycan torpağında, müasir Azərbaycan dilində izləri qalmışdır?

9. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində hansı dillərdən alınmış sözlər işlənir, onlara aid misalları mətnlərdən seçməyə çalışın.

10. Yuxarıdakı mətnlərdən ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, lakin dialekt və şivələrdə qalmış leksik vahidləri tapın.

11. Yuxarıdakı mətnlər əsasında müasir ədəbi dilimiz üçün leksik, fonetik, semantik və qrammatik arxaizmləri seçib qruplara ayırın və təhlil edin.

12. Yuxarıdakı mətnlərdən vəzifə və rütbə adı bildirən sözləri seçib mənasını izah edin.

13. Yuxarıdakı mətnlərdən qohumluq bildirən, təbiət hadisələrini bildirən, heyvan adı bildirən leksik vahidləri seçib qruplaşdırın və müasir dilimizdə həmin sözləri leksik-semantik və fonetik-qrammatik cəhətdən müqayisə edin.

14. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

15. Mətnlərdəki arxaik sözlərin izahı müəllimin rəhbərliyi və köməyi ilə yerinə yetirilir.

Qədim uyğur yazılı abidələrinin lüğət tərkibi və leksikası

Mövzunun şərh zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Budda dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin leksik xüsusiyyətləri, manixey dini məzmunlu qədim

uyğur abidələrinin leksik xüsusiyyətləri, xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin leksik xüsusiyyətləri, qədim uyğur hüquq sənədlərinin leksik xüsusiyyətləri.

2. Qədim uyğur yazılı abidələrində işlənən alınma sözlərin dil mənsubiyyəti, bu sözlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bu abidələrdə alınma söz və terminlərin çox işlənməsinin səbəbləri.

3. Qədim uyğur yazılı abidələrindəki onomastik leksikanın spesifik xüsusiyyətləri, antroponimlər, toponimlər, etnonimlər.

4. Qədim uyğur yazılı abidələrinin lüğət tərkibi və leksikasının Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin lüğət tərkibi və leksikası ilə müqayisəli təhlili.

Birinci mövzunun izahı zamanı müəllim dini məzmununa görə fərqlənən qədim uyğur abidələrinin haqqında məlumat verir, onların həcmi, üslubi xüsusiyyətlərini şərh edir, manixey dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin tarix etibarını ilə daha qədim olduğunu qeyd edir, qədim uyğur hüquq sənədlərində qədim yazı ənənəsinin orta əsr uyğur danışığı dili xüsusiyyətləri ilə vəhdət halında əks olunmasını aydınlaşdırır. Dördüncü mövzunun izahı zamanı müəllim qədim uyğur abidələrində alınma sözlərin nisbətən çox, Orxon-Yenisey yazılı abidələrində isə minimum miqdarda işlənməsinin səbəblərini izah edir, qədim uyğur abidələrində müxtəlif üslubların gözə çarpmasını, abidələrin sayca çoxluğunu, lüğət tərkibinin daha əhatəli olmasını şərh edir.

Çalışma. Göstərilən səhifələrdəki mətnləri oxuyun, türkmənşəli sözlərin altından bir, alınma sözlərin altından iki xətt çəkin:

1. Kültürün (böyük abidə) abidəsindən 1-10-cu sətirlər (səh 192-193).

2. Bilgə xaqan abidəsindən birinci abzas (səh 241).
3. Tonyukuk abidəsindən 1-10-cu sətirlər (səh 216-218).

Suallar və tapşırıqlar

1. Budda və xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin adlarını və məzmunlarını söyləyin.

2. Manixey dini məzmunlu qədim uyğur abidələrini, onların yazılma və öyrənilmə tarixini söyləyin.

3. Budda və manixey dini məzmunlu qədim uyğur abidələri hansı dünya xalqlarının dillərindən tərcümə olunmuşdur?

4. Budda dini məzmunlu abidələrlə manixey dini məzmunlu abidələr arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər vardır?

5. Yuxarıdakı mətnlərdən antroponim, toponim və etnonimləri seçib qruplaşdırın, onları səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə Orxon-Yenisey abidələrindəki eyni onomastik vahidlərlə müqayisə edin.

6. Qədim uyğur abidələri ilə Orxon-Yenisey abidələri arasında janra, üsluba görə hansı fərqli xüsusiyyətlər vardır?

7. Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələrini lüğət tərkibinin mənşəyinə və fonetik xüsusiyyətlərinə görə müqayisəli təhlil edin.

8. Qədim uyğur abidələrinin nəşri və öyrənilməsi tarixində V.V.Radlovun, prof. Lekokun, V.Banqın, A.Qabenin xidmətləri haqqında ətraflı danışın.

9. Yuxarıdakı mətnləri lüğət tərkibinə görə leksik cəhətdən müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə edin.

10. Yuxarıdakı mətnlərdən vəzifə, rütbə adı, təbiət hadisələrini bildirən leksik vahidləri və qohumluq terminlərini seçib qruplaşdırın.

11. Yuxarıdakı mətnləri müəllimin köməyi ilə tərcümə edin.

Nitq hissələri haqqında ümumi məlumat

İsmin məna və quruluşca növləri

Mövzunun şərh zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Qədim türk yazılı abidələrində sözün morfoloji tərkibi, abidələrin dilindəki kök və şəkilçi morfemlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri.

2. Qədim türk yazılı abidələrindəki əsas və köməkçi nitq hissələri, onların təsnifi haqqında, köməkçi nitq hissələrinin qədim türk yazılı abidələrində müasir dilimizə nisbətən az inkişaf etməsi haqqında. Nitq hissələrinə görə Orxon-Yenisey və qədim uyğur yazılı abidələrinin fərqli spesifik xüsusiyyətləri.

3. Qədim türk yazılı abidələrində isim, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri: ümumi və xüsusi isimlər, konkret və abstrakt isimlər, tək və toplu isimlər.

4. Qədim türk yazılı abidələrində ismin quruluşca növləri. İsm quruluşca növlərinə görə Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrinin fərqli spesifik xüsusiyyətləri. Mürəkkəb isim formalarının müasir dilimizə nisbətən

qədim türk yazılı abidələrinin dilində zəif inkişaf etməsi. Abidələrin dilində düzəltmə, müasir dilimizdə sadə isim olan morfemlər. Müasir dilimizdə qeyri-məhsuldar isim-düzəldən şəkilçi kimi çıxış edən morfemlərin qədim türk yazılı abidələrində yeri.

İkinci mövzunu izah edən zaman qədim türk yazılı abidələrinin, xüsusilə Orxon-Yenisey abidələrinin qədim türk dillərinin bir sıra xüsusiyyətlərini tam şəkildə əks etdirə bilməməsini, abidələrin janrını, xarakterini geniş şəkildə şərh edin, bağlayıcıların, eləcə də digər köməkçi nitq hissələrinin qədim türk uyğur yazılarında geniş əhatə dairəsinə malik olmasını, Orxon-Yenisey abidələrində isə zəif əks olunmasını, onun səbəblərini faktlar əsasında izah edin.

Çalışma. Göstərilən nümunələrdəki isimləri seçin, onları məna və quruluşca növlərinə görə qruplaşdırın:

1. Kültigin abidəsi, böyük kitabə, 41-52-ci sətirlər (səh 197-199).

2. «Fəlnamə» («İrk bitig») abidəsi, 2-18-ci sətirlər (səh 284-286).

3. «Sehrkarların sitayışı», 20-30-cu sətirlər (səh 320-321).

Suallar və tapşırıqlar

1. Qədim türk yazılı abidələrində mürəkkəb, abstrakt isimlərin müasir dilimizə nisbətən az işlənməsi nə ilə bağlıdır?

2. Abidələrin dilində işlənmiş toplu isimlərin müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?

3. Abidələrin dilində tək isimlərin topluluq mənası ifadə etməsi faktlarını izah edin (yağı, çeriq və s.).

4. Abidələrin dilində quruluşca isimlərin hansı növü daha çox işlənir və bu nə ilə izah oluna bilər?

5. Abidələrin dilindəki isim düzəldən şəkilçilərdən hansılar müasir dilimizdə qeyri-məhsuldardır?

6. İsim düzəldən şəkilçilərdən hansılar müasir dilimiz üçün tamamilə arxaik, ölü vəziyyətdədir?

7. İsim düzəldən şəkilçilərə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur yazılı abidələri arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər vardır?

8. Qədim türk yazılı abidələrində düzəltmə və ya mürəkkəb isim kimi çıxış edib müasir dilimizdə ancaq sadə isim kimi özünü göstərən leksik vahidlərə aid misallar söyləyin.

9. Yuxarıdakı mətnlərdə düzəltmə isimləri ayırın, onları əmələ gəlmiş nitq hissələrinə görə qruplaşdırın (adlardan, fellərdən).

10. Abidələrin dilindəki xüsusi isimlərin (mətnlər əsasında) müasir dilimizdən fərqli olan hansı spesifik xüsusiyyətləri görə çarpır?

11. Qədim türk yazılı abidələrində mürəkkəb isimlərin az işlənməsi nə ilə bağlıdır?

12. Qədim türk yazılı abidələrində əsas nitq hissələrinin çox, köməkçi nitq hissələrinin az işlənməsi səbəblərini izah edin.

13. Qədim türk yazılı abidələrindəki əsas nitq hissələrinin semantik və qrammatik cəhətdən müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir?

14. Verilmiş mətnlərdəki sadə isimləri fonetik tərkibinə görə qruplaşdırın (samit-sait-samit; samit; samit-sait).

Hansı qrupun qədim türk yazılı abidələrində fəal olmasının səbəbini izah edin.

15. Yuxarıdakı mətnləri müəllimin köməyi ilə tərcümə edin.

Kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları

Mövzunun şərh zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Qədim türk yazılı abidələrindəki qrammatik kateqoriyaların inkişaf səviyyəsi və spesifik xüsusiyyətləri; kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri. Bu kateqoriyada bəzi qədim izlərin abidələrin dilində qalması haqqında.

2. Qədim türk yazılı abidələrindəki mənsubiyyət kateqoriyası ifadə vasitələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında. Mənsubiyyət şəkilçilərinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında gözə çarpan fərqli xüsusiyyətlər. Mənsubiyyət şəkilçilərinin mənşəyi haqqında. Abidələrin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji və morfoloji-sintaktik yolla ifadə olunması haqqında. Mənsubiyyət birləşmələrinin ikinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsi və onun müasir dilimizlə müqayisəsi.

3. Xəbərlilik kateqoriyası ifadə vasitələrinin qədim türk yazılı abidələrində özünü göstərən səciyyəvi xüsusiyyətləri: bu kateqoriyanın morfoloji və sintaktik yolla ifadəsi haqqında, həmin xüsusiyyətlərin müasir dilimizlə müqayisəsi. Xəbərlilik şəkilçilərinin ismi cümlələrin formalaşmasında rolu. Xəbərlilik kateqoriyasının mənsubiyyət kateqoriyası ilə əlaqəsi haqqında. Xəbərlilik kateqoriyası

ifadə vasitələrinin mənşəyi haqqında. Xəbərlik kateqoriyası vasitələri ilə şəxs kateqoriyası vasitələrinin müqayisəsi.

Çalışma. Göstərilən səhifələrdəki kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlik kateqoriyalarının ifadə vasitələrini seçib qruplaşdırın:

1. *Kültigin abidəsi, kiçik kitabə (səh 186).*

2. *Süci abidəsi (səh 316).*

3. *«Altun yaruk» abidəsi, 608-610-cu sətirlər (səh 325-326).*

4. *Uyğur hüquq sənədləri №7 (səh 359).*

Suallar və tapşırıqlar

1. -lar, -lər kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin işlənməsinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir?

2. Qədim dövrlərə məxsus daha hansı kəmiyyət kateqoriyası ifadə vasitələrinin izlərinə qədim türk yazılı abidələrində təsadüf olunur?

3. Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji və morfoloji-sintaktik yolla abidələrin dilində işlənməsini mətnlər əsasında müşahidə edin, onun səbəbini aydınlaşdırın.

4. Mənsubiyyət şəkilçiləri necə əmələ gəlmişdir?

5. Abidələrin dilində mənsubiyyət birləşmələrinin ikinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsi hallarını müasir dilimizlə müqayisə edin.

6. -lar, -lər şəkilçilərinin işlənməsinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə müasir dilimiz arasında hansı fərqlər vardır?

7. Xəbərlik kateqoriyasının ifadə vasitələrinin qədim türk yazılı abidələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri hansılardır?

8. Xəbərlik şəkilçiləri, ifadə vasitələri ilə şəxs kateqoriyasının ifadə vasitələrini qədim türk abidələri səviyyəsində məna və quruluşca müqayisə edin.

9. Müasir dilimizdəki xəbərlik şəkilçiləri necə əmələ gəlmişdir?

10. Xəbərlik kateqoriyasının ifadə vasitələrinin ismi cümlələrin formalaşmasında rolu nədən ibarətdir?

11. Abidələrin dilindəki xəbərlik kateqoriyasının sintaktik ifadəsinin xüsusiyyətlərini yuxarıdakı mətnlər əsasında müşahidə edib izah edin.

12. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

Hal kateqoriyası

Mövzunun şərh zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Hal kateqoriyasının vəzifəsi. Qədim türk yazılı abidələrindəki qrammatik və məkani-qrammatik halların müqayisəsi.

2. Hal kateqoriyasına görə Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrində özünü göstərən fərqli səciyyəvi xüsusiyyətlər.

3. Abidələrin dilindəki ismin hallarının müasir Azərbaycan dilindən fərqli xüsusiyyətləri. Abidələrin dilindəki istiqamət, alətlilik, yerlik-çıxışlıq hal şəkilçilərinin Azərbaycan dilində, onun dialekt və şivələrində daşlaşmış şəkildə qalmış izləri.

Birinci mövzunun izahı zamanı müəllim hal kateqoriyasının qrammatik mənanın ifadə olunmasında səciyyəvi

cəhətlərini qeyd etdikdən sonra qədim türk yazılı abidələrində məkani-qrammatik halların müasir dilimizdən fərqli olaraq morfoloji cəhətdən tam sabitləşməsinə müqayisəli şəkildə şərh edir.

Çalışma. Göstərilən səhifələrdəki sözləri hal şəkilçilərinə görə seçib qruplaşdırın, onları semantik və qrammatik cəhətdən müasir dilimizlə müqayisə edin:

1. *Kültigin abidəsi (böyük abidə), 29-37-ci sətirlər (səh 195-197).*

2. *Bilgə xaqan abidəsi, xb kitabəsi (səh 244).*

3. *«Altun yaruk» abidəsi, 618-621-ci sətirlər (səh 331-333).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Hal kateqoriyasına görə Orxon-Yenisey abidələrinin qədim uyğur abidələrindən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?

2. İstiqamət halı sonralar dildən nə üçün çıxmışdır? Bu halın şəkilçisinin dilimizdə hansı leksik vahidlərin tərkibində izləri qalmışdır?

3. Abidələrin dilində -da, -də, -ta, -tə forması nə üçün yerlik-çixışlıq halın şəkli əlaməti kimi çıxış edir? Onun dilimizdəki izlərini söyləyin.

4. Alət halı şəkilçisinin müasir dilimizin dialekt və şivələrində hansı izləri qalmışdır?

5. Abidələrin dilindəki məkani-qrammatik halların morfoloji-semantik cəhətdən müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?

6. Abidələrin dilindəki yiyəlik halla müasir dilimizdəki yiyəlik halı müqayisə edin.

7. Yuxarıdakı mətnlərdə kəmiyyət, xəbərlilik, mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri ilə işlənmiş isimləri seçib qruplaşdırın.

8. Yuxarıdakı mətnləri türçümə edin.

Qədim türk abidələrində sifət

Mövzunun şərh zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Qədim türk yazılı abidələrindəki sifətlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında. Bu abidələrdə morfoloji kateqoriya kimi sifətlərin formalaşması, isimlərlə müştərək xüsusiyyətləri haqqında.

2. Abidələrin dilində sifətin quruluşca növləri, sadə sifətlərin geniş əhatə dairəsinə malik olması haqqında, eyni şəkildə və ya fonetik dəyişmə ilə ədəbi dilimizdə işlənən sadə sifətlər, ancaq dialekt və şivələrdə qalmış sadə sifətlər. Sifət düzəldən şəkilçilərə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında özünü göstərən fərqlər. Mürəkkəb sifətlərin qədim türk yazılı abidələrində çox az işlənməsi haqqında.

3. Abidələrin dilində sifətin müqayisə dərəcələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, müasir dilimizlə müqayisəsi. Bu kateqoriyanın tarixən az inkişaf etməsi haqqında.

Çalışma. Göstərilən səhifələrdəki sifətləri tapıb quruluşca növlərinə görə qruplaşdırın:

1. *Kültigin abidəsi, kiçik kitabə, 8-10-cu sətirlər, böyük kitabə, 5-11-ci sətirlər (səh 187).*

2. «*Falnamə*» («*Irk bitik*») abidəsi, 12-22-ci sətirlər (səh 285-287).

3. «*Altun yaruk*» abidəsi, 612-613-cü sətirlər (səh 328).

Suallar və tapşırıqlar

1. Qədim türk yazılı abidələrindəki sifətləri nitq hissələri içərisində yerinə görə müasir dilimizlə müqayisə edin.

2. Abidələrin dilindəki sadə sifətləri fonetik-leksik arxaizmlər baxımından müasir ədəbi dilimiz və onun şivələri ilə müqayisə edin.

3. Abidələrin dilindəki sifət düzəldən hansı şəkilçilər müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik və ya az məhsuldar, qeyri-məhsuldar hesab olunur?

4. Mürəkkəb sifətlərin Orxon-Yenisey yazılı abidələrində işlənməsinin səbəblərini izah edin.

5. Sifətin dərəcələrinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir?

6. Yuxarıdakı mənlərdə adlardan və fellərdən düzələn sifətləri seçib qruplaşdırın.

7. Abidələrin dilində abstrakt və konkret müqayisənin ifadəsində sifətin dərəcə əlamətlərinin rolunu izah edin.

8. Yuxarıdakı mənlərdə substantivləşmiş sifətləri tapın.

9. Yuxarıdakı mənlərdən hal və mənsubiyyət şəkilçili isimləri tapıb qruplaşdırın.

10. Yuxarıdakı mənləri tərcümə edin.

Qədim türk abidələrində say

Mövzunun şərh zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Bir nitq hissəsi kimi qədim türk yazılı abidələrindəki sayların səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında. Miqdar saylarına görə Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələri arasında fərqli cəhətlər. Abidələrin dilindəki miqdar saylarının müasir dilimizdən fonetik cəhətdən fərqli xüsusiyyətləri haqqında. Abidələrin dilində mürəkkəb miqdar saylarının tərtib olunmasında spesifik xüsusiyyətlər. Müasir dilimizdəki iyirmi, əlli, səksən, doxsan saylarının tarixi haqqında.

2. Sıra sayları. Sayın bu növünə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasındakı fərqli xüsusiyyətlər haqqında. Abidələrin dilindəki ekinti sıra sayının müasir dilimizin dialekt və şivələrində qalması haqqında.

3. Abidələrin dilində bölgü, toplu sayları, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri. Qeyri-müəyyən saylar və onların özünəməxsus xüsusiyyətləri.

Birinci mövzunun izahı zamanı müəllim nitq hissəsi kimi sayın çox qədim dövrlərdə formalaşmış bir morfoloji kateqoriya olduğunu izah edir, Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrindəki miqdar saylarının müqayisəli şəkildə səciyyəvi xüsusiyyətlərini təsvir edir, abidələrin materialları əsasında müasir dilimizdəki iyirmi, əlli, səksən, doxsan sözlərinin mənşəyini şərh edir.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnə sayları tapın. Onları məna növünə görə qruplaşdırın:

1. Bilgə xaqan abidəsi, Xa, 1-12-ci sətirlər (səh 243).

Suallar və tapşırıqlar

1. Abidələrin dilindəki miqdar sayları müasir dilimizdəki miqdar saylarından hansı fonetik fərqlərə malikdir?
2. Abidələrin dilindəki hansı miqdar sayları müasir dilimizdə qalmamışdır?
3. Dilimizdəki əlli sayı necə əmələ gəlmişdir?
4. Miqdar saylarına görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqlər özünü göstərir?
5. Müasir dilimizdəki iyirmi, səksən və doxsan miqdar sayları abidələrin dilində necə işlənir və həmin sözlərin mənşəyi haqqında nə bilirsiniz?
6. Sıra saylarına görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər vardır?
7. Abidələrin dilindəki «ekinti» sıra sayının müasir dialekt və şivələrimizdə qalmış izlərinə aid misallar söyləyin.
8. Abidələrin dilindəki qeyri-müəyyən, bölgü və toplu saylarının dialekt və şivələrdə qalan izlərini göstərir və ona aid misallar söyləyin.
9. Yuxarıdakı mənlərdən substantivləşmiş sayları tapın, onların substantivləşmə səbəblərini göstərin.
10. Yuxarıdakı mənlərdən sifətləri tapıb seçin.
11. Yuxarıdakı mənləri tərcümə edin.

Qədim türk abidələrində əvəzlik

Mövzunun izahı zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Bir nitq hissəsi kimi əvəzliyin abidələrin dilində yeri. Şəxs əvəzlilərinə görə Orxon-Yenisey abidələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, bu baxımdan qədim uyğur abidələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Şəxs əvəzlilərinə görə qədim türk abidələrinin müasir dilimizdən, onun klassik ədəbiyyatından fərqli xüsusiyyətləri.

2. İşarə və təyini əvəzlilərin qədim türk yazılı abidələrində səciyyəvi xüsusiyyətləri. Mənşəcə işarə və şəxs əvəzlilərinin əlaqəsi haqqında.

3. Sual əvəzlilərinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında fərqli xüsusiyyətlər. Müasir dilimizdəki sual əvəzlilərinin mənşəyinin, inkişaf tarixinin öyrənilməsində qədim türk yazılı abidələrinin rolu və yeri.

4. Qədim türk yazılı abidələrində qayıdış və qeyri-müəyyən əvəzlilərinin inkişaf səviyyəsi. *Kentü* sözünün Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənməsi haqqında. *Kamuğ/kamağ* əvəzliyinin müasir dilimizdəki «hamı» formasına keçməsi haqqında.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mənlərdə şəxs və işarə əvəzlilərinə tapıb qruplaşdırın:

1. Kültigin abidəsi, kiçik kitabə, 7-12-ci sətirlər (səh 187).

2. Tonyukuk abidəsi, 10-17, 20-22-ci sətirlər (səh 218-219).

3. «Altun yaruk» abidəsi, 5-10 sətirlər (səh 325).

Çalışma. Gösterilən səhifədəki mətnlərdə sual, qayıdış, təyin və qeyri-müəyyən əvəzlilikləri tapıb qruplaşdırın:

1. *Kültigin abidəsi, böyük kitabə, 9-11, 17-24-cü sətirələr (səh 193-194).*

2. *«Şehrkarların sitayışı» abidəsi, 1-30-cü sətirələr (səh 318-321).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Şəxs əvəzliliklərinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqlər mövcuddur?

2. «Bən» şəxs əvəzliyinin inkişaf tarixi abidələrdən sonrakı dövrdə necə olmuşdur?

3. İsmnin hallarında hansı şəxs və işarə əvəzlilikləri qədim türk abidələri üzrə zərfləşmə prosesi keçirir?

4. *Anaru*, anrı əvəzlilikləri dilimizin hansı dialekt və şivələrində daşlaşmış şəkildə qalmışdır?

5. Şəxs və işarə əvəzliliklərinə görə qədim türk abidələri ilə müasir dilimizi müqayisə edin.

6. Qədim türk abidələrindəki hansı sual əvəzlilikləri müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir?

7. Qədim uyğur abidələrindəki hansı sual əvəzlilikləri Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir?

8. Bəzi əvəzliliklərin qədim türk yazılı abidələrində müasir dilimizdən fərqli olaraq *k* samiti ilə işlənməsi nə ilə bağlıdır?

9. Abidələrin dilindəki hansı kar samitli əvəzliliklər dilimizdə cingilti samitlə işlənir?

10. Qədim türk yazılı abidələrindəki *kamuğ* qeyri-müəyyən əvəzliyinin hansı formasına keçməsinin tarixini faktlarla izah edin.

11. Abidələrin dilindəki *nəkə* sual əvəzliyinin müasir dilimizdə *niyə* şəklinə keçməsinin tarixini və söhbətlərini analogiya qanununun köməyi ilə izah edin.

12. Müasir Azərbaycan dilindəki *hansı* qeyri-müəyyən əvəzliliklər qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir?

13. Abidələrin dilindəki *kakı, kantan, kaçan, kayu, kayuta, kançaru* sual əvəzliliklərinin hamısında birinci hecədə eyni olan *ka* ünsürünün tarixini, mənşəyini izah edin.

14. III şəxsin cəmi şəxs əvəzliyinin Orxon-Yenisey abidələrində işlənməsinin səbəbini izah edin.

15. Yuxarıdakı mətnlərdə sayları tapıb mənaca növlərinə görə qruplaşdırın.

16. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

Feilin lüğəvi qrupları və quruluşca növləri

Mövzunun izahı zamanı aşağıdakı məsələlər əhatə olunur:

1. Türk dillərində feilin orijinal, qədim və rəngarəng bir söz qrupunu əhatə etməsi haqqında, feilin nitq hissələri içərisində yeri. Feil –ad omonimliyi, ümumiliyi haqqında.

2. Qədim türk yazılı abidələrində feilin lüğəvi mənə qrupları haqqında, onların müasir Azərbaycan dilindən fərqli olan səciyyəvi xüsusiyyətləri.

3. Abidələrin dilindəki feillərin quruluşca səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bu abidələrdə sadə feillərin kəmiyyətə çoxluğu haqqında. Abidələrin dilindəki düzəltmə feillərin

səciyyəvi xüsusiyyətləri. Abidələrin dilində fəal olub müasir dilimizdə qeyri-məhsuldar və ya az məhsuldar olan feil düzəldən şəkilçilər haqqında. Mürəkkəb feil məsələsi. Abidələrin dilindəki mürəkkəb feil tiplərinin müasir dilimizlə müqayisəsi.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdən feilləri tapıb quruluşca növlərinə görə qruplaşdırın:

1. *Kültigin abidəsi, böyük abidə, 12-16-cı sətirlər (səh 193).*

2. *«Altun yaruk» abidəsi (səh 325).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Abidələrin dilindəki feilin lüğəvi mənə qruplarının hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır?

2. Yuxarıdakı mətnlərdən müasir ədəbi dil üçün arxaikləşmiş sadə və düzəltmə feilləri tapıb qruplaşdırın.

3. Yuxarıdakı mətnlərdən müasir dilimizdə müəyyən fonetik dəyişmə ilə qalmış sadə və düzəltmə feilləri seçib qruplaşdırın.

4. Yuxarıdakı mətnlərdən adlardan və feillərdən düzələn feilləri tapıb qruplaşdırın.

5. Müasir dilimizdə qeyri-məhsuldar şəkildə çıxış edən qədim türk dili feil düzəldən şəkilçiləri hansılardır?

6. Qədim türk yazılı abidələrində tərkibi feillərlə mürəkkəb feillər hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər?

7. Abidələrin dilindəki mürəkkəb feillərdə tərz birləşmələrinin nə kimi fərqləri vardır?

8. Abidələrin dilində mürəkkəb feillərin hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır?

9. Abidələrin dilindəki -ar, -ər və -al, -əl şəkilçiləri hansı sözlərdən əmələ gəlmişdir?

10. Yuxarıdakı mətnlərdən əvəzlilikləri tapıb mənaca növlərinə görə qruplaşdırın.

11. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

İnkarlıq, təsirlik, təsirsizlik, növ kateqoriyaları. Yarımçıq feillər

Mövzunun izahı zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Abidələrin dilindəki inkarlıq kateqoriyası, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri və ifadə vasitələri. Sintaktik yolla inkarlıq ifadə vasitələri və onun inkişaf səviyyəsi.

2. Abidələrin dilindəki təsirlik-təsirsizlik kateqoriyasının səciyyəvi xüsusiyyətləri. Növ kateqoriyasının səciyyəvi xüsusiyyətləri, onun təsirlik-təsirsizlik kateqoriyası ilə əlaqəsi. -ş, -ış... növ şəkilçisinin mənşəyi haqqında. Məchul və qayıdış növün müqayisəsi. Abidələrin dilindəki növ kateqoriyasının müasir dilimizdəki eyni kateqoriya ilə müqayisəsi.

3. Qədim türk abidələrində yarımçıq və ya köməkçi feillər. Bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələrinin qədim uyğur abidələrindən fərqli xüsusiyyətləri haqqında. Həmin feillərin müasir dilimizdə vəziyyəti. Yarımçıq feillərin kökünü təşkil edən *er*, *ir* feilinin bir leksik vahid kimi qədim türk yazılı abidələrində qrammatik və semantik xüsusiyyətləri haqqında.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdə inkarlıq, təsirlik-təsirsizlik növ kateqoriyalarında işlənən feilləri və yarımçıq feilləri tapıb qruplaşdırın:

1. *Tonyukuk abidəsi, 53-58-ci sətirlər (səh 221).*
2. *Bilgə xaqan abidəsi, 29-32-ci sətirlər (səh 241-242).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Abidələrin dilindəki təsirli və təsirsiz feillərin müasir dilimizdən fərqli hansı xüsusiyyətləri vardır?
2. Abidələrin dilindəki növ kateqoriyasının şəkilçiləri leksik, yoxsa qrammatik şəkilçi kimi çıxış edir?
3. Abidələrin dilindəki inkarlıq kateqoriyasının müasir dilimizdən fərqli hansı xüsusiyyətləri vardır?
4. Feilin icbar növü morfoloji cəhətdən müasir dilimizdən hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir?
5. Abidələrin dilindəki qarşılıq növlə müştərək növ bir-birindən nə ilə fərqlənir?
6. Qarşılıq-müştərək növün şəkilçisi necə əmələ gəlmişdir?
7. Abidələrin dilində məlum növlə qayıdış növ bir-birindən necə fərqlənir?
8. Abidələrin dilindəki yarımçıq feillərin hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır?
9. Yarımçıq feillərə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqlər vardır?
10. Abidələrin dilindəki yarımçıq feillər Azərbaycan dilində hansı xüsusiyyətlər kəsb etmişdir?
11. Yuxarıdakı mətnlərdə feilləri tapıb quruluşca növlərinə görə qruplaşdırın və onları müasir dilimizlə müqayisə edin.
12. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

Şəxs və şəkil kateqoriyaları

Mövzunun izahı zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunmalıdır:

1. Qədim türk yazılı abidələrində feil şəkillərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bu kateqoriyada məntiqi modallığın ifadə məsələlərinə dair.

2. Feilin zaman formalarına görə Orxon-Yenisey və uyğur abidələri arasında fərqli xüsusiyyətlər, bu formaların müasir dilimizlə müqayisəsi.

3. Feilin əmr və arzu şəkillərinin abidələrin dilində səciyyəvi xüsusiyyətləri, əmr şəkli şəkilçilərinin dialekt və şivələrdə qalmış izləri haqqında.

4. Abidələrin dilindəki xəbər, şərt və bacarıq şəkillərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Feilin bu şəkillərinə görə Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələri arasında fərqli xüsusiyyətlər. Həmin şəkillərin müasir dilimizlə müqayisəsi.

5. Abidələrin dilindəki şəxs kateqoriyasının səciyyəvi, müasir dilimizlə müqayisəsi. Şəxs şəkilçilərinin xəbərlik şəkilçiləri ilə əlaqəsi və şəxs əvəzliliklərindən törəməsi haqqında. Şəxs şəkilçiləri və feilin zamanları.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdə feilləri tapın, onları feilin şəkillərinə görə qruplaşdırın:

1. *Moyun Çor abidəsi, 14-24-cü sətirlər (səh 267-268).*
2. *«Falnamə» (Irk bitik) abidəsi, 20-40-cu sətirlər (səh 286-289).*
3. *Kültigin abidəsi, kiçik kitabə, 7-9-cu sətirlər (səh 187).*
4. *«Altun yaruk» abidəsi, 5-10-cu sətirlər (səh 325).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Şühudi keçmiş zamanın abidələrin dilində -dı..., -tı... müasir dilimizdə isə ancaq -dı... şəklində işlənməsi nə ilə əlaqədardır?
2. Abidələrin dilindəki -ır... və -ar, -ər zaman şəkilçilərinin semantik cəhətdən müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?
3. Zaman formalarına görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqlər vardır?
4. Qədim uyğur abidələrindəki -ğay, -qəy gələcək zaman formasının sonrakı inkişaf tarixi necə olmuşdur?
5. Müasir dilimizdəki -acaq, -əcək gələcək zaman şəkilçisi nə vaxtdan dilimizdə mövcuddur?
6. Şəxs və xəbərlik kateqoriyalarının şəkilçiləri bir-birindən hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir?
7. Şəxs vasitələrinə görə abidələrin dilindəki feilin zamanları bir-birindən necə fərqlənir?
8. Müasir dilimizdən fərqli olaraq abidələrin dilində indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərinin bir inkarlıq əlamətinə -maz, -məz formasına malik olması nə ilə əlaqədardır?
9. Abidələrin dilindəki əmr şəklinin I şəxsinin morfoloji əlamətlərinin izləri dilimizdə, onun dialekt və şivələrində necə əks olunmuşdur?
10. Abidələrin dilindəki əmr şəklinin II şəxsinin təkinin -ğil, -qil forması Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, müasir dialekt və şivələrdə necə əks olunmuşdur?
11. Şərt şəklinə və onun şəkilçisinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir?

12. Feilin bacarıq şəklinin əlaməti olan u feilinin işlənməsinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında nə kimi fərqlər vardır?

13. u- feilinin sonrakı inkişaf tarixini, Azərbaycan dilindəki vəziyyətini izah edin.

14. Xəbər şəklinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqlər özünü göstərir?

15. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

Feilin təsriflənməyən formaları, Zərf

Mövzunun izahı zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Təsriflənməyən formaların təsriflənən formalardan fərqli xüsusiyyətləri, təsriflənməyən formaların arasındakı oxşar cəhətlər. Qədim türk yazılı abidələrindəki feilin təsriflənməyən formalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında.

2. Məsdər və onun qədim türk abidələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri, bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında fərqli cəhətlər. Qədim türk abidələrindəki məsdərlərin müasir dilimizlə müqayisəsi.

3. Qədim türk abidələrindəki feili sifətlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri, bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında olan fərqlər.

4. Abidələrdə feili bağlamalar, müasir dilimizlə müqayisəsi. Orxon-Yenisey abidələrinin bu baxımdan qədim

uyğur abidələrindən fərqli xüsusiyyətləri. Abidələrin dilindəki feili bağlamaların inkişaf meylləri.

5. Abidələrin dilindəki zərflərin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasındakı fərqlər.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdən feilin təsəriflənməyən formalarını tapıb qruplaşdırın:

1. Tonyukuk abidəsi, 2-8-ci sətirlər (səh 216-218).

2. Moyun Çor abidəsi, cənub və qərb tərəf (səh 268-270).

Suallar və tapşırıqlar

1. Məsdərə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqlər mövcuddur?

2. Elmi ədəbiyyatda «məsdər» əvəzinə daha hansı terminlərdən istifadə olunur?

3. Abidələrin dilindəki məsdərlərin işlənmə baxımından müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?

4. Məsdərin isimlərlə və feillərlə eyni olan cəhətlərini söyləyin.

5. Feli sifət və şəkilçilərinin işlənməsinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur yazıları arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur?

6. Abidələrdəki feili sifət şəkilçilərindən hansılar müasir ədəbi dilimizdə işlənmir, onların izləri şivələrdə qalıbmı, qalıbsa misallar göstərin.

7. Abidələrin dilində -duk, -dük feili sifət şəkilçisi müasir dilimizdə necə işlənir, onun qədim türk yazılı abidələrindən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?

8. Feili bağlama şəkilçilərinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir?

9. Abidələrin dilindəki hansı feili bağlama şəkilçiləri müasir ədəbi dilimizdə işlənmir?

10. Abidələrin dilindəki feili bağlama şəkilçiləri ədəbi dilimizdə hansı fonetik və semantik dəyişmələrə məruz qalmışdır?

11. Tərkibində feili sifət şəkilçisi də iştirak edən feili bağlama formaları hansılardır?

12. Abidələrin dilindəki -p, -ıp, -ip və -pan, -pən feili bağlama şəkilçilərinin Azərbaycan dili morfoloji quruluşunda yerini səciyyələndirin.

13. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdən zərfləri tapın, onları quruluşuna və mənaca növlərinə görə qruplaşdırın.

1. Kültigin abidəsi, böyük kitabə, 1-10 sətirlər (səh 122-124).

2. Tonyukuk abidəsi, 25-27-ci sətirlər (səh 219).

3. Bilgə xaqan abidəsi, Xb 11-14-cü sətirlər (səh 244).

4. «Altun yaruk» abidəsi, 5-10-cu sətirlər (səh 325-326).

Suallar və tapşırıqlar

1. Zərflərin sifət və isimlərlə əlaqəli cəhətlərini izah edin.

2. Zərflərə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasındakı fərqli xüsusiyyətləri izah edin.

3. Zərflərə görə müasir dilimizlə qədim türk abidələri arasında olan fərqli xüsusiyyətlər hansılardır?

4. Abidələrin dilində zərflərin mənaca hansı növləri daha çox işlənir?

5. Zərf düzəldən şəkilçilərin abidələrin dilinə nisbətən müasir dilimizdə çox olması nə ilə bağlıdır?

6. Abidələrin dilindəki eyni suala cavab verən zərflərlə feili bağlamaların fərqli xüsusiyyətlərini söyləyin.

7. Abidələrin dilindəki zərflər cümlədə hansı cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edir?

8. Yuxarıdakı mətnlərdən feilin təsriflənməyən formalarını tapıb qruplaşdırın.

9. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

Köməkçi nitq hissələri

Mövzunun izahı zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Qədim türk yazılı abidələrində köməkçi nitq hissələrinin inkişaf səviyyəsi haqqında. Bu abidələrin qədim dillərindəki köməkçi nitq hissələrini əks etdirilməsi haqqında.

2. Abidələrin dilindəki qoşma və köməkçi adların özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasındakı fərqli xüsusiyyətlər. Qoşmaların ismin hallarını idarə etməsi haqqında. Qoşmaların semantikasına dair. Müasir dilimizdə fonetik dəyişmələrlə işlənən qoşmalar, arxaikləşmiş qoşmalar.

3. Qədim türk abidələrindəki bağlayıcıların inkişaf səviyyəsi, onun müasir dilimizdə müqayisəsi. Bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələri və qədim uyğur abidələri arasındakı fərqli xüsusiyyətlər. Uyğur abidələrində bağlayıcıların kəmiyyətə çox olmasının səbəbləri haqqında. *kim* bağlayıcısının qədim uyğur abidələrində sistemli şəkildə işlənməsi və onun funksiyaları haqqında.

4. Qədim türk yazılı abidələrindəki ədatların inkişaf səviyyəsi. Bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələrinin müqayisəsi. Müasir dilimizdə eyni, fonetik dəyişmələrlə işlənən ədatlar, arxaikləşmiş ədatlar.

5. Qədim türk yazılı abidələrindəki modal sözlər və predikativlərin inkişaf səviyyəsi haqqında, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri. Həmin nitq hissələrinə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələrinin müqayisəsi.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdə qoşmaları tapın, onları mənaca növlərinə görə, ismin halları ilə işlənməsinə görə qruplaşdırın:

1. *Bilgə xaqan abidəsi, 26-40-cı sətirlər (səh 241-243).*

2. *Uyğur hüquq sənədləri №7 (səh 359).*

Suallar və tapşırıqlar

1. İnkişaf səviyyəsinə görə qədim türk yazılı abidələrindəki köməkçi nitq hissələrini müasir dilimizlə müqayisə edin.

2. Orxon-Yenisey abidələrindəki qoşmalarla qədim uyğur yazılı abidələrindəki qoşmalar arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpır?

3. Abidələrin dilindəki qoşma və köməkçi adlardan hansılar müasir dilimizdə eyni şəkildə və ya fonetik dəyişmələrlə işlənir.

4. Köməkçi adlarda qoşmalar arasında olan fərqli xüsusiyyətlər hansılardır?

5. Abidələrin dilindəki *birlə* qoşmasının müasir dilimizdəki ilə qoşmasına keçməsi prosesinin morfoloji cəhətdən mümkünlüyünü analoji faktlar əsasında izah edin.

6. Abidələrin dilində işlənib müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşən qoşmaları mətnlərdən seçib onların mənasını və qrammatik xüsusiyyətlərini şərh edin.

7. Abidələrin dilində həm müstəqil nitq hissəsi, həm qoşma olan sözləri göstərib onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edin.

8. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdə bağlayıcı, ədat, modal söz və prediaktivləri tapıb qruplaşdırın:

1. *Tonyukuk abidəsi, 26-40-cı sətirlər (səh 219-220).*

2. *Kültigin abidəsi, böyük kitabə, 3-5-ci sətirlər (səh 192).*

3. *«Sehrkarların sitayışı», 4-17, 22-25-ci sətirlər (səh 318-320).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Orxon-Yenisey abidələrindəki bağlayıcılarla qədim uyğur abidələrindəki bağlayıcıları kəmiyyət və morfoloji-semantik xüsusiyyətlərinə görə müqayisə edin.

2. Uyğur abidələrindəki bağlayıcılarla müasir dilimizdəki bağlayıcıları müqayisə edin.

3. Abidələrin dilindəki kim bağlayıcısı *ilə* müasir dilimizdəki *ki* bağlayıcısını müqayisə edin, həmin bağlayıcının mənşəyi haqqındakı mülahizələri şərh edin.

4. Orxon-Yenisey abidələrindəki ədatlarla qədim uyğur abidələrindəki ədatların fərqli xüsusiyyətlərini izah edin.

5. Hansı ədatlar müasir dilimizdə də işlənir?

6. Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim Uyğur abidələrində işlənmiş modal sözləri müqayisə edin.

7. Predikativlərə görə Orxon-Yenisey abidələrini qədim uyğur abidələri ilə müqayisə edin.

8. Yuxarıdakı mətnlərdə qoşmaları tapın.

9. Çalışmadakı mətnləri tərcümə edin.

Söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri

Mövzunun izahı zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Qədim türk yazılı abidələrinin sintaktik quruluşu haqqında məlumat. Türkologiyada tarixi sintaksis elminin zəif inkişaf etməsi haqqında. Sintaktik nəzəriyyə və konsepsiyalara dair.

2. Qədim türk yazılı abidələrindəki söz, söz birləşmələri, mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqə tipləri, onların inkişaf səviyyəsi, səciyyəvi xüsusiyyətləri. İsmi və feili birləşmələr.

3. Abidələrin dilində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin inkişaf səviyyəsi.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdə söz birləşmələrini, feili tərkibləri tapın, onların tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə tiplərini müəyyənləşdirin. Məqsəd və intonasiyaya görə mətnlərdəki cümlələrin növünü tapıb onları qruplaşdırın.

1. *Kültigin abidəsi, (səh 192).*

2. *«Altun yaruk» abidəsi, 607-610-cu sətirlər (səh 325-326).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Abidələrin dilindəki ismi birləşmələrin müasir dilimizdəki ismi birləşmələrdən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?

2. II və III növ təyini söz birləşmələrindən hansı abidələrin dilində daha çox işlənir və bu nə ilə əlaqədardır?

3. Feili tərkiblərə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqli xüsusiyyətlər vardır?

4. Abidələrin dilindəki ayrıca subyektli feili tərkiblərdə predikativlik necə, hansı yollarla ifadə olunur?

5. Abidələrin dilində məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin hansı növü çox işlənmişdir və bu nə ilə əlaqədardır?

6. Abidələrin dilindəki tabelilik əlaqəsinin müasir dilimizdən hansı fərqləri özünü göstərir?

7. Orxon-Yenisey abidələrində III şəxsə də kəmiyyətə görə uzlaşmanın pozulmasının səbəblərini izah edin.

8. Abidələrin dilindəki idarə əlaqəsini müasir dilimizlə müqayisə edin.

9. Yuxarıdakı mətnləri tərcümə edin.

Cümlə və onun quruluşu

Mövzunun izahı zamanı aşağıdakı nəzəri məsələlər əhatə olunur:

1. Qədim türk yazılı abidələrində cümlə və onun inkişaf səviyyəsi. Baş və ikinci dərəcəli cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri. Həmcins üzvlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri.

2. Qədim türk yazılı abidələrində sadə cümlə, onun inkişaf səviyyəsi, təktərkibli və cüttərkibli sadə cümlələr, ismi və feili cümlələrin qədim türk abidələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri.

3. Qədim türk yazılı abidələrində mürəkkəb cümlənin inkişaf səviyyəsi. Tabesiz mürəkkəb cümlələr, onların abidələrin dilində daha geniş əhatə dairəsinə malik olması haqqında. Bağlayıcı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr.

4. Tabeli mürəkkəb cümlənin abidələrin dilində inkişaf səviyyəsi haqqında. Tabeli mürəkkəb cümlənin tələblərini birləşdirən bağlayıcı vasitələr. Tabeli mürəkkəb cümlənin inkişafına görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələrinin arasındakı fərqli xüsusiyyətlər haqqında.

Çalışma. Göstərilən səhifədəki mətnlərdə verilmiş cümlələri quruluşuna görə qruplaşdırın.

1. *Bilgə xaqan abidəsi, 24-28-ci sətirlər (səh. 241).*

2. *Tonyukuk abidəsi, 2,3, 13, 16, 19, 22, 59-60-cı sətirlər (səh. 216-222).*

3. *«Altun yaruk» abidəsi, 609-619-cu sətirlər (səh. 326-331).*

Suallar və tapşırıqlar

1. Sadə cümlələrin abidələrin dilində hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri var və onların müasir dilimizdən hansı fərqləri mövcuddur?

2. Abidələrin dilində təktərkibli sadə cümlələrin azlığı nə ilə bağlıdır?

3. Yuxarıdakı mətnlərdə həmcins üzvləri tapın, onları cümlə üzvlərinə görə qruplaşdırın.

4. Abidələrin dilindəki həmcins üzvlər müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətlərə malikdir?

5. Abidələrin dilindəki ismi cümlələr müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətlərə malikdir?

6. Yuxarıdakı mətnlərdən ismi və feili cümlələri tapıb qruplaşdırın.

7. Abidələrin dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlələrin müasir dilimizdən hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır?

8. Tabeli mürəkkəb cümlələrə görə Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim uyğur abidələri arasında hansı fərqlər müşahidə olunur?

9. Qədim uyğur abidələrində bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrin çox işlənməsi nə ilə əlaqədardır?

10. Abidələrin dilindəki *kim* bağlayıcısını əhatə dairəsinə görə müasir dilimizdəki ki bağlayıcısı ilə müqayisə edin.

Qədim türk abidələri və onların tapıldığı, yerləşdiyi ərazilər

Şəkil 1. Monqol imperiyasının xəritəsi.

Şəkil 2. Müasir Monqolustanın xəritəsi.

**Şakil 3. Qaraqorum (Xar-xorin)
şəhərinin ümumi görünüşü.**

**Şakil 5. Qaraqorumun "Gümüş ağac
fontanı" adlanan məbədi.**

**Şakil 4. Qaraqorumun əski görünüşü
(yenidən bərpa edilmişdir).**

**Şakil 6. Ərdəni-Zuu monastırının içi.
Əzəmətli Budda heykəli.**

Şakil 7. Orxon vadisinin ümumi görünüşü.

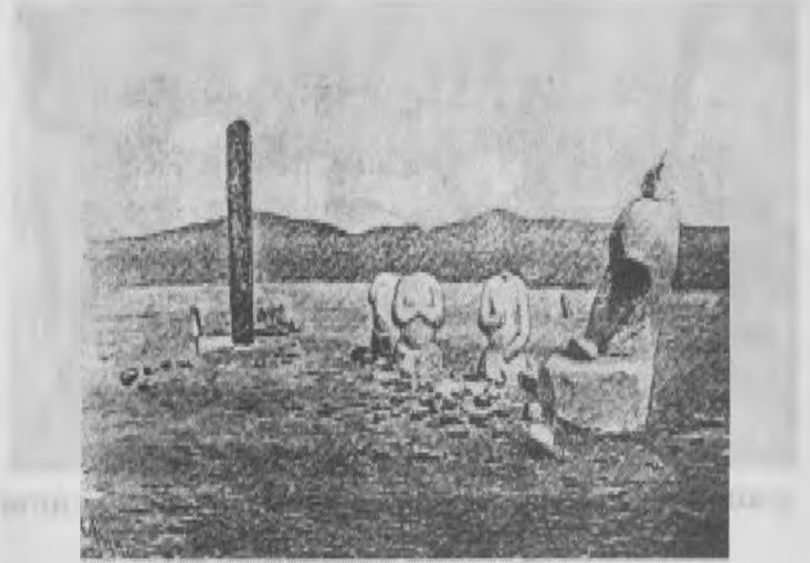
Şakil 8. Orxon çayı.

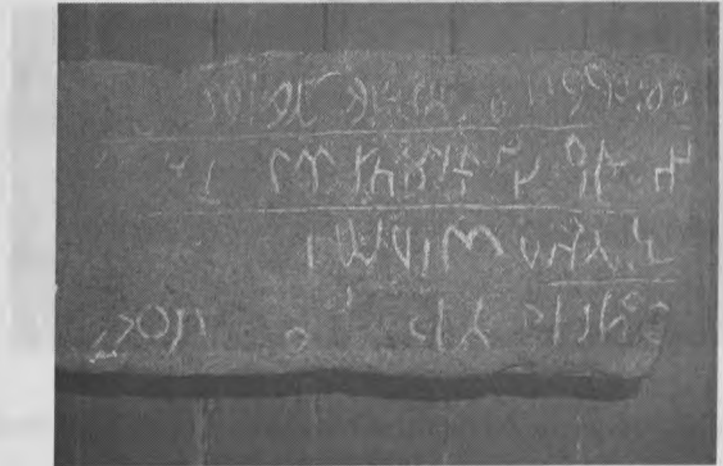
Şakil 9. Orxon çayı üzərində şalalə

Şekil 10. Öngin abidəsinin ümumi görünüşü.

Şekil 11. V.V.Radlovun 120 il öncə çəkdiyi şəkil.
Öngin abidəsi

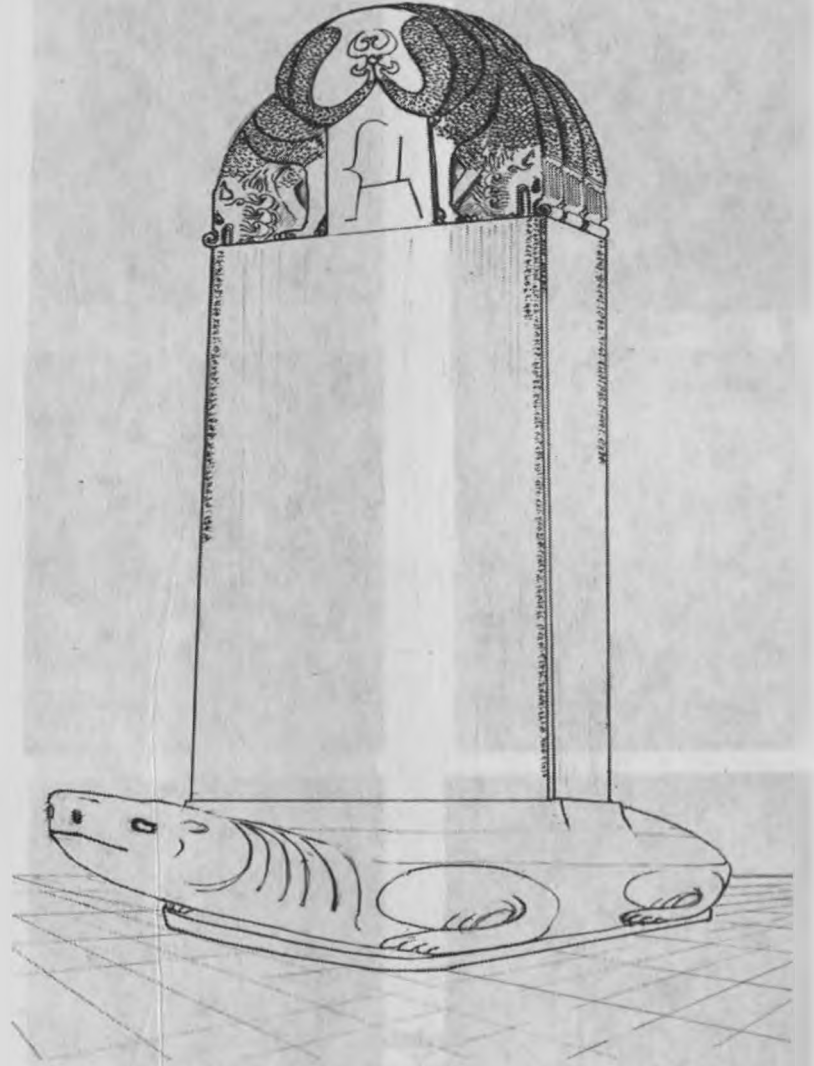
Şekil 12. Birinci Öngin abidəsindəki 4 sətir yazı.

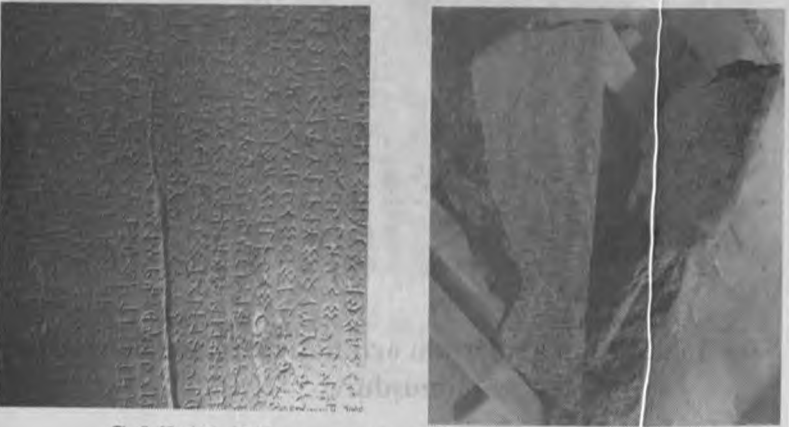
Şəkil 13. Ongin abidəsindən bir görünüş: heykəllər və qırıq daş parçaları.

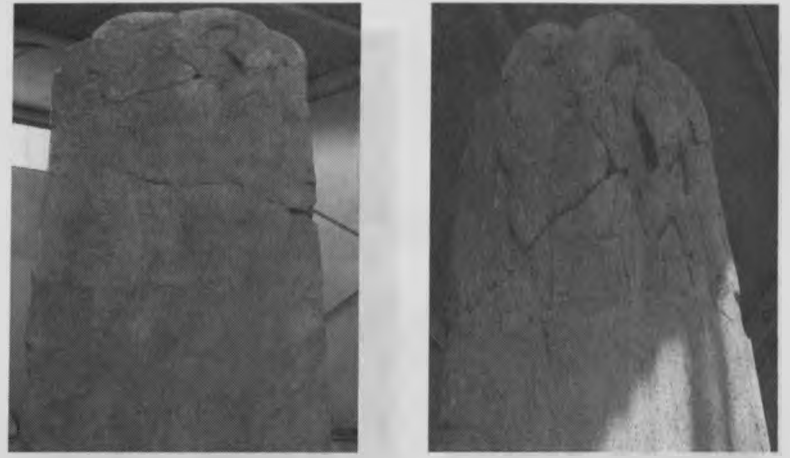
Şəkil 14. Uzanıb gedən balballar.

Şəkil 15. Kültigin abidəsinin orijinalı təxminən bu şəkildə olmuşdur.

Şəkil 16. Bilgə xaqan abidəsinin görüntüləri

Şəkil 17. Bilgə xaqan abidəsinin bütün üzlərində özünü göstərən dərin yarıqlar

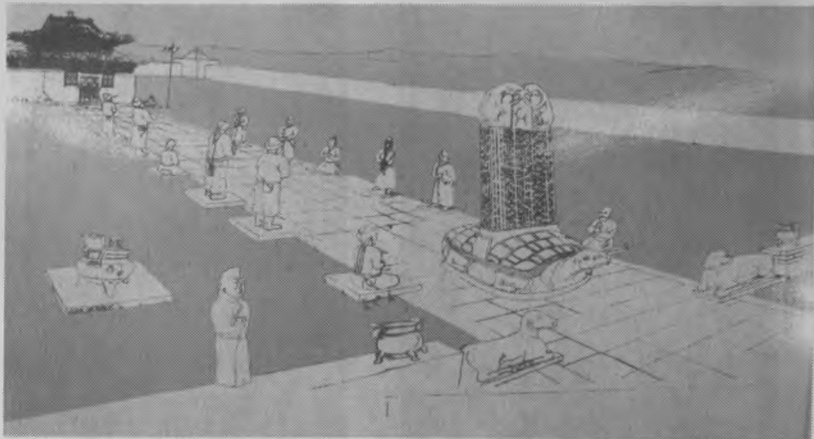

Şəkil 18. Kültigin abidəsinin müxtəlif yarlardan görünüşü. İkinci şəkildəki abidənin qopmuş parçaları sonra yerinə yapışdırılmışdır.

d - 4,5
b - 10,7
c - 15
d - 7

Şəkil 19. Kültigin heykəlinin başının müxtəlif yönlərdən görünüşləri və onun ölçüləri.

Şəkil 20. Alimlərin fikrincə, Bilgə xaqanın, eləcə də Kältigin abidəsinin ilkin vəziyyəti belə olmuşdur.

Şəkil 21. Muzeyin içi. Solda Bilgə xaqanın, sağda Kältiginin abidəsi.

Şəkil 22. Bilgə xaqanın altın tacı və külliyyədən tapılmış başqa qızıl əşyalar.

Şəkil 23. Bilgə xaqanın altın tacının bu anda muzeydəki yeri.

Şəkil 24.

**Külliyədən tapılmış qızıl sürahi,
parç, piyalə, cam, gümüş içki
takımı və geyik heykəli.**

Şəkil 25. Bilgə xaqan külliyyəsinə daxil olan bəzi heykəllərin rəsmləri.

Şəkil 26. Bilgə xaqan abidəsinin tısbağa postamenti. Postamentin necə aşındığı açıq-aydın görünür.

Şəkil 27. Bilgə Tonyukuk külliyyəsinin uzaqdan ümumi görünüşü.

Şəkil 28. Dikili daşın qərb üzünün estampajı.

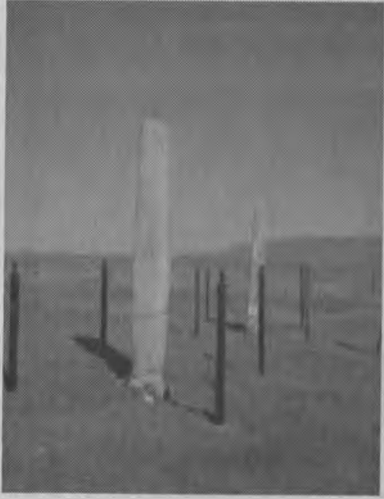
Şəkil 29. Bilgə xaqanın heykəli.

Şəkil 30. Bilgə xaqanın muzeyin içindəki abidəsi.

Şəkil 31. Bilgə xaqan külliyyəsinə daxil olan heykəllərdən bəziləri.

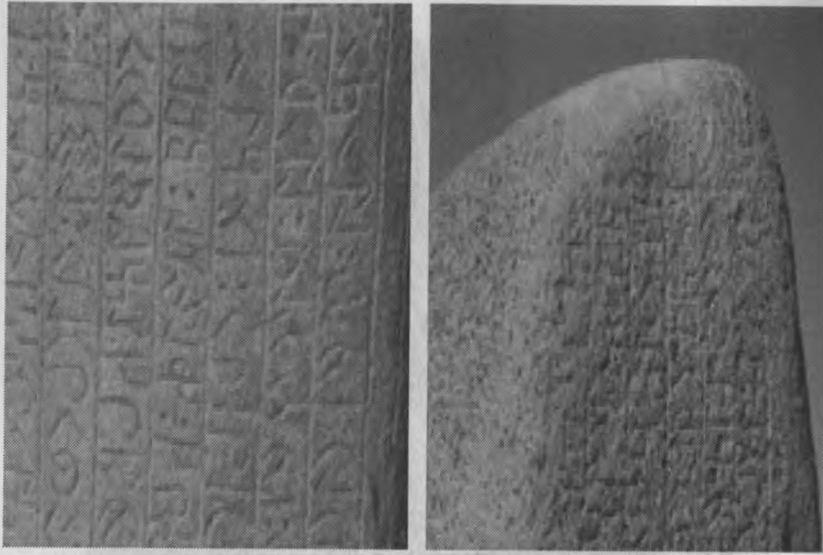
Şəkil 32.
Bilgə Tonyukuk külliyyəsinin
başqa rakurslardan çəkilmiş
fotoşəkilləri.

Şəkil 33. Bilgə Tonyukuk külliyyəsinin içindəki bəzəkli sal daş.

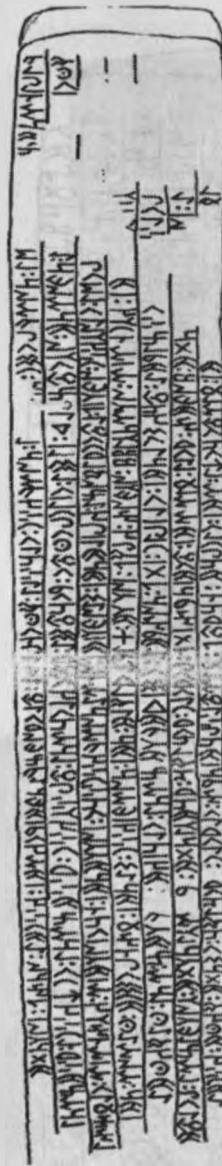
Şəkil 34. Digər kiçik daşlar.

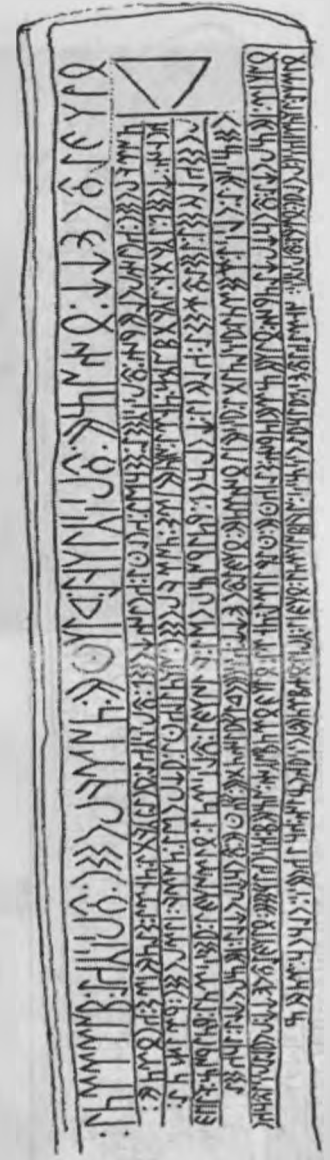
Şəkil 35. Bilgə Tonyukuk külliyyəsinə daxil olan dikili daşların yaxın plan görüntüləri.

Şəkil 36. Balballar.

Şəkil 37. I daşın şərq üzü.

Şəkil 38. I daşın qərb üzü.

Bilgə Tonyukuk külliyyəsi

Şəkil 42.

Qazaxıstanlı alim və mütəxəssislərin Tonyukuk abidəsində apardıqları surət çıxarma və bərpa işlərindən görüntülər.

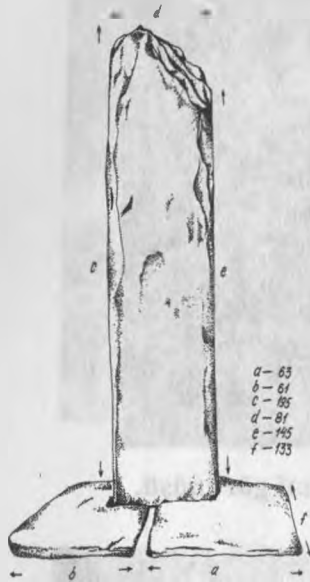
Şəkil 43. Küli Çor abidəsinin ümumi görünüşü.

Şəkil 44.
Abidənin şərq üzü.

Şəkil 45.
Şərq üzünün estampajı.

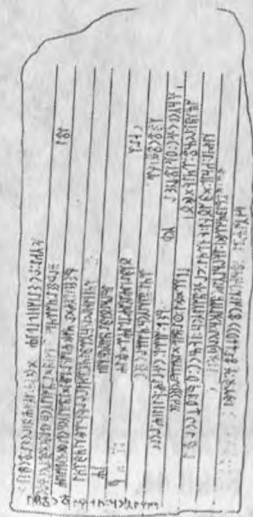
Şəkil 46.
Abidənin ölçüləri

Şəkil 47.
Abidənin cənub üzü və estampajı.

Şəkil 48. Abidənin qərb üzü və estampajı..

Şəkil 49. Türkiyənin inşa etdiyi Xöşöö Saydam muzeyinin ümumi görünüşü.

Şəkil 50. Muzeyin adı yazılan lövhə və muzey binasından bir görüntü.

Şəkil 51. Muzeyin girişindən görüntülər.*

* Şəkillər R.Əskərin «Orxon abidələri (albom)»undan alınmışdır. Bakı, 2012

IX FƏSİL

QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİ LÜĞƏTİ

Son vaxtlar xalqımızın öz tarixinə, mədəniyyətinə, onun qaynaqlarına, soykökünə marağı xeyli artmışdır. Lakin yetmiş il ərzində Azərbaycan türklərinin tarixi, qəhrəmanlıqlarla dolu keçmişi, mədəniyyəti nəinki öyrənilməmiş, hətta bu istiqamətdən yayındırmağa təşəbbüslər göstərilmişdir. Keçən dövr ərzində qədim türklərin tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, yazılı abidələri çox zəif şəkildə öyrənilmiş və öyrədilmişdir. Elə buna görə də bu vaxtadək xalqımızın ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, dilinin, daha dəqiq desək, qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsində və öyrədilməsində mühüm vasitə olan qədim türk dili lüğətinin geniş və mükəmməl şəkildə nəşr edilməməsi bizi düşündürmüş, qayğılandırmışdır. Türk dünyası ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılması yolunda bu işin gərəкли və təxirəsalınmaz olmasını göz önünə gətirib qədim türkcənin lüğətini, sözlüyünü hazırlayıb nəşr etdirməyi məqsəduyğun hesab etmişik.

Biz «qədim türkcə» dedikdə qədim türk yazılı abidələrinin dilini nəzərdə tuturuq. Qədim türk yazılı abidələri isə sözün tam mənasında qədim türk dili demək deyildir. Çünki qədim türk dili anlayışı müasir türk dillərinin çox əski çağlarını ifadə edir. Ona görə də «qədim türkcə» terminini burada şərti olaraq indiyədək əldə olunmuş əski türk yazılı abidələrinin dili mənasında işlədirik. Qədim türk yazılı abidələri yeni eranın V-XI əsrlərinə aid olan əski türk yazılı abidələrini əhatə edir. Bu abidələri iki qrupa ayırmaq olar: 1. Göytürk abidələri, 2. Uyğur

türkcəsi abidələri. Həmin abidələr bir-biri ilə sıx bağlı olan iki ədəbi dildə yazılmışdır. Lakin həmin abidələrdəki bəzi dialekt xüsusiyyətləri nəzərə alınmasa, onlar arasında ciddi fərq gözə çarpmır. Abidələrin dilində bir sıra leksik vahidlərin fonetik variantları geniş şəkildə işlənmişdir. Məlumdur ki, milli ədəbi dilə qədərki dövrdə leksik vahidlərdə çoxvariantlılıq normal hal sayılır. Bundan əlavə, xronoloji ardıcılıq əsasında burada bir sıra leksik vahidlərdə semantik genişlənmə, inkişaf da diqqəti cəlb edir.

Əski türk abidələrinin mühüm qismini təşkil edən göytürk kitabələri əsasən eranın V-X əsrlərinə aiddir. Bu abidələri Orxon-Yenisey abidələri də adlandırırlar. Həmin abidələri tapıldığı əraziyə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Orxon abidələri. Əsasən Orxon çayı ətrafından tapılmış bu abidələrin sırasına Kültigin abidəsi (732-ci il), Bilgə xan abidəsi (735-ci il), Ongin abidəsi (700-cü il), Tonyukuk abidəsi (716-cı il), Moyun Çor abidəsi (745-ci il) və s. daxildir.

2. Yenisey abidələri. Sayca 140-a yaxın olan bu kiçik həcmli epitafiyalar Yenisey çayı sahillərindən tapılmışdır.

3. Şərqi Türküstan abidələri. Bu qrupa Turfan vahəsindən tapılmış 4 kitabə, Dunxandan tapılmış bir neçə fraqment, Mirandan tapılmış 53 sətirdən ibarət üç vərəq və «Fəlnamə» abidəsi daxildir.

4. Orta Asiya abidələri. Buraya 12 kitabədən ibarət Talas abidələri və Fərqanədən tapılmış bir neçə kiçik kitabə aiddir.

5. Şərqi Avropa abidələri. Bu qrupa Novoçerkassk altından, qədim Sarkel şəhərindən və Mayatsk adlı qədim şəhər yerindən tapılmış bir neçə kitabəni əhatə edən Donetsk abidələri və Macarıstanın Nadsentmikloş kəndindən tapılmış gümüş və metal qablar üzərindəki yazılardan

ibarət olan Dünay abidələri daxildir. Bundan başqa, kiçik həcmli Altay kitabələri, Lena və Baykalyanı abidələri və Şimali Qafqaz abidələri də Orxon-Yenisey abidələri sırasına daxildir. Əski uyğur yazılı abidələri sayına və həcminə görə Orxon-Yenisey abidələrindən xeyli çoxdur. Həmin abidələr həm orijinal, həm də tərcümə əsərlərindən ibarətdir. Bu abidələr dini məzmununa malik olub, əsasən, Çin, Tibet, sanskrit və İran dillərindən tərcümə edilmişdir. Qədim uyğur abidələri, əsasən dini məzmununa görə birbirindən fərqlənir. Bu abidələr aşağıdakı qruplara ayrılır: 1. Budda dini məzmunlu qədim uyğur abidələri. 2. Manixey dini məzmunlu qədim uyğur abidələri. 3. Xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələri. 4. Hüquq sənədləri.

Birinci qrupa aşağıdakı yazılı abidələr daxildir: «Altun yaruk» abidəsi. Bu, on bölmədən ibarətdir. Çin dilindən tərcümə olunub, X əsrə aid edilir, 675 səhifədən ibarətdir. «Kalyanamkara və Papamkara» abidəsi. İki qardaşın başına gələn əhvalatdan bəhs edən və Çin dilindən tərcümə olunan, 80 səhifədən ibarət olan bu bədii üslub nümunəsi X əsrə aid edilir. «Kuanşi-im Pusar» abidəsi – 224 sətirdən ibarət olan bu kitabə təqribən X əsrdə Çin dilindən tərcümə edilmişdir. «Syuan-Szanın bioqrafiyası» adlı irihəcmli abidəni X əsrdə Çin dilindən türk dilinə Sınqku Seli Tudun («Altun yaruk» əsərini də o tərcümə etmişdir) çevirmişdir. «Sekiz yükmək», 495 sətirdən ibarət olan bu abidə nisbətən qədimdir. Burada buddizm dininin fəlsəfi əsasları sadə və axıcı bir üslubda anladılır. X əsrdə Çin dilindən tərcümə edildiyi ehtimal olunur.

«İblis Atavaka əfsanəsi». Çin dilindən çevrilmiş 566 sətirdən ibarət bu əsər dini məzmununa malik olsa da, kamil bədii ədəbiyyat nümunəsidir. Əsərin bədii dili, təhkiyə üslubu, bədii təsvir vasitələri diqqəti cəlb edir. Bu sadala-

nan abidələrdən başqa Budda dini məzmununu ifadə edən digər qədim türk abidələri də vardır. Onların bəzisi son illərdə nəşr edilmiş, bir qismi isə hələlik işıq üzünə gərməmişdir.

İkinci qrupa daxil olan yazılı kitabələr aşağıdakılardır: «Xuastuanif». İran dillərinin birindən tərcümə edildi-yi və yeni eranın V-VII əsrinə aid olduğu ehtimal olunur. Bu kitabə qrammatik xüsusiyyətlərinə görə Orxon-Yenisey yazılı abidələri ilə səsleşir. Manixey dini məzmunlu abidələrin böyük bir qismini əsrin əvvəllərində Çinin şimal-qərbində Turfan vahəsindən qədim Koço dövlətinin xarabalıqlarından ərimizin əvvəllərində tapılıb A.Lekok tərəfindən Almaniyada nəşr edilmiş kitabələr təşkil edir. Bu kitabələr üst-üstə 150 səhifəyə yaxındır. Maninin şə-rəfinə yazılmış 120 bənddən ibarət olan bu böyük himn qədim türk poeziyasını öyrənmək baxımından da diqqəti çəkir.

Üçüncü qrupa daxil olan yazılı abidələr xristian dini məzmununu əks etdirir və sayca azdır. 80 sətirdən ibarət olan «Sehrkarların etiqadı» abidəsi XII-XIII əsrlərə aid edilir. «Bulayık» kitabəsi kiçik həcmli abidədir.

Dördüncü qrupa daxil olan qədim abidələr uyğurların hüquq sənədlərindən ibarətdir. Onların sayı iyirmidən artıqdır və X-XIII əsrlərə aiddir. Bu sənədlərdə uyğurların müxtəlif təsərrüfat müqavilələri öz əksini tapmışdır. Uyğur hüquq sənədlərində qədim uyğur yazı ənənəsi ilə yanaşı orta əsr uyğur danışığı dilinin xüsusiyyətləri də əks olunmuşdur. Qədim uyğur yazılı abidələrinin bir hissəsi tibbi məzmun ifadə edir. Onlardan biri 201 sətirdən ibarətdir. Qədim uyğur abidələrinin öyrənilməsi və nəşr edilməsi ilə V.V.Radlov, prof.A.Lekok, V.Tomsen, V.Banq, F.Müller, R.Rəhməti Arat, H.Orkun, A.Fon Qa-

ben və başqaları məşğul olmuşlar. Qədim uyğurlar öz yazılarında bir neçə yazı sistemindən istifadə etmişlər. Onlar ilk əvvəl Orxon-Yenisey əlifbasından faydalanmışlar. Belə ki, Moyun Çor və «Falnamə» kimi qədim uyğur abidələri bu əlifba ilə yazılmışdır. Bəzi uyğur əlyazmaları brahma yazısı ilə gəlib bizə çatmışdır. Bu yazı fonografik yazı forması olduğundan digər əlifbalara nisbətən əski türkcənin səs quruluşunu ifadə etmək baxımından çox əlverişli idi. Əski uyğur yazılı abidələrinin çox hissəsi manixey və qədim uyğur əlifbası ilə yazıya alınmışdır. Əski türk yazılı abidələri qədim türk ədəbiyyatını, türk şeir texnikasını, onun qanunauyğunluqlarını öyrənmək baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Yeri gəlmişkən, göytürk abidələri qədim xüsusiyyətlərə daha çox malik olsa da, əski uyğur abidələrinin türk xalqları ədəbiyyatı və dilinin tarixində mühüm rolu və əhəmiyyəti olduğunu da qeyd etməmək olmaz. Hər şeydən əvvəl, IX-XII əsrlərdə uyğurlar Mərkəzi Asiya regionunda çinlilərdən sonra ən mədəni və inkişaf etmiş xalq olmuşdur. Bu fikri XX əsrin ilk illərində Çinin şimal-qərbindəki Turfan əyalətində aparılmış arxeoloji qazıntı zamanı qədim uyğurlara aid əldə olunmuş materiallar da təsdiq edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qədim uyğur abidələri göytürk kitabələrindən fərqli olaraq sayca çox, üslubca rəngarəngdir. Eyni zamanda, qədim uyğur abidələri yalnız dini məzmunlu mətnlərdən ibarət olmayıb dünyəvi məzmun da kəsb etmişdir. Qədim uyğurlar türk xalqlarının mədəniyyəti tarixində söz və ozan sənətinin inkişafında, təkmilləşməsində, bədii ədəbiyyatın, onun növ və janrlarının irəliləməsində böyük xidmət göstərmişlər. Bu məqsədlə onların Çin və Hind mədəniyyətinin dünyaca məşhur olan ədəbi incilərini ana dilinə çevirmələri xalqın mədəni

inkişafına, ədəbiyyatın və ədəbi dilin zənginləşməsinə az təsir göstərməmişdir. Bu baxımdan Çin dilindən Sınqku Seli Tutunqun hind buddizm ədəbiyyatının ən görkəmli abidələrindən biri olan 675 səhifədən ibarət «Suvarnaparabasa» (türkcə «Altun yaruk») adlı sutranı türk dilinə tərcümə etməsi diqqəti çəkir. X əsrdə tərcümə etdiyi bu abidəni qədim türk ədəbiyyatının görkəmli nasir və şairi yaradıcı şəkildə işləmiş, onu dövrə, zamanəyə və mühitə uyğunlaşdırmışdır. Bu əsərin tərcümənin təsiri ilə özünəməxsus sintaksisi olsa da, qədim türk dili leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə əks etdirir. Ona görə də sözlükdə bu abidənin leksik vahidlərindən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Qədim uyğur abidələrinin bir çoxu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi tərcümə əsərlərindən ibarətdir. Kitabda qədim türk onomastik vahidlərinə geniş yer verilsə də, buddizmlə bağlı olan onomastik vahidlər tamamilə əhatə olunmamışdır. Kitabın həcmi onların hamısının incəliklərinə qədər əhatə olunmasına imkan vermir. Digər tərəfdən, onu da qeyd edək ki, türk mənşəli antroponim və toponimlərdən fərqli olaraq buradakı alınma onomastik vahidlərin tədris və tədqiqat üçün elmi əhəmiyyəti çox azdır.

Bəllidir ki, tərcümə işi tərcümə olunan ədəbiyyatı və ədəbi dili zənginləşdirir. Bu baxımdan qədim uyğur dilinə edilmiş tərcümə əsərlərinin lüğət tərkibinin genişliyi və zənginliyi diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə ehtiyacla əlaqədar bir sıra yeni terminlər yaratmaq zərurəti meydana çıxmış və ədib bu məqsədlə ana dili materiallarına müraciət etmişdir: uzun isig-xroniki qızdırma, malyariya; tın tası-astma; yürək sıkılmak-ürək qısılması, tın bosmak-təngənəfəslik, tövşümə; kan ödkək-qan dövrani; kirtkünc-inam; etiqad, teginmək-duyğu; sakınc-fikir, düşüncə, ideya;

kılınc-fəaliyyət, əməl, köni kirtü yonğ-haqq yolu, boşgütçivaiz, din təbliğatçısı və s. Əlbəttə, bunlara baxmayaraq, qədim uyğur abidələrində həmin tərcümə edilmiş dini məzmunlu mətnlərdə alınma sözlər bir qədər normadan artıq işlənmişdir. Bizcə, dini-fəlsəfi alınma terminlərin qədim uyğur türkcəsində çox işlənməsi, dilin o dövrdə mürəkkəb dini-fəlsəfi anlayışların birdən-birə həzm edilməsinə tam şəkildə hazır olmaması ilə bağlıdır.

Bəzi tədqiqatçılar qədim türk abidələrinin lüğətini tərtib edərkən XI əsr abidələrinin, xüsusilə Yusif Balasaqunlunun iri həcmli «Kutadğu bilig» poemasının leksikasını da buraya daxil edirlər. Doğrudur, bu poemanın bir nüsxəsi qədim uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Lakin bu cəhət bizə həmin abidəni sırf qədim dövrün abidəsi hesab etməyə və onun materiallarından lüğət tərtib edərkən istifadə etməyə əsas vermir. Çünki həmin abidənin dilində qədim türk elementləri az, müasir türk dillərinə aid leksik-qrammatik elementlər isə çox işlənir. Digər tərəfdən, həmin abidənin bir nüsxəsinin qədim uyğur əlifbası ilə yazılması da ona əsas vermir.

Qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş alınma sözlər əsasən Çin, sanskrit, qismən soğd, Tibet və toxar sözlərindən ibarətdir. Burada nadir hallarda İran dillərindən və ərəb dilindən alınmış sözlərə təsadüf edilir. Belə sözlər adətən manixey dini məzmunlu abidələrdə, hüquq sənədlərində və F.Mullerin nəşr etdirdiyi buddizm dini məzmunlu rəvayətlərdə gözə çarpır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, uyğurların hüquq sənədləri X-XIII əsrləri əhatə edir.

Qədim türk yazılı abidələrindəki 8000-ə yaxın söz və ifadəni əhatə edən həmin sözlük tərcümə lüğəti olsa da, burada izahlı lüğət elementləri də vardır. Sözlüyü nəşrə

hazırlayarkən «Древнетюркский словарь» kitabından və Əhməd Cəfəroğlunun lüğətindən də istifadə edilmişdir.

Sözlüyün quruluşu haqqında

1. Baş sözlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür.
2. Omonimlər, daha doğrusu, eyni cür yazılıb müxtəlif mənə bildirən sözlər, kitabın həcmi nəzərə alınaraq bir söz halında aşağıdakı şəkildə verilir:
BİRT – 1. vergi növü, 2. yara
3. Leksik vahidlərin nitq hissələrinə aid olması sözlükdə yeri gəldikcə qeyd edilir:
OL – 1.0 (şəxs əvəzliyi), 2.0 (işarə əvəzliyi)
4. Baş sözlər iri hərflərlə verilir. Məsələn:
OK – 1. ox, 2. ok (təsdıq ədatı),
3. on ok (etnonim, qəbilə adı)
5. Sözlükdə alınma sözlərin mənşəyi, dil mənsubiyyəti, kitabın tematikası ilə əlaqədar olan ədəbiyyatlar, lüğət kitabları əsasında aşağıdakı qaydada işarə edilir:
SO – çin, qandal, zəncir
UDAKA – skr, antroponim, şəxs adı
6. Kitabda müxtəlif dinlərlə, inamlarla bağlı olan terminlərə geniş yer verilmişdir. Həmin terminlərin daha dəqiq və düzgün anlaşılması üçün baş sözlərin izahatında dini sözü və s. qeyd edilir. Məsələn:
TAYŞİNQ – çin. mahayana-buddizm dininin I əsrdə Qərbi Hindistanda meydana çıxmış cərəyanlarından biri (dini)
7. Baş sözlərin izahında işlədilən qədim türk abidələrindən götürülmüş leksik vahidlər qara hərflərlə verilir:
TAY – 1. day, dayça, 2. Altun tay sanqun,
Tay bilgə tutuk, Tay beg (antoroqonim, şəxs adı)

ÖRT – od, alov, atəş; ört yalın-od-alov, ört yalınliğı otluğ – yanan, alovlanan

8. Baş sözlərin qədim türk abidələrinin dilində müxtəlif fonetik variantları (müxtəlif abidələr, müxtəlif əlifba sistemləri, müxtəlif areallar olduğundan) işlənmişdir. Həmin variantlar dərs vəsaitində aşağıdakı qaydada verilir:

YARMAK –= pul, para, sikkə
ÖKÜŞ –= üküş, çox, tamamilə

9. Toponimlər, antroponimlər, etnonimlər, kosmonimlər, zoonimlər hər bir dilin tarixinin, xalqın tarixinin yaşayan tarixi, salnaməsidir. Ona görə də qədim türk abidələrindəki belə onomastik vahidlər imkan daxilində dərs vəsaitində əhatə olunmuşdur. Oxucu üçün daha aydın olsun deyə, həmin sözlərdən sonra müvafiq qısa izahat verilir:

KAN – 1. xan, hökmdar, şahzadə, 2. qan,
3. Kan oğul, Kan elçi, Kara kan
(antropnim, şəxs adı)

KAŞU – toponim, Kaşğar ətrafında bir şəhərin adıdır.

10. Dərs vəsaitində qoşa sözlər də, əsasən, izahat hissəsində verilir. Bəllidir ki, qoşa sözlər türk dilləri qrammatik quruluşunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Qoşa sözlər mürəkkəb sözlərə doğru inkişaf edir. Qədim türk yazılı abidələrində bir sıra yanaşı işlənən sinonim leksik vahidlərə təsadüf edilir ki, onlar qoşa sözlərə doğru inkişaf edir. Sözlükdə həmin leksik vahidlər qara hərflərlə verilir və qoşa söz hüququnda şərh olunur:

TERİNQ – dərin, tetrüm terinq – dərin, tütrüm
terinq – məzmunlu və dərin

TÜKƏL – 1. tam, mükəmməl, kamil, bütün:

tükəl barım – ən yüksək, ən mükəmməl,
esən tükəl – sağlam, sağ-salamat,
tolu tükəl – tamamilə, bütünlüklə,
2. Tükəl kara (antropnim, şəxs adı)

11. Qədim türk abidələrinin bir qisminə (qədim uyğur abidələrində) felin məsdər forması geniş şəkildə, bir qisminə isə nadir halda işlənmişdir. Nəzəri cəhətdən məsdər felin ümumi, lüğətdə işlənən formasıdır. Bunları nəzərə alıb sözlükdə baş söz kimi işlənən felləri məsdər formasında verdik.

12. Qədim türk yazılı abidələrinin səs sistemində müasir Azərbaycan dilinin səs quruluşundan bəzi fərqli xüsusiyyətlər gözə çarpır. Belə ki, qədim türk yazılı abidələri dövründə türk dillərində r və l, eləcə də z samiti ilə başlanan leksik vahidlərin hamısı alınma sözlərdən ibarət olmuşdur. Burada müasir dilimizdən və indi işlətdiyimiz qrafikadan fərqli olaraq K¹ və ŋ (sağır nun) fonemləri mövcud olmuşdur. İndiki qrafikada ŋ (sağır nun) foneminin hərfi işarəsi olmadığına görə həmin fonemi sözlükdə nq hərfləşməsi ilə işarə etdik.

Qısaltmalar

is. – isim

köm. – köməkçi nitq hissəsi

yun. – yunanca

skr. – sanskritcə

soğd. – soğdca

tibet. – tibetcə

çin. – çincə

A

AB—av, ov yer – ovlaq
 ABAM – = apam, abanq, əgər;
 abam birük—əgər bir dəfə
 ABAMU —= abamuluğ, 1. daimi olan, ölməz, 2. şəxs adı
 ABINÇ – rahatlıq, ovunma, sevinc, rifah; abınçu – yaxın, istəkli
 ABİDARİM – skr. buddizm təliminin III hissəsi
 ABİJİK – = abişik, xristianların xeyir-dua mərasimi
 ABİZAN—müalicə vannası
 ABİSKUN—Xəzər dənizi, topnim
 ABİTA—Amitaba (beş ən möhtərəm səma Buddasından biri), antropnim
 ABLAMAK—=avlamak, ovlamaq; ab ablamak—ov etmək
 ABMAK—fontan vurmaq, axmaq
 ABRA—bax: ARPA
 ABUÇKA— kosa, qoca, ixtiyar;
 abuçka sözü—atalar sözü, =avıçğa
 AVANT – soqđ. = avint, səbəb;
 avint tiltağ—səbəblər
 AVDAN—hekayə, hekayət, təhkiyə
 AVINILMAK—abınmaq, özünü yaxşı hiss etmək
 AVINTLIĞ—şərti olaraq, şərtilə, avintsızın—səbəbsiz
 AVINÇSIZ—qorxusuz, möhkəm
 AVIRTA-1. dayə, yedirdən, 2. toplu halda, bütün, =avurta, ovurtası
 AVIRMAK—=evirmək, bir şeyin ətrafında hərlənmək, dolanmaq avırdaçı—bir şeyin ətrafında hərlənən
 AVYA-1. ar, abır, həya, 2. heyva
 ABYAKIRT—skr. məchulluq
 AVMAK—sağlam olmaq
 AVÇI—ovçu; avçı it—ov iti
 AĞ—iki ayaq arasındakı genişlik

AĞA—böyük qardaş; aka, aka ini—böyük kiçik qardaşlar

AĞAZ—=ağız, ağız; ağız til—söz, nitq
 AĞAN—cəza, hökm
 AĞDINMAK—qalxmaq, yüksəlmək
 AĞI-1. sərvət, var-dövlət, xəzinə, Ağı-barım-dövlət, 2. göz yaşı
 AĞILAMAK—ağlamaq, sarsılmaq, sızlamaq
 AĞIZANMAK—demək, söyləmək, tələffüz etmək
 AĞILIK—xəzinə, anbar
 AĞIL—ağıl, küz
 AĞIÇI—xəzinədar, ağıçı uluğı—baş xəzinədar
 AĞINMAK—ağnamaq, yerə sür-tünmək, yuvarlanmaq
 AĞINÇSIZ—sarsılmaz, sabit, sağlam
 AĞIR-1. =ağar, ağır, çətin, 2. adlısanlı, etibarlı, şərəfli, ağır—ağır—çox ciddi, təmkinli
 AĞIRINMAK-1. sızlamaq, göynəmək, 2. yalvarmaq, hönkür—hönkür ağlamaq, açınmaq—ağınmaq—dərindən şərik çıxmaq
 AĞIRLAMAK—əzizləmək, saymaq, ehtiram və etibar göstərmək
 AĞIRLIĞ-1. hörmətli, sayqıdəyər, möhtərəm, qiymətli, = ağırlıq, 2. hamilə
 AĞIS—=ağaz, ağız, ağız yal—bir növ ağız xəstəliyi
 AĞLAK - 1. adamsız, tənha, 2. qeyri-məhsuldar, qeyri-münbit
 AĞLAMAK-1. boşalmaq, boş qalmaq, 2. əziyyət, xiffət, xiffət çəkmək
 AĞLATI—yüksək dərəcədə
 AĞNAMAK—=ağınmaq, arxası üstə yerə sürtünmək, yerdə qırılmaq, yerdə dəbələnmək, ağnamaq

AĞMAK—yüksəlmək, qalxmaq
 AĞRIĞ—=ağrağ, ağrı, sızıltı, xəstəlik, ağrıq ig—xəstəlik, ağrıq yer—ağrıyan yer, adak ağrıq—ayaq ağrısı
 AĞRIKLANMAK—ağırlaşmaq, ağrıları artmaq
 AĞRIMAK—ağrımaq, xəstələnmək, =ağırmaq
 AĞRIĞRIL – xəstəlikdən, ağrılardan əzab çəkən
 AĞRIĞUÇI – xəstə
 AĞRINMAK – 1. sızlamaq, göynəmək, 2. yalvarmaq, hönkür—hönkür ağlamaq, 3. ehtiram etmək, əhəmiyyət vermək, =ağırınmaq
 AĞRUK – 1. ağır xəstələnmə, 2. yük, mal, əmlak
 AĞSANMAK – söyləmək, danışmaq
 AĞRUŞ – ağrı, azar, iztirab, xəstələnmə
 AĞTARMAK – 1. basıb əymək, 2. çevirmək, tərcümə etmək
 AĞTARILMAK—1. çevrilmək, aşmaq, 2. hərlənmək, 3. suyu azalmaq
 AĞSAĞ —=aksak, axsak, axsak buxsak – şikəst adamlar
 AĞTARU – cəld, sürətli, ağıtaru tonqaru – girdə şəkilli
 AĞTINMAK – çıxmaq, minmək, ata minmək
 AĞU-1. ağı, zəhər, 2. yer adı, 3. səfəh, kütübeyin, kötlük
 AĞULUĞ—1. ağıllı, 2. zəhərli
 AĞUMAK—zəhərlənmək
 AĞUKMAK – zəhərləmək, yelvikmək—ağumak – sehləmək, ovsunlamaq
 AĞUSUZ – zəhərsiz
 AD=1. at, 2. ad-san, şöhrət, 3. iqtidar sahibi
 ADA – 1. təhlükə, fəlakət, müsi-bət, bəla, ada tuda – bəla, təhlükə, ada emgək – əzab—əziyyət, 2. başqası, öz-gəsi, digəri, 3. təzyiq, zülm, 4. ehtiyac

ADAY– 1. quş balası, ətcəbala, 2. adayı – sevimli, əziz, 3. iddiaçı, namizəd
 ADAK– 1. ayaq, 2. əsas, aşağı hissə, 3. dağətəyi, 4. çayın mənsəbi, 5. Adak tutuk (yer adı), adakın örü – ayaq üstə
 ADAKLIK—ayaqlı, adaktakı – sonuncu, axırıncı
 ADALANMAK – bədbəxtliyə düşər olmaq, təhlükəli vəziyyətə düşmək
 ADALIĞ – təhlükəli, xətalı, qorxulu
 ADAM – Adət ata, Adət Toğrul (şəxs adı)
 ADAMAK —=atamak, 1. ad qoymaq, adlandırmaq, söyləmək, 2. zərər vurmaq
 ADAR – şəxs adı, antropnim
 ADASIZ– qorxusuz, təhlükəsiz
 ADAŞ – dost, yoldaş
 ADGANQU – ayırma, ayırd etmə, adğangu tözü – seçmə qanunu
 ADGANMAK —=atkanmaq, bağlanmaq, qoşulmaq
 ADGIR —=adğar, aygır, adğırlik – aygırlı
 ADITYA – 1. skr. ulduz adı, 2. cümə
 ADIĞ – ayı, adıqlay – ayı kimi; ayıya bənzər
 ADIN —=addan, adan, digər, başqa, yabançı, yad, 2. əcdadların adını anılması
 ADINA – 1. cümə günü
 ADINAĞU – başqa, başqası, adınğuka – başqa-başqa, ayrı-ayrı şəxslər, adınğunu – başqasını
 ADINÇIĞ—=addınçığ, adınsığ, başqa, başqası, müxtəlif, xüsusi, üstün dərəcədə, heyratamiz
 ADINMAK – 1. dəyişmək, başqalaşmaq, ayrılmaq, 2. təəssüf etmək, heyrat etmək, çəşmaq
 ADIR – skr. ulduz adı, kosmonim

ADIRA-1. incədən-incəyə, dərin-dən-dərinə, 2. orada-burada, qismən, =adara, ödüre

ADIRILMAK – ayrılmaq, ölmək, adırğulk – ayrılacaq, ayıracaq
ADIRILMAKLIĞ – ayrılmalı olan

ADIRMAK=adarmak, ayırmaq
ADIRT- 1. ayrılıq, 2. eyni, iadirt kenq – dəqiq, adirt ödürt – hər cür, müxtəlif

ADIRTLAMAK–ayırd etmək, adırtık-ayrılıq, adırtlayu– incədən incəyə, dərin

ADIRTLIĞ- aydın, izahlı = adırtlağ

ADIRTLANMAK– müayinə edilmiş olmaq, yoxlanılmaq

ADNAĞU– başqa, başqaları, özgə, özgələri

ADKANMAK =atkanmaq

ADRA – adra atlıq bilik – fərqləndirmə qabiliyyəti (dini)

ADRILMAKLIĞ – ayrılmaqla bağlı olan, =adırılmaklıq

ADIRTSIZ – ayırd etmədən, ayırmadan

ADIŞTİT – mülqəddərat, tale alın yazısı, adiştit

ADLIĞ – şöhrətli, adlı-sanlı, =atlıq

ADRILMAK–ayrılmaq, adra – ayrılmış, adrıdaçı – ayıran

ADURMAK – ayırmaq, fərqləndirmək, seçmək

ADRUK – 1. başqa-başqa, ayrı-ayrı, 2. olduğu kimi, tamamilə, adruk adruk – hər cür, dürlü-dürlü, adruk kılmaq - dəyişmək, təhrif etmək

ADRUKLUĞ – fəvqəladə, parlaq, üstün, adruksuz – eyni, tüz adruksuz – eyni, fərqsiz

ADRUTMAK – ayırmaq, ayrılmaq, fərqlənmək

ADUNÇSUSZ – dəyişməz, bağışlanmaz, sabit

ADURT – ovurd, yanaq

ADUT – ovuc, ovuc dolusu

AZ – 1. az, 2. səhv, yanlış, 3. arzu, həvəs, 4. xalq adı, etnonim

AZAĞ-1.səhv yola, yanlış yola düşən, 2. şəxs adı, 3. Azov dənizi

AZAN – skr. sidr ağacı

AZAND – soğd. hekayə, məsəl

AZĞAN – qadın adı

AZKINA – azacıq, azca, çox az

AZĞURMAK–azdırmaq, yoldan çıxartmaq

AZİĞ – 1. azı dişi, azıqlıq – azı dişi olan, 2. etnonim, 3. ayı

AZITMAK–intizamı pozmaq, qarışdırmaq, qarışdırışlıq salmaq

AZKILA – azkıya, azacıq, bir az

AZLANMAK – 1. qışqanmaq, həsəd aparmaq, 2. yanılmaq, xəta etmək, 3. arzulamaq, istəmək

AZLIK – az, kefi olmayan

AZMAK – azmaq, çəşmaq, yoldan çıxmaq

AZMAN – 1. at adı (zoonim), 2. buruq qoç, axtalanmış qoç

AZSIZ – həvəssiz, ehtirassız, qəzəbsiz, sakit

AZU – və ya, və yaxud, yənə (bağlayıcı), azu yemə – və yaxud

AZUK–ərzaq, qida, azuqə, yemək, yem

AZUMAK – azalmaq, əksilmək

AZUN–dünya, ələm, kainat, azğunluğ – dünyəvi, =ajun

AYA – ovuc, aya yapmak – əlini əlinə vurmaq, əl çəpik çalmaq

AY – ay, ay tenqri – ay tanrı, uyğur təqvimindəki aylar: aram ay, çakşapat ay, ikinci ay, oğlak ay, uluğ oğlak ay

AYAĞ – hörmət, ehtiram, ayağka tegimlik – hörmətə, ehtirama layiq, ayağ ayamak – ad, titul vermək, ağır ayağ kılmaq – böyük ehtiram göstərmək, ağır ayağ – hörmət, ehtiram, ayağ ciltək – hörmət, ehtiram

AYAĞLIĞ –=ayağlağ, hörmətli, möhtərəm, ayağlıq bolmaq – hörməti olmaq, ayağlıq arıqlıq – hörmətli

AYAĞSIZ – hörmətsiz, nifrətə-layiq, alçaq, ayağsız kılmaq – alçaltmaq, hörmətdən salmaq

AYAMAK – ağırlamaq – dərin ehtiram göstərmək

AYINÇ – qorxu, ayınçsız-korkünçsüz – qorxusuz

AYI – çox, olduqca

AYIĞ – 1. pis, mənfii, bəd, əlverişsiz, intənilməyən, yaramayan, ayıq, atlıq – bədnam, ayıq kılınç – günah, suç, qəbahət, ayıq ögli – bədniyyət, 2. söz göstəriş, əmr, buyruq, hökm, 3. çox, olduqca

AYIĞLAMAK – söyləmək, yamanlamaq, pisləmək, alçaltmaq, ayıqlaşmaq – söyüşmək, ağızlaşmaq

AYINQA – aylarca, hər ay

AYINMAK – qorxmaq, çəkinmək, korkmaq ayınmaq qorxmaq, korkınmaq ayınmaq – çəkinmək

AYINÇLIĞ – qorxunc, qorxulu

AYINÇSIZ – qorxusuz, ayınçsız korkunçsuz – qorxusuz

AYIT – öyüd, vəz, möizə

AYITMAK – demək, söyləmək, soruşmaq, buyurmaq, təkid etmək

AYITMIŞ- (şəxs adı) antroponim

AYKI – aylıq, bir aylıq

AYKIRMAK – hayqırmaq, qışqırmaq

AYLIÇ TARKAN – şəxs adı, antroponim

AYMAK – söyləmək, demək, aymaq temək – demək, söyləmək

AYMANMAK– qorxmaq, çəkinmək

AYMANÇ – qorxu, aymançsız – qorxusuz

AYNA – şeytan

AY SILIĞ – qadın adı, antroponim

AK-1. aksakal – ağsaqqal, 2. pis, fəna

AKA – böyük qardaş

AK Bİ – qır at, ağ at

AKAŞ – şəxs adı, antroponim

AKI – 1. comərd, səxavətli, 2. qoz lapəsi

AKIĞ – 1. axın, axıntı, 2. göz yaşı

AKIĞLIĞ – axını olan, coşub-daşan, təlatümlü

AKIĞSIZ – axınsız, təlatümsüz

AKINÇSIZ – sabit, sağlam, möhkəm

AKIRLAMAK – ağırlamaq – əzizləmək

AKITMAK –=ağıtmak, qovmaq, dağıtmak

AKIŞMAK –=ağışmaq, 1. yayınmaq, sözünün üstündə durmamaq, 2. axmaq, suvlar akışdı – sular axdı, 3. bir-birini müdafiə etmək

AKLAMAK – gücü çatmamaq, iqtidarı olmamaq, nifrət etmək

AKMAK= ağmaq, 1. axmaq, tökülmək, 2. basqın etmək, qəfildən hücum etmək

AK PIRA – şəxs adı, antroponim

AKRU– sakitcə, ehtiyatla, yavaşca, akru amul – asta-asta

AKSIRAK – ağımtıl

AKTARMAK –=ağtarmak, ağtarılmak, 1. yerə yıxmaq, 2. çevirmək, tərcümə etmək

AKTINMAK – suya batmaq, axmaq

AKTURMAK –=ağturmak, 1. qaldırmaq, yüksəltmək, 2. axıtmaq, tökmək

AKURU AKURU – yavaşca, səsizcə, sakitcə

AKURU TURKURU – doğru, düzgün, müstəqil

AKÇA – pul, gümüş sikkə

AL – 1. alt, 2. al (rəng), 3. yol, vastə, üsul, çarə, 4. al, hiylə məkr, al-

datma; al aldağlıq – yol, vasitə bilən, al aldağ – üsul, vasitə, al çəviş – bəcarət

ALA – 1. ala, qonur (rəng), 2. cüzam (xəstəlik), 3. fitnə, fəsad, intriqa, 4. ala yığac (toponim, yer adı), 5. etnonim

ALANQADMAK – zəifləmək, gücsüzləşmək, alanqatmaq – arıqlatmaq, gücdən salmaq

ALANQUMAK – yorulmaq, əldən düşmək, taqəddətdən salınmaq, alanqurmaq – zəiflətmək, tükətmək

ALAKIRMAK – kıkırmaq – alakırmaq, bağırmaq, çığırmaq, qışqırmaq, alakırışmaq – bağırışmaq, çığırışmaq

ALAÇU – alaçıq, çadır, alaçulanmaq – alaçıq dikəltmək

ALBAN – 1. şəxs adı, 2. xidmət etməklə ödənen vergi adı

ALĞINMAK – alkinmaq, qeyb olmaq

ALĞU – bütün, hamısı, alğuni – hamısı

ALIKMAK – azarlamaq, xəstələnmək, bitmək, tükənmək, sona yetmək

ARILMAK – özü üçün almaq

ALIM – borc, gəlir, qazanc, alım berim – borc haqq-hesabı

ALIMÇI – borc verən

ALIN – 1. alın, 2. ön tərəf, qabaq, qabaq tərəf

ALINQ – aciz kimsə. Gücsüz adam

ADINLIĞ – alınılı, alını olan, alınq – alan, əldə edən

ALIŞ – 1. ticarət, alqı-satqı, natural vergi, 2. çayın mənsəbi

ALIŞMAK – almağa kömək etmək, qucaqlaşmaq, tutuşmaq

ALLIĞ – yalançı, hiyləgər, allıq-çəvişlik – riyakar

ALKAMAK – tərifləmək, mədh etmək, öymək, alkış almak – dua etmək, xeyir-dua vermək

ALKANMAK – alkinmaq, 1. təriflənmək, şöhrətlənmək, 2. yemək (heyvanlar üçün), 3. saldırmaq, yox etmək

ALKANSIK TÖRÜ – mədh qanunu, tərif qanunu (dini)

ALKAT – mədh, sitayiş, tərifləmə

ALKATMAK – tərifləmək

ALKAŞMAK – yardım etmək, arxa olmaq

ALKGÜÇI – oğru

ALKIĞ – 1. uzaq, 2. geniş, kenar alkiğ – geniş

ALKINMAK – bitmək, tükənmək, azalmaq, əksilmək, məhv olmaq

ALKINTURMAK – qeyb

etdirmək, aradan qaldırmaq

ALKINÇSIZ – bol, bitməz-tükənməz, sonsuz

ALKINÇU – 1. azalma, əksilmə, son, 2. alkinçü ödi – ölüm saati, əcəl

ALKIŞ – tərif, alqış, xeyir-dua

ALKMAK – alıkmək, azalmaq, bitmək, tükənmək, sona yetmək

ADKU – alğü, alğuni, bütün, hamısı

ALMAK – almaq, götürmək, qəbul etmək, fəth etmək, qazanmaq, gəlir almaq – evlənmək

ALNQADMAK – zəifləmək, arıqlamaq, halsız olmaq, alnqatmaq – zəiflətmək, arıqlatmaq, gücdən salmaq

ALP – 1. igid, cəsur, alp bahadır, 2. çətinlik, təhlükə, çətin sınaq, ağır, alp ağır – çox ağır, 3. Alp Ər Tonqa (şəxs adı) – Turanın əfsanəvi hökmdarı

Əfrasiyabın adı, ləqəbi, alp yol – təhlükəli yol, Amitabxanın adlarından biri, antroponim

AMRA – manqo (bitki adı)

AMRAK – sevimli, əziz, =amsak

AMRAMAK – sevmək, əzizləmək, istəmək

AMRANMAK – sevgi, eşq, sevinc, amranməklük – sevilən

AMRAŞMAK – sevişmək

AMRILMAK – sakitləşmək, amrilturmaq – sakitləşdirmək

AMRU – daimi, davamlı

AMTI – =amdı, emdi, emti; indi, bu saat, hazırda, amtı ok – dərhal, amtikan – indi, amtıkı – indiki, amtıkıya – indiyə, amtıkına – indikinə

AMULLUK – sakitlik, sükunət

AMURTMAK – təsəlli vermək, təskin etmək, soyutmaq

AH – o

ANA – ana, ana tata – valideynlər, ana baba – valideynlər

ANANT – skr. Anand, Buddanın ən yaxın şagirdlərindən birinin adı, antroponim

ANANTRİZ – skr. ölüm, günahları (dini)

ANTİBİTİĞ – alın yazısı, müqəddərat, qəzavü-qədar, tale kitabı

ANVANT – səbəb, təməl

ANTA – onda, orada, anta kin – ondan sonra, antaça – ordaca, antada basa, bunun üzərinə, bundan sonra, =anda

ANTAĞ – belə, beləcə, antağ oşukluğu – buna bənzər, belə

ANQAYU – daha, yənə, bundan əlavə, uzaq

ANQAR – ona

ANQARMAK – skr. 1. Mars planeti, 2. Mars planeti günü – 11 gün

ANQ BAŞLAYU – ən başda, ilk, ilkin, anq başlayukı – ən başdakı

ANQ İLKİ – ən ilk

ANQIĞ – pis, bəd, anığ edgü – çox yaxşı

ANQIN – 1. onun, 2. omuz

ANQIT – qırmızı rəngli ördəyə bənzər quş, anqut, zoonim

ANQITMAK – əyilmək, qarışıqlıq yaratmaq, =enqitmək

ANQLAMAK – başa düşmək, dərk etmək, anlamaq, antlağ-ağıllı, dərrakəli, şüurlu

ANQRƏK – dırmaq, =erinqək, ernək, ernək

ANQSIZ – istisnasız, fəvqəladə

ANQÇI – ovçu

ADIN – antın, ondan, andağ, =antağ – beləcə, bu cür; andın ki – ondan sonra, buna görə

ANDIRAN – bütünlük, tamamilə

ANI – 1. onu, 2. çay adı, toponim

ANIĞ – 1. pis, bəd, 2. olduqca = ayıq

ANINQ – onun, onun üçün, o səbəbə, bunun üçün, onunla

ANKABUŞ – göy boyaq maddəsi və ya onun bitkisi, =ənkəbütüş

ANQKARU – anlamaq, sezmək

ANQKITMAK – baş əymək, təslim olmaq

ANQKITDIRMAQ – baş əydirmək, səcdə etdirmək

ANLAR – onlar

ANOŞAĞAN – ölməzlər, əbədi yaşayanlar

ANT – =and, and

ANTIKMAK – and içmək, əmin etmək

ANTIRDAN – oradan

ANTSU – şəxs adı, antroponim

ANUDARA – tanrı adı, antroponim

ANUK – hazır, anuk tutmaq – hazırlaşmaq, hazır olmaq

ANUKLAMAK – hazırlamaq, hazır etmək

ANUMAK – =anunmaq, hazırlaşmaq

ANUTMAK – hazırlatmaq, anutmaq – hazırladılmaq

ANUPADAT – skr. yer adı, toponim

ANURAT – skr. ulduz adı, kosmonim

ANXRVZN – soqd. Zodiak, Ay sistemi, dairəsi

ANÇA – 1. belə, bu cür, bu yolla, 2. bir az, o qədər

ANÇAĞINÇA – tam o anda=ançakinça

ANÇADA – onda, o vaxt, ondan sonra, =ançata

ANÇAKARM – =Açaqram, şəxs adı

ANÇAKIN – zərrə qədər

ANÇAMA – bir daha

ANÇATA TIMİN – tam o anda, ançata kin – bundan sonra, ançakiya yemə – heç, qətiyyə

ANÇGİNÇA – nəhayət

ANÇAMAN – soqd. xalq, camaat

ANÇOLAYU – = ançulayu, ançulayuma, belə, bu cür, bunun kimi

ANÇU – dəyər, qiymət, mükafat

ANÇULAMAK – saymaq, hörmət etmək, etibar etmək, qiymətləndirmək

AP – hər nə qədər, istər, istər (kom. nitq. his)

APA – 1. böyük bacı, böyük qadın, qohumlar, 2. şəxs adı

APAM – əgər, =abam

APAR – avar (xalq adı), etnonim

APİSKOP – yepiskop

APRİN ÇOR – şəxs adı, antroponim

APRAMAK – ərimək, çürümək, xarab olmaq

APSMAR – eplepsiya

APRAMANAŞUB – skr. göy aləminin məxluqları

ARA – 1. ara, orta, arata arata – zaman-zaman, bəzən, ara barmak – iştirak etmək, 2. şəxs adı: Ara Buğa

ARAVADANA – =arayadana,

monastir, bax: sanqram

ARADIN AZUN – buddizm təliminə görə ölüb-dirilmə arasındakı zaman (dini)

ARAZAN – şəxs adı, antroponim

ARAL – ada

ARALIK – aralıq, interval, boş yer

ARAM AY – qədim uyğurlarda ilin ilk ayı; Qızıl Orda yarılıklarında məhərrəm ayı

ARA TƏMÜR – şəxs adı, antroponim

ARBALMAK – sehirləmək, ov-sunlamaq, şişirtmək

ARBIK TENQRİ – tanrı adı, antroponim

ARVIŞ – sehr, əfsun, =avış

ARVIŞÇI – sehrbaz, ovsunçu

ARĞU – yer adı, xalq adı da ola bilər

ARDAÇI – yetişəsi olan

ARDIR – skr. ulduz adı, kosmonim

ARDUN – zirə (bitki adı)

ARZI skr. =arşı, müəllim, müqəddəs, zahid, tərkdünya

ARYAMAN – 1. dost, 2. şəxs adı

ARIĞ – 1. təmiz, saf, arı, qüsursuz, müqəddəs, 2. (səmək sözü ilə) çay, arx, 3. (simək sözü ilə) meşə, 4.

(tenqrim sözü ilə) müqəddəs tanrı, 5. (tigin sözü ilə) şəxs adı, 6. (dintar sözü ilə) həqiqi din xadimi

ARIĞSIZ – çirkli, MURdar, nə-təmiz

ARIĞSIZLIĞ – pislik, çirklilik, murdarlıq

ARIK – 1. arıq, zəif, 2. arx, çay, =arığ

ARILMAK – 1. ölçmək, ölçülmək, 2. yorulmaq, əldən düşmək

ARIMAK – 1. təmizləmək, təmiz olmaq, 2. güclünü itirmək, hüquqi dəyərini itirmək, 3. ölçmək, hesablamaq

ARINMAK – təmizlənmək

ARIRI – dərman adı

ARITI – tamamilə

ARITINMAK – təmizlənmək

ARITMAK – =arımaq, təmizləmək, arıtmaq

ARIŞ – 1. arıq arıq – pak, təmiz, müqəddəs, 2. parçanın əsası, arıq arıq arıq – arqac

ARYABRT – skr. lacivərd

ARKA – 1. arxa, kürək, 2. kömək, dayaq, 3. hamısı, cəmi

ARKAĞ – məlik ipliği, arğac

ARKIŞ – 1. karvan, arkiş tirkış – karvan, 2. xəbərçi, qasid

ARKU – dərə, çay, yarğan

ARKUN – nəhayət, çoxsaylı

ARKURA – yatmaq sözü ilə) bəşayaq yatmaq, =arkuru

ARKURMAK – bu yandan o yana keçmək

TURKURU – xaçvari, çarpaz, arkuru turkuru – eninə-uzununa

ARMAK – 1. aldatmaq, 2. yorulmaq, 3. girmək, daxil olmaq

ARMAKÇI – yalançı, kələkbaz

ARPA – =abra, apra, arpalamak – arpa yedirtmək

ARPAĞAN – arpayə bənzər bitki

ARSLAN – 1. aslan, 2. Arslan Tarkan (şəxs adı), antroponim

ARSU – dəyərsiz, qiymətsiz

ARTAK – 1. pozuq, xarab, boğulmuş, çürük, çürümüş, artak yavız – dəhşətli, müdhiş

ARTAMAK – pozulmaq, məhv olmaq, məhv etmək

ARTATMAK – =ardatmaq, pozmaq, xarab etmək

ARTI – 1. tamamilə, 2. Artı mal (şəxs adı, antroponim)

ARTIZMAK – arxasından getmək, çəkilmək

ARTMAK – üstün gəlmək, artmaq, çoxalmaq

ARTUQ – = adruk, arduk, çox, artıq, son dərəcə, artukta artuk – çox yaxşı, fəvqəladə, Artukaç (şəxs adı)

ARTUKRAK – =artuğrak, daha artıq fəvqəladə

ARTUN – zirə (bitki adı)

ARTURMAK – 1. artırmaq, çoxaltmaq, 2. həddini aşmaq, 3. cəzb etmək, cəlb etmək, 4. tovlamaq, azdırmaq, yoldan çıxartmaq, 5. hədiyyə etmək

ARUĞ – şəxs adı, antroponim

ARUZU – yer adı, xalq adı da ola bilər

ARUK – 1. yorğunluq, yorğun-arğın, 2. yer adı, toponim

ARUKSUZ – yorulmaq bilməyən

ARTUT – hədiyyə, bəxşiş, sovqat

ASAN – =əsən 1. sağlam, 2. asan, yüngül, 3. taxt, uca kürsü

ASANA – şəxs adı, antroponim

ASANVAR – skr. günah

ASANKI – skr. uzun müddətli dövr (dini)

ASAN TUKƏL – sağ-salamat

ASĞANÇU – yaltaqlanma,

ikiüzlülük, riyakarlıq

ASĞANÇULMAK – yaltaqlanmaq, ikiüzlülük etmək, istehza etmək, əylənmək, =askançulamak

ASİĞSİZ – qazancsız, faydasız, asıq tusu, -fayda, gəlir, səmərə

ASİĞLIQ – faydalı, səmərəli, gəlirli

ASİĞSİZ – qazancsız, faydasız

ASILMAK – artırılmaq, artmaq, çoxalmaq, =aşılmaq

ASINMAK – yararlanmaq, faydalanmaq, nəyə işə bağlanmaq

ASIRMAK – tərbiyə etmək

ASKIN – asılmış

ASKINTURMAK – asdırmaq, asdırılmış olmaq

ASLAMAK – yem yemək

ASMAK – çoxaltmaq, artırmaq

ASRA – 1. alt, aşağı, alçaq, 2. alçaq, razil

ASRAVAĞ – =asrava, günah adıdır (dini)

ASU – =azu, yaxud və ya

ASURİ - =asur, cin, şeytan, iblis, demon

ASURMAK - asırmaq, səbir gətirmək

AT - 1. ad, titul, ünvan, ləqəb, at yol - şöhrət, uğur, kü at - şöhrət, ad-san, at manqal - səadət, at ün - ad-san, at almak - ad almaq, ad qazanmaq, 2. at, at adgır - atlar, yandık at - sadə, cins olmayan at, yol atı - yol, səfər, mini fatı, yorğa at - yorğa at, özlük at - bork qaçan, çapağan at, koş at - ehtiyab at, salğa at - harın at, tış at - qaşqası daz at, qaşqasında ağ ləkə olan at

ATA-1. ata, kanqsık ata - ögey ata, şəxs adı, 3. titul

ATAĞ - son, nəhayət, =atak

ATAKIMSINMAK - adlı-sanlı, şöhrətli olmağa, məşhurlaşmağa çalışmaq

ATAMAK - 1. adlandırmaq, ad vermək, 2. çağırmaq, səs-lənmək

ATANMAK - adlanmaq, adlandırmaq, sayılmaq, Hesab edilmək, təyin edilmək, atanmış kün təyin olunmuş, müəyyən olunmuş gün

ATAÇ - ata (əzizləmə mənasında), ataç oğul - özünü yaşlı, böyük adam kimi aparan oğlan

ATGANMAK - bənd etmək, bəndə salmaq, bənd olmaq, =atkanmaq

ATI-nəvə və ya bacı oğlu

ATIRMAK - =adırmak, ayırmaq

ATIRT- =adırt, fərq, eyni

ATIRMAK - musiqi alətində çalmaq

AT YOL - şöhrət, iqbal

ATKAĞ - bağ, bənd, düyün

ATKAĞLIĞ - bağlı, bəndli

ATKAK 1. təsəvvür, anlayış, 2. dünyaya bağlılıq

ATKAKLIĞ - nəyə isə and olan yönəldilən

ATKALMAK - ox, atmaq, istəmək

ATKANQULUKSUZ - bağlanmayan

ATKANMAKSIZ - azad, sərbəst, bağlı olmadan

ATLAMAK - atlanmaq, ata minmək

ATLANTURMAK - atlandırmaq, ata mindirmək

ATLATMAK - atlandırmaq, hücumu göndərmək

ATLIĞ - =atlağ, 1. adlı-sanlı, tanınmış, məşhur, ad almış, 2. atlı süvari

ATMAK - 1. dan sökülmək, 2. nişana atmaq, 3. çəkləmək, fısqırmaq, 4. vurmaq, dəymək

AT ÖNÜ - 1. ad - obraz, 2. (on iki üzvlü səbəb əlaqəsinin dördüncü ünsürü) dini

ATSIZ - adsız-sansız, şöhrətsiz

ATUD - ovuc dolusu

AÇ - ac, aç bağırsuk - acı bağırsak

AÇAĞ - 1. acı, iztirab, ağrı, 2. yer adı, =açığ

AÇA - qohum, =eçə

AÇAKRAM - boya

AÇANİ - soy, soylu, imtiyazlı

AÇARİ - skr. açarı, xoca, öyrədən, ustad

AÇIĞ - 1. qəzəb, hiddət, 2. acı, iztirab, 3. hədiyyə, =açağ, açuğ

AÇIĞLIĞ - 1. mayalı, xəmrəli, 2. uğurlu, şən, şad, fəiravan

AÇIĞLI - açığı, açılmış

AÇIMAK - 1. acımaq, kədər-lənmək, 2. ağrısı artmaq

AÇILMAK - 1. açılmaq, 2. acımaq

AÇINMAK - 1. acımaq, 2. təmizlənmək, 3. etiraf etmək, 4. çalışmaq, etina etmək, 5. himayə etmək, qayğı göstərmək

AÇIK - şəxs adı, antroponim

AÇIR - əncir

AÇITMAK - acıtmaq, könül qırmaq, ağrıtmək

AÇITA - səma musiqiçiləri

AÇLIĞ - aclıq

AÇMAK - 1. acmaq, yaymaq, 2.

açmaq

AÇKINÇA - açınca

AÇISK - aclıq

AÇSIZ - toxluq

AÇUK - açığı

AŞ - 1. aş yemək, 2. qurbanlıq, qurbanlıq yeməyi, =as

AŞA - aşaraq, keçərək

AŞADAÇI - yeyən, yeməli

AŞAY - niyyət, qayə, məqsəd

AŞAYLIĞ - niyyətli, məqsədli

AŞAMAK - 1. yemək, silib süpürmək, 2. qəbul etmək, saymaq, hörmət etmək

AŞBİNİ - skr. ulduz adı, =aşvini

AŞAN TOĞRIL - şəxs adı, antroponim

AŞANMAK - yemək

AŞATMAK - yedirtmək, daddırmaq

AŞĞANÇULMAK - =aşğunçulmaq, yaltaqlanmaq

AŞ İÇKÜ - toy, ziyafət, yemək-içmək

AŞILMAK - artırmaq, çoxalmaq

AŞLAMAK - yemək, aş yemək

AŞLANMAK - ağzı sulanmaq, bir şeyə göz dikmək

AŞLAŞTURU - yaxşıca

AŞLIK - mətbəx

AŞLIS - ulduz adı, kosmonim

AŞMAK - aşmaq, çoxalmaq, artmaq

AŞNU - öncə, əvvəlcə

AŞNUANK - öncə

AŞNUKI - əvvəlki, aşnurak - əvvəlki

AŞSIZ - yeməksiz, aşsız

AŞUKMAK - əcələ etmək, tələsmək

AŞÇI - aşbaz, aşçı ər - kişi aşbaz

B

BABA - ata

BABAKIR - =bayakir, bavakir, həyat, kainat

BABIL BALIK - Babilistan (toponim)

BAVŞIN - varis, vərəsə

BAQIŞ - maral

BAG - 1. bağ, bənd, 2. boxca,

3. qəbilə, tayfa, 4. bağ, bağça

BAG BORLUK - üzüm bağı

BAGA - 1. bağa, qurbağa, 2. rüt-bə dərəcəsi, titul

BAGARSUK - =bağırsak, bağırsuk, bağırsağ

BAGATUR ÇIŞI - titul, şəxs adı

BAGIR - =bağar, 1. qara ciyər, köks, 2. sevgili, qohum, 3. dərman adı,

4. qarın, 5. ürək

BAGDAŞINMAK - bardaş qura-rağ oturmaq

BAGÇI - bağban

BAGIŞ - 1. qalın yorğan, xalat, 2. çadırın kəndiri, 3. oynaq, bənd, buğum

BAGLIĞ - bağlı, əlaqədar, aid olan

BAGLIK - bağlama, parça topu

BAGÇA - boxça, paket

BAGRIN - bağır ilə

BADYAN - dərman bitkisi adı, badyan, cira

BADMAN - batman (4 kiloqram)

BADRUK - bayraq

BADUR - 1. şəxs adı, 2. maye ölçüsü

BADIR - qab, kasa, çanaq, piyalə, bədə

BAZ - 1. Baz kağan (şəxs adı), 2. kılmak sözlü ilə birlikdə - tabe etmək

BAZGAN - basan, əzən, maşa, kəlbətin

BAY – 1. varlı, dövlətli, səxavətli, bay bar, bay bərimli – varlı, zəngin, 2. Bay balıq, Bay ana (şəxs adı, yer adı).

BAYA – bu yaxınlarda, öncə, əvvəlcə

BAYAĞUT = bayakut, varlı, zəngin

BAYAKI – bir az əvvəlki, bəyayqı

BAYIMAK = bayumak, varlanmaq

BAYMAK – bağlamaq, kəndirləmək, bənd etmək

BAYUTMUŞ – şəxs adı, Bayutmuş, Bay Təmir (şəxs adı)

BAKANAK – nal

BAKIR = bakar, bakr. 1. mis, 2. çəki vahidi (4 qramdan bir qədər az), 3. pul vahidi, 4. Mars planeti, bakır sokum, bakır sokına, bakır sokra yultuz – Mars planeti, =bağır (mis mənasında)

BAKIRLIĞ – 1. misdən düzəlmiş, 2. Bakırlıq tağ (yer adı)

BAKUR – 1. mis, 2. titul

BAKŞI = baxşı, çin, 1. müəlim, ustad, mürsid, baxşı, ortaçı bakşı həkim, 2. şəxs adı

BALIK = balıq balak, 1. şəhər, 2. balıq, balıqca – balıq kimi, balıq bəgi – şəhər bəyi, vali

BALIKLIĞ – şəhərli, balıkdakı – şəhərdəki

BALIKÇI – balıqçı

BALINQLAMAK – yuxuda qorxudan sıçramaq, diksinmək

BALMAQ – bağlılıq, qarşılıqlı əlaqə

BALTIR – 1. baldır, 2. baldız

BALTU = baldu, balta, nacaq, təbərzin

BALTUR – şəxs adı, antroponim

BAMAK – 1. bablamaq, sarımaq,

2. ara bəmək – iştirak etmək, =banmak

BAN – çin, 1. yazı taxtası, ban ıgac taxta, 2. on min, tümən ban – on minlərlə

BANARAS = baranas, Banaras şəhəri, toponim

BANIT – meyvə şərbəti, şirə

BANMIK – xəstəlik adı

BAR – 1. var, mövcud, 2. bütün, bar bayağut – dövlətli, varlı; bar ermək – var olmaq, yaşamaq, mövcud olmaq, bar yok bolmaq – yox olmaq, itmək, bar kılmaq – yaratmaq

BARA – 1. dərman adı, 2. güc ölçüsü, məsafə vahidi, 1. bara – 500 m.

BARAM – zənginlik, var-dövlət, sərvət, =barım

BARAMLIĞ – varlıq, zənginlik, bay bərimli – zəngin

BARAMIT – skr. çarə yolu

BARANI – skr. ulduz adı

BARIĞ – 1. gedış, 2. yürüş, bariğma – gedış

BAĞIRSAMAK – getmək istəmək

BARILMAK – getmək

BARIM = baram, 1. mal-qara, iribuynuzlu mal-qara, 2. mal, əmlak, eb barım – yurd, məskən, ağı barım – var-dövlət

BARIMLIĞ – zəngin

BARIN – bütün, tamam

BARINMAK – 1. boşanmaq, azad olmaq, sərbəstləşmək, 2. getmək

BARYAQA – İndiki Allahabad şəhərinin qədim adı

BARK – saray, ev, mülk, eb bark, yurd, məskən

BARKAN – yer adı, toponim

BARK TURMUŞ – şəxs adı, antroponim

BARBU = borbu, şeypur

BARMAK – 1. getmək, yollanmaq, yola düşmək, 2. gəzmək, dolanmaq, dolaşmaq, 3. itmək, yox olmaq, məhv olmaq, 4. ölmək, vəfat etmək;

barıq barmak – tamam getmək

BARMAKLIĞ – şəxs adı, antroponim

BARNAS – Benares şəhəri (yer adı)

BARS = baars, barz, 1. bars, pələng, 2. il adı, 3. Bars buka (şəxs adı)

BARSXAN – yer adı, toponim

BARTMAK – sındırmaq, qırmaq, partlatmaq, qəlbinə dəymək

BARUÇI – şəxs adı, antroponim

BARÇA – 1. hamısı, tamam, bütün, 2. Barça Toğmuş, Barça Toyın, Barça turmuş (şəxs adı), antroponim

BARÇIN – 1. qumaş növü

BARXASUVADI – skr. Yupiter planeti (kosmonim)

BASA – 1. köm. Sonra bundan başqa, və, yenə, həm də, eyni zamanda, 2. şəxs adı, Basa Təmir

BASA BASA – durmadan, fasiləsiz, ara vermədən

BASAN – 1. şəxs adı, 2. antroponim

BASĞUK – qaya, dağ parçası, =baskuk

BASDIKMAK – basılmaq, məğlub olmaq

BASIĞSIZ – minnətsiz

BASIK – 1. baş vergisi, 2. gecə basqını

BASINMAK – basmaq, əzmək

BASUNTURMAK – basdırılmaq

BASITMAK – basılmaq, təzyiq edilmək

BASKUK = paşık, 1. qaya parçası, 2. milli marş

BASMAK – 1. basmaq, əzmək, 2. aradan qaldırmaq, 3. möhür basmaq, 4. hücum etmək, basqın etmək

BASTIKMAK – basılmış olmaq

BASURMAK – əzmək, basmaq, qalib gəlmək

BASUT – yardım, kömək

BASUTÇI – yardımçı, köməkçi, qoruyucu, arxa, hamı

BAT – 1. =bad, dərhal, tez, cəld, 2. pis, yaramaz, 3. üzüm cecəsi, puçal

BATATU – pambıq ipi

BATIĞLIĞ – tualet

BATILMAK – batmaq, batmış olmaq

BATIM – dərinlik

BATIR = badır

BATMAK – batmaq, baş vurmaq, dərdə düşmək, qərq olmaq

BATRA KIZ – şəxs adı, antroponim

BATUK – şəxs adı, antroponim

BATUR = bağatur, 1. igid, bahadır, 2. şəxs adı: Batur çigşi

BATURMAK – 1. suda batırmaq, 2. gizlətmək, 3. bağlatmaq

BATUT – gizli

BAÇA – günah

BAÇAĞ = baçak, paçağ, maçağ, oruc, orucluq, bəcağ, çaxsapıtı – orucluqla əlaqədar niyyət etmə, əhd etmə, kiçik bəcağ – kiçik orucluq, uluğ bəcağ – böyük orucluq, bəcağ bəcamak – oruc tutmaq, bəcağ olmaq – pəhriz saxlamaq, oruc tutmaq

BAÇARA – şəxs adı, antroponim

BAÇASIZ – münətsiz bəcasız – kamil, günəhsiz

BAŞ = bas, 1. baş, zirvə, çayın mənsəbi, başı, başçı, rəis, 2. başlanğıc,

3. boğaz, sünbül, 4. məsuliyyət, 5. şəxs və yer adı, 6. yara, baş kılmaq – yaralamaq, baş baştınq – ən baş, ən birinci, baş bolmaq – başçılıq etmək, başı taşı birlə – tamamilə, baş bitig – baş, əsas sənəd

BAŞAQTU – sevilən, başda gələn

BAŞAMAK – üstün gəlmək

BAŞADU – başda olmaqla, başçılıqlı ilə

BAŞDINKI – ilk, birinci, başdakı

BAŞIK – soğd. = başkuk, nəğmə, şərq, himn

BAŞĞU BOZ – at adı, zoonim

BAŞIN – başda olmaq üzrə
BAŞLAĞ – 1. başlanğıc, əsas, əvvəl, 2. azad, sərbəst
BAŞLADAÇI – başçı, rəhbər, =başlataçı
BAŞLAMAK – 1. idarə etmək, hakimiyyət etmək, başçılıq etmək, 2. başlamaq
BAŞLANMAK – 1. yönəldilmək, 2. başlamaq, girişmək, 3. sünbül bağlamaq
BAŞLAĞLIĞ – mühüm, zəruri, vacib, əsaslı
BAŞLIĞ – 1. başlı, başı olan, 2. rəisi olan, kiminsə başçılığı altında olan, 3. yaralı
BAŞSIZ – başsız, Tatsız türk olmaz, başsız bərk (DLT) – tatsız türk, başsız bərk olmaz
BAŞTANKITA – hər şeydən əvvəl, hər şeydən öncə
BEL – 1. təpə, 2. bel, bel alımaq – belindən yapışmaq, qurşaq davası, 3. bel kəlmək – doydurmaq
BELGÜ – əlamət, rəsm, simvol, işarə
BELƏ TUĞMA – şəxs adı, antroponim
BELGÜLÜK – əlamətli, tanınan, görünən, bəlli
BELGÜRMƏ – görünmə, ortaya çıxma, zahirə çıxma, zühur
BELGÜRMƏK – görmək, ortaya çıxmaq, zahirə çıxmaq, zühur etmək
BELGÜRTMƏK – bəlli etmək
BELGÜSÜZ – 1. əlamətsiz, nişansız, 2. naməlum, qeyri-müəyyən
BERMƏK – birmək, 1. vermək, təqdim etmək, hədiyyə etmək, 2. əvə vermək, 3. ödəmək
BEŞƏGÜ – beş-beş
BEŞİGLİG – sıldəmə uşağı olan
BƏG – 1. hakim, rəhbər, bəg ər – knyaz, elig bəg – hökmdar, hakim,

başçı, 2. ər, kişi, 3. Bəg taş, Bəg təmir, Bəg turmuş, Bəgü tutuk (şəxs adı)
BEDİ BERSİL – antroponim və ya toponim
BƏDİZ – bəzək, şəkil, rəsm, təsvir
BEDİZMƏK – bəzəmək
BƏDİZƏTMƏK – bəzətmək
BƏDİZMƏK – bəzəmək
BƏDİZÇİ – rəssam, daş yonan, həkkək, nəqqaş
BƏDRÜN – şəxs adı, antroponim
BƏDÜK – böyük, yüksək, ulu, əzəmətli
BƏDÜKLƏMƏK – tərifləmək, şişirtmək, göylərə qaldırmaq
BƏDÜKLƏNTÜRMƏK – böyütmək
BƏDÜMƏK – böyümək, çoxalmaq
BƏDÜRMƏK – böyütmək
BƏDÜTMƏK – böyütmək, yüksəltmək
BƏZ – qabarcıq
BƏZGƏG – bəzək, qızdırma
BƏZƏKLİG – bəzəmə yeri
BƏZMƏK – titrəmək, əsmək
BƏK – bərk, möhkəm, bək katıq – çox möhkəm
BƏK – sağlam, yaxşı, sət, möhkəm
BƏKİZ – şəxs adı, bəki bəkiçlik – açıq, sərih, bəlli
BƏKİLİ – bəkini, bəgni, bəkni, birə
BƏKİRƏ – 1. sağlam, güclü, qüdrətli, qüvvətli, açıq, 2. şəxs adı
BƏKLƏMƏK – bağlamaq, kilidləmək, qapamaq, qandallamaq, buxovlamaq, zəncirləmək
BƏKLƏNMƏK – bağlanmaq, kilidlənmək
BƏKLƏTMƏK – bağlatmaq, kilidlətmək
BƏKLİK – bağlı, kilidli, qapalı

BƏKRƏK – yaxşı, yüksək, üstün
BƏKSİZ – ariq, zəif, gücsüz
BƏKÜDMƏK – bərkətmək, sağlamlaşdırmaq
BƏRKÜRMƏK – bərkətmək, təhkim etmək
BƏKÜRÜ – sağlam, bərk, qüvvətli
BƏKÜTMƏK – bərkətmək, bərkətmək, sağlamlaşdırmaq
BƏLİNQ – qorxu, dəhşət
BƏLİNQLƏGÜ – qorxu
BƏLİPNQLƏMƏK – qorxmaq, hürkmək, qorxudan titrəmək
BƏLİNQLƏTMƏK – qorxutmaq
BƏLİNQTƏG – qorxma, donub qalma
BƏLTİR – yol qovşağı, yol ayrıcı, su qovuşan yer, kay beltir – küçələr və yol ayrıcıları
BƏN – mən
BƏNQLİKƏK – yer adı, toponim
BƏNQÜ – 1. əbədi, daimi, 2. abidə, bənqü taş – abidə, yazılı kitabə, =məngü, məngi, mənkli, bənqkü kaya – yazılı qaya, abidə
BƏNGƏ – narkotik maddə
BƏRƏ – bara, birə
BƏRDİN – 1. sağ tərəf, sağa, 2. cənub, cənub tərəf, bərdin yınak – sağdan, bərdin sinqar – cənuba
BƏRDİNKİ – cənubdakı
BƏRİYƏ – sağa, cənuba, bəriyəki – sağdakı
BƏRKƏ – bərgə, bərkə, 1. qamçı, qırmanç, çubuq, çubuq cəzası, şallaq, bərgə kağıl – şallaq və çubuq, bərgə salmaq – qamçı ilə döymək
BƏRGƏKMƏK – qamçılamaq
BƏRGİN SƏNGƏ – şəxs adı, antroponim
BƏRGÜ – birgə, bərgə, bərkə, qamçı, qırmanç
BƏRGÜRMƏK – bərkətmək
BƏRİŞTİ – məlak, firistə

BƏRK – 1. qüvvətli, sağlam, güclü, orman
BƏRKİRMƏK – bərkətmək, sağlamlaşdırmaq
BƏRKİLİG – bərklik, bərk, möhkəm, sağlam
BƏRKİSİZ – çürük, bərk olmayan
BİRTƏLMƏK – birtələmək, yaralamaq, yıxmaq, xarab etmək
BƏRTİNƏMƏK – yaranmaq, özünü yaralamaq
BƏRTMƏK – qırmaq, parçalamaq
BƏRTÜK – sınımış, parçalanmış
BƏRÜ – bəri, bəriyə
BƏTÜMƏK – böyümək
BƏTÜK – bədük, böyük, yüksək, ulu, əzəmətli
BƏSGƏK – bəzək, qızdırma
BƏSƏK – hələmə
Bİ – 1. madyan, 2. böyə, böv, 3. ülgüç, bi biçü – soyuq silah
BİGÜ – hədiyyə, vergi
BİD – 1. bit, 2. üz bəniz
BİDİG – 1. yazı, 2. böyük, yüksək, ulu, əzəmətli
BİLİDLİKİM – şəhər adı, toponim
BİDGƏÇÜ – katib, yazan, nəqqaş
BİZ – biz, bizniq – bizim
BİLƏGÜ – çaxmaq daşı, bülöv
BİL – bel, bil bağı – kəmə
BİLƏMƏK – yonmaq, itiləmək
BİLİG – bilik, ağıl, düşüncə, şüur, duyğu, adra atlıq bilig – fərqləndirmə duyğusu, ağıllıq koymso bilig – mücərrəd mütləq, şüur, azbilig – acgözlük, tamahkarlıq, bir biligin – fikir birliyi ilə, etiz bilig – toxunma hissi, lamisə, könqül bilig – idrak, köz bilig – görmə hissi, öt bilik – təlim, didaktika, tuymak bilig – idrak
BİLİGLİG – 1. bilinən, bilici, müdrik, 2. alim, sərraf
BİLİGSİZ – biliksiz, elmsiz, SAVADSIZ, nadan, sadələvh avam

BİLİLMƏK – bilinmək, tanınmaq
BİLİNMƏK – bilinmək, tanınmaq, anlaşılmaq, etiraf etmək
BİLƏN – ilə
BİLİŞ – 1. tanış, dost, 2. bilik, elm
BİLGƏ – 1. bilici, müdrik, aqıl, bilgə bilik – hikmət, mərifət, 2. titul, Bilgə kağan
BİLGÜRMƏK – bildirmək
BİDGÜÇİ – bilən, ustad
BİLMƏK – 1. bilmək, anlamaq, dərk etmək, başa düşmək, 2. cavabdeh olmaq, məsuliyyət daşımaq, 3. feli bağlama ilə yanaşib köməkçi söz yerində çıxış edir: Bu münca savıq adır bilməsər (Man. 1, 18) – Bu qədər sözləri bir-birində ayıra bilməsə (dərk etməsə)...
BİLSİNMƏK – tanınmış, bilinmiş olmaq
BİLTİZMƏK – bildirmək, bəlli etmək, biltizmək-tuyuzmaq – qandırmaq və anlatmaq
BİLTÜRMƏK – bildirmək, izah etmək, ibrət olmaq
BİLÇƏ – belçə, balaca bel
BİNQ –=binq, minq, min
BİNTİPAL – skr. ox, nizə, mizraq, cida
BİR – bir, birinci, eyni, vahid. Bir ança – bir qədər, birin-birin – bir-bir, bir-ikintikə – bir-birinə, bir ödtün – vaxtilə, bir dəfə, bir təgmə – cəmisi, bir tımən – on min, ən böyük kəmiyyət, bir kılmak – birləşdirmək, birər – bir-bir
BİRDƏM – tamam, tamamilə, bilsbüttün, =birtəm
BİRGƏRMƏK – yaxalamaq, çalxalamaq
BİRGƏRTMƏK – birləşdirmək, toplamaq
BİRGƏRÜ – hamısı birlikdə, bir yerdə
BİRGÜ – hədiyyə, vergi

BİRGİN – ödəmə
BİRƏGÜ – bir-bir
BİRİ – bəri, sağ tərəf, güney, cənub
BİRİKİ – birləşmiş, müttəfiq
BİRİKMƏK – qovuşmaq, birləşmək, toplamaq
BİRİM – borc, birim-alım – vergi, borc
BİRİMLİK –berimlik, borclu
BİRİMÇİ – berimçi, borclu, borclu olan
BİRİNÇ – birinci, ilk
BİRİŞ – vermə, veriş
BİRKƏLƏMƏK – vermək qabiliyyətində olmaq
BİRLƏ – (qoşma), =birlən, bila, bilən, ilə, birlikdə, bərabər
BİRMƏK –=bermək, 1. vermək, təqdim etmək, hədiyyə etmək, 2. əvə vermək, 3. ödəmək, 4. köməkçi fel
BİRÖK – əgər
BİRT –=bert, 1. vergi növü, 2. yara
BİRTİŞMƏK – bir-birini cəzalandırmaq
BİRTMƏK –=bertmək, qırmaq, parçalamaq, yaralamaq, korlamaq, xarab etmək, zərər vurmaq
BİRTSİZ – vergisiz, irtsiz-bertsiz – hər cür vergidən azad
BİRÜK –=birök, əgər, fəqət
BİRÜKİN –=birükiyə, əgər, fəqət, şayəd
BİR YİGİRMİ – on bir
BİS –=biş, beş türlük yini – bədən üzvlərinin beş növü
BİSÜK – qohum
BİT – 1., çöhrə, sifət (bət-bəniz), 2. bit
BİTİG – 1. yazı, kitab, vəsiqə, sənəd, vəsiyyətnamə, 2. xətt, hərf, əlifba, baş bitig – əsas sənəd, qəbala, bitig-taş – abidə, nəm bitig – buddizmə aid din kitabı, bitigü – mürəkkəb

BİTİGÜÇİ –=bidgəçi, yazıçı, katib, mirzə
BİTİGÇİ – yazıçı, katib
BİTİLMƏK – yazılmaq
BİTİMƏK – yazmaq, daşa həkk etmək
BİTİTMƏK – yazdırmaq, yazdırtmaq
BİTİŞMƏK – yazmağa kömək etmək, birgə yazmaq
BIÇƏK –=biçək, bıçaq, köş bıçaq – qayçı, salçı bıçaq – mətbəx bıçağı
BIÇİN – 1. meymun, 2. biçin yıl (on iki il siklli türk təqvimində il adı)
BIÇMƏK – biçmək, kəsmək, doğramaq, =biçmək
BIÇƏ – kiçik, balaca
BIŞ – beş
BIŞİK – 1. beşik, 2. soy, nəsil, 3. parça, tikə, =bişik
BIŞMƏK – yetişmək, dəymək
BI –=bi bıçaq, bıçaq, kəsicilət
BI BIÇKU – bıçaq
BİDBUL – bibər, =bitmul, bitbul
BİDİN – şəxs adı
BIYIK – biğ
BİLANQUK – Bib bilanuk (çay adı)
BIKİN – 1. xalça, 2. yan
BİNİKMAK – yaxınlaşdırmaq, sağaltmaq, şəfa vermək
BİNKİ – sağlam, gümrah
BİNQA – 1. min, 2. min nəfərlik dəstə, =binqa, binqa başı – dəstə başçısı
BİRKARU – cənub
BİRTMAK – 1. qırmaq, parçalamaq, 2. şəkil
BITAYBIKI – şəxs adı
BITRU – şəxs adı
BIÇILMAK – biçilmək, didilmək, dağılmaq
BIÇTAÇI – əzab verən, cəllad
BIÇĞU – biçqi, bıçaq
BIÇĞULUK – biçgili, bıçaq

BIÇUMAK – kəsmək
BIÇUŞMAK – kəşismək
BIŞARMAK – yetkinləşdirmək, təkmilləşdirmək
BİŞİĞ – bişmiş, yetkin
BIŞMAK – bişmək, öyrənmək, yetişmək, püxtələşmək
BIŞRUNMAK – bişmək, yetkinləşmək, öyrənmək
BIŞURMAK – bişirmək
BO – bu
BOĞA – 1. buğa, 2. şəxs adı, 3. totem adı
BOĞARU – bənd, buxov, qandal, cidar
BOĞAĞULUĞ – sif. qandal vurulmuş, qandalı
BOĞAĞULUKÇI – is. cəllad, qatil, boğazlayan
BOĞAZ –=boğuz, boğaz bolmaq – hamilə olmaq
BOĞDAM – çürümə, iylənmə
BOĞMAK – 1. boğmaq, 2. boğulma
BOĞUŞMAK – fel, boğuşmaq
BOĞUK – boğuc, qapalı, şiş
BOĞUZ – 1. boğaz, 2. heyvanlar üçün əkilmiş taxıl
BOD – is. 1. boy, xalq, camaat, 2. boy, vücut
BODİ – skr. 1. aydınlanma, 2. Altında buddanın kamilliyə yetişdiyi ağacın adı
BODİSTV – bodisatva (dini)
BODİMAK –=bodumak, asmaq, süzmək, yaxmaq
BODLUĞ – sif. boylu, boylu-buxunlu, ucaboy
BODUĞ – is. boya, xına rəng, heykəl
BODUĞLUĞ – sif. boyalı, rəngli
BODULMAK – asılmaq, bağlanmaq
BODUMAK – asmaq, süzmək, yandırmaq, =bodımak

BODUN – is. qəbilə, xalq, kara kamuğ bodun – rəiyyət
 BODUNLUĞ – sif. xalqlı, bodunluğ bukunluğ – çox qohumlu olan
 BOZ – sif. bozumtul, bov kuş – şunqar
 BOZAĞU – 1. buzov, 2. =buzəğu, 2. yırtıcı heyvan balası
 BOZĞAK – =buzğak, pozuntu, pozulma, xarab olma, nasazlıq
 BOZMAK – =buzmaq, -pozmaq, qırmaq, dağıtmaq, parçalamaq
 BOY – is. boya, rəng
 BOYIN – =boyun
 BOYLA – =buyla, rütbə adı
 BOYUN – is. boyun, vücud, ənsə
 BOYUNTURUK – is. boyun-duruq
 BOYU KIRA – yer adı, toponim
 BOK – sif. yaramaz, rəzil, alçaq, xəbis
 BOKAĞU – is. buxov, bağ, bənd, zəncir, =boğaru
 BOKAÇĞI – is. buxovçu, zəncir vuran
 BOKAK – =bukuk, is, şiş, boğaz Uru
 BOKSUT – =bokşut, is, təlim, qayda, nizam, üsul
 BOKUNMAK – çəkmək, yerləş-mək
 BOKUZ – boğuz, -is, boğaz
 BOKŞALTU – is. antroponim, şəxs adı
 BOLDAZ – is. antroponim, şəxs adı
 BOLMAK – olmaq, var olmaq, mövcud olmaq, baş vermək
 BOLULANMAK – qarışmaq, qarmaqarış olmaq
 BOLULMAK – əldə etmək, tapmaq
 BOLUĞ – məişət, mövcudiyət
 BOLUN – is. =bulun, 1. tərəf, 2. şəxs adı, antroponim

BOLUNQ =bulunq, 1. guşə, tərəf, cəhət, diyar, künc, bulunq yınak – istiqamət, 2. dərman, 3. çəki
 BOLÇU – 1. etnonim, 2. çay adı
 BOOŞ – sif. boş, azad, sərbəst
 BOR – is. çaxır, şərab, bor bökni – spirtli içkilər, çaxır və pivə
 BORAN – antroponim, şəxs adı
 BORLUĞ – =borluk, is, meyvə və ya üzüm bağı, meynəlik
 BORLUKÇI – üzümçü, bağban
 BORLUKÇI – antroponim, şəxs adı
 BORÇI – is. 1. üzümçü, bağban, 2. üzüm vergisi toplayan məmur
 BOSANMAK – fel, =buşanmaq, kədərlənmək, mütəəssir olmaq
 BOSANTURMAK – kədərləndirmək, üznmək, üzülmək
 BOSĞAK – =bozğak, pozulmuş – pozulma
 BOSKUNMAK – fel, =boşgunmaq, 1. oxumaq, öyrənmək, qavramaq, 2. azad olmaq, boşalmaq
 BOSMAK – fel, =bozmək, buzmaq, pozmaq, qırmaq, parçalamaq
 BOSU – fasilə
 BOSUŞ – is. boşuş, qəm, kədər, qayğı
 BOSUŞLUĞ – sif. kədərli, qəmli, qayğılı
 BOTULMAK – fel, balalamaq (dəvə haqqında)
 BOŞANMAK – azad olmaq, sərbəst olmaq
 BOŞI – =buşi
 BOŞ BITİĞ – azad olmaq sənədi (kağızlı)
 BOŞ BİRMƏK – yardım etmək, fəda etmək
 BOŞĞURMAK – fel, öyrətmək, təlim vermək, yoldan çıxarmaq, dərs vermək
 BOŞĞUT – =boşkut, dərs, təlim, oxuma, öyrənmə

BOŞĞUTLUĞ – şagird, öyrənən
 BOŞĞUTMAK – öyrətmək, oxutmaq
 BOŞĞUTÇI – müəllim, öyrədən, təlimatçı
 BOŞUQ – bağışlama, əhf etmə, azad etmə, boşuğ yarlıq – azadlıq fərmanı, azadlıq haqqında sənəd
 BOŞUMAK – azad etmək, bağışlamaq, əhf etmək, bağışlamaq
 BOŞUNMAK – =boşunmaq, fel. 1. boşanmaq, sərbəst olmaq, azad olmaq, 2. tövbə etmək
 BOŞURKANMAK – fel, qayğılı olmaq, =buşurkanmaq
 BOŞURMAK – öyrətmək, oxutmaq, dərs demək, təlim vermək, =boşğurmaq
 BOŞUTMAK – azad etmək, boşaltmaq
 BÖD – taxt
 BÖZ – is. bez, pambıq parça
 BÖZÇI – is. pambıqçı, toxucu
 BÖK – 1. hasar, bari, çəpər, 2. sümük aşığı dik vəziyyətdə durması
 BÖKƏ TUTAM – is. antroponim, şəxs adı
 BÖGDƏ – =bögdə, bökətə, is. Qı-lınc, xəncər
 BÖKMƏK – yeyib doymaq, zövq almaq
 BÖKSİK – qarnı
 BÖKLİ ÇÖLİĞ – is. toponim, yer adı
 BÖKSİLMƏK – fel, parçalamaq, yarımaq
 BÖKÜ – =böğü
 BÖGÜ KAN – 769-780-ci illərdə hökmdar olmuş uyğur xaqanı, antroponim
 BÖGÜ – =böğü, aqıl, müdrik, bilici
 BÖGTƏĞ – tanrı köməyi, bərəkət
 BÖGRƏ – is. böyrək
 BÖGÜLƏNMƏK – güvənmək, etimad göstərmək

BÖGÜLÜĞ – alimlik
 BÖGÜŞ – elm, hikmət, mərifət
 BÖLMƏK – bölmək, ayırmaq
 BÖLÜĞ – is. bölük, hissə
 BÖLÖN – Tibet əyanlarının titulu, ünvanı
 BÖLÜKLÜĞ – sif. bölüklü, hissəsi olan, bölünən, bölünəsi
 BÖNQƏK – antroponim və ya zoonim
 BÖRİ – =buri
 BÖRİSİZ – yağısız, düşmənsiz
 BÖRİTMƏK – is, duyğu, təmas
 BÖRT BAY – antroponim, şəxs adı
 BÖRTMƏK – 1. toxunmaq, təmasda olmaq, 2. təmas, toxunma
 BÖRTÜLMƏK – toxunulmaq
 BÖRTÜN – sif. məchul, namə-lum
 BÖRTÜRMƏK – fel, toxundurmaq
 BÖTÜN – başqaları, digərləri
 BÖTÜRMİŞ TARKAN – antroponim, şəxs adı
 BÖŞÜK – qohumluq bildirən termin, böşük körtük – sevimli, əziz, dost, tünqür böşük – adaxlı və gəlin, bağır böşük – ikitərəfli qohum olanlar
 BRAMAN – skr. antroponim, şəxs adı
 BRANAS – Benares şəhəri, toponim
 BRAHASAVATİ – skr. Yupiter planeti, kosmonim
 BRAHMA – skr. Tanrı Zərvanın türkca adıdır, antroponim
 BRAHMADATİ – skr. antroponim, şəxs adı
 BRAHSUVATİ – skr. Yupiter, =brahasavati
 BRİŞTİ – =prişti, mələk, firistə
 BU – bu, bu açın – real həyat, bu dünya, bu ok – məhz bu
 BUĞA – 1. buğa, 2. antroponim, şəxs adı

BUĞAN – noxudkimilər fəslindən bir bitki

BUĞDAY – is. buğda, =buğday, buğday başı qız bürcü

BUĞRA – 1. erkək dəvə, kaşğa buğra – qaşqa dəvə, 2. Buğra Kara xan (Qaraxanlılar dövləti hökmdarlarının biri)

BUĞRAĞU – dəvəyə bənzər, dəvə kimi

BUĞRALIK – erkək dəvə naxırı, sürtüsü

BUĞU – 1. maral, keyik, 2. ərvah, maral

BUĞUĞ XAN – is. antroponim, şəxs adı

BUD –skr. 1. Budda, 2. Merkuri planeti

BUDA – üzüm, üzüm giləmeyvəsi, Buda tüpi – üzüm tənəyi

BUDAŞIRI – skr. antroponim, şəxs adı

BUDIK – is. =budığ, butık, budaq

BUDLULUĞ – heyvanların, buruna keçirilən qayış, burunraq

BUDULMAK – fel, asılmaq, taxılmaq, =butulmaq

BUZAĞU – is. 1. dana, buzov, buzağı tılı – siçovul, 2. antroponim, şəxs adı

BUZAD – oruc adıdır, =busat, vusanti

BUZĞAK – pozulma, xarab olma, nasazlıq

BUZLUĞ – sif. buz, buzlu

BUZMAK – pozmaq, qırmaq, parçalamaq

BUZULMAK – fel, pozulmaq, dağılmaq, məhv edilmək

BUUSI – dalğın

BUYAN – skr. savab iş, xeyir əməl, yaxşı iş

BUYAN KAR – şəxs adı, antroponim, Buyan kara – antroponim, Buyan Təmur – şəxs adı, antroponim

BUYANLIĞ – xoşbəxt, bəxtəvər, savab sahibi

BUYANSIZ – bədbəxt, qismətsiz, savabsız

BUYANÇI – xeyirxah, din adamı

BUYAT – is. antroponim, şəxs adı

BUYLA –=boyla, rütbə, Buyla kutluğ yağın (antroponim)

BUYMUL – vəhşi şahin

BUYRUK – əmir, komandan, rəis, buyruqçu

BU KÜN – bu gün

BUK – boğaz, qırtlaq, xirtək

BUKA – is. 1. buğa, 2. antroponim, şəxs adı

BUĞAK TUTUK – şəxs adı, antroponim

BUKAĞU – buxov, zəncir, qandal, bağ, ip

BUKAK – buxaq

BUKAM SƏNQÜN – antroponim, şəxs adı

BUNQ –=bunğaq, mınq, munq, bunqa, dərd-kədər, qəm-qüssə, qayğı, əzab-əziyyət

BUNQADMAK – kədərlənmək, qayğılanmaq, dərd çəkmək

BUNKAL – gücsüz, əlverişsiz

BUNQSIZ –=bunqsuz, bunqusuz, 1. saysız-hesabsız, çox, həddən ziyadə, 2. dərdsiz, qəmsiz, kədərsiz

BUNÇA – bu qədər

BURANÇ – 1.=burnaq, 2. sıxıntı, sıxıntılı

BURÇU – 1. təbil, baraban, 2. yer adı, toponim

BURÇUÇAN – antroponim, şəxs adı

BURKAY – antroponim, şəxs adı

BURYUK –=buyruk

BURKAN –=burxan, 1. Buddizm dini təliminin banisi Budda (Şakya Muni Qautama), 2. şəxsiyyət kimi pırvanaya yetişmiş Budda, 3. elçi, peyğəmbər, büt

BURKI – qırış

BURKIRAK – buruq (sif.)

BURMAK – ətir saçmaq

BURKU – şeypur, boru

BURNAÇ – güyüm, səhəng

BURSANQ – topa, güruh, camaat

BURSONQ – rəhblər icması

BURUA QURU – manixey icmasında titul

BURULDAY – antroponim, şəxs adı

BURUN – 1. əvvəl, ilk, başdan, 2. burun, burun ağrığı – burun xəstəliyi, burun ığı – burun ağrısı, burun kaçıq – iy duyğusu, iybilmə, burun eliqi – xortum

BURUNĞI – əvvəlki, çoxdankı

BURUNDA – əvvəl, qabaq

BURUNDUK – burunraq, gəm

BURUNDUKLUĞ – burunraq, gəmli

BURUNÇA – əvvəlki tək, qabaqkı kimi

BUSANMAK – məyus olmaq, ümitsiz olmaq, ümidini itirmək

BUSAT –=vusanti, buzad

BUSI –=buşı

BUSUŞ – dərd, qəm, kədər, ələm, qayğı

BUSUŞLUĞ – dərqli, qəmli, kədərli, qayğılı

BUSUŞSIZ – dərdsiz, kədərsiz, qəmsiz, qayğısız

BUT – 1. bud, omba, 2. ayaq, 3. But Kara (antroponim, şəxs adı)

BUKARSI – is. xış

BUKAÇ – is. çölmək, qazan

BUKUKLANMAQ – fel, yuvarlaqlaşmaq

BUKUN – qəbilə, xalq

BULANQ – 1. şüşəbənd, 2. çalanq bulanq – əhəmiyyətsiz şey

BULAK – 1. bulaq, çeşmə, 2. arx, kanal, 3. əski türk qəbilələrindən birinin adı, 4. at cinsi

BULAR – bunlar

BULAYIK – yer adı, toponim

BULAT – antroponim, şəxs adı

BULĞAK –=bulğaq, 1. dalğalanma, coşma, 2. həyəcan, iğtişaq, qarışıqlıq, 3. narahatlıq şayiə, çaxnaşma

BULĞAMAK – 1. qarışdırmaq, bulandırmaq, 2. dərdə salmaq, zərər vurmaq, 3. narazılıq yaratmaq, çaxnaşma salmaq

BULĞANYUK – bulanıq, qarışıq

BULĞANMAK – bulanmaq, qarışdırılmaq, pozulmaq

BULĞAŞMAK – toplu halda mövcud olmaq

BULĞAŞU – gurultu

BULIT – bulud

BULITÇULAYU – buluda bənzər, bulud kimi

BULITLIĞ – sif. buludlu, tutqun

BULKUMAK – icra etmək, yerinə yetirmək, düzəltmək

BULMAK – 1. tapmaq, axtarıb tapmaq, 2. əldə etmək, almaq, nail olmaq

BULMIŞ – antroponim, şəxs adı

BULTURMAK – tapdırmaq

BULTUKMAK – olmaq, tapılmaq

BULULAMAK – qarışmaq, qarmaqarışıq olmaq, =bolulmaq

BULULMAK – əldə edilmək, yetişmək

BULUN – əsir, dustaq, bulun kilmək – əsir tutmaq

BULUNÇ – tapılma, əldə edilmə, bulunç alıncılığ gəlirli

BULUNSUZ – tapılmayan, çətməz, nadir

BULUNQ – 1. künc, guşə, yön, tərəf, cəhət, 2. kainat, üfütqün istiqaməti, 3. çəki vahidi, bulunq batman

BULUNQDAKI – dünyanın bir ölkəsində olan, tərəf, sahə, ərazi

BULUNQSUZ – geniş, ucsuz-bucaqsız, bulunqsuz buçğaksız – geniş

BULUNMAK – tapılmaq, əldə olunmaq
BUMİN KAĞAN – antroponim, birinci türk xaqanlığının banisi
BUN – əsas, təməl, bütövrə
BURXANLIĞ – buddaya aid olan, allaha, tanrıya aid olan
BUTAMAK – budamaq, kəsmək, vurmaq
BUTARLAMAK – parçalamaq, yırtmaq, parça-parça etmək
BUTİK –=budık, 1. budaq, 2. balaca tuluq
BUTI – cin, pəri
BUTLUĞ – ayaqlı (sif)
BUTUKMAK – tapılmaq
BUXARAK – Buxara (toponim və ya etnonim) =Bukarak
BUŞI –=busı, sədəqə, nəzir, qurbanlıq, buşi Bermək mərhəmət etmək, qurban vermək, 2. huşsuz, fikri dağınıq
BUŞAÇU – antroponim, şəxs adı
BUŞANMAK – fel, kədərlənmək, narahat olmaq, qayğılanmaq
BUŞANÇ – dərd, qəm-qüssə, kəder
BUŞANTURMAK – kədərləndirmək, narahat etmək
BUŞİLİĞ – dilənçi, sədəqəyə möhtac
BUŞİÇİ – dilənçi, sədəqə toplayan
BUŞMAK – qəzəblənmək, hiddətlənmək, həyəcanlanmaq
BUŞMAKLIĞ – narahatlıq, qəzəb, hiddət
BUŞRULMAK – həyəcanlı olmaq, kədərli görkəm almaq
BUŞURKANMAK – narahat olmaq, əhvali dəyişmək
BUŞUŞ – həyəcan, qayğı, ələm
BUŞUŞLUĞ – qəmli, kədərli, dərdli (sif.)
BUŞUŞLUKIN – həyəcanla, kədərlə

BUŞUŞSUZ – kədərsiz, dərdsiz
BÜDİK – rəqs, oyun
BÜDİMƏK – rəqs etmək, ritmik hərəkətlər etmək
BÜDMƏK – =bütmək, 1.bitmək, sona yetmək, qurtarmaq, tamamlamaq, 2. inanmaq
BÜDPİŞ – antroponim, şəxs adı
BÜKƏGÜK – toponim, yer adı
BÜKƏN – qovun növü
BÜKÜN – bu gün, bükünki – bu günkü
BÜKİNQ – antroponim, qadm adı
BÜKMƏK – bükmək, əymək
BÜKSƏK –=böksik, 1. qarın, 2. qaş
BÜKÜLMƏK – bükülmək, əyilmək
BÜKÜRMƏK – səpmək, çiləmək, su səpmək, su çiləmək
BÜGRİ –=bükri, əyri, qozbel
BÜGÜ – hikmət
BÜGÜR – xalça
BÜGÜŞ – hikmət, mərifət
BÜNÜL – antroponim, şəxs adı
BÜNTÜG – avara, səfil, yaramaz
BÜR – tumurcuq
BÜRKƏK – antroponim, şəxs adı
BÜRİ – böri, qurd, canavar
BÜRLÜK – antroponim, şəxs adı
BÜRT – antroponim, şəxs adı
BÜR TMƏK – 1. hiss etmək, duymaq, toxunmaq, 2. hiss, duyğu, 3. xəfifcə əsmək, =börtmək
BÜR TUGLUG – duyma, hiss etmə
BÜR TUSMƏK – bir-birinə toxunmaq
BÜRİ TMƏK – 1. hiss etmək, duymaq, toxunmaq, 2. hiss, duyğu, 3. xəfifcə əsmək, bürtmək
BÜRÇÜ – antroponim, şəxs adı
BÜG KÜR MƏK – bitirmək
BÜTGÜ – əsiyə getmək, abdəst etmək

BÜ TMƏK – 1. bitmək, sona yetmək, qurtarmaq, tamamlamaq, 2. inanmaq, inam, 3. doğulmaq, dünyaya gəlmək
BÜR TÜR – bütütün, bütünlüklə, tamamilə
BÜ TGÜ – ifrazat, qarnın işləməsi
BÜ TÜN – bütün, tamamilə, tamam
BÜ TÜR MƏK – bitirmək, tamamlamaq, başa çatdırmaq
BÜ TÜR MİŞ – şahzadə ləqəbi
BÜR TÜRÜ –=bütürü, tamamilə, büt-bütün
BÜR TÜRÜK – icraçı
BÜ ŞƏR MƏK – bişirmək, hazırlamaq, təkmilləşdirmək
BÜ ŞÜK – qohumluq

Ç

ÇAB – 1. şan-şöhrət, 2. şöhrətli, tanınmış, məşhur
ÇAVIKMAK – tanınmaq, məşhurlaşmaq
ÇAĞ –=çak, zaman, vaxt, çağ
ÇADAK –=çadık
ÇADAKLIĞ – buddanın əvvəlki həyatı, yaşayış haqqında hekayətlərlə bağlı olan, =çadıklıq
ÇADAR – kül, toz, torpaq
ÇADIK – skr. buddanın əvvəlki həyatı, yaşayışları haqqında hekayət, çadik kılmaq – yenidən doğulmaq
ÇADIKLIĞ –=çadaklıq, buddanın əvvəlki həyatı, yaşayışı haqqındakı hekayətlərlə bağlı olan
ÇAYA – skr. əfsanəvi, mifik varlıq
ÇAYAN –=çadan, əqrəb
ÇAYANTI – skr. antroponim, şəxs adı
ÇAYASINI – antroponim, şəxs adı
ÇAYDAN – mərasim, ayin SAlonu

ÇAYSIVAN TEG – antroponim, şəxs adı
ÇAYSU – antroponim, şəxs adı
ÇAYTI – skr. 1. ibadət xana, 2. xalq adı, etnonim
ÇAYTİR – skr. Ay dairəsinin 28 bürcündən biri, kosmonim
ÇAKRAVART – skr. böyük hökmdarın bədii epiteti
ÇALANQ – boşboğaz
ÇALMAK –vurmaq, döymək, yer-rə yıxmaq, atmaq
ÇALSIKMAK – çalsıkmak bas-tıkmak – basılmaq, əzilmək, dağılmaq
ÇAM – cin, iddia, mübahisə
ÇAMBUDİVİP – dünya, ələm, buddizmde Hindistanın adı, skr. Çambudivip yirtinçü yer suv – dünya, kainat, çambudivip uluş – kainat, yer
ÇAMBUDİVİPLİĞ – skr. bu dünyaya aid, bu dünyaya mənsub olan
ÇAMİKA – əfsanəvi, mifik varlığın adı, skr
ÇAMBUNAT – skr. çambunat altun – qızıl
ÇAMLAMAK – iddia, irəli sürmək, iddia etmək
ÇAMLIK – mübahisə, iddia
ÇAMPIY – skr. xalq adı, etnonim
ÇAMSIZ – mübahisəsiz
ÇAN – çin, xırda qab, çanaq
ÇANABADAÇARI – skr. Yolçular, səyahətçilər
ÇANARŞABI – antroponim, şəxs adı
ÇANDAL – skr. mənfur, nifrətəlayiq adam
ÇANDARU – skr. səndəl ağacı
ÇANMA – skr. çanma bəviki – haqiqi, əsl, həyat (dini)
ÇANTANI – skr. demonlardan biri, antroponim
ÇANTRI – qariçantri – antroponim, şəxs adı

ÇANQ – 1. çin, zıncırov, zəng, 2. rütbə, dəracə, çin, 3. Çanq senüinq – Çin sərkərdəsi, antroponim, şəxs adı
 ÇANQIR TAYŞI – antroponim, şəxs adı
 ÇANQŞI – antroponim, şəxs adı
 ÇAXO – çin, kağız pul
 ÇAK – 1. vaxt, zaman, çağ, 2. məhz (qüvvətləndirici ətət), 3. Çak oğlu – antroponim, şəxs adı
 ÇAKIRÇA – Kuba çakırça (antroponim, şəxs adı)
 ÇAKLIĞ – zamana, vaxta, çağa aid olan
 ÇAKMAK – çaxmaq, çaxmaq çəkmək
 ÇAKŞAPAT – skr. 1. qoruq, vəsiyyət, əmr, ehkam, hökm, 2. əhd-peyman, and içmə, pəhriz; çakşapat ay – qədim uyğur təqviminin on ikinci ayı, =çakşapat
 ÇAKŞAPATLIĞ – ehkama, hökmə əməl edən
 ÇAKŞAPIT – =çakşapat
 ÇAKŞAPUT – çakşapat ay – qədim uyğur təqviminin on ikinci ayı, =çakşapat
 ÇAKUDU – antroponim, şəxs adı
 ÇAR – 1. hörlük, 2. çar çakmak – ailə, ev adamları
 ÇARIR – antroponim, şəxs adı
 ÇARMAN – skr. yara növü
 ÇASIR – Çasır alka (antroponim, şəxs adı)
 ÇASURMAK – =çaşurmak
 ÇATATIRI – skr. antroponim, şəxs adı
 ÇATISMARI – skr. buddizmdə əvvəlki həyatını, yaşayışını xatırlayan şəxs (dini)
 ÇATIK – qatı, yapışqan, bataq
 ÇATURİ – skr. antroponim, şəxs adı
 ÇATURA – çaturta bumi – bodisatvıların Budda səadətine yetişmə, çatma yolunda on pillədən dördüncüsü

ÇAŞAPAT – =çakşapat
 CENQƏZ – toponim, yer adı
 CENQƏR – Cəngür arız – (toponim, yer adı)
 CENQİN TERİ ELÇİ – (antroponim, şəxs adı)
 ÇAŞTANI – antroponim, şəxs adı
 CENQİN TERİ ELÇİ – (antroponim, şəxs adı)
 ÇAŞURMAK – böhtan atmaq
 ÇİBİN – milçək, ağcaqanad
 ÇİGİDƏM – bitki adı
 ÇİGİL – 1. bir türk xalqının adı, etnonim, 2. türk arğu torpağında yerləşən qala adı, 3. Çiqil balıq, Çigil Kent (toponim, yer adı)
 ÇİGŞİ – Bağatur çigşi, Kül çigşi, Kadir çigşi, kulluğ çigşi, Udur çigşi (antroponim, şəxs adı)
 ÇİGÜY – antroponim, şəxs adı
 ÇİK – 1. çik bök – aşıq oyununda vəziyyət, 2. Yenisey çayının yuxarılarında, Sayan dağları ətrafında yaşayan xalq, etnonim, 3. Çik bilgə çigşi (antroponim, titul)
 ÇİMLƏŞMƏK – ağrımaq, ağrı hiss etmək
 ÇİMSİZ – qarışsız
 ÇİNADİŞ – maxa çinadiş – Böyük çin, toponim
 ÇİNƏK – antroponim, şəxs adı
 ÇİNTAMANI – skr. buddanın malik olduğu yeddi əfsanəvi qiymətli daşdan biridir. Bu inci, mirvari onun sahibinin istəyini, arzusunu yerinə yetirə bilir; çintamani erdini – çintamani mirvarisi, incisi
 ÇİRTİN – antroponim, şəxs adı
 ÇİSİM – antroponim, şəxs adı
 ÇİT – skr. antroponim, şəxs adı
 ÇİTAVAQ – skr. toponim, çəmənlik adı
 ÇİTUNQ SALI – antroponim, şəxs adı
 ÇİZMƏK – xətt çəkmək
 ÇİZTÜRMEK – xətt çəkdirmək

ÇİVAKI – skr. antroponim, şəxs adı
 ÇİVƏG – qidalılıq
 ÇİDİN – antroponim, şəxs adı
 ÇİBİK – nazik şüv, şiv, gövdə, saplaq, butak çıxık – budaq
 ÇİŞT – skr. Ay dairəsinin 28 bür-cündən biri, kosmonim
 ÇİĞ – 1. bitki adı, 2. çin, uzunluq vahidi, ölçüsü, 30 sm-ə bərabərdir, 3. Çiğ batar (antroponim, şəxs adı)
 ÇİĞAY – yoxsul, kasıb, yok çigay – kasıb, yoxsul
 ÇİDİN – Əqrəb bürcü, =çadan, kosmonim
 ÇİVŞAĞUN – acımuş, qıvcırmış, turşumuş
 ÇİVİ – qədim türklərdə qəbiləni himayə edən, qoruyan ruh
 ÇİN – həqiqi, doğru, düzgün, çin baş bitig – əsas sənədin əsli, orijinalı, çin bütün – həqiqi və möhtərəb, etibarlı, çin kertu – naziqi, düzgün, əsl, 2. Mamat Monqtul çin (antroponim, şəxs adı)
 ÇİNAÇ KAYA – antroponim, şəxs adı
 ÇİNAR ÇEÇƏK KIZ – antroponim, şəxs adı
 ÇİNATUN – Bucaq çinatun (antroponim, şəxs adı)
 ÇİNDAN – skr. 1. sandal ağacı, =çintan, 2. çindən at – kürən at
 ÇANĞARMAK – təhqiq etmək, aydınlaşdırmaq, öyrənmək, həqiqəti meydana çıxarmaq; çinğarmak adırtılmaq – təhlil etmək, mahiyyət üzrə fərqləndirmək, çinğarmak böğünmək bilmək – anlamaq, dərk etmək
 ÇİNĞARU – çinğaru körmək – diqqətlə nəzər salmaq, baxmaq, tetrü çinğaru sakınmaq kolulamaq – dərin düşüncə
 ÇİNİN – çipin başıqın ermək – safürəklilik

ÇİNLAMAK – həqiqəti üzə çıxarmaq, meydana çıxarmaq, təhlil, tədqiq etmək
 ÇİNLAYU – çinlayu təzlük – həqiqi, düzgün
 ÇİNLİK – düzgünlük
 ÇİNSİZ – real olmayan, xəyali, həqiqi olmayan, qeyri-real, çinsiz yarpırsız xəyali, qeyri-real, aldadıcı
 ÇİNTAN – sandal ağacı, =çmdan
 ÇİNTSU ŞİLA – antroponim, şəxs adı
 ÇİNJU – çin, dini, subyektiv olanların hamısının ilkin qaynağı, mənbəyi
 ÇİNQ – 1. nəm, yaş, 2. çinq etmək – cingildəmək
 ÇİNQAU – =çinğaru
 ÇİNQARTĞU – zəng, zıncırov
 ÇİKAN – 1. bacıoğlu, qardaşoğlu, 2. titul, Çıkan Tonyukuk, İşbara çikan Küli çor (antroponim, şəxs adı)
 ÇİKRAMAK – dişlərini qıncırdatmaq
 ÇİKRAMAK – dişlərini qıncırdatmaq
 ÇİKU – müalicəvi əhəmiyyəti olan daş adı
 ÇİPAKAN – =çubakan, çipkan, murdarca, murdaşar bitkisinə oxşar bitki, innab (?)
 ÇİTSU – antroponim, şəxs adı
 ÇİŞİK – sel, daşqın
 ÇİT – 1. divar, çəpər, 2. çit
 ÇOBUN – =çopun, iri qab
 ÇOĞ – gılənşin parlaması, bərq verməsi, alov, bərk isti, çoğ yalın – bərq şüa, parıltı, çoğ yalınlıq – qüdrət və qüvvəti olan
 ÇOĞLANMAK – əks etmək, parlamayaq bərq vermək
 ÇOĞLUĞ – parlaq, görkəmli, ali, yüksək, çoğluğ yalınlıq – parlaq qüdrətli
 ÇOĞSIRAMAKSIZ – sönməz, sönməyən

ÇOĞSUZ-çoğsuz yalnsız – parlıtısız, işıqsız, adsız-sansız

ÇOK-1. Çok atkır – (toponim, yer adı), 2. Toyın çok (şəxs adı, antroponim)

ÇOKARATMAK – çokratmaq, çokurtmaq, qaynatmaq

ÇOKI- antroponim, şəxs adı

ÇOKLANMAK -=çoğlanmaq

ÇOĞLUĞ -=çoğluğ

ÇOKRAMAK – qaynamaq, yerdən paqqıldayaraq çıxmaq, coşmaq

ÇOKRATMAK-qaynatmaq, həyəcan gətirmək, qaynatmaq, =çokartmaq, çokurtmaq

ÇOKSUZ -=çoğsuz

ÇOKURATMA -=çokaratmaq, çokratmaq, qaynatmaq, həll etmək

ÇOLMAK- çolmaq sokulmaq – azalmaq, çəkilmək (su)

ÇOLAK – aksak çolak – şikəst

ÇOLMAKSIZ – qüsuruz, nöqsansız, zədəsiz, buzulmaksız çolmaksız- möhkəm, sarsılmaz, dağılmayan

ÇOLUĞ – ev adamları, ailə

ÇOLUK-1. aksak çoluk – şikəst,

2. antroponim, şəxs adı

ÇOLVU -=çulvu

ÇOMAK – 1. əski dində olan türküstan, batma, yox olma, gün batması, dalma

ÇOMMAK-cummaq, baş vurmaq, dalmaq (suya)

ÇOMUNMAK – çomunmaq batmaq – cummaq, dalmaq (suya)

ÇOMURMAK – suda batırmaq, çomurmaq batarmak – batırmaq

ÇOMURMIŞ – çömçə, abgərdən, çanaq

ÇONAY – antroponim, şəxs adı

ÇONQ-=çunq, zəng, zınqırov

ÇOÇI BÖRİ SANQUN – antroponim, şəxs adı

ÇÖBDİK – əhvalı pozulma, ovqatı təlx olma, pərt, =çəbik

ÇÖBİK -=çöbdik, əhvalı pozulma, təlx ovqat, pərt

ÇÖZÜLMƏK-dağılmaq, parçalanmaq, səpələnmək

ÇÖKƏ – dini, səcdəyə getmə

ÇÖKƏY – toponim, yer adı

ÇÖKƏTMƏK-dizini qatlamaq,

dizi üstə çökmək

ÇÖKDƏ- qulaq sümüyü

ÇÖKİTMƏK-dizini qatlamaq,

diz üstə çökmək, diz çökmək

ÇÖKLƏMİŞ – əldən baraxılmış, devrilmiş, yıxılmış (fəli sifət)

ÇÖKMƏK- çökmək, düşmək, kədərlənmək, çəkmək batmaq – düşmək, batmaq, çökmək

ÇÖKSİG – gül, çiçək adı

ÇÖKÜG – diz çökmüş şəxs

ÇÖKÜTMƏK – dizlərini çökdürmək

ÇÖLMƏK -=çolmaq

ÇÖLGI- çöllü, çöldə yaşayan

ÇÖLLİG-çöllü, çöl adamı; Bökli çöllig el – Bökli çölündə yaşayan xalq

ÇÖMƏRLİ – qarışqa

ÇÖMÜRMEK-=çomurmaq

ÇU TUTUK – antroponim, titul

ÇUƏN-Çuən tsin – çin. «Yaz və payız» (qədim Çin salnaməsinin adı)

ÇUB-çin, vilayət, əyalət, altı çub – altı vilayət

ÇUBAKAN-=çipikan bitki növünün adı

ÇUBUN-antroponim, şəxs adı

ÇUĞ – çin, bulanq

ÇUĞAY YIŞ – toponim, orman, meşə adı, Çuğay kuzı (toponim, yer adı)

ÇUKMAK-alovlanmaq, alov saçmaq

ÇULBU-=çulvu, böhtan, iftira, qeybət

ÇULVU-=çulbu, böhtan, qeybət, şifrin, söyüş

ÇULVUSUZ=söyüş söyməyən, böhtan atmayan, qeybət etməyən

ÇUMBURMAK – cummaq, baş vurmaq, atılmaq (suya)

ÇUNQ-çin, zəng, zınqrov

ÇUV – qəbz

ÇUVALDAR-oğuzların bir qəbilə-tayfa birləşməsi, etnonim

ÇUR-tiul, Çur tegin, Beg çur, İnəncü çur, İşbara bilgə Küli çur, Yegən çur, Külüg çur, Unəğan çur (şəxs adı, antroponim)

ÇURNI – skr. dərman tozu, rəsayan çurnı – dərman tozu adı

ÇUŞ BAŞI – toponim, yer adı

ÇÜVİT-indiço rəngi, tünd sürməyi boyaq, =çüvüt

ÇÜVÜT – rəng, =çüvüt

ÇÜGTƏ – qulaq sümüyü, =çökdə

ÇÜNÜK – çinar ağacı

ÇÜRİ- antroponim, şəxs adı

ÇÜRNÜ-=çurnı, dərman tozu, dərmanı

ÇUSUM – tut ağacı

D

DANA – nar (?)

DAKŞAN –skr, sağ tərəf, cənub tərəf

DANAVADI – toponim, şəhər adı

DANIŞ – skr. =taniş, ulduz adıdır, kosmonim

DANTİPALİ – antroponim, şəxs adı

DARM – skr. əqidə, din

DARNİ – skr. =tarni, sehr, cadu

DARTİRAŞTİR –skr. qərb dünün yasının qoruyucusu

DARUĞA – məmur rütbəsi

DƏPTƏR – dəftər

DİNTAR –=dindar, dıntar, ruhani, din adamı, din ayinlərini idarə edən

DİYAN – skr. istiğrak

DİDİM – soqd. =didim, tac

DYANLIĞ – diyana aid olan, fikirli, dalğın

DİVDAR – skr. şama oxşayan, sərv ağacı, =devadari

DİVİNİ – ilahə, tanrı

DİPANKARI – buddanın adı

DOSA – vücudu təməl ünstürü, iksiri (dini)

DRMAUTARİ – skr. bodisatvalardan birinin adıdır, antroponim

DRUZUL – skr. yabaya bənzər üç dişli bir alət

DUTAĞUN – günahları bağışlanmış adam

DUŞTA – antroponim, şəxs adı

E

EB – ev, eb barım – mənzil, düşərgə, duracaq, eb bark – yurd, məskən

EBİN – dən, toxum

EBİRMƏK – dolanmaq, hərlənmək, çevirmək

EBÇİ -=evçi, arvad, qadın

EBLƏMƏK – evləndirmək, ərə vermək, ev etmək

EBLİG – evli

EVƏNQLİUM-yun, incil, sifət

EVİN – 1. dənə, ədəd, 2. meyvə, toxum

EVİNLİG – hamilə

EVİNNQ -=avinnq, yabançı, 2. fəal, çalışqan, qeyrətli

EVİR – dairə, çevrə, mühit

EVİRMƏK – 1. çevirmək, 2. tərcümə etmək

EVRİG – qaba, kobud, sarsaq, tərs

EVRİLMƏK- dinini dəyişdirmək, çevrilmək, dönmək, davranmaq

EVRLİNÇSİZ – sarsılmaz, sabit, möhkəm
 EVRİŞ – dönmə, fırlanma, hərəkət
 EVRİŞMƏK – bir işlə məşğul olmaq
 EVÜRMEK – işləmək, çevirmək=ebirmək, evirmək
 ED – mal-dövlət, sərvət
 EDİZ – 1. =idiz, edüz, etnonim, xalq adı, 2. uca hündür, yüksək
 EDƏRMƏK – =idərmək, aramaq, axtarmaq
 EDİKMƏK – =etikmək, bacarmaq, əldə etmək
 EDİŞ – =idiş – qab, qab-qacaq
 EDİL – 1. türk boyu, 2. Volqa çayının qədim adı, yırtıcı quş adı
 EDƏR – yəhər
 EDGƏRMƏK – düzəltmək, islah etmək, yaxşılaşdırmaq
 EDGÜ – yaxşı, =etgü
 EDGÜTİ – yaxşı, edgüti arıtı – hörmətlə, ehtiramla
 EDGÜLÜG – yaxşılıq, xeyirxahlıq
 EDİ – çox, olduqca
 EDİRƏM – =ərdəm, ləyaqət
 EDGÜ TOĞRIL – antroponim, şəxs adı
 EDLİG – zəngin, varlı, sərvət-mənd
 EDLİGSİZ – dəyərsiz, qiymətsiz
 EDSİZ – lüzumsuz, gərəksiz, istifadəsiz
 EDGÜLİ – yaxşı, üstün
 EZÜK – yalan, saxta
 EKÜZLƏMƏK – yalan söyləmək, aldatmaq
 EZÜKSÜZ – yalansız, qüsuruz
 EZİNÇÜ – geri qalan
 EZGƏNƏ – antroponim, şəxs adı
 EZGƏNTİ – toponim, yer adı, Ezgənti kadaz
 EZGƏNÇ – adət

EYMƏNMƏK – =aymanmaq, utanmaq, sıxılmaq
 EYMƏNÇSİZ – =aymançsız, utanmadan, qorxmadan
 EKƏ – böyük bacı, bibi, xala
 EK – toponim, dağ adı
 EKİ – iki, =iki, eki erməz – vahid
 EKİ YEGİRMİ – on iki
 EKİGÜN – hər iki, ikisi birlikdə
 EKMƏK – əkmək, səpmək
 EKİZ – əkiz
 EKİNTİ – ikinci
 EKİN – əkin
 EKİNLİG – əkinlik (sif.)
 EKÜN – cüt, iki, qoşa
 EGDÜ – əyri bıçaq
 EGƏRMƏK – mühasirə etmək, təqib etmək
 EGMƏK – əymək
 EGİDMƏK – tərbiyə etmək, böyütmək
 EGMİÇ – qarı, arvad
 EGƏT – qulluqçu qadın, =egit
 EGƏÇ – böyük bacı, böyük qadın, qohum
 EGRİTƏB – xalça
 EGSÜK – əskik, az
 EGIN – əyin, omuz, =engin, çiyin
 EGSÜMƏK – əksilmək, azalmaq
 EGÜK KATUN – toponim, yer adı
 EL – =il, 1. el, xalq, dövlət, ölkə, el bodun – xalq, el töri – hakimiyyət, el kuş – şahinə bənzər quş, 2. antroponim: El buğa, Elbilgə katun (Kül təgin və Bilgə xaqanın anası), El təmir, El koca, El Toğan tutuk, El katmış
 EL ULUŞ – dövlət, ölkə
 ELBƏDƏR – =eltəbər
 ELİK – 1. erkək maral, elik keyik, erkək dağ keçisi, təkə, 2. antroponim, 3. totem adı
 ELİTMƏK – göndərmək, aparmaq, =elətmək, eltmək

ELİG – 1. padşah, şahənşah, hakim, hökmdar, elig kann – xanlar xanı, 2. əl, 3. əlli, =illig
 ELİGÇİ – gözətçi
 ELGƏMƏK – sıxışdırmaq
 ELLƏMƏK – el etmək
 ELLİG – elli, eli olan
 ELTMƏK – aparmaq, zorla sürü-yüb aparmaq, göndərmək
 ELİGLİG – əli olan
 ELSİRƏMƏK – elsiz etmək, dövlətsiz etmək, asılı etmək
 ELSİRƏTMƏK – elsiz etmək, dövlətsiz etmək
 ELTƏBƏR – =eldəbər, az qəbilələrinin hərbi sərkərdəsinin titulu
 ELTƏBƏRLİK – eltəbəri olan, ettəbərli
 ELTİŞMƏK – 1. ünsiyyətdə, təmasda olmaq, 2. mübahisə etmək, dartsmaq, sözləşmək
 ELTƏRİS KAĞAN – antroponim, Kül tigin və Bilgə xaqanın atası (681-691)
 ELÇİ – 1. elçi, səfir. 2. Elçi çor (antroponim, şəxs adı)
 EM – dərman, müalicə vasitəsi
 EMİG – döş, məmə, =imig
 EMDİ – =emti, amti, indi
 EMGƏK – əmək, əzab, əziyyət, zəhmət, emkək körmək – əzab-əziyyət çəkmək, emgək tolgək – əzab, ağrı, sitəm
 EMGƏKLİK – əzabkeş, ziyan çəkən (sif.)
 EMGƏKSİZ – əziyyətsiz
 EMGƏTMƏK – əzab vermək, əziyyət vermək
 EMGƏTGÜLÜG – əzab verən, ziyan vuran (sif.)
 EMLƏMƏK – müalicə etmək
 EMRƏNÇ – varlı, dövlətli, zəngin
 EMRİ – daimi, davamlı, =amru
 EMSİZ – dərmansız
 EMSİ – əmək

EMSİMƏK – əmmək
 EN İNANÇ TUTUK – antroponim, titül
 ENƏTKƏK – soqd. Hindistan, enətkək burçak – Hind noxudu
 ENİÇÜK – antroponim, şəxs adı
 ENÇGÜ – sülh, barış
 ENÜK 1. yırtıcı heyvan balası, ənik, 2. qəbilə adı
 ENÜKLƏMƏK – küçükləmək, balalamaq
 ENQ – 1. sifət, yanaq, çöhrə, 2. enq menq – qənimət, ov, 3. ən (ədat), enq aşnu – hər şeydən əvvəl, ən əvvəl, enq ilki – ən birinci, ən ilk, enq kinintə – ən axırda, ən sonda, enq mintin – əsl, həqiqi, doğru
 ENQMƏK – əymək
 ENQƏK – çənə, əng, çənə sümüyü, yanaq, üz
 ENQİLMƏK – əyilmək
 ENQİM – hissə, parça, qism, tikə
 ENQİN – çiyin, =egin, egnin
 ENQİRMƏK – 1. (yun, ip) əyirmək, 2. təqib etmək
 ENQİTTİRMƏK – tabe etmək, səcdə etdirmək
 ENQLƏMƏK MENQLƏMƏK – ov, qənimət dalınca getmək
 ENQLƏMƏK – əymək
 ENKƏBÜŞ – =ankabuş, lila, göy boya
 ENQRƏY BATAY – şikast, topal, sınıq
 ENQÜRÜN İLÇİ – antroponim, şəxs adı
 ENMƏK – =inmək, enmək, aşağıya düşmək
 ER – 1. er, kişi, er ebçi bolmaq – evlənmək, erkə beqkə tegmək – əra getmək, 2. döyüşçü, 3. Er bəri, Er Buğa, Er toğmiş (antroponim), er at – izdiham, kütlə, qələbəlik
 ERDƏM – =edirəm, edrəm – igid, igidlik, şərəf, şərəfli, şöhrət, qüdrətli
 ERDƏMLİK – layaqlı, ədəbli

ERDƏMSİZ – ləyaqətsiz, qüdrət-siz
 ERDƏNİ –=erdini, erttini, ratni, xəzinə, daş-qaş, cəvahirat, qiymətli şey
 ERDƏNİLİG – daş-qaşla bəzədilmiş, xəzinəli
 ERƏM KARA – antroponim, şəxs adı
 ERƏN – 1. igid, 2. şəxs adı, 3. dini və dünyəvi başçı
 ERİG – 1. öyüd, nəsihət, 2. düşərgə, erig yer, 3. tərz, davranış
 ERİGLƏMƏK – öyüd-nəsihət vermək
 ERİGLİG – həyat təzi ilə bağlı olan
 ERİN – dodaq
 ERİNÇ – 1. bədbəxtlik, 2. bədbəxt, yazıq, erinç yarlıq – yazıq, fəqir, 3. deyəsən, bəlkə (modal söz)
 ERİNÇƏNƏ – ərinçək, tənbel
 ERİNÇKƏMƏK – təəssüf etmək
 ERİNÇÜ – suç, günah, qəbahət
 ERİNÇGÜLÜG – günahkar, suçlu
 ERİNTÜRMƏK – narahat etmək, əhvalını pozmaq, korlamaq
 ERİNTÜRGÜLÜG – əsəbləşdirən, narahat edən
 ERİNÜKSÜZ – tənbellik etmədən, ərinmədən
 ERİŞİRMƏK – yetirmək, çatdırmaq
 ERİNGÜLÜG – qəzəbli, hiddətli, incik
 ERİŞ –=evriş, iş, güc, hərəkət, çevrilmə
 ERİK – 1. çalışqan, 2. bərk, qatı şey, 3. ərik, meyvə
 ERK – 1. güc, qüvvət, iradə, hakimiyyət, erk, tap, erk türk – iradə, hakimiyyət, 2. Erk arslan sanqun (antropnim)
 ERKƏK – 1. kişi, kişi cinsinə aid, mənsub olan
 ERKƏN –=irkən, ikən (feli bağlama, köməkçi fel)

ERKƏÇ – keçinin erkəyi, təka
 ERKƏÇLƏNMƏK – həyəcanlanmaq, tərəddüd etmək
 ERKSİZ – qüdrətsiz, nüfuzsuz
 ERKSİNMƏK – güclənmək, qüvvətli olmaq
 ERKSİNTÜRMƏK – hegemonluq etmək
 ERKLİG – qüdrətli, nüfuzlu, sözü keçən, bahadır
 ERKLİG KAN – antropnim (yer altının hökmdarı)
 ERKİ – sual ədatı
 ERKLİGİN-ERKSİZİN – istər-istəməz
 ERGÜ – 1. ev, iqamətgah, 2. qüvvətli, güclü
 ERGÜLÜG – evə, məişətə, yaşayışa aid olan
 ERGÜZMƏK –=ergütmək, əritmək
 ERMƏK – 1. olmaq, 2. var olmaq, mövcud olmaq, 3. vəqə olmaq, 4. bulunmaq, 5. aid olmaq, bağlı olmaq, 6. məişət, yaşayış
 ERMƏGÜ – tənbel, ərinçək
 ERMƏGÜRMƏK – ərinmək, tənbellənmək, tənbellik etmək
 ERMƏKLİG – iyirənc, nifrətə layiq, nifrətəməz
 ERMƏKSİZ – real olmayan, həyati olmayan
 ERNƏK –=enqək, barmaq
 ERSİMƏK – iyirənmək
 ERTƏ – ertə, ertə gün – səhər
 ERPƏLMƏK – doğranmaq, kəsilmək
 ERSƏGÜN – toponim, yer adı
 ERSƏN –=Tokuz ersən (qəbilə adı), etnonim
 ERSƏR – isə bağlayıcısının qədim forması
 ERTİMLİG – ətəri, keçici, müvəqqəti
 ERTİS – İrtış (çay), toponim

ERTƏNQÜ –=ertinqü, fəvqəladə, olduqca, son dərəcə, qanunla
 ERTİNÇSİZ – fasiləsiz, ara vermədən
 ERTMƏKSİZ – daimi, həmişəlik
 ERTMƏK – ötmək, keçmək, yan keçmək
 ERÜK – alça, erük ıgac – alça ağacı
 ERTTÜRMƏK – aparmaq, keçirmək
 ERTÜRMƏK – aparmaq, müşayiət etmək, təşkil etmək, düzəltmək
 ERÜŞ – çox, erüş üklüş – çox
 ESƏN – 1. sağ, salamat, esən TÜ-kəl – sağ-salamat, bütöv, inç esən – sağlam, 2. Esən buka, Esən kaya, Esən təmir (antropnim)
 ESƏNQÜ – sağlamlıq, səhhət
 ESİDMƏK –=eşitmək
 ES –=eş
 ESİN –= kütlək, yel, meh
 ESİRKƏMƏK –=esirmək, təəssüf etmək, hayfı gəlmək
 ESİRMƏK –=esürmək, isürmək, sərxoş olmaq
 ESKİMƏK –=eskirmək, köhnəlmək, qocalmaq
 ESİÇ – qazan
 ESİRKƏNÇSİZ – təəssüf etmədən, heyfəsilənmək
 ESİRKƏNÇSİZİN – aman vermədən, yazığı gəlmədən
 ESİZ – pis, yaman, murdar, nala-yiq, yaramaz
 ESİZGƏMƏK – əsirgəmək
 ESİGİTİ – taxıldan hazırlanmış içki (araq)
 ESMƏK – axın, istiqamət
 ESRİ – xalı, ala-bəzək, əlvan, alaca
 ESRİNQÜ – xalı, alabəzək, ersinqü önlük – rəngbərəng, rəngarəng
 ESRÜG –=ösrük, 1. qızgın, əsəbi, hərərətli, coşğun, 2. sərxoş, 3. qaplan

ESTUP – skr. stup (istəkli ölüdən yadigar olaraq qalan şeylərin yığılıb saxlandığı sandıq)
 ET – ət, et yin – cisim, vücut, bədən
 ETİG – 1. iş, 2. qurğu, qurluş, bəzək, zinyət, etig yaratığı – iş, bəzək
 ETİGLİG – 1. təsirli, 2. bəzəkli, 3. mütəhərrik, aktiv, fəal
 ETİGSİZ – təsirsiz, hərəkətsiz, süst
 ETİKMƏK – meydana çıxartmaq, gerçəkləşdirmək
 ETİLMƏK – edilmək
 ETİN – kükrəmə, səs, qışqırıq
 ETİNƏMƏK – kükrəmək
 ETİNLİG – kükrəyən, qışqıran, bağırən
 ETİNMƏK –=itnmək, bəzəmək
 ETLİG – ətli, kök
 ETLİK – qəssabxana, ət kəsilon yer, sallaqxana
 ETLƏMƏK – eyləmək, etmək
 ETÖZ –=etüz
 ETRÜK – antropnim, şəxs adı
 ETİNLİG – cingiltili, cingildəyən
 ETİTMƏK – tikdirmək, düzəltmə
 ETMƏK – itmək, 1. çörək, 2. etmək – yaratmaq, xələq etmək, xələq olunma, yaratma, 3. etmək, eyləmək
 ETÜK – yumşaq dəri ayaqqabı, başmaq
 ETÜZ –=etöz, gövdə, cism, vücut, bədən, fərd, şəxs
 ETÜZLÜG – gövdəli, vücutlu, bədənli
 ETÜZTƏKİ – vücutdakı, bədən-dəki
 EÇƏ – böyük bacı
 EÇİ – böyük qardaş
 EÇKİ – eçkü, keçi
 EÇÜ – əmi, eçü apa – əcdad, ulu baba

EŞ - 1. =es, dost, yoldaş, silah-
daş, eş tuş - tay-tuş, dost, 2. Eş kara
(antroponim, şəxs adı)

EŞƏK -=eşgək, eşkək, eşşək
EŞƏNMƏK - minmək, stürmək
EŞİDMƏK - eşitmək
EŞİDİŞÇİ - dinləyici
EŞİK - qapı
EŞİLMƏK KUVRAMAK - cəm-
ləşmək, bir yerə toplaşmaq
EŞİDÜT - eşitmə
EŞİTMƏKLİG - eşitməli
EŞKİRTİ - parça, zərərə
EŞKƏ - xan, bəy, xaqan öldüyü
zaman məzarı üstünə sərilmək üçün
göndərilən qumaş. Bu qumaşı parçala-
yıb yoxsullara paylayırlar

Ğ

ĞATIĞ -=katıq, qatı, bərk, sağ-
lam

ĞIN - iztirab, dərd, sıxıntı
ĞİRTILMAK - alacalanmaq
ĞİZGÜT - möhnət, əziyyət
ĞONAK - yol evi, müsafirxana,
düşərgə

ĞIRZA - bağışla
ĞOŞTİ - müəllim, öyrədən
ĞRİÇANTRI - Qriçandra (padşah
adı)

ĞROŞTAĞ - = kroştak, İran, elçi,
mələk

ĞU - ki, axı (ədat)
ĞUAN - günah, suç, qəbahət
ĞURU - skr. burua guru
ĞULSABADI - antroponim, şəxs
adı

ĞUVROĞ - =kuvraq, camaat,
məclis, qələbəlik

X

XAYMAVATI - skr. demonlar-
dan birinin adı, kosmonim

XALAQ - =kalaç, türk qəbiləsinin
adı, etnonim

XAN - xan, hökmdar, Xan balığı
- qərb paytaxtı, indiki Sian

XASNI - uşaqları mülicə etmək
üçün hindlilərə aid dərman adı

XAST - skr. ulduz adı
XİRODIS - hökmdar İrod (antro-
ponim, şəxs adı)

XOÇU - =koçu, Şərqi Türkiştan-
da şəhər adı

XOYTSİ - çin, səhləb bitkisinin
bir növü

XORMUZTA - soqd. antroponim,
göy tanrısı Hörmüz, buddizmdə həmin
tanrı İndra adlanır

XORUĞ - soqd. tanrı adı, antro-
ponim,

XOZAR - 1. xəzərlərin ilk adı, 2.
türk ölkəsinin adı, toponim

XOŞTİ - soqd, müəllim, mürəbbi
XROŞTAQ - soqd, tanrı adı, an-
troponim

XUA - gül, çiçək, xua çeçək -
gül, xua yavışğu - gül dəstəsi, çiçək
hörüyü

XUALIĞ - güllü, çiçəkli, çiçəklə
bağlı olan, xualıq çeçəklig - güllü olan,
çiçəklə bağlı olan

XUASTUANİVT - soqd. Mani-
xeylərin tövbə, peşmançılıq dualarının
adı

XUAŞİN - çin. buddanın üç var-
lıq şəkildən, formasından biri

XUYTSO - çin, antroponim, şəxs
adı

I

I - bitki, ı ığac - hər cür bitki, ı
tarıq - dənli, bitkilər əkini

IĞAC - ağac, ot ığac - bitki,
nəbatat, yaşıllıq

IĞAÇÇI - dülgər, xarrat, ığaççı
beg - vəzifə adıdır

IĞLAMAK - ağlamaq
IĞLAŞMAK - ağlaşmaq

IĞMAK - tıxanmaq, ağır-ağır
axmaq

IDALAMAK - rədd etmək, bo-
yun qaçıрмаq

IDDUK - =ıduk
IDI - =edi, fəvqəladə, qəti olaraq,
bütünlüklə

IDILMAK - göndərilmək
IDITMAK - qoxutmaq

IDIMAK - zənginləşmək, varlan-
maq, 2. zərurət, ehtiyac

IDIKUT - =ıdukut
IDLİĞ - =yıdılıq

IDMAK - göndərmək, yaymaq,
qaçıрмаq

IDUK - müqəddəs, əziz, müba-
rək, ıduk nom - müqəddəs din

IDUKLUĞ - müqəddəs
IDUKUT - =ıduk kut, uyğur
hökmdarlarının titulu, ıdukut şəhri -
uyğur hökmdarlarının iqamətgahı
yerləşən şəhər, toponim

IYIN - yavaş-yavaş, yıynç -
təzyiq

IYMAK TAYMAK - əsmək,
titrəmək

IKURMAK - boğulma, tənğə-
fəslək

IMAK - =ıdmək, göndərmək
İMĞA - dağ keçisi

ILIKTURMAK - xarab etmək,
korlamaq, murdarlamaq

INAĞ - ümid, pənah, umuğ inağ
- ümid, inam

INAĞSIZ - ümitsiz, inamsız
INAK - dost, yoldaş, Inak kuli
(antroponim, şəxs adı)

INAL - =inəl, 1. vəzifə və rütbə
adı, antroponim, şəxs adı: Inal bars,
Inal Buyat, Inal çuk

İNANMAK TAYANMAK - söy-
kənmək, əsaslanmaq, arxayın olmaq;
güvənmək, etibar etmək

İNANQ UĞRAÇ - antroponim,
şəxs adı

İNARU - irəli, bundan irəli, bun-
dan başqa, buraya, inaru berü - ora-
bura, =anqaru

İNANÇ - 1. inam, etibar, 2. çin,
vəzifə, inaç beg - çin, titul, inaç kıl-
mak - inanmaq, etibar etmək, inaç
tayanç arxa, dayaq, 3. Inaç saçu -
şəxs adı, antroponim

İNANÇI - antroponim, şəxs adı
İNANÇLIĞ - sədəqətli, etibarlı
(sif.)

İNANÇSIZ - etibarsız
İNANÇU - antroponim, şəxs adı:
Inançu bilgə

İNĞARU - sonra
İR - mahnı, nəgmə
IRAK - uzaq, =yırak
IRĞAĞ - qarmaq, çəngəl, qənərə
IRĞALMAK - silkələnmək, çı-
rılmaq, coşmaq
IRK - işarət, əlamət, rəmz, fəl,
ırk bitig - fəlnamə, fəl kitabı
IRKLAMAK - 1. fala baxdırmaq,
fal açdırmaq, 2. çəkə-çəkə bayıra
çıxartmaq
IRLAMAK - mahnı oxumaq,
şərqi, türkü söyləmək
ISIRMAK - dişləmək, qapmaq
ISURMAK - qapmaq, dişləmək,
gəmirmək
ITALAMAK - dağıtmaq, =ıdala-
mak
ITARMAK - uzaqlaşdırmaq
IŞBUKA - antroponim, şəxs adı
IŞBARA - skr. yüksək bir rütbə,
titul, vəzifə, =ışbaraş
IŞİĞ - ip, kəndir

I

İBRÜK =ıvrık, bardaq, səhəng, güyüm
İVƏK = evək, tez, cəld
İVİN =evin, yavaş-yavaş, sırası ilə
İVİNGİ – sıradakı
İVMƏK – basmaq, sıxışdırmaq, qanamaq, =iymək
İD – say, hesab, adət
İDƏGƏ – antroponim, şəxs adı
İDƏR – yəhər
İDƏRMƏK – aparmaq, izləmək, təqib etmək, =edərmək, itərmək
İDİ =ıdı, igə, 1. cənub, 2. hər hansı, büsbütün
İDİL =edil, etil, 1. türk qəbiləsi, 2. Volqa çayı
İDİMƏK – yağmaq, cəm etmək, toplamaq
İDİ KURT – antroponim, şəxs adı
İDİKUT – 1. bamsıl, türk xalqından alınmış, əxz edilmiş «hökmdar» mənasını verən titul, 2. toponim, yer adı
İDİLMƏK – bəzədilmək
İDİSİZ – sahibsiz
İDİK – bəzək, ziynət, süs
İDİŞ – 1. piyalə, qədəh, qab, idiş ayak – qab-qacaq, idiş tutğuçı – saqi, şərabçı, şərab paylayan (məclisdə), 2. idiş bitiyə – şərqli, müştərək icarə haqqında müqavilənamə
İDMƏK – qeyb olmaq, itmək
İYƏ – 1.=igə, sahib, yiyə, 2. sonrakı, davamı
İYİ – mal-mülk, sərvət, əmlak
İYƏSİZ – sahibsiz (sif.)
İYİN – 1. bununla əlaqədar olaraq, üzrə, 2. uyğun olaraq, müvafiq olaraq
İYİNMƏK – basılmaq, əzilmək, təzyiq göstərmək, sıxışdırmaq
İYİNKİ – uyğun, müvafiq, olaraq

İYİNÇ – təzyiq, sıxışdırma
İKƏGÜ – iki-iki, hər ikisi, =ikigü
ikəgün
İKİ – iki (say), iki bin – iki min, iki elik – qırx iki, ikən – ikisinin, iki yegirmi – on iki, iki otuz – iyirmi iki, iki yartım kılmaq – iki hissəyə bölmək
İKİNTİ = ikindi, ikinc, ikinci, özgə, başqa, ikindi ay – ilin ikinci ayı
İKİLƏYÜ – ikinci dəfə, təzədən, yenidən, ikiləyü yana – yenidən, ikiləyü takı – daha, bir daha
İKİRƏR – iki-iki
İKİDİNKİ – hər iki tərəfdə olan, ikisinə aid olan
İKİRƏÇKÜ = ikirçgü, şübhə, şübhəli
İKİNTİSİZ – misilsiz, bənzərsiz (sif.)
İKİZ – ekiz
İKİRTMƏK – basılmaq, sıxışdırılmaq
İKİT =igıt
İKTÜ – antroponim, şəxs adı
İKTÜLƏMƏK – saxlamaq, dolandırmaq, yedirtmək, =igdüləmək
İG – xəstəlik, ig ağrıq – xəstəlik
İGƏ – 1. sahib, 2. pəri, cin, ruh
İGDƏMƏK – hiyləgərlik etmək, dolamaq, ələ salmaq
İGDƏYÜ – əl, hiylə, məkr
İGDİLƏ – bir mülalicə vasitəsi
İGDÜLƏMƏK =iktüləmək, bəsləmək, diqqət və qayğı göstərmək
İGİD – =ikid, ikit, səhv, yalan, hiylə, saxtakarlıq, yanlış, xəta, şişirtmə, igid nom – yalan din, uydurma qanun
İGİDGÜ – tərbiyə
İGİDİLMƏK – yüksəldilmək, qaldırılmaq
İGİDMƏK – yüksəltmək, bəsləmək, yetişdirmək
İGİDSİZ – yalansız, xətasız, səhvsiz
İGİL – sadə

İGLİG – xəstə (sif.)
İGMƏK – yüksəltmək, qaldırmaq
İGSİZ – sağlam
İGSİZİN ADASIZIN – xəstəlik və təhlükəsiz, xətasız
İGİRMİ – iyirmi
İKAPUNTRAK – skr. toponim (tanrı diyarı)
İL – 1. =el, 2. antroponim: İl almış, İl buğa, İl aşmış tigin, İl kirmiş, İl itmiş tigin, İl təmir, İl kudatmış
İLƏNMƏK – hökmlənlik etmək, hakim olmaq, idarə etmək; ilənmək erksinmək – idarə etmək
İLGƏMƏK – hücum etmək
İLGƏRÜ – irəlida, irəliyə, irəliyə doğru, irəli
İLGÜNMEK – təsir göstərmək, sirayət etmək
İLİG-1. =elig, əlli, 2. əl, 3. hökmdar, =ilik; ilig beg – şahzadə, hökmdar, ilig kan – hökmdar
İLBİLGƏ KATUN – əsilzadə qadın
İLƏTMƏK – göndərmək, aparmaq
İL ÖRGİN – saray
İLİKSİZ – əlsiz
İLİNMƏK – batmaq, bulaşmaq, ilişmək
İLİNÇÜ – əyləncə
İLGÜNMEK – təsir etmək
İLİK – ilk, birinci, ilki – başlanğıc, ilki ilki – ən birinci
İLİKSİZ – başlanğıcsız, çox, keçmiş, əski
İLİNTÜRMƏK – bağlamaq, tabe etmək, qoşmaq
İL ÜGƏSİ – rütbə adı
İL TÜRĞÜG – rütbə adı
İLLİK = ellig
İLİNÇÜLƏMƏK – əylənmək, istirahət etmək
İLİNTÜRMƏK – asdırmaq, ilişdirmək, taxdırmaq
İLTƏBƏR =eltəbər, rütbə adı

İLMƏK – basmaq, hücum etmək, birisinin üzərinə atılmaq
İLTİNMƏK – göndərmək, aparılmaq, sövq edilmək
İLTMƏK – getmək, aparmaq, zorla sürüb aparmaq
İLTİŞMƏK =ildişmək, münəqişə etmək, icəşmək
İMƏRMƏK – toplamaq, yığışmaq
İNƏGÜ – yırtıq, qarın dərisi pərdəsinin xəstəliyi
İLTƏRİS KAĞAN =Eltəris kağan, antroponim
İM = em
İSİRƏTMƏK =elsirəmək
İMƏK – arxasınca getmək, ardına düşmək, qoşulmaq
İMDİ =imti, emti, indi
İMİTİ – yemişanın bir növü
İNƏL-1. xan əsilli arvaddan olan övlad, əsilzadə, 2. vəzifə, titul adı. 3.=mal, İnal kağan, İnal öz (antroponim)
İNƏRÜ =ınaru, muntada inərü – bundan sonra, daha irəlida
İNDİN – 1. başqa, özgə, əks, 2. hədd, hədd, sərhəd
İNİ – kiçik qardaş, ini yegün – kiçik qohumlar, ini eçi – kiçik və böyük qardaşlar, aka ini – böyük və kiçik qardaşlar
İNTRADATI – skr. antroponim (bodisatvlardan biri)
İNQƏK – inək, inqək küçi – künclüt toxumu, dəni
İNQİR – səhər işıqlaşanda, dan yeri ağaranda
İNQƏN – dişi dəvə, maya
İNQƏ – antroponim, şəxs adı
İNQLƏMƏK =enqləmək, əyilmək
İNİLİG – kiçikli, kiçik qardaşlı (sif.)
İNİK – antroponim, şəxs adı

İNTÜRMƏK – endirmək, əzmək, basdırmaq

İNÇ – 1. dinc, sakit, inç esən – sakit və sağlam, inç tunc – rahatlıq, 2. İnç buka, İnç sekə (antroponim, şəxs adı)

İNÇKÜ – sakit, inçkü esənqü – rahat və sağlam

İNÇKÜLÜG – sakit, dinc

İNCSİRƏMƏK – dincliyi pozulmaq, narahat olmaq

İNCSİRƏTMƏK – narahat etmək

İNCSİZ – narahat, dincliyi olmayan (sif.)

İNÇÜ – irsi

İNÇİP – lakin, ancaq... baxmayaraq, sonra (köm.)

İNÇGÜLÜG – inçkütlük – sakitlik

İNÇKÜ – inçgü, sülh; sakitlik, dinclik

İNÇƏ – belə, beləcə, bu cür

İNÇGƏ – yinçgə, inçgə, inçə, nazik, zərif

İNÇƏK – beləcə

İRAVADİ – skr. 28 bürcdən birinin adı, kosmonim

İR – er, ər, igid, qəhrəman, cəsur

İRBİZ – bars, qaplan, Aslan, pələng, irbiz kuduğu – Merkuri planetinin adı, kosmonim

İRBİÇ – porsuq, qaplan, =irbis, irbiz

İRİZ – 1. antroponim, şəxs adı, 2. cəsur, igid

İRİG – iri, qaba

İRİN – 1. kənar, qıraq, 2. dodaq

İRİNQ – 1. yirinq, 2. İrin

İRİNMƏK – 1. bədbəxt olmaq, 2. hiddətlənmək, qəzəblənmək, 3. =yirinmək

İRİNTÜRMƏK – bədbəxt edilmək, fəlakətə sürüklənmək

İRİNÇ – irinz, fəlakət, səfəlet, səfillik, irinç yarlıq – səfil həyatlı

İRİNÇKƏMƏK – acımaq, mərhəmət etmək

İRİNÇKƏNÇÜCÜ – acıyan, mərhəmət göstərən, şəfqətli (sif.)

İRİNÇLƏMƏK – bədbəxt olmaq

İRİNÇÜ – günah, suç, xəta, qəbahət

İRİNÇÜLÜG – günahkar, suçlu

İRKƏNT – toponim, yer adı

İRİTMƏK – pisləşmək, pis olmaq

İRKİN – Karluklarda yüksək vəzifəli şəxslərin titulu, Kül İrkin (antroponim, şəxs adı)

İRK – qoyun

İRKƏK – erkək

İRKLƏMƏK – bir şeyin üzərinə çıxmaq

İRLƏMƏK – ırlamaq, nəgmə oxumaq, şərqçi söyləmək

İRKƏKLƏNMƏK – kişiləşmək

İRKLƏTMƏK – öldə etmək

İRMƏK – 1. ermək, 2. ərimək, 3. qarşı çıxmaq, müqavimət göstərmək, 4. nəfsinə məğlub olmaq

İRPƏK – bıçaq, kəsiciləşmə

İRPƏKLƏMƏK – kəsmək, doğramaq

İRLÜN – toponim, yer adı

İRŞİ – pəri, tanrı, =irşi

İRTAY – hərf (heca) adıdır

İRT-BERT – vergi, xərac

İRTİŞ – İrtuş (çay), hidronim

İRTƏ – ertə, sabah, sabah erkən

İRTƏKÜN – sabah

İRTMƏK – davam etmək

İRZİ – müəllim

İRTÜRMƏK – etdirmək, düzəltmə

İRTSİZ BERTSİZ – hər cür vergidən azad

İRÜ – işarə, əlamət, irtü belgü – əlamət

İRÜLÜG – müvafiq, uyğun, münasib

İRÜNÇÜLÜG – qüsurlu, xətalı, yanlış (sif.)

İRŞİ – 1. skr. müdrik, müqəddəs, zahid, irşi tənqiri – xeyirxah ilahi varlıqlar, 2. irşi qarşı – nifrət və ədavət, =irsi

İRŞİSİZ – qarşısız – nifrətsiz və ədavətsiz

İS – iş, 1. iş, 2. dost, yoldaş

İSAK – hərf adıdır

İSİ – işi

İSİDMƏK – eşitmək, =isitmək

İSİG – 1. isti, qaynar, 2. səmimi, hərərətli, 3. hərərət, qızdırma; isig ig – qızdırma, isig öz – həyat, 4. İsig köli (İssikkul), toponim, İsig sanqun (antroponim, şəxs adı), =ısığ

İSİGLİG – qızdırmalı (sif.)

İSİGTİ – taxıldan düzəldilmiş içki (araq?), içki

İSİMƏKLİG – hərərətli olan, qızdırmalı (sif.)

İSİMƏK – isitmək, isinmək, qızdırmaq

İSİNMƏK – 1. istilənmək, isti olmaq, 2. qiymətləndirmək, əhəmiyyət vermək

İSİRGƏMƏK – acımaq, rəhm etmək, mərhəmət göstərmək

İSİRGƏNMƏK – =isirgənmək, mərhəmət etmək

İSİÇ – esiş, işiç, qazan

İSİZ – esiz, pis, fəna, qaba

İSLƏMƏK – 1. aramaq, 2. qoxulamaq, iyələmək

İSTƏMİ KAĞAN – antroponim, şəxs adı

İSSİZ – dərman bitkisinin bir növünün adıdır

İSYİ LİKƏNQ – antroponim, şəxs adı

İSİTMƏK – qızdırmaq, qızıqdırmaq (məcazi mənada), təhrik etmək

İSTƏMƏK – istəmək, diləmək, arzu etmək

İSTƏTMƏK – istətmək, aramaq, axtarmaq

İSÜRMƏK – sərxoş olmaq

İŞ – 1. iş=is, 2. =eş, dost, 3. iş, vəziyyət, durum; iş ayıqçı – müşavir, iş yumış işlər, iş küç – əmək

İŞKİRTİ – işgiti, eşkirti, diba adlanan ipək qumaş

İŞİ – xanım, kübar cəmiyyətdən olan şəxsin xanımı

İŞİLƏR – qadın, arvad, xanım, xatun

İŞİN – saç, hörük

İŞ BUĞA – antroponim, şəxs adı

İŞİDİGSƏMƏK – eşitmək, istəmək

İŞİDMƏK – =işitmək, eşidmək

İŞİK – eşik, qapı

İŞİRƏ – antroponim, şəxs adı

İŞİDİLMƏK – eşidilmək

İŞLƏMƏK – işləmək, etmək, eləmək, çalışmaq

İŞLƏTMƏK – 1. işlətmək, 2. istifadə etmək, faydalanmaq

İŞLƏTGÜLÜG – istifadə üçün nəzərdə tutulmuş (sif.)

İSTRÜŞMƏK – hekayət danışmaq

İŞ TUŞ – dost, arxadaş, yoldaş

İŞTÜRMƏK – anlatmaq, bildirmək, başa salmaq

İŞUYAZD – Həzrəti İsa, antroponim

İT – it, it üzümü – çöl üzümü, it tartmaq – it qapmaq, =yit

İTƏRÇİ – şahin quşu dolandırıcı, quşçu

İTƏRMƏK – 1. itələmək, 2. təqib etmək, arxasınca getmək, =idərmək

İTDÜRMƏK – etdirmək, təqib və tənzim etmək, düzəltmək

İTİ – kəskin, iti

İTİG – 1. itik, qeyb, 2. süs; bəzək, 3. təsis, qurum, təşkilat, 4. musiqi aləti

İTİGLİG – iş bacaran adam

İTİGSİZ – hərəkətsiz, işsiz

İTİKƏN – antroponim, şəxs adı

İTƏÇÜK – antroponim, şəxs adı

İTİLMƏK – bəzənmək, paltar geydirilmək
 İTİMƏK – yığmaq, toplamaq
 İTİNMƏK – bəzədilmək, hazırlanmaq
 İTİZMƏK – musiqi alətində çalmaq
 İTMƏK – düzəltmək, təşkil etmək, hazırlamaq, etmək
 İTÜG – ötlük, dilək
 İT TARXAN – antroponim, it şəxs adı, tarxan tituldur
 İÇ – daxil, iç buyruku beg – vəzifə adı, titul, iç içəgi – iç üzü; içalat, daxil, iç yer – daxil torpaqlar, iç sü – daxil qoşun, iç tobik topuq, iç ton – alt paltarı
 İÇİ – eçi
 İÇİGLİG – içməli, içki
 İÇİKMƏK – tabe olmaq, daxil olmaq, təslim olmaq
 İÇİM – yem içim – yemək-içmək, boş, duru xəmək
 İÇİN – öz aralarında, için ara – öz aralarında
 İÇİNTƏKİ – içindəki, içəridəki, daxiləki
 İÇKƏK – şeytan, iblis, xortdan
 İÇKƏRÜ – içərgü, içəri, əndərün, saray içəri
 İÇƏGÜ – daxil
 İÇKƏRLÜG – saraya, hökmdara məxsus
 İÇKƏRMƏK – daxil etmək, girməyə məcbur etmək
 İÇKÜ – içki, içki kesər – müalicə suyu, içki ötkürü – dərman
 İÇKƏRMİŞ İNAL – antroponim, şəxs adı
 İÇGİRMƏK – tabe etmək
 İÇKƏRMƏK – içgərmək, bir şeyin içində olmaq
 İÇLİG – hamilə
 İÇRƏ – içərisində, içəridə
 İÇRƏKİ – titul, rütbə, saray əhli və ya hərəmxana əhli

İÇTİN – daxili
 İÇÜY – toponim, çay adı
 İÇTİRTİ – içəriyə doğru
 İÇÜRMEK – içirmək, içirtmək

K

KEBƏK – baş kələyi, çirk
 KEBƏZ – pambıq
 KEBMƏK – zəifləmək
 KEVMƏK – zəifləmək
 KEVİRKƏNÇİG – şikayətlə
 KED – 1. çox, artıq, 2. sağlam, möhkəm, güclü, qüvvətli, 3. ad-san, şöhrət, 4. Ked kaya, Ked taş (antroponim, şəxs adı)
 KEDİLMƏK – geyilmək, geydirilmək
 KEDİM – 1. geyim, 2. Kedim urunu (antroponim, şəxs adı)
 KEDİMLİG – hazır, bəzəkli, geyimli (?)
 KEDİN – 1. arxa, arxadan, qərb, qərbdən, 2. kətan, =kidin
 KEDİRƏ – antroponim, şəxs adı
 KEDİMƏK – yetişmək, dəymək, vaxtı çatmaq
 KEDGÜ – paltar, geyim
 KEDLƏNMƏK – ləyaqət qazanmaq, ləyaqətə sahib olmaq
 KEDÜRMƏK – geydirmək, geyindirmək
 KEDKİ – sonrakı
 KEDKİZMƏK – bir şeyin üzərinə düşmək, səndələmək
 KEGD – =kegdə, kağda, kegəd, kağız
 KEGİNÇ – cavab, kecinç bermək – cavab vermək, =kiginç
 KEGLİNÇ TARKAN – antroponim, şəxs adı
 KEZ – 1. sonra, başqa, 2. muntada kez – bundan başqa, bundan sonra, 3. səfil, bədbəxt
 KEZƏ – yavaş-yavaş, sıra ilə

KEZİG – 1. tərtibatlı, nizamlı, müntəzəm, düzgün, 2. qızdırma
 KEZİKÇƏ – daha nizamlı, daha müntəzəm
 KEZİKLİG – vaxtı çatan, növbəti
 KEZMƏK – gəzmək, dolaşmaq, dolanmaq
 KEYİK – 1. keyik, maral, 2. vəhşi heyvan
 KEYİKÇİ – maral ovçusu
 KEYİN – sonra, =kedin, ken, kin
 KEYRƏ – toponim, yer adı
 KEYİRGƏNÇİK – qarşıqlıq, üsyan
 KEK – nifrət, kin, ədavət, düşmənçilik
 KEKƏLİK – kəlik
 KEKƏN – bir cür xəstəlik (vəba?)
 KEKƏTRÜN – diş ağrısına, səs və sinə tutulmasına qarşı işlədilan dərman
 KEKLİK – mənfur
 KEKNƏMƏK – təhdid etmək, qorxutmaq
 KEKRƏ – dərman bitkisinin adı
 KEKRƏMƏK – nifrət etmək, düşmənçilik etmək
 KEKRƏŞMƏK – qızışmaq, qəzəblənmək, hırslənmək
 KENÇ – uşaq, körpə, keñ oğlan, keñ oğul – oğlan uşağı, Keñ uru – oğlan, 2. Keñ bersü (antroponim)
 KENÇƏK – bir türk qəbiləsi, etnonim
 KENQÜRÜ – ətraflı, müfəssəl
 KENQÜRÜŞ – genişləndirmə
 KEPƏK – =kebək, kəpək, baş kəpəyi, qovaq
 KEPƏZ – =kebəz, baş kəpəyi
 KERƏGÜ – çadır, alaçıq, yurt
 KERƏY – antroponim, şəxs adı
 KERGƏK – =kerək, gerək, 1. gerək, lazım, 2. əzab, əziyyət, ehtiyac, kerək bolmaq – vəfat etmək

KERGƏKLƏMƏK – lazım, gerək olmaq, ehtiyac hiss etmək
 KERGƏKLİG – 1. gerəkli, lüzumlu, 2. əzablı
 KERGƏKSİZ – lüzumsuz, gerəksiz
 KERGƏMƏK – əskik olmaq
 KERGƏTMƏK – həd qoymaq
 KERGÜ – =1. dayaz yer, 2. toponim, Selenqa çayının yaxınlığında olan bir yerin adı, toponim
 KERİ AÇARI – antroponim, şəxs adı
 KERLİK – antroponim, şəxs adı
 KENİLMƏK – gərilmək, şişmək
 KERİNÇSİZ – misilsiz, bərabəri olmayan, üstün
 KERİŞ – çəkişmə
 KERMƏK – gərmək, genişlətmək
 KERTGÜNMEK – etiqadı olmaq, inanı olmaq, inanmaq
 KERTKÜNÇ – kirtgünc, imanlı, inanılı
 KERÜ – geri, yenə
 KESİŞMƏK – kəşimək, nəticə hasil olmaq, uyuşmaq
 KESKİLƏMƏK – tikə-tikə etmək, kiçik parçalara bölmək
 KESMƏK – 1. kəsmək, qırmaq, 2. təyin etmək
 KESMƏLİG – kəsilmiş, kəsməli
 KESRƏ – sonra
 KED – ked, 1. son, axır, 2. möhkəm, bərk, əsaslı şəkildə
 KETƏRMƏK – uzaqlaşdırmaq, aradan qaldırmaq, ortadan götürmək
 KETGÜ – gediş, yox olma
 KETKİRƏ – qovularmaq
 KETKİRMƏK – qovmaq, atmaq
 KETMƏK – 1. getmək, yox olmaq, ölmək, 2. özünü saxlamaq, səbr etmək
 KETU – skr. planet adı, kosmonim
 KETÜR YARU – antroponim, şəxs adı

KEŞ – oxdan, ox qabı
 KEKRƏŞTÜK – qarşılıqlı nifrət
 KEKÜK – ququ quşu
 KEKŞÜRMƏK – hiddətləndirmək, qəzəbləndirmək
 KELƏN – kərgədan, kelən keyik – gaydiş (balınaya oxşar dəniz heyvanı)
 KELİG – xəyal, gəlmə, gözə görünmə, ortaya çıxma, xülya
 KELİGMƏ – gələn, qoşulan
 KELİN – gəlin
 KELİNLƏMƏK – evlənmək, evləndirmək
 KELİRMƏK – kelürmək
 KELİRTMƏK – kelürmək, keçirmək
 KELİŞ BARIŞ – baş çəkmə
 KELKİM – su xəndəyi (?)
 KELGİN – sel, daşqın
 KELMƏK – gəlmək, yetişmək, ortaya çıxmaq, meydana çıxmaq, kelmək barmak – ünsiyyətdə olmaq, təmasda olmaq, səyahət etmək
 KELMƏDÜK – gələcək (isim)
 KELMƏKSİZİN – gəlməyərək, ünsiyyətdə olmayaraq, təmasda olmayaraq
 KELTÜRMƏK – gətirmək, çatdırmaq
 KELÜRMƏK – 1. gətirmək, çatdırmaq, 2. doğmaq
 KEM – 1. toponim, çay adı, 2. ağrı, iztirab, zəhmət, xəstəlik
 KEMİ – qayıq, gəmi
 KEMİŞMƏK – 1. atmaq, özünü atmaq, 2. tərək etmək, çıxmaq
 KEMLƏNMƏK – xəstələnmək
 KEN – sonra
 KEND – şəhər, kend uluş – kənd və şəhər
 KENDİR – çətənə, =kəntir
 KENDÜ – 1. öz, özü, 2. öz, xüsus, kendü kendü – ayrı ayrılıqda, kendü öz – öz, özü, öz kendü – öz, =kəntü

KENƏNMƏK – daxilən rahatlanmaq, məmnun olmaq, özünü yaxşı hiss etmək
 KENQ – 1. gen, geniş, 2. uzaq, aralı, kenq alkığ – ucsuz-bucaqsız, kenq yetiz – geniş
 KENQƏRƏS – türk qəbilələrindən birinin adı, etnonim
 KENQƏŞÜRMƏK – dalaşdırmaq
 KENQİŞ – məsləhət, gənəşmə
 KENQLİG – ərazi, məsafə, genişlik
 KENQRƏNMƏK – səslənmək, cingildəmək
 KENQƏŞMƏK – gənəşmək, müzakirə etmək, müşavirə etmək
 KENQÜ TARMAN – toponim, yer adı
 KEÇİG – keçid
 KEÇƏ – gecə, =kiçə
 KİÇİGSİZİN – keçidi olmayan, keçidsiz
 KEÇMƏK – keçmək, aşmaq
 KEÇ – kec, uzun müddət, keç kalmak – gecikmək
 KEŞİN – iki aylıq müddət
 KİBƏRMƏK – yırtılmaq, partlamaq
 KİD – son, nəhayət, arxada
 KİDƏRMƏK – =kitərmək
 KİDİN – 1. sonra, arxadan, qərb, 2. kətan, =kədin
 KİDİRTİ – qərbdə, arxada
 KİDİŞMƏK – kitişmək
 KİDİZ – keçə, palaz
 KİYƏ – bir az, =kırıya, kına (məhdudlaşdırıcı ədat)
 KİKƏT – yekun, cəm, məbləğ
 KİVƏN – Saturn planeti, kosmonim
 KİKİNÇ – keginç, kiginç, cavab, şərh, izahat
 KİGİRMƏK – soxmaq, aradan qaldırmaq, ifa etmək
 KİGÜRSÜK TÖRÜ – təqdim etmə qanunu

KİKİR – ləkə
 KİKİRSİZ – ləkəsiz
 KİKŞÜRMƏK – qəzəblənmək, hiddətlənmək
 KİLƏN – =kelən, əfsanəvi təkburunlu heyvan
 KİLİMBİ – skr. antroponim, demonlardan biri
 KİM – 1. ki (bağlayıcısı), 2. kim, 3. kimsə, 4. ola ki, əgər, bəlkə, kim kim – kimsə, kim kayu – hansısa, hansı
 KİMAVANT – toponim, Himalay dağları
 KİMAVATİ – antroponim, demonlardan birinin adıdır
 KİMƏTTÜ – antroponim, şəxs adı
 KİMİ – =kemi, gəmi
 KİMZÜN – antroponim, şəxs adı
 KİN – 1. sonra, 2. qadın cinsiyyət üzvü, 3. mişk qozusu, 4. çin ipək parça, 5. kin keligmə – istiqbal, gələcək, 6. Kin toğmış (antroponim, şəxs adı)
 KİNARİ – skr. səma çalğıcılarının səkkiz qrupundan biri
 KİNDİK – göbək
 KİNDİKLİG – göbəkli
 KİNKİ – axırıncı, sonuncu, son
 KİNLƏMƏK – ovmaq, əzmək, toz halına salmaq, sürtmək
 KİNLƏNMƏK – hərlənmək, fırlanmaq
 KİNQ – 1. eyni, tam, 2. en, genişlik
 KİNQƏŞMƏK – müşavirə etmək, danışıq keçirmək, gənəşmək
 KİNQƏŞİNƏMƏK – müşavirə, danışıq, söhbət etmək
 KİNQƏNMƏK – mızıldanmaq
 KİNQƏSÜN – antroponim, şəxs adı
 KİNQÜRTMƏK – genişlətmək, təfsir etmək
 KİNQÜRÜ – eyni, tam, geniş sürətdə

KİNTRİK – sis, çən, duman, bulud
 KİNTİMƏK – qaşovlamaq
 KİR – kir, kir tapça – palçıq, ləkə, çirk
 KİRDİK – bürclərdən biri, kosmonim
 KİRK – girişmək, daxil olmaq, istəmək
 KİRİKSƏMƏK – girmək istəmək, daxil olmaq, istəmək
 KİRİT – skr. tac
 KİRİŞ – ox kirişi
 KİRLİG – çirkli
 KİRLİG – palçıq
 KİRMİŞ – El Kirmiş sanqun (antroponim, şəxs adı)
 KİRPI – kirpi
 KİRSİZ – təmiz, kirsiz, arğ süzük – təmiz
 KİRTGÜNÇ – imanlı, inamlı, etiqadlı
 KİRTGÜNÇÜLG – etiqadı və imanı yerində olan
 KİRTGÜNÇSÜZ – inamsız, etiqadsız
 KİRTGÜNƏMƏK – etiqad etmək, inanmaq = kirtkünmək
 KİRTGÜRMƏK – inanmaq
 KİRTÜ – 1. doğru, gerçək, dürüst, səhih, 2. mömin, imanlı, etiqadlı
 KİRTGÜLÜG – mömin, dindar
 KİRÜ – geri
 KİSİ – =kişi, canlı varlıq, adam, insan
 KİSİK – =kizik, gəzinti, səyahət
 KİSLƏGÜLÜG – =kizləgüllü, gizlənən
 KİSRƏ – =kesrə, sonra; kirsəki – sonrakı
 KİŞİ – =kisi, 1. insan, adam, məxluq, canlı varlıq, 2. qadın, arvad, zövcə, 3. qul, kölə, 4. şahzadə, tişi kişi – qadın
 KİŞİTİ KARPI – antroponim, bodisatvlardan biri

KÖ -kü, ad-san, şan-şöhrət
 KÖB -= köp, kop, çox
 KÖBİK - köbük, köpük, köpük-qabarcıg
 KÖBRÜK - körpü
 KÖVƏNÇ - güvənc, qürur, əzəmət
 KÖVƏZ - məğrur
 KÖVƏNÇƏNG - məğrur, =küvənçəng
 KÖVRÜK - 1. təbil, 2. körpü
 KÖVTÜNQ - vücut, bədən, gövdə
 KÖVŞƏK - zərif, gözəl, yumuşak, mehriban
 KÖDƏN -=küdən, müsafir, qonaq
 KÖDƏMƏK - bağırmaq, qışqırmaq
 KÖDÜG - iş, güc, alış-veriş, ticarət, =kəttüg
 KÖDÜN YINQAK - cənub, güney
 KÖZ - göz, köz bilik - görmə yaddaşına əsaslanan bəsit bilik, köz kaçıg - görmə orqanı, köz karak - gözəl, közkə ilənmək - diqqəti cəlb etmək, çəkmək, gözə çarpmaq
 KÖZƏMƏK -=küsəmək, küsəmək, arzu etmək, diləmək
 KÖZƏTMƏK - qorumaq, mühafizə etmək, saxlamaq
 KÖZƏTÇİ - gözətçi
 KÖZKİŞMƏK -bir-birini görmək
 KÖZNƏK - şəkil, əks
 KÖZSÜZ - gözsüz, kor
 KÖZÜNÇ - güc, qüvvət
 KÖZÜNÇ - məşhur, adlı-sanlı, şöhrətli
 KÖZÜNGÜ -ayna, güzgü
 KÖZÜNLÜG - güclü, qüvvətli, =küsünlüg
 KÖZÜNÜRDƏKİ - göz önündəki, görünən, indiki

KÖZÜNMEK - 1. görünmək, görülmək, 2. qəbul edilmək, 3. mövcud olan
 KÖZÜNÜR - mütəsir, çağdaş, həzirdəki, közüntür öd - indiki zaman
 KÖZÜNTÜRMƏK - göstərmək, nümayiş etdirmək, nişan vermək
 KÖZÜNÇ - xəzinə
 KÖZÜŞ - istək, arzu, dilək
 KÖYMƏK -yanmaq, qovrulmaq, köymək örtənmək - qızışmaq, alovlanmaq
 KÖYDÜRMƏK -=köytürmək, yandırmaq, yaxmaq
 KÖYÜRMƏK -yandırmaq, yaxmaq, köyürmək örtənmək - od vurmaq, yandırmaq, yaxmaq
 KÖYÜK - yanmış, qovrulmuş
 KÖK - 1. mavi, göy rəngində, 2. səma, bəxyə bənd yeri, 5. Kök amaş tutuk, Kök buka, antroponim, şəxs adı
 KÖKDƏKİ - göydəki
 KÖKƏDMƏK - öymək, tərifləmək, mübaliğə etmək
 KÖKƏDTÜRMƏK - təriflətmək, mədh etdirmək
 KÖK ÖNQ - çay adı, toponim
 KÖKMƏK - xallı maral
 KÖKRƏKƏ - gurultu
 KÖKRƏMƏK - kükrəmək, bağıрмаq, böyülmək, guruldamaq
 KÖKÜZ -=kögüz, 1. sinə, döş qəfəsi, köks, 2. Köküz erəm (antroponim)
 KÖKÜZLÜG - ürəyə yaxın, əziz
 KÖKÜRÇKƏN -göyərçin, =kökürçkün
 KÖKÜZMƏK -gödəkcə
 KÖG - 1. melodiya, hava, 2. ləka, şöhrət
 KÖGMƏN - toponim, yer adı, Kögmən yer sub - Kökmən ölkəsi (Sayan dağları və ya onunun bir hissəsi)
 KÖGƏDMƏK -tərifləmək, mədh etmək

KÖGÜR - toponim (Qobi çölündə bir yer adıdır)
 KÖGÜRMƏK - yaymaq, genişləndirmək
 KÖL - 1. göl, sututlar, 2. Yulduz köli, Kara köli (toponim, Şərqi Türküstanda yer adları), 3. Köli bilgə xan (uyğur xanlarının titulu), antroponim
 KÖLİGƏ - kölgə
 KÖŞƏTRİ KÖLİGƏLİK - kölgəlik
 KÖLİTMƏK - qaranlıq etmək, kölgə salmaq
 KÖLMƏK - bağlamaq, bənd etmək
 KÖLMƏN - kiçik göl
 KÖLÜK - 1. yük heyvanları, 2. araba
 KÖLÜG - ahəngdar
 KÖLÜMƏK - kölgələmək
 KÖLÜNQÜ - nəqliyyat vasitəsi
 KÖMMƏK - gömmək, basdırmaq
 KÖMÜR - 1. kömtür, 2. Kömtür tağ (toponim, dağ adı)
 KÖMƏN - sehrli, ovsunlu, tilsimli
 KÖNƏ SUVI - civə
 KÖNƏK - vedrə, qab, =könyək
 KÖNDÜRMƏK - düz yol göstərmək, düz yola çağırmaq
 KÖNİ - 1. həcm vahidi, 2. əsl, doğru, həqiqi, doğru, səmimi, doğru, 3. tamam, bütünlüklə, 4. vedrə
 KÖNİLİG - adil, dürüst
 KÖNTÜLMƏK - dürüst idarə edilmək, doğrultmaq
 KÖNÜKSÜ - tamamilə yanmaq
 KÖNÜRMƏK - daqlamaq, yandırmaq, ütmək, =köyürmək
 KÖNQLƏMƏK - düşünmək, fikirləşmək
 KÖNQÜL - 1. könül, ürək, 2. arzu, dilək, 3. hiss, 4. düşüncə, fikir, könqül açmaq - kədərilmək, könqül yürək - ürək, könqül kermək - dərdini

dağıtmaq, dərdinə şərik olmaq, könqül köküz - ürək, könqül sakınc - fikir, 5. Bilig könqül sanqun (antroponim, şəxs adı)
 KÖNQÜLDƏKİ - ürəkdəki, - könqültəki
 KÖNQÜLLÜC -ürəkli, ürəyi olan
 KÖP - çox, köb, kop
 KÖPIK -=köpük, köpük
 KÖPLÜG - şiş, qabarma
 KÖPRÜG - körpü
 KÖRK - obraz, təsvir, körk yaraş - gözəllik, körk menqiz - forma, obraz, öng körk - rəng, forma
 KÖRKƏTMƏK - göstərmək
 KÖRKDAŞ - uyğun obraz, gözəllikdə ona tay, bərabər
 KÖRKİTDƏÇİ - göstərən, bələdçilik edən
 KÖRKİTMƏK - göstərmək
 KÖRKLƏ - =körtlə, gözəl, dilbər
 KÖRKLƏŞMƏK - gözəlləşmək
 KÖRKLÜG - gözəl, mənzərəli
 KÖRMƏK - 1. görmək, baxmaq, 2. tabe olmaq, 3. məhrumiyətə düşər olmaq, 4. qulaq asmaq, eşitmək, qavramaq, 5. fal açmaq
 Körglüg - görün, görəsi, görməli
 KÖRKSÜZ - çirkin, kifir
 KÖRTGÜRMƏK - göstərmək, nümayiş etdirmək, nişan vermək
 KÖRTLƏ - gözəl, cazibədər
 KÖRTÜK - öng körtük - qar yığmı
 KÖRÜ ŞİŞİ - antroponim, şəxs adı
 KÖRÜG - casus
 KÖRÜKSƏMƏK - görmək istəmək
 KÖRÜGSƏGÜLÜG - görülməsi arzu edilən şey
 KÖRÜGSƏMƏGÜLÜG - görülməsi arzu olunmayan şey
 KÖRÜKLÜG - gözəl

KÖRÜM – görün, baxım, baxış, körüm körmək – qabaqcadan görmək, duymaq
KÖRÜMÇİ – qabaqcadan görən, körümçi yulduzçı – münəccim
KÖRÜNÇ – 1. pyes, görüləcək şey, 2. görünüş, mənzərə
KÖRÜNÇLÜG – xarici görünüş
KÖRÜNÇLƏMƏK – nümayiş etdirmək
KÖRÜNÇLƏGÜLÜG – göstərməli, nümayiş etdirilməli
KÖRÜŞMƏK – görüşmək, rastlaşmaq
KÖSÜŞ – közüş, dilək, arzu, istək
KÖSƏMƏK – külsəmək, diləmək, arzu etmək
KÖSƏNÇİG – küsənçig, arzu edilən, istənen
KÖSÜNMƏK – gözünmək
KÖSÜŞLÜG – arzulanən, istənen
KÖTİMƏK – qalxmaq, yüksəlmək
KÖTÜRMƏK – yüksəlmək, ucalmaq
KÖTÜRMƏK – qaldırmaq, yüksəltmək
KÖTÜRİ – arxadan, qərb istiqamətdə
KÖTÜRÜZMƏK – emgək kötürmək – əziyyət çəkmək
KÖTÜT – antroponim, şəxs adı
KÖŞİTMƏK – örtmək, qapatmaq
KÖŞƏTRİ – örtük
KÜ – 1. xəbər, səs, 2. məşhur, şöhrətli, kü at – soraq, ad, san, kü tutmaq – məşhurlaşmaq, şöhrətlənmək
KÜB – çölmək (maye ölçmək üçün qab)
KÜVƏNMƏK – kevinmək, sevinmək, şadlanmaq
KÜVƏNÇ – qürur, məğrurluq, təkəbbür, lovgalıq, =kövənç, kevənç, kevinç
KÜVƏNÇƏNQ – məğrur, qürurlu

KÜVƏNÇLİG – kövənçlik, məğrur, qürurlu
KÜVRƏ – çürümüş, cəsəd, leş
KÜVÜG – təbil, baraban
KÜVŞƏK – =kövşək, kevşək, zərif, incə, gözəl, qəşəng
KÜDƏGÜ – kürəkən
KÜDƏMƏK – bağırmaq, çağırmaq, çıxırmaq
KÜDƏN – ködə, qonaq
KÜDƏNLİG – qonağa məxsus ev
KÜDMƏK – = kütmək, küdmək, gözləmək, nəzarət etmək
KÜZ – payız
KÜZƏÇ – qab, bardaq, qazan, çölmək, çanaq
KÜZƏT – 1. keşik, qaravul, 2. antroponim, şəxs adı
KÜZƏTMƏK – güdmək, mühafizə etmək, qorumaq
KÜZƏTDÜRMƏK – yerinə yetirmək
KÜZƏTÇİ – gözətçi, mühafizə
KÜZLÜG – payıza aid (sifət)
KÜZİ – mişk, yananda ətir saçan maddə
KÜZNƏK – köznək, kölgə
KÜZÜNÇİ – antroponim, şəxs adı
KÜNƏDMƏK – kənz olmaq

K¹

KA – dost, qohum
KAB – dəri torba
KABAN – 1. tabaq, boşqab, təpsi, 2. antroponim, şəxs adı
KABAK – 1. qabaq; 2. =kapak, qabaq, göz qapağı
KABDA – antroponim, şəxs adı
KABIN – natural, vergi, xərəc
KABŞURMAK – =kavşurmak, kabışmaq, birləşdirmək
KABŞAMAK – kamşamak =tərəddüd etmək

KAVİ – skr. şeir, kavi nom ontig – epos
KABUNQ – eşşək arısı
KAV – həcm vahidi, 0,1 l.
KAVAĞU – fitil, qaytan
KAVIK – =kavuk, qovaq, baş kəpəyi
KAVIŞKI – İndra tanrının ləqəbidir
KAVIRMAK – 1. basmaq, təzyiq etmək, 2. qovurmaq, 3. yığmaq, toplamaq; kavırmək termək – birləşdirmək
KAVITMAK – görüşmək, rastlaşmaq
KAVIŞMAK – 1. birləşmək, qovuşmaq, 2. qohum olmaq
KAVIŞGUSUZ – bir yerdə olmayan, bir olmayan
KAVIŞIĞ – birləşmə, birikmə, bitişmə
KAVLA – tərəvəz
KAVRIŞMAK – dolaşmaq, savlaşmaq
KAVRIĞ – 1. aqrı, 2. həbs etmə, dustağ etmə, kısığ kavriğ – sıxışdırma, həbs etmə
KAVRIĞSIZ – müstəqil, baxımsız, azad
KAVRIŞMAK – döyüşmək, qovqa etmək
KAVSAMAK – sarmaq, əhatə etmək
KAVZAMAK – sıxışdırmaq, sıxlaşdırmaq
KAVSATMAK – ətrafına toplamaq, =kavşatmaq
KAVSATILMAK – əhatəyə almaq, dövrələmək, =kavşatılmək
KAVŞURMAK – qovuşdurmaq, birləşdirmək
KAVUT – sədaqət, görkəm, şövket, həşəmət
KAD – =kat
KADA ESRÜK – antroponim, şəxs adı

KADAĞ – qüsür, qəbahət, suç, günah, qadaq =katağ, katığ
KADAR – 1. kədərlik – qəşqəbəqlı, 2. antroponim, şəxs adı
KADAŞ – dost, qohum
KADĞU – qayğı, kədər, dərd, acı, iztirab, kadğu nizvan – kədər, qəm-qüssə
KADĞULUĞ – dərdli, kədərli, qayğılı
KADĞULUĞ – kədərli olmaq, kədərli olma, qayğılı olma
KADĞURMAK – qayğılanmaq, kədərlənmək
KADAŞLIĞ – qohum-əqrəbası olan
KADIN – 1. qaymata, 2. katın, alt, aşağı (sifət)
KADIR – 1. sərt, qəddar, yırtıcı, zülmkar, qızgın, hiddətli, 2. Kadir xan, Kadir çikşi (antroponim, şəxs adı), kadir yavlaq – qəddar, sərt, kadir katığı – fəvqələdə, olduqca, üstün
KADIRLANMAK – inadkarlıq, tərslik
KADIRKAN YIŞ – Kadirkan ormanı (indiki Xinqan, toponim, yer adı)
KADIZ – 1. qabıq, 2. darçın
KADIZĞAKLIĞ – maşa, kəlbətin
KADITMAK – çevirmək, döndərmək
KADURMAK – peşman olmaq
KAĞADAŞ – qohum-əqrəba
KAĞAL – =kağıl, çubuq, qırmanç, qamçı
KAĞAN – 1. xaqan, xaqar xanı, şahənşah, padşah, kağan kann – xanlar xanı, 2. Ay kağan, Altun kağan, Bumin kağan, Eltəris kağan, Bilgə kağan (antroponim, şəxs adı)
KAĞANLAMAK – xaqanlıq etmək, hökmdar olmaq
KAĞANLIĞ = xaqanı olan, xaqanlı (sifət), müstəqil

KAĞANSIRMAK – xaqandan, xaqanından məhrum olmaq
 KAĞANSIRATMAK – xaqandan məhrum etmək
 KAĞDA –=kegə, kağız
 KAĞATIR – qatır
 KAĞINMAK – kakınmaq, peşman olmaq, nədamət etmək
 KAĞLIM Sİ – çin, monastır adı
 KAĞRULMAK –=kağurulmaq, alovlanmaq, alışmaq, od tutub yamaq, bərk həyəcan keçirmək, narahat olmaq, kağrulmaq buşanmaq – həyəcanlanmaq, narahat olmaq
 KAĞUK – sidik kisəsi
 KAĞUN – qovun
 KAĞURMAK –=koğurmaq – qovurmaq
 KAZ -1. qaz, 2. antroponim, şəxs adı (Alp Ər tonqanın, Əfrasiyabın qızının adı), =kas
 KAZAN – 1. toponim, yer adı, 2. boy adı
 KAZĞANMAK – qazanmaq, toplamaq, fəth etmək, zəbt etmək, birləşdirmək, əldə etmək
 KAZĞANÇ – qazanc, gəlir
 KAZĞUK –=kazunquk, kazuk, mismar, qazıq (arabada)
 KAY – 1. bir türk qəbiləsinin adı, etnonim, 2. çin, küçə, kay beltir – küçə və yol ayrıcları, 3. ayaqqabı, çin, 4. nə, hansı, 5. Kay sakık (antroponim, şəxs adı)
 KAYA – 1. qaya, bənqkü kaya – yazılı, qaya, abidə, 2. Çinaç kaya (antroponim, şəxs adı)
 KAYAK YARAŞPIDI – antroponim, şəxs adı
 KAYĞU –=kadğu, qayğı, kayğu sakınç – kədər, qəm-qülsə
 KAYIMA – yemək, xörək növü
 KAYIMTU – antroponim, şəxs adı
 KAYINMAK – qaynamaq

KAYINATMAK – qaynatmaq, kayınturmaq – qaynatmaq, bişirmək
 KAYMAK – meyl etmək, yönəlmək, əhəmiyyət verməmək, baxmamaq
 KAYINÇSIZ – laqeyd, heç nəyə marağ göstərmədən
 KAYMIŞ SENQÜN – antroponim, şəxs adı
 KAYSIDU – antroponim, şəxs adı
 KAYSIN – antroponim, şəxs adı
 KAYTSI – çin. 1. bərq, parıltı, 2. sümtüklər
 KAYTSU TUTUNQ – antroponim, şəxs adı
 KAYU – necə, hansı, kim, kayu kim – kimsə, kim isə, hansısa, kayu neq – nəşə nə isə, kayu... kayu... – bir qismi, digərləri, Kim kayu hansı isə, hər hansı
 KAYUDA – harada
 KAYUDIN – haradan, kayudın yınqak – hansı tərəfdə, səmtə
 KAYUKA – haraya
 KAKALAN – bir vergi adı
 KAKANİ – skr. dəri xəstəliyi
 KAKATAY – dərman kimi işlədilən bir meyvənin adı
 KAKINMAK – peşman olmaq
 KAKIZ – cəsur, qəhrəman
 KAKŞA AÇĞI – antroponim, şəxs adı
 KAL – dəli, qurudulmuş, divanə, ağılsız, səfeh, kal telvə – ağılsız
 KALA – qala (assur mənşəli kalak sözüdür)
 KALAN – vergi, ərazi vergisi, kalan kəsmək – vergi ödəmək
 KALANĞURMAK – rəqs etmək, oynamaq, sevincdən atılıb düşmək
 KALANLIĞ – kalan vergisi, mükəlləfiyyəti
 KALANÇI – kalan vergisini toplayan məmur

KALAŞATARI – bir demon adıdır, antroponim
 KALANQURMAK – çoxalmaq, artmaq, sevincdən dolmaq
 KALDIRMAK – saxlamaq, gecikdirmək
 KALI – artıq, qalıq, artığı
 KALIĞ –=kalıq, göy, göy üzü, yuxarı qat
 KALILIĞ NİRVAN – mükəmməl nirvananın əksi olan nirvana
 KALIM – antroponim, şəxs adı, Kalımdu
 KALIN – 1. çoxlu, çoxsaylı, 2. yoğun, böyük, iri, kalın köp – çox, kalın üküş – çox
 KALINQ – 1. Kalınq kara aç (antroponim, şəxs adı), 2. başlıq, başpulu
 KALINQSIZ – başlıqsız
 KALINQURTMAK – çoxaltmaq, artırmaq
 KALISIZ – 1. kamil, mükəmməl, 2. tamam, tamamilə, bütün, bütünlüklə, kalisiz nirvan – mükəmməl, kamil nirvan
 KALINÇU – 1. artıq, qalıq, 2. tullantı, qalan, qalmışlar
 KALITMAK – qaldırmaq, işgəncə aləti üzərində qaldırmaq
 KALKAN – qalxan
 KALMAŞAPADI – antroponim, şəxs adı
 KALP – skr. dövr, mərhələ, çağ
 KALTI – necə, beləliklə, əgər
 KAM – 1. şaman, sehrkar, cadugər, ovsunçu, mağ, falçı, 2. boy adı
 KAMAĞ –=kamağ, kamuğ, bütün, hamısı
 KAMAĞAN –=kamağın, kamağın, hamısı, bütün
 KAMAĞLIĞ – hamıya aid olan, kamağ barça – bütün, alku kamağ – bütün, cəmi, bütünlüklə
 KAMAĞLIĞSIZ – hamıya aid olmayan

KAMATSI – çin, qəfəs
 KAMAŞIĞ – işini dözülməz vəziyyətdə olması
 KAMAŞTMAK – dözülməz vəziyyətdə salmaq
 KAMBUKDU – antroponim, şəxs adı
 KAMĞAK – sarımsak
 KAMILMAK – ağnamaq, çevrilmək
 KAMIŞ – qamış, sukar kamaş – bir növ qamış, şəkər qamışı (?), =kamuş
 KAMIŞLIĞ – qamışlı, qamış olan (sifət)
 KAMKI – pambıq, qumaş, parça, ipək parça
 KAMMAK – fırlatma, vuruğ yıxmaq
 KAMÇI – qamçı, kamçı bergü – qırmanc
 KAMSUN –=kamatzun, çin, pişikotu
 KAMUĞ –=kamağ, kamağ
 KAMUĞUN – bütünlüklə, tamamilə, =kamağan, kamağın, kamağın
 KAMŞAMAK – 1. tərətmək, titrətmək, hərəkətə gətirmək, 2. sallanmaq, tərənmək
 KAMŞATMAK – titrətmək, tərətmək, hərəkət etdirmək, sarsınmaq
 KAMTSI – çin, buddanın heykəli yerləşən bina, yer, məskən
 KAN – 1. xan, hökmdar, şahzadə, 2. qan, 3. Kan oğlu, Kan elçi, Kara kan (antroponim, şəxs adı), eliq kan – hökmdar, Qaraxanlılar dövləti zamanında titul, Kağan kan – padşah, şahənşah
 KANAĞ – qan alma
 KANAMAK – qan almaq, qanı axmaq, qanamaq
 KANAMLAĞ – =kanamlıq, doymuş, tox
 KANARMAK – qan almaq
 KANAT – qanad, cinah

KANATLIĞ – qanadlı (sifət)
 KANÇ – neçə, nə qədər, =kaç
 KANÇA – hara, haraya, kalı kança – necə və hara
 KANÇASIZ – kalı kançsız – heç yerdə, heç necə, heç cür
 KANÇADA – harada
 KANÇANAKOŞI – bodisatvalardan birinin adı, antroponim
 KANÇANAPATI – toponim, şəhər adı
 KANÇANPROBI – bodisatvalardan birinin adı, antroponim
 KANÇANASARI – antroponim, şəxs adı
 KANÇUK – antroponim, şəxs adı
 KANÇAKUBÇI – skr. toponim, şəhər adı
 KANĞI – su mənbəyi
 KANI – hanı, harada
 KANIĞ – qane olma, kifa-yətlənmə, sevinc, razılıq
 KANIMDU – antroponim, şəxs adı
 KANIMLIĞ – kafi, qaneedicisi, qənaətbəxş
 KANINÇSIZ – narazı, doymayan
 KANYU – (sual və nisbi əvəzliyi), hansı, hansı... o
 KANYUDA – (sual və nisbi əvəzliyi), harada, harda... orada=kayda, kayuda, kanda, xanda
 KANLANMAK – xanlanmaq, xanlı olmaq
 KANLIĞ – 1. qanlı (sifət), 2. xanlı (sifət)
 KANLIK – xanlıq, xana məxsus olan, xanlara aid bir vergi
 KANMAKSIZIN – doymayan, qane olmayan, qane etməyən
 KANMAK – murada yetmək, muradı hasil olmaq, arzusu yerinə yetmək, istəyi həyata keçirmək, kanmaq, bütmək – gerçəkləşmək
 KANTIN – haradan, kantıran – haradan

KANTURMAK – qane etmək, təmin etmək, doyuzdurmaq, həyata keçirmək, məmnun etmək, razı etmək
 KANTURMIŞ TOKIL – antroponim, şəxs adı
 KANQ – ata, ög kanq – valideynlər
 KANQLI – 1. araba, hündür təkrəli araba 2. boy adı
 KANQLILIG – arabası olan, arabada gedən
 KANQLICI – arabacı
 KANQSIZ – atasız
 KAP – 1. qab, torba, kap toğluk – tuluq, 2. kapkara – qapqara
 KAPAĞ – =kapıq, qapı, kapak – göz qapağı
 KAPAĞCI – qapıçı, qapı gözetçisi
 KAPAĞAN KAĞAN – Eltəris xaqanın kiçik qardaşı, Kül təgin və Bilgə xaqanın əmiləri (hakimiyəti: 691-716)
 KAPARMAK – qabarmaq, böyümək, şişmək
 KAPIĞLIG – qapılı (sifət)= kapıqlıq
 KAPLAN – qaplan
 KAPMAK – qapmaq, yaxalamaq, örtmək
 KAPÇUK – kətan torba
 KAR – 1. qar, 2. qolun yuxarı hissəsi (çiyin?)
 KARA – 1. qara, qaranlıq, zülmət (məcazi mənada) bədbəxt, üzücü, pis, murdar, 2. adi, sadə, aşağı növü, kara ton – iş paltarı, kara min – aşağı növü un, kara baş – qul, qarabaş, kara boğuk – şiş növü, kara yel – bərk, kəsməyən külək, kara mırç – bibər növü, kara üpkük – hophop, şanapipik, 3. kütlə, xalq, kara bodun, - xalq kütləsi, kara kamağ – bütöv, tamam, bütünlüklə, yıldı kara – heyvan sürüsü, 4. Kara buka, Kara toyın, Altun kara (antroponim), Kara yığaç, Kara kum,

Kara yalğa (toponim, yer adı), Kara göl, Kara kaş ögüz (hidronim, göl və çay adı)
 KARAĞAC – qara ağac
 KARAĞ – gözbəbəyi
 KARAĞU – qara, karağu sıçkan – siçovulun bir növü, keşik, mühafizə, karaul
 KARAM – xəndək, çala, çuxur, =karım
 KARAZA TON – rahib paltarı, keşik cübbəsi
 KARAMAK – baxmaq
 KARANQKU – 1. qaranlıq, işıqsız, 2. məcazi: qaranlıq, sübhəli, karanqu kararığ – zülmət, qaranlıq
 KARAKULAK – çöl siçanı
 KARAKLIK – güc, qüvvət, iqtidar
 KARARIĞ – qara, qaranlıq, zülmət
 KARARMAK – qaralmaq
 KARBA TUNI – dərman vasitəsinin adı
 KARĞA – qarğa
 KARĞAMAQ – qarğamaq, bədua etmək, qarğış etmək
 KARĞANMAK ALINMAK – bir-birinə qarğış etmək
 KARĞUÇIĞUN – dərman bitkisi adı
 KARI – 1. hörmətli, möhtərəm, 2. yaşlı, qoca, ixtiyar, 3. dirsək, arşın; karı baş – ağsaqqal, başçı, rəis, karı bolmaq – qocalmaq
 KARIMAK – qocalıq, qocalmaq
 KARIMTU – antroponim, şəxs adı
 KARIN – qarın, bətn, gödən, karın örtməmək – qəbiz olmaq, ayağı bərk getmək, qəbizlikdən əziyyət çəkmək
 KARINDAŞ – qardaş
 KARIK – antroponim, şəxs adı
 KARIŞ – arqac, toxuculuqda eninə atılan iplik

KARIŞMAK – 1. qarışmaq, 2. düşmənçilik etmək, ədavət etmək
 KARIŞIKLANMAK – mübarizə etmək, müqavimət göstərmək
 KARIŞMAK – toqquşma, ədavət, dalaşma
 KARLIĞ – qarlı
 KARKANDUS – qusma, ürək bulanması xəstəliyi
 KARLIĞAÇ – qaranquş
 KARMDI – skr. mavi rəngin adı
 KARPAK – antroponim, şəxs adı
 KARMAPUT – skr. iş yolu
 KARSAK – korsak (tülkü növü)
 KART – 1. yara, 2. irin, kart bez – yara-xora
 KARTAY – özək, nüvə
 KARŞI – 1. qarşı tərəf, 2. saray, 3. qovğa, ədavət, kin, ziddiyyət, təhlükə
 KARŞISIZ – ədavətdən, düşmənçilikdən uzaq
 KARTISUVARNA – toponim, Bənqəliyada, Bənqlədəşdə yer adı
 KAS – qabıq, =kasık
 KASAR – Kadir Kasar – Xəzər, antroponim və ya etnonim
 KASANIĞ – sidik, =kaşanıq
 KASIĞ – qasıq, qarının aşağı hissəsi
 KASU – toponim (Yer adı)
 KASUY – toponim, çay adı
 KASUK – tuluq, torba, kisə
 KAŞ – 1. təpə, 2. qaş, 3. nefrit, qiymətli daş, çeç kaş – firuzə
 KAT – 1. qat, təbəqə, dəfə, yol, 2. mifoloji bir heyvan; kat kat – dəfələrlə, bir neçə dəfə, kara yer katı – qəbir, məzar
 KATA – qat, dəfə, kərə; kata takı – yenə, təzadən
 KATAĞ – =1. katıq, sağlam, qatı, bərk, möhkəm, 2. cəhd, səy, 3. =kadağ
 KATAĞLANMAK – =katıqlanmaq, cəhd göstərmək, inad etmək

KATAĞLANTURMAK – cəhd göstərməyə təhrik etmək, sövq etmək
KATALIĞ – qatı, möhkəm
KATĞI – salğam, qatı, sıx, sərt
KATI – ardıcıl, bir-birinin ardınca, katı kəri – ardıcıl
KATIĞ – 1. sərt, qəddar, bərk, möhkəm, 2. qüvvətli, güclü, çox, katıq tığrak – möhkəm, sıx
KATIĞDI – möhkəmcə, olduqca, =katıqdı
KATILMAKLIĞ – cəhd göstərən, canfəşanlıq edən
KATIĞLANMAK – yetişmək, böyümək, möhkəmlənmək, cəhd etmək, zəhmət çəkmək, fədakarlıq göstərmək
KATIĞLANTURMAK – təhrik və sövq etmək, cəhd etdirmək
KATIĞKIYA – çox sərt, qəvi, bərk
KATIĞLIĞ – 1. sərt, çətin, ağır, 2. çirklilik, natəmiz
KATIĞLIK – çətinlik, qayğı
KATIĞSIZ – yüngül, əziyyətsiz
KATAMAK – alıb vermək, birləşdirmək
KATILMAQ – qatılmaq, qarışmaq, iştirak etmək, təmasda olmaq
KATIN – alt (sifət)
KATINDAKI – altındakı
KATINQ – qab, bardaq
KATIRĞAN – akasiyaya bənzər bir ağac
KATIR – sağlam, çox, katır katıq – müdhiş, dəhşətli, katır yavlaq – dəhşətli, müdhiş
KATMAK – 1. bərkəşmək, geyinmək, qatmaq, qatışdırmaq, qarışdırmaq, sərtləşmək
KATLANMAK – =katıqlanmaq, katağlanmaq, böyümək, boy atmaq, yetişmək, möhkəmlənmək
KATKAY – antroponim, şəxs adı
KATMIŞ – antroponim, şəxs adı
KATNAMAK – təkrar etmək
KATUK – antroponim, şəxs adı

KATRUNMAK – qətiyyət, mətanət, dəyanət göstərmək
KATUN – xanıt, qadın, xanım, hökmdar qadını
KATUNMAK – bərkimək, qatılmaq
KATURMAK – 1. qüvvətlənmək, kaç – neçə, 2. peşiman olmaq
KAŞ – 1. təpə, 2. qaş, 3. qiymətli daş, nefrit, çeç qaş – firuzə, 4. qaş oyun – oyun adı
KAŞAN – sidik
KAŞANIĞ YOL – sidik yolu, kanalı
KAŞUK – 1. qaşuq, 2. toponim və ya antroponim
KAŞANMAK – sidiyə getmək, siyimək
KAŞU – toponim, Kaşğar civarında bir şəhər adıdır
KAŞAK – ağ ot və ya ceyran otunun bir növü
KIV – xoşbəxtlik, kut kiv – müvəffəqiyyət, uğur
KIVADMAK – hörmət, ehtiram göstərmək, saymaq, sayğı göstərmək
KIVIRKAK – tamahkar, xəsis, əli bərk (xəsis), simic
KIVIRKANMAK – xəsislik, simiclik etmək
KIĞ – qığ, heyvan zibili, təzəyi
KIDATMAK – məhv etmək, dağıtmaq
KIDIĞ – 1. həd, sərhəd, qıraq, kənar, uc, 2. sahil, uç kidiğ – sərhəd
KIDIĞSIZ – hədsiz, sərhədsiz, sahilsiz, ucsuz-bucaqsız, ucsuz kadıg-sız – nəhayətsiz, ucsuz-bucaqsız
KIDMAK – buraxmaq, qoymaq, ötürmək
KIZ – 1. qız, kənz, qaravaş; kız kelin – gəlinlər, kız oğul – qız övladı, kız kuduz – qız və gəlin, oğlan kız – uşaqlar, oğul kız – uşaqlar, tun kız – ilk qız övladı, 2. xəsis, acgöz, kız kıvrıkkak – xəsis, simic, aç kız aqlıq və

ehtiyac, 3. Kız turmuş (antroponim, şəxs adı), kız kız – qız övlad, gənc xanım, kız aş – toy, ziyarət
KIZA – dəmirçi klürəsi
KIZAMUK – qızılca (xəstəlik)
KIZARĞAR – hərərət, hərərətli, odlı, alovlu, səmimi
KIZARTMAK – közərtmək, qızartmaq, bərk qızartmaq (dəmiri)
KIZĞAK – 1. ögey qız, 2. xəsis, simic
KIZĞANMAK – = kışğanmaq, qızırğamak, xəsislik etmək
KIZIL – qırmızı, Kızıl kəndir – neştərə oxşar çətənə (kəndir?) bitkisi, Kızıl sağızğan – bürc adı, kosmonim
KIZILSIĞ – qırmızımtıl
KIZMAK – qızışmaq, yanar od kimi alovlanmaq
KIZKIL – qırmızı
KIZNAK – xəzinə, anbar, ağıllıq
kıznak – anbar
KIZSIZ – 1. qızsız, 2. açsız qızsız – tox və ehtiyacsız
KIZĞUT – =kızkut, cəfa, zəhmət, əziyyət, iztirab
KIY – (məhdudlaşdırıcı-dəqiqləşdirici ədat), =kiya, kına
KIYAĞAN URUNQU – antroponim, şəxs adı
KIYAND – gərgədan
KIYILMAK – ölmək, vəfat etmək
KIYMTU – antroponim, şəxs adı
KIYIN – cəza, tənbeh, kiyin aymak – cəza təyin etmək, kiyin kiyit – cəza, kiyin kızğut – işgəncə, cəzalandırma
KIYINLIK – məhbəs, həbsxana
KAYINCI – cəllad, cəza verən, cəza kəsən, =kınıcı, kınıcı
KIYINTU – antroponim, şəxs adı
KIYIK – çəp, əyri, qıyıq
KIYIT – işgəncə, əziyyət
KIYMAK – kəsmək, doğramaq
KIYMATIN – geri çəkilmədən, mərdliklə, cəsarətlə

KIYIRKALANMAK – =kıvrıkkalanmaq, xəsislik, simiclik etmək
KIK – =kığ, qığ, təzək, heyvan zibili
KIKIRMAK – qışqırmaq, bağıрмаq, çığırmaq, urlamaq kıkırmaq – fəryad, nalə, fəğan, şivən etmək, kıkırmaq alakırmaq – qışqırmaq, çığırmaq
KIKIRIŞMAK – qışqırışmaq, çığırışmaq
KIL – qıl, tük
KILDURMAK – =kılıtmaq, etdirmək, işi gördürmək
KILIĞ – kılığ salığı – vergi növü
KILIK – xarakter, xasiyyət, əxlaq, səciyyə
KILILMAK – qılınmaq, edilmək
KILIMSINMAK – özünü iş görəni kimi göstərmək
KILINMAK – 1. yaranmaq, meydana çıxmaq, 2. olmaq, özünü aparmaq, hərəkət etmək, davranmaq
KILINÇ – 1. iş, hərəkət, əməl, 2. məişət, yaşayış, kılınç tenqri – iş-hərəkət tanrısı
KILINÇLIĞ – əməlli, hərəkət edən, iş görəni (sifət)
KILIÇ – 1. qılınç, 2. Kılıç küç kara (antroponim, şəxs adı)
KILIÇLAMAQ – qılından keçirmək, qılınclamaq
KILMAK – 1. qılmaq, etmək, hazırlamaq, yaratmaq, düzəltmək, 2. özünü aparmaq, hərəkət etmək, icra etmək
KILMAKLIĞ – hərəkətlə, icra ilə əlaqədar olan, edilən, icrası gərək olan, =kılmaklağ
KILTURMAK – etdirmək, düzəldirmək, yaratdırmaq, =kıldurmaq
KIN – 1. cəza, işgəncə, əzab, 2. çətinlik, maneə, kın kızğut – işgəncə, kına tegmək – cəzaya çatmaq, yetişmək =kını
KINA – 1. məhdudlaşdırıcı ədat, 2. antroponim, şəxs adı

KINAĞUÇI – əzab, işgəncə verən şəxs
 KINAMAK – cəzalandırmaq, əziyyət vermək
 KINDIRMAK – kındurmak – möhnət çəkmə, bir şeydən mütəəssir, müztərib olmaq, zəhmətə qatlaşmaq
 KINIĞ – qısqanlıq, şiddətli arzu
 KINISUN – antroponim, şəxs adı
 KINLIĞ – məhbəs, həbsxana
 KINMAK – 1. cəhd, səy, 2. istəmək, arzu etmək
 KİNÇI – cəllad, əzab verən, işgəncə verən, =kinçi
 KINQ – kinli, bəd, yaman, quduz
 KINQDAM – antroponim, şəxs adı
 KINQRUL – antroponim, şəxs adı
 KIPKIZIL – qıpqırma
 KIPRIDI – antroponim, şəxs adı
 KIPÇAQ – 1. bir türk qəbiləsi, 2. antroponim, şəxs adı
 KIPÇUR – vergi növü, =kubçır, kopçır
 KIR – 1. çöl, daşlıq yer, düzənlik, 2. Kır Çəçək (antroponim)
 KIRA – 1. tarla, əkin yeri, 2. antroponim, şəxs adı
 KIRĞAĞLIĞ – qıraqlı (sifət)
 KIRĞIN – =kırkın, cariyə, qaramaş, bakirə, 2. əzab, iztirab
 KIRĞILADMAK – ağarmaq, çallaşmaq
 KIRI – şadlıq, şənlik
 KIRILMAK – məhv edilmək, qırılmaq, dağıdılmaq, sındırılmaq
 KIRIRKUŞ – antroponim, şəxs adı
 KIRK – =kırk, qırx
 KIRKIZ – bir qədim türk qəbilə birləşməsinin adı, qırğız, etnonim
 KIRKINÇ – qırxıncı
 KIRKMAK – qırmaq, tərəş etmək, qırmaq
 KIRKU – antroponim, şəxs adı

KIRKUDU – antroponim, şəxs adı
 KIRTIŞ – səth, xarici görünüş, üz
 KIRMALAŞMAK – parçalamaq, qırmaq
 KIRTKIRTMAK – kəsmək, qırmaq
 KIRUDİS – antroponim, şəxs adı
 KISALTMAK – sıxışdırmaq
 KISAK – antroponim, şəxs adı
 KISGA – qısa, kısığa kavıra sözləmək – qısaca danışmaq, söyləmək
 KISGAÇ – tutqac, maşa, xamıt, xamıtın taxtası
 KISIĞ – qısıq, dar, sıx, kısığ kavırığı – sıxışdırma, həbs etmə, kısığ tanığı – zülm, sitəm
 KISAMUK – =kızamuk, qızılca
 KISGANMAK – xəsislik, simiclik etmək, acgözlük etmək
 KISĞARMAK – sıxışdırmaq
 KISIĞSIZ – azad, hürr
 KISIL – 1. toponim, yer adı, 2. dərə, vadi, dağ keçidi, kiçik keçid
 KISILMAK – qısaltma, darlaşmaq, daraltmaq
 KISIRIN – bir bitki adı
 KISMAK – 1. məcbur etmək, təhrik etmək, 2. çimdikləmək
 KISKANMAQ – qısqanmaq
 KITAY – 1. Kitay bört, Kitay buğa (antroponim, şəxs adı), 2. etnonim, qəbilə adı; kidan
 KITI KARA – antroponim, şəxs adı
 KITIK – pambıq
 KITIKLIĞ – pambıqlı
 KITIKSIZ – pambıq astarsız
 KIŞ – qış
 KIŞLAMAK – qışılmaq, qışı keçirtmək
 KIŞLAĞ – qışlaq
 KIŞKI – qış (sifət)
 KIŞLIK – qışlıq (sifət)
 KOBİ – 1. boş, lazımsız, gərəksiz, 2. miras, əmlak = kovi
 KOBİK – qiymətli daş, kəhrəbə

KOBIRĞA – =koburğa, bayquş
 KOB RATMAK – =kubratmaq, toplamaq
 KOBUZ – qopuz, simli musiqi aləti
 KOÇ – Mübarək koç (antroponim, şəxs adı)
 KOÇNQAR – koçunqar, qoç, qoyun
 KOÇKAR – 1. qoç, 2. dağ qoçu
 KODI – 1. aşağı, aşağıya, kodı asıra kişi – aşağı təbəqədən olan adam, 2. güclü, qüvvətli, sağlam
 KODIKARMAK – aşağı qoymaq
 KODIKARTURMAK – endirmək, alçaltmaq
 KODIKI – aşağıdakı
 KODMAK – 1. qoymaq, 2. qallmağa təhrik etmək, özü ilə götürmək, 3. tərək etmək, atmaq, işi dayandırmaq
 KODTURMAK – qoydurmaq, yerləşdirmək
 KOĞ – toz
 KOĞU – qu quşu
 KOĞURSAK – qursaq
 KOĞUŞ – tüklü heyvan dərisi
 KOĞŞAK – kövşək
 KOĞŞAMAK – gövşəmək, zəifləmək, alanqurmaq koğşamak – gücdən salmaq, zəiflətmək, üzmək, əldən salmaq
 KOVĞA – =kova, badya, vedrə
 KOVLAMAK – böhtan, şər atmaq
 KOVUŞMAK – hamarlamaq, cilalamaq
 KODIZ – dul qadın
 KOZA – ağ şanagüllə çiçəyi
 KOZI – quzu
 KOY – =koyın, =koyun, kon, 1. qoyun, quzu, 2. qoyun, qoltuğun altı, qucaq
 KOYÇI – çoban
 KOKMAK – azalmaq, kiçilmək
 KOKPU – pambıqlı qumaş
 KOK – toz, torpaq, təkək, zibil

KOL – 1. qol, 2. əl, 3. Yılun kol (toponim)
 KOLBIÇ – qoltuq, qoltuqaltı
 KOLĞAK – =kultak, qulaq
 KOLĞUÇI – dilənçi
 KOLĞURMAK – diləmək, əl açmaq, yalvarmaq, xahiş etmək
 KOLIÇAK – qolçaq
 KOLLUĞ – əlli (sifət), əli olan
 KOLMAK – əl açmaq, diləmək, xahiş etmək
 KOLTĞUÇI – dilənçi, buşınçı
 koltğuçı – dilənçi, =kolunğuçı
 KOLU – 1. on saniyəyə bərabər vaxt ölçüsü, 2. vaxt, zaman, müddət, öd kolu – zaman, dövr
 KOLULAMAK – fikrə getmək, xəyala, düşüncəyə dalmaq, dərin düşünmək, mülahizə etmək, kolulamaq
 sakınmaq – nəzərə almaq
 KOLULUĞ – ülgütlük koluluğ – zamanı və ölçüsü olan
 KOLTI – 1. skr. hədsiz-hesabsız, saysız-hesabsız
 KOLUNQA – filiz, zoğ
 KOLUNLUĞ – mərhəmət edərək
 KOLUNMAK – dilənmək, yalvarmaq, xahiş etmək
 KOLUSUZ – 1. vaxtsız, zamansız, 2. saysız, hesabsız
 KOLUŞ – bir vergi növü
 KOLUNÇ – xahiş, rica, yalvarış
 KOMSOLUK – ərzaq anbarı
 KONAĞ – düşərgə, istirahət yeri, qonaq evi, otağı
 KONALMAK – yerləşmək, gecələmək
 KONAK – darının bir növü, konak tegisi – darı yarması
 KONĞU – mənzil, yaşayış yeri
 KONMAK – 1. qonmaq, 2. yerləşmək, məskunlaşmaq, məskən salmaq
 KONİM – qohum, yaxın
 KONTURMAK – yerləşdirmək, gətirib çatdırmaq, =kondurmaq

KONUK – qonaq, müsafir
 KONŞI – qonşu
 KONŞI İM PUSAR – bodisat-
 vanın adı, antroponim
 KONQUZ – qurd, böcək
 KONQRAĞI – ziyil
 KONQRULMAK – sallanmaq,
 qanrılmaq
 KONUKLUK – qonaq otağı
 KONQRAUÇI – kilsə zəngçisi
 KOP –=köp, tam, tamam, bütün,
 tamamilə, bütünlüklə, 2. çox, 3. hamısı
 KOPMAK – qopmaq, qabırmaq,
 üçmaq
 KOPIN – birlikdə, bütünlüklə,
 =kopan, hamılıqla
 KOPTIN – hər yerdən, hər tə-
 rəfdən
 KOPÇIR –=kobçır, vergi adı
 KOR – ziyan, zərər; kor yas – zi-
 yan, kor kilmək – zərər, ziyan vurmaq
 KORAMAK – 1. azalmaq, zərəre
 düşmək, 2. arıqlamaq
 KORATMAK – ziyan vurmaq,
 zərər vermək
 KORDUNQ – maya, əsas
 KORIĞ KIRKIN – kənzilər
 KORIMAK – qorumaq
 KORKINÇ – qorxu, dəhşət, kor-
 kinç ayınç – qorxu, dəhşət, korkinç
 aymanç – dəhşət
 KORKINÇIĞ – müdhiş, təhlükə-
 li, qorxunc, korkinçığı kasınçığı – dəh-
 şətəməz
 KORKINÇLIĞ – qorxunc, dəh-
 şətli, qorxulu
 KORKINÇLIK – qorxu, təhlükə
 KORKINÇLIKIN – qorxu içəri-
 sində
 KORKINÇSIZ – qorxusuz
 KORKITMAK – korkitmək ürkit-
 mək – qorxutmaq
 KORKLUK – qasıq
 KORKMAK – qorxmaq, kork-
 mak ayınmaq – qorxmaq, dəhşətə gəl-
 mək, korkmaq belinqləmək – qorxmaq

KORKUMAK – qorxmaq
 KORUMÇI OĞUL – antroponim,
 şəxs adı
 KORÇU – ziyankar, zərər vuran,
 zərər verici
 KORSUZ – ziyansız, zərərsiz
 KOTAN TOĞRI – antroponim,
 şəxs adı
 KOTUR – qotur
 KATI –=kodi
 KODIKI –=kodıki, aşağıdakı,
 alçaqdakı
 KOTDURUP ALMAK – ələ ke-
 çirmək, almaq
 KOTMAK – ötürmək, saxlamaq,
 tərk etmək
 KOTSU – antroponim, şəxs adı
 KOTURULMAK – başa çatmaq,
 qurtarmaq
 KOÇ – Mübarək koç (antropo-
 nim, şəxs adı)
 KOÇKAR – qoç, qoyun
 KOÇO –=koçu, toponim, şəhər,
 ölkə adı
 KOÇU – Şərqi Türkiyəstanda şə-
 hər, toponim
 KOÇULUĞ – Koçu şəhərindən
 olan adam
 KOÇUNQAR – qoyun
 KOŞ – qoşa, cüt
 KOŞMAK – birləşdirmək, qoş-
 maq, əlavə etmək
 KOŞTR – soqd. başqı, ağsaqqal,
 rəis
 KOŞUĞ – şeir, poema
 KOŞUĞLUĞ – hazır, qoşulmuş,
 qoşulu (sifət)
 KUA – çin, gül növü
 KUBA ÇAKIRÇA – 1. antropo-
 nim, şəxs adı, 2. ornitonim
 KUBÇIR – dövlət vergisi
 KUBRANMAK – toplanmaq, yı-
 ğılmaq, cəmləşmək, =kuvranmaq
 KUBRATMAK – yığmaq, toplamaq,
 cəmləmək, =kuvratmaq
 KUBURĞA –=koburğa, bayquş

KUVAK – kəndlinin ağasının ya-
 nında məcburi xidmət etməsi
 KUVAKLIK – vergi üçün verilən
 əşya və ya torpaq sahəsi
 KUVRAMAK –=kobramak, yı-
 ğışmaq, toplanmaq, cəmləşmək
 KUVLAMAK –=kovlamak, böhtan,
 şər atmaq
 KUVRAĞ – 1. məclis, yığıncaq,
 2. rahib icması, bursanq kuvrağ – rahib
 icması, terig kuvrağ – icma, toplanış,
 terin kuvrağ – icma, kütlə
 KUVRAĞLIĞ – məclisə, icmaya
 aid olan (sifət)
 KUVRAĞSIZ – terinsiz kuvrağ-
 sız – icmasız, icması olmayan
 KUĞU –=koğu, ququ quşu
 KUĞURSAK – mədə, qursaq,
 =kuruğsak
 KUDA BIDIN – antroponim, şəxs
 adı
 KUDADMAK –=kutadmaq
 KUDAT – 1. antroponim, şəxs adı,
 2. titul
 KUDAŞ – adaş kudaş – dostlar,
 yoldaşlar
 KUDAZ –=kuduz
 KUDRUK – quyuq
 KUDRUKLUĞ – quyruqlu (sifət)
 KUDUĞ – quyu
 KUDUĞU BADUR – antropo-
 nim, şəxs adı
 KUDUNMAK – dərman vasitəsi-
 nin adı
 KUDURUK – quyruq
 KUZ – 1. qoz, 2. şimal, Kuz ordu
 (Balasaqun şəhərinin adlarından biri,
 toponim)
 KUZĞUN – quzğun, kuş quzğun
 – quş, hər cür quş, qarğa-quzğun
 KUZKAK –=kuskak, qusma
 KUZU –=kozı, quzu
 KUY – çin, əndərün, hərəmxana
 KUYANIĞ – dovşan
 KUYAŞ – günəş, bərk isti, qız-
 mar

KUYDAKI – hərəmxanadakı
 KUYKA TERİ – dəri, gön
 KUL – 1. qul; kul gün qaravaş,
 nökrələr, 2. Kul apa urunqu, Kul kara
 (antroponim, şəxs adı)
 KULADMAK – qul olmaq
 KULAN – 1. qulan, vəhşi eşşək,
 2. antroponim, şəxs adı
 KULBAK – 1. antroponim, 2.
 titul, Tanrı qulü Kulbak
 KULBUKAYA – antroponim,
 şəxs adı
 KULĞAK –=kulak, kulkak, qulaq,
 kulğak kaçıq – eşitmə orqanı – kulğak
 tilgəni – qulaq seyvanı, gulak, kulak
 sağzı – qulaq çirki, mumu
 KULLIĞ – qullu, qul sahibi olan
 (sifət)
 KULUM XUA – bitki adı
 KULUN – 1. qulun, 2. Kulun ka-
 ra (antroponim, şəxs adı)
 KULUNLAMAQ – qulunlamaq,
 balalamaq (at haqqında)
 KUM – 1. qum, 2. müalicə qumu,
 3. Kara kum (antroponim, yer adı)
 KUMA – 1. yabanı kətan, kuma
 yağı – kətan yağı, 2. Kuma katun
 (antroponim, şəxs adı)
 KUMAR ARSLAN – antropo-
 nim, şəxs adı
 KUMARU SAV – vəsiyyətnamə,
 nəsihətnamə
 KUMAŞ BAY – antroponim,
 şəxs adı
 KUMĞAN – 1. su qabı, 2. Kum-
 ğan tudunq (antroponim, şəxs adı)
 KUMLUĞ – qumluq, qumlu
 (sifət)
 KUMURSĞA – qarışqa
 KUNDU BURÇAK – bitki adı
 KUNDUZ – qunduz, =kuntuz
 KUNI SENQÜN – antroponim,
 şəxs adı
 KUNKU – çin, ud, musiqi aləti
 KUNMAK – qarət, təlan etmək

KUNÇUY – çin, xan nəslindən olan gənc xanım
 KUNLAMAK – yerləşmək, gecələmək, =kunlamak
 KUNQ FUTSİ – çin antropnim, şəxs adı
 KUNQ KAU – arfa, ud
 KUR – 1. kəmə, qurşaq, 2. tərəf, ləyaqət, 3. növbə, ardıcılıq, kur kezik – növbə, ardıcılıq
 KURATMAK – toplamaq, yığmaq, =kuvratmak
 KURĞAK – quru, quraqlıq
 KURĞURMAK – lovgalıq etmək, təkəbbür, iddia satmaq, yekəxanəlik etmək
 KURIMAK – qurmaq
 KURIDANTA – qərbdən
 KURİĞARU – geriyyə, qərbə
 KURİĞLİĞ – sonsuz, nəsil artırma qabiliyyətindən məhrum olan
 KURIYA – qərbdə
 KURIYAKI – geridəki, qərbdəki
 KURIKAN – indiki yakut xalqının ulu babaları, etnonim
 KURINÇ – quraqlıq, quruluq
 KURITMAK – qurutmaq
 KURLA – dəfələrlə, = kurlay
 KURNU – dərman vasitəsinin adı
 KURT – qurt, kurt konquz – qurt, bəcək
 KURTA – qoca qadın, =kurtğa, avçğa kurtğa – qocalar
 KURĞARMAK = kurtkarmak, qurtarmaq, xilas etmək, =kutarmak, kutğarmak
 KURTULMAK – qurtulmaq, qurtarmaq, xilas olmaq, azad olmaq, boşunmaq kurtulmaq – azad olmaq, =kutrulmaq, kutulmaq, =kurtrulmaq
 KURTULMAKLIĞ – xilas olmağa aid olan
 KURUMAK – qurmaq
 KURUĞ – quru, qurumuş, məhrum, boşluq, kuruğ kalmak – hər şeydən məhrum olmaq, batmaq, məhv ol-

maq, yok kuruğ – boşluq, tüşsüz kuruğ – nahaq və mənasız
 KURUĞSAK = kuğursak, mədə, qarın, qursağ
 KURUT – 1. qurud, 2. qurud ver-gisi
 KUSMAK – qusmaq, yediyini qaytarmaq
 KUT – 1. can, həyat gücü, ruh, ünsür, kut vəxşik – ruh, mifik varlıq, 2. bəxt, səadət, uğur, 3. ləyaqət, şərəf, küt buyan – səadət, kut bulmuş – Budda səadətində yetişən – kut kıv – səadət, kut kolmaq – xoşbəxtlik diləmək, kut kolunmaq – dua etmək, xoşbəxtlik diləmək, kut ülüg – xoşbəxtlik, uğur, nom kutı – din səadəti, 4. Kut tenqri xatunı (antropnim, şəxs adı)
 KUTAD – antropnim, şəxs adı
 KUTADMAK – xoşbəxt olmaq, bəxti üzünə gülmək
 KUTDAMIŞ BARS – antropnim, şəxs adı
 KUTAY – ipək
 KUTAN – Kutan Toğrul – Kutan nəslindən olan Toğrul
 KUTAÇUN – antropnim, şəxs adı
 KUTLUĞ – 1. xoşbəxt, həyat qüvvəsi verən, həyat gücünə malik olan, 2. müqəddəs, kutluğ kivilig – xoşbəxt, kutluğ ülüglüg – bəxti üzünə gülən, xoşbəxt, ıduk kutluğ – müqəddəs, 3. Kutluğ beg, Kutluğ bört, Kutluğ buka, Kutluğ temür (antropnim, şəxs adı)
 KUTKARMAK – qurtarmaq, azad etmək, xilas etmək
 KUTKURMAK – =kurtkarmak, kutğarmak, kutkarmak
 KUTRULMAK – xilas olmaq, azad olmaq, xilas edilmək, qurtulmaq, ozmaq kutrulmaq – qurtulma, xilas olma, kutrulmağı bilmək körmək – xilas olmağın müşahidə və dərk olunması

KUTRULMAKLIĞ – xilas olmağa aid olan, qurtulan
 KUTRULMIŞ – antropnim, şəxs adı
 KUTSIRAMAK – bədbəxt olmaq
 KUTSUZ – bəxtsiz, bəxti kəm, bədbəxt, uğursuz, kutsuz kovı – bədbəxt, kutsuz ülügsüz – bəxtsiz, talesiz
 KUTMAK – tələf olmaq, taqətdən düşmək, gücdən düşmək
 KUTRULĞU – xilas, qurtuluş, qurtulma
 KUTUR – kutur ögsiz kilmək – başdan çıxarmaq, dəli etmək, ağıldan məhrum etmək
 KUTUMAK – həddini aşmaq, qudurmaq, quduzlaşmaq
 KUŞ – quş, kuş, kuzğun – hər cür quş, boz kuş – şunqar, turuyaya kuş – durna, kara kuş berkut, qara quş – qara tartal
 KUŞĞAÇ – quşcuğaz
 KUŞLAMAK – quş ovlamaq
 KUŞLUĞ – quşlu, quş çox olan yer
 KUŞU TUTUK – antropnim, titul
 KUŞTI – dərman bitkisi adı
 KUŞTR – müəllim
 KUŞUY – toponim, yer adı
 KUŞÇI – quş ovçusu, quş təlimçisi

Q

QAYAKKASAPI – skr. Budda Şakya – Muninin on bir ən görkəmli şagirdlərindən biri, antropnim, şəxs adı
 QANQ – =Qanqa, skr. Qanq çayı, toponim
 QANQAVALUK – skr. Qanqın qumluqları
 QANDAKAMİNİ – skr. antropnim, şəxs adı

QANDAMADİN – skr. Hind mifologiyasındakı əfsanəvi dağlardan birinin adı, toponim
 QANDAKASTA – skr. Antropnim, şəxs adı
 QANDARVI – =qantarvi
 QANTARVI – =qandarvi, skr. Mifik varlıq, səkkiz səmavi varlıqdan biri (dini)
 QARBI – skr. aditya-qarbi – göy aləminin adı
 QARDABHI – skr. demonlardan biri, antropnim, şəxs adı
 QARTIRAKUT – skr. toponim, dağ adı, Budda ilə bağlı olan müqəddəs yerlərdən biri
 QARUDI – skr. (dini) əfsanəvi simurq quşu, qızıl qanadlı quş
 QARX – skr. planet: braxasvati qarx – Yupiter planeti
 QAUTAM – skr. Budda Şakya – Muninin kamilləşmədən, yetkinləşmədən qabaqkı təxəllüsü
 QOPALI – skr. antropnim, demonik varlıq
 QRATAKUTI – =qartirakut
 QRATIRAKUT – =qartirakut
 QRDABHI – =qardabhi
 QRDAKUL – =qartirakut
 QRİSMAKAL – skr. Hindistanda ilin üç fəslindən biri, yaya ayları
 QÜRÜÇ – İran, dütyü
 QRİV – ruh
 QÜ – =ğu, kük, qüvvətləndirmə ədatı
 QEŞUR – İran =keşür, qırmızı turp

L

LA – yük heyvanı
 LABAY – çin. Şeypur, boru
 LAĞZIN – 1. donuz, 2. on iki illik qədim türk təqviminin on ikinci ili (lağzın yılı)

LAYLAK – səfəhləmə, sayıqlama, mənasız danışma
 LAKIŞMANTI – antroponim, şəxs adı
 LAKŞAN – skr. gözəllik əlaməti, nişanəsi, buddanın otuz iki fərqləndirici əlamətindən biri
 LAKŞANLIĞ – buddanın ilahi nişanələrinə malik olan
 LAKŞMA – antroponim, şəxs adı
 LALAMAK – əzmək, toz halına salmaq
 LAKŞ – buğda unu
 LAKZIN –lağzım
 LAN BOLMAK – irinləmək, lap sokmaq – narın, toz halına salmaq
 LAN – cülr göz xəstəliyi
 LAVA – skr. an, ləhzə
 LAVAN – duz və şirənin qarışığından alınan dərman
 LENXUA – şanagüllə çiçəyi
 LEP – dəqiq, həqiqi, əsl
 LEŞP – tox, bəlgəm=lisi lisip
 LİKÇİR – təqvim, çin, günlərin siyahısı
 LAÇIN – laçın, şahin
 LİKƏN – İsyi Likən (antroponim, şəxs adı)
 LIUBİN – çin, toponim, yer adı
 LIUŞA – çin, dənəvər, səpələnən qum
 LİV – qurban ehsanı
 LIUSUN–ulduz adıdır, kosmonim
 LİNXUALIĞ– şanagüllə çiçəyi olan, lotos olan (sifət)
 LİN – çin, kamera
 LİM – çin, tir
 LIĞSO – Tibet, yaxşı
 LIÇAVI – xalq adı, etnonim
 LODUR – skr.=lotr, bitki adı
 LONQ – əjdaha, cin
 LOÇAN – skr. parlaq, nurlu (sifət)
 LOÇANTA – skr. parlaq, nurlu, =loşanta

LU –lüy, çin, 1. əjdaha, lu yıl – on iki illi türk təqviminin beşinci ilinin adı, 2. ilan
 LUĞ – çin, manqal, kürə (çubuq, tütün doldurulmuş) yandırmaq üçün
 LUKATADU – skr. tanrılar məskəni, diyarı
 LUKITAKITU– antroponim, şəxs adı
 LUKUSUSI – çin, çin astrologiyasında ulduz adı, kosmonim
 LULAN – toponim, yer adı
 LÜKÇİNQ – toponim, yer adı
 LURZI – toppuz, zopa

M

MA – =me, (qüvvətləndirici-fərqləndirici ədat), da, də, və, isə, bilxassə bilavasitə (bağlayıcı)
 MADAR – tox, şeytan, demon, iblis, =matar
 MADRASANT – manixey tanrılarının birinin adı, antroponim
 MAĞABALI – antroponim, şəxs adı
 MAĞADIVI – antroponim, şəxs adı
 MAĞARADI – antroponim, şəxs adı
 MAĞARAÇ –=maxaraç
 MAQ – Ay zodiakının 28 bürcündən biri
 MAQAT – tox, toponim, Mərkəzi Hindistanda ölkə
 MAĞ–1. şöhrət, 2. soqd, ay
 MAĞA – ilan
 MAĞAMAYA –maxamaya
 MAĞASATVI – skr. antroponim, şəxs adı
 MAĞORAQI –=maxoraqi
 MAHİNTARI – antroponim, şəxs adı, buddalardan biri
 MAYAK TARMADAN – antroponim, şəxs adı

MAYAK – zibil, təzək
 MAYAKAMAK – məhdudlaşdırıcı işarə nişanları qoymaq, iz qoymaq
 MAYDUM – skr. Əkiz bürcü, kosmonim
 MAYTRI–1. məhəbbət, xeyirxahlıq, maytri sudur – sutra adı, 2. skr. gələcək budda, Maytri bodisvt – şəxs adı, antroponim
 MAKİNTRASINI – skr. Antroponim, şəxs adı
 MANA – bitki adı
 MANASTAR GİRZA – manixeylərdə dua formulu: günahlarımızı bağışla
 MANDAL – sehrli dairə, mandal kılmak – dörd bucaq çızmaq
 MANDARAK – skr. bitki adı
 MANDARIK – bitki adı
 MANI – yeni eranın III əsində Yaxın Şərqdə meydana çıxmış dini-fəlsəfi təlimin-manixeyliyin banisi, Mani monçuk erdini – Mani cəvahiri, dini
 MANİR – demonlardan biri
 MANİSTAN – iqamətgah, məskən
 MANU – çöl pişiyi
 MANÇUŞIRI – skr. bodisatvlardan biri
 MANQ–1. addım, 2. gəzinti, səyahət, manq manqmaq – addımlamaq, yerimək, addım atmaq
 MANQA – mənə (əvəzlilik)
 MANQAL – at manqal – xoşbəxtlik
 MANQALLIĞ – xoşbəxt, xoşbəxtlik gətirən, =manqallıq
 MANQAR – mənə
 MANQQAL – skr. xoşbəxtlik, rəqsand manqqal – xoşbəxtlik göstərən formulu vird etmək
 MANQQALLANMAK– xoşbəxt olmaq
 MANQRAMAK – bağırmaq, inləmək, =mənqrəmək, manqramak, ün-

dəmək – aravermədən qışırmaq, anqırmaq
 MANQMAK – yerimək, addım atmaq, addımlamaq, gəzmək, səyahət etmək
 MANQQALLIĞ – xoşbəxt (sifət)
 MANQIĞ – yerləş
 MANQLAMAK – addımlamaq, addım atmaq, səyahət etmək
 MAKARAÇ TAMĞAÇI – antroponim, şəxs adı
 MANSIZ – təmiz ürəkli, təvazökar, müti
 MANTAL skr. tilsim, sehr, cadu
 MANTRA – skr. söz, sehr
 MAR–din öyrədən, Mar Amu – Maninin şagirdlərindən biri
 MARDASPANT –=Madraspant, manixey tanrılarının birinin adı
 MARIM – cism, can, bədən üzvlü, marım etiz – bədən üzvləri
 MARUTI – demonlardan birinin adı, antroponim
 MASMADAR– antroponim, şəxs adı
 MATANQA – skr. fil
 MATARNANTI – bir demon adı, antroponim
 MATYADIŞ – Hindistanda bir bəlik adı
 MATRİPOLİTA – yun, mitropolit, arxiyepiskop
 MATUKARI – antroponim, şəxs adı
 MATULUNQ – skr, limon
 MATUR – skr. etnonim, xalq adı
 MAXABRAXMI – antroponim, şəxs adı
 MAXABUT – skr. kainatın əsasını təşkil edən dörd üstür (su, torpaq, od, külək)
 MAXABUTLUĞ – dörd üstürə aid olan (sifət)
 MAXAÇİNADIŞ–skr. Çinin Mərkəzi Asiyada yayılmış adı, toponim

MAXADİVAÇI – skr. buddalardan biri

MAXAYAN – skr. Buddizmin şimal-qərbi Hindistanda yeni eranın I əsrində meydana çıxan iki əsas cərəyanından biri

MAXAYANA – Maxayana məşədi – rahib Syuan Tezyanın fəxri adı

MAXAKALP – skr. böyük zaman müddəti (dini)

MAXAKSABI – skr. antroponim, şəxs adı

MAXAMAYA – skr. Buddha Şakya – müninin anası (antroponim)

MAXAMANDARIK – skr. ilahi ağacın rənginin adı

MAXAPARI NİRVAN – bir sutranın adı

MAXARAÇ – skr. maqaraca, hakim, hökmdar

MAXARUK – skr. mifik varlıqların bir sinfi

MAXİSTAK – soqd. manixey dindarı, keşişi, manixey dini icması ierarxiyasında üçüncü, ən yüksək pillə

MEY – baş beyin

MEKİLİNQ KURÇA – antroponim, şəxs adı

MEN – mən, men meninq körül – şəxsiyyət, mənlilik

MENSİZ – mənsiz

MENÇÜK – antroponim, şəxs adı

MENQ – 1. anadangəlmə xal, 2. quş yemi, enq menq – qənimət

MENƏ AŞ – ov

MENQİ – 1. nəşə, sevinc, şadlıq, 2. ədəbi, daimi, ölməz=benqü benqü, menqü, menqi menqiləmək – sevinmək, şadlanmaq, inç menqi – dinclik və sevinc, ögrünçü menqi – sevinc, şadlıq

MENQİQÜ – 1. əbədi, daimi, nəhayətsiz, 2. səadət, sevinc, menqiqü menqiqü – əbədi

MENŞLƏMƏK – sevinmək, nəşələnmək, əylənmək, menqiləmək be-dizləmək – sevinmək, şadlanmaq, menqiləmək ilinçüləmək – şənələnmək, əylənmək

MENQİLƏTMƏK – əyləndirmək
MENQİLİG – şad, xoşbəxt, məsud, məmnun, nəşəli (sifət)

MENQİLİK – şadlıq, xoşbəxtlik

MENQSİZ – bəniz, zahiri görünüş, menqiz menqləmək – özünü elə göstərmək, körk menqiz – forma, obraz, ifadə, təcəssüm

MƏNQƏRƏMƏK – böyütmək, çığırmaq

MRQAŞİN – Ay zodiakının 28 bürcündən biri, kosmonik

MRİGA – mriğa çigmə – xəstəlik adı

MU – sual ədatı – mı, mi, mu, mü

MUBARƏK KOÇ – antroponim, şəxs adı

MUDUR – skr. damğa, möhür

MUYĞA – inad, tərs, dilbilməz, dilqanmaz

MUYĞAK – dişi maral

MAYMUL – əhilləşməmiş vəhşi heyvan

MUYUM – çəşqin, özünü itirmiş

MUYMALMAK – çəşmaq, duruxmaq, özünü itirmək

MUL – Ay zodiakının 28 bürcündən birinin adı, kosmonim

MULA – skr. təməl, kök

MULA – antroponim, şəxs adı

MUNDA BUNTA – munda, munta – burada

MUNA – belə, beləcə

MUNDAĞ – mundağ, belə, bu cür, beləliklə

MKNDA – muntada, muntada

MUNQ – bunq, kədər, əndişə, qayğı

MUNQADINÇİĞ – fəvqəladə, heyretəməz, iztirab verici

MUNQADMAK – kədərlənmək, şaşırmaq, əzab çəkmək, acı duymaq

MUNQADTURMAK – çəşdirmaq, heyretləndirmək, kədərləndirmək

MUNQAR – buna

MUNKUL – səfeh, ağılsız, məntiqsiz, munkul bolmaq – məntiqsiz olmaq, = monqul

MUNILAYU – belə, bunun kimi

MUNI TEG – bu elə, bunun tək

MUNMAK – əliboş gəzmək, boş-boşuna dolaşmaq, bیکar dolanmaq

MUNQSUZ – dərdsiz, kədərsiz, qayğısız

MUNQSUS – antroponim, şəxs adı

MUNĞAK – dişi maral, =muyqak

MUNTADA – 1. bundan, 2. burada, muntadan – oradan

MUNTAĞ – belə, mundağ, muntağın – beləliklə, bu cür, muntağ muntağ – belə, bu növdən, bu qəbildən

MUNTIRTIN – bundan başqa

MUNTURMAK – dolaşdırmaq

MKRÇ – mırç, qara bibər, istiot

MUNÇA – bu qədər, beləcə, bu qədər çox, munça munça – belə çox, munçaka tegi – bu vaxta qədər, anca munça – çox olduqca

MUNÇULAYU – bu cür, bu sürətlə, beləcə

MENQİZƏTMƏK – bənzətmək, müqayisə etmək

MENQİZLİG – hər hansı xarici görünüşə malik olan (sifət)

MENQKÜ – menqkü kaya – ədəbi qaya, abidə

MENQÜ – 1. əbədi, daimi, nəhayətsiz, =benqü, menqi, menqkü – 2. Arslan menqü (antroponim, şəxs adı)

MENQÜLÜG – əbədi, əzəli, nəhayətsiz, =menqgölüg

MENQSÜZ – fani, əbədi, daimi olmayan, ölümlü

MENQLİG SENQÜN – antroponim, şəxs adı

MERKİT – antroponim, şəxs adı

MİDİK – soqd. dünyəvi şəxs, midik pırtıqan – dünyəvi

MİN – 1. çin, un, 2=men, mən

MİNQ – 1. min, =binq, 2. Minq kara, Minq temur (antroponim, şəxs adı)

MİNA – skr. Balıq bürçü, kosmonim

MİNQÜ – minik atı, =münqü

MİNQİZ – mügüz, münqüz, buyuz

MİNQLİG – minlik, on minlik, saysız-hesabsız

MİR – çin, bal, =mır

MİRLİG – ballı (sifət)

MİRKƏY – toponim, yer adı

MİRKƏÇİ – toponim, şəhər adı

MINQLİK – mərhəmətli, şərqətli

MİŞ – soqd ayının 16-cı günü

MİŞ – skr. qoç bürçü, kosmonim

MİŞKİÇ – pişik

MİTRİ – işıq, təmizlik və həqiqət allahı, tanrısı Mitra, antroponim

MINTADA – belə, bu cür, beləliklə

MİRÇ – mırç, istiot, qara bibər

MİSİR – toponim, Mısır kara kuz, Mısır şıla (toponim, yer adı)

MİŞAN XAN – antroponim, şəxs adı

MOĞAÇ – moğoç, moğuç, sehrbaz, sehrkar, kahin, mağ, cadugar, şaman, ovsunçu

MONÇAK – monçuk, muncuq, boyunbağı

MOKŞADİVİ – antroponim, şəxs adı

MONQUL BUĞA – antroponim, şəxs adı

MONQUL – 1. qəbilə, tayfa adı, etnonim, 2. boş, mənasız söhbət, laqırtı, sayıqlama, səfsəfə

MOTQALAYANI – skr. Antroponim, şəxs adı, buddanın ən yaxın şagirdlərindən birinin adı

MOÇAK – mojak, manixeylikdə baş keşişin titulu, baş keşiş

MUNUKI – bu

MUNUNQDAN ADIN – bundan başqa

MURUD – yeməli bitki adı

MURVANT – daş-qaş, bəzək vasitəsi, boyunbağı, skr

MÜYÜZ – buynuz, =mügüz

MÜGÜZ – buynuz

MÜN – 1. suç, qəbahət, günah, fəlakət, mün kadağ – günah, mün beçə – naqislik, 2. şorba, mün aş – yemək, ruzi, qida

MÜNGÜ – =mingü, minik adı

MÜNLÜG – münlüq kadağılıq – günahkar, müqəssir, suclu, qüsurlu, naqis

MÜNSÜZ – qüsurusuz, nöqsansız, günahsız, suçsuz, münsüz becəsiz – günahsız, münsüz kadağısız – süçsüz, günahsız

MÜNÜKMƏK – keçmə, sərhəddi aşma

MÜNQƏRƏMƏK – inləmək, sı-zıldamaq, zarımaq

MÜRƏN – çay

MÜRKI – axmaq, səfeh, məntiqsiz, mühakimə qabiliyyətinə malik olmayan

MŞIXA – Məsiha, İsa, antroponim

N

NAQA – skr. əjdaha, ilan hökm-darı

NAQARÇUNI – skr. buddizm üzrə məşhur filosof, antroponim

NAĞID – soqđ, Zöhre (Venera) ulduzu, axşam ulduzu, çoban ulduzu,

dan ulduzu, nağıd zmnü – Zöhre ulduzu, günü, cümə

NAĞRAN – nağran roç – soğd ayının otuzuncu günü

NAYRİTİ – skr. cənub-qərb istiqaməti

NAYUT – skr. çox böyük kəmiyyət

NAYVAZİKİ – skr. = napsiki, xeyirxahlıq ruhu

NAVSRDİÇ – soğdların ilk ayının adı

NAKAPUŞP – skr. bitki adı

NAMO – skr. etiqad, ehtiram, təzim, namo but, namo drm, namo sanq – buddaya sayğı, dinə sayğı, camaata sayğı – ərəb dilindəki namaz sözünün buradan alındığını ehtimal etmək olar. Bu söz sanskrit dilində namas şəklindədir

NANDABALİ – skr. antroponim, şəxs adı

NANTİ – antroponim, şəxs adı

NANTİSİNİ – antroponim, şəxs adı

NARA – 1. nar, 2. skr. cəhənnəm

NARANTA – skr. əjdahalar pə-dşahının adı, antroponim

NARAYAN – bodisatvanın adı, antroponim

NARUAN – bir ağac bitkisinin adı

NE – nə, hansı, necə, ne təg – nə cür, ne üçün – nə üçün, nədən ötrü =nü

NEDƏ – nə üçün, nədə ötrü – nədən ötrü

NEGÜ – necə, nə, nə üçün, niyə, negü kim – kimsə, kim isə

NEGÜL – necə, nə yolla, hansı, nə cür, negülüg – necə, nə cür, =nəlik

NEGÜGƏ – nə məqsədlə, nə üçün, nəgülmə hər hansı, hansısa, nəse

NEKƏ – niyə, nədən ötrü, nə səbəbdən

NEK SENQÜN – antroponim, şəxs adı

NEKDİ YILAN – skr. dərman adı

NEKİM – bunun kimi, hansı

NEMƏ – nəse, nemən – necə

NENQ – nəse, bir şey, iş, əşya, kaç nenq ersər – hər nə olsa

NERSƏ – nəse, nə isə

NETƏG – necə, hansı, netəgpin – hansı

NETƏGLƏDİ – necə, hansı yolla

NETƏGLİG – necəlik, keyfiyyət, mahiyyət

NEÇƏ – necə, nə qədər, o qədər, neçə-necə, o qədər, nə qədər

NEÇƏKƏTƏKİ – hər nə qədər

NEÇƏTƏ – həmə, dərhal

NEÇÜK – necə, neçügin – necə, nə sürətlə

NEÇÜKLƏTİ – nə üçün, niyə, =neçüklədi

NIQRANTİ – skr. antroponim, şəxs adı

NIĞOŞAK – mani dininə mənsub olanlar, şagird

NİZVANI – skr. ehtiras, məftunluq

NİZVANILİG – ehtiraslı

NİZVANISIZ – ehtirassız

NIKAY – skr. təriqət, məktəb, cərəyan

NIKÜ – antroponim, şəxs adı

NIĞOŞAKPAT – soqđ. manixey dini icması dinləyicilərinin başçısı

NILAPUŞUP – skr. evkalit ağacının bir növü

NİLUTPAL – skr. mavi su zəbağı

NİPUR – skr. ayağa taxılan bəzək vasitəsi, əşyası

NİRVAN – skr. nirvana, maddi aləmdə yaşamının dayanması ilə əlaqədar mütləq sükunət və bunun özünlü xilas etmək yolu ilə əldə olunması, nirvan bitig – mahayana məzhəbində bir sutra adı, kalıncıq nirvan – tam, mükəmməl nirvan, kalılıq nirvan – tam nirvanın əksi

NİRVANLİG – nirvanla əlaqədar, bağlı olan

NİRMANARATİ – skr. tanrı diyarının, məskənin adı

NOĞDAR – soqđ. dua-səna edənlər

NOM – soqđ. 1. dini təlim, din qanunu, 2. kitab, yazı, buddizm dininə aid olan dini traktat, sutra, 3. ünsür, darma (buddizm fəlsəfəsində fiziki və psixi əlamətlərin bəsit ideal substratlarını ifadə edən termin), nom bitig – din kitabı, nom eligi – hakim, baş kitab, nom közi – bilik, elm gözü – buddizm dinini dərk etmək üçün istifadə edilən beş gözədən biri (nəfsin gözü, tanrının gözü, elmin gözü, aqlın gözü, buddanın gözü) nom nomlamak – din səadəti, nom tötrü – din qanunu

NOMLATMAK – din öyrətmək, dini yaymaq, təbliğ etmək

NOMLUĞ – nomlağ, qanuni, qanunauyğun

NOM KULİ – antroponim, şəxs adı

NOŞ – soqđ. nektar, əbədiyyət içkisi, həyat eliksiri, dad iksir, əbədi, ölümsüz, noş rasayan – həyat eliksiri

NUVAMA BUMİ – skr. Bodisatvaya çevrilmə prosesində doqquzuncu pillə, mərhələ

NUKUT – noxud

NUÇ – toponim, yer adı

NUŞADIR – =nuşatır, ammonium xlorid, naşatır

O

OBUT – abır, həya

OĞİL – Yar oğıl (antroponim, şəxs adı)

OĞLAĞU – incə, zərif, yumşaq, xoşagəlim

OĞLAK – oğlaq, keçə balası

OĞLAN – 1. uşaq, oğlan uşağı, 2. övlad, oğlan kız – oğul və qız, kenç oğlan – cavan, gənc

OĞLANLIĞ – ury oğlanlıq – oğlanı olan kimsə

OĞLANGU – uşaq kimi davranan

OĞRAMAK – 1. rastlaşmaq, qarşılaşmaq, uğramaq, 2. arzu etmək, niyyət etmək

OĞRAYU – düz, xüsusilə, çox, tamamilə

OĞRAKLATMAK – düşərgə salmaq

OĞRI – 1. oğru, talançı, 2. hiss üzvü

OĞRINTA – uğrunda

OĞSAMAK – oğşamak

OĞUL – 1. uşaq, oğlan, 2. heyvan balası, bala, oğul kız – övlad, ury oğul – oğlan övladı, tun oğul – ilk, birinci uşaq, 3. Oğul tonqa, Oğul tegin, Oğul tarkan (antroponim, şəxs adı)

OĞULLANMAK – oğulluğa götürmək

OĞULLUĞ – övladı olan kimsə, oğullu (sifət)

OĞULLUK – oğulluq

OĞULSUZ – uşaqsız, övladsız

OĞUR – 1 vaxt, zaman, 2. şərait, vəziyyət, təsadüf, səbəb, 3. uğrunda, nəticəsində, sayəsində, oğuryığ – üsul, yol, vasitə, metod

OĞURAMAK – niyyətində olmaq, hazırlaşmaq, etmək, istəmək, nəşə etməyi fikirləşmək

OĞURLAMAK – oğurlamaq, qarət etmək, çalmaq

OĞURKA – onurğa sümüyü, fəqərə sütunu

OĞURTA – vaxtilə, bir vaxt, bir zamanlar

OĞUZ – 1. qəbilə və qəbilə birləşməsinin adı, ittifaqı, sekiz, oğuz, tokuz oğuz, üç oğuz (etnonim, qəbilə

adı), 2. Oğuz bilgə tomğaçı (antroponim, şəxs adı)

OĞUŞ – 1. qəbilə, tayfa, 2. silk, qrup, təbəqə, 3. cins, sinif, törəmə, oğuş bodun – qəbilə qrupları və xalqlar

OĞUŞLUĞ – 1. qəbiləyə, tayfaya aid, 2. silkə, təbəqəyə, qrupa aid

ODĞURAG – odğurak, aşkar, aydın, açıq, ətraflı, odğurak kılmaq – aydın etmək, aydınlaşdırmaq, müəyyənləşdirmək

ODĞURAKSIZ – qeyri-kafi, qeyri müəyyən

ODĞURATI – ətraflı, tamamilə, qəti, tam olaraq

ODĞURMAK – oyatmaq, =udğurmək

ODUĞ – oyaq, sayıq, gümrah

ODUNMAK – oyanmaq, özünə gəlmək, xatırlamaq

ODUN – suçlu, günahkar, qəbahətli, =otun

ODUNTURMAK – düşündürmək

ODUNÇUSUZ TEBRƏNÇSİZ – hərkətsiz, ölümlə vəziyyətində, donuq, tərpənmədən

ODCI BUYRUK – antroponim, şəxs adı

OZA – əvvəl, qabaq

OZAKI – əvvəlki, qabaqkı, çoxdankı

OZALAMAK – qaçmaq, qabağa keçmək

OZĞULUĞ KUTRULĞULUĞ – qurtuluş (sifət)

OZĞURMAK – =ozğarmək qurtulmaq, xilas olmaq, azad olmaq, ozğurmək öndəltirmək – qurtarmaq, xilas etmək, ozğurmək kutkarmək – qurtarmaq, xilas etmək

OZITMAK – ötürək keçmək, qabağa buraxmaq

OZMAK – qurtulmaq, xilas olmaq, azad olmaq, ozmak kutrulmaq – qurtuluş, azad olma

OZMIŞ – Ozmuş tegin, Ozmuş toğril (antroponim, şəxs adı)

OY – 1. dərin xəndək, çuxur, 2. qamış

OYMAK – oymaq, dərinləşdirmək, dəlmək, çuxur açmaq

OYMA – azarkeş, aludə

OYNAMAK – oynamaq ilinçülmək – əylənmək

OYUĞ – oyunçu, çalğı, rəqs, musiqi

OYUN – 1. oyun, rəqs, 2. musiqi altında rəqs, oyun, 3. əyləncə, şənlik

OL – 1. o (şəxs əvəzliyi), 2. o (işarə əvəzliyi)

OLAR – onlar

OK – 1. ox, 2. təsdiq ədatı, 3. on ok (etnonim, qəbilə adı), ok urmaq – ox vurmaq, ox atmaq, okın ursukmak – bertinmək – oxla qalib gəlmək, oxla məğlub etmək, qəbilə

OKIMAK – 1. çağırmaq, dəvət etmək, 2. oxumaq, okımək ündəmək – çağırmaq

OKITMAK – çağırtdırmaq

OKITMAKLIĞ – ovsun, cadu, sehrə aid, əlbir olmağa aid

OKIŞMAK – bir-birini çağırmaq

OKSIZ – qəbilədəxili quruluşdan məhrum

OKUNÇ – çağırış, dəvət

OKUNÇUSUZUN – dəvətsiz, çağırışsız

OKUY – antroponim, şəxs adı

OKŞANÇIĞ AMRANÇIĞ – əziz, istəkli

OKŞAMAK – oxşamaq, bənzəmək

OKŞATMAK – oxşatmaq, bənzətmək

OKŞATIĞSIZ – bənzəri olmayan, bənzərsiz

OKŞATI – belə, oxşar, bənzər

OKŞATIĞSIZ – oxşarsız, bənzərsiz, misilsiz

OLĞURMAK – oturmaq, oturtmaq, əyləşmək, əyləşdirmək, =olurmak

OLĞURTMAQ – əyləşdirmək, oturtmaq

OLTIRIK – sütun

OLUN – sap, gövdə, ağacın gövdəsi, bitkinin gövdə hissəsi

OLURMAK – 1. oturmaq,

əyləşmək, taxta əyləşmək, hökmdar olmaq, 2. yerləşmək, yaşamaq, düşərgə salmaq, başağ olurmak – oruc tutmaq, pəhriz saxlamaq, olurmak ormanmak – taxta əyləşmək

OLURSUK – rahatlıq, rahat oturmaq, dinclik

OLURTMAK – (xaqan) oturtmaq

OLURTAÇI – oturan, əyləşən

OMILMAK – göyə qalxmaq, göyə yüksəlmək

ON – on, on yer orunlar – qurtuluş yolunda on pillə (dini), on ok, on uyğur (etnonim, qəbilə adı), onar – on-on

ONINÇ – onuncu, =onunç

ONLUĞ – onbaşı, on nəfər döyüşçünün başçısı

ONMAK – sağalmaq, gümrahlaşmaq, düzəlmək

ONUNÇ – onuncu, =onunç

OOTUN – həyasız, utanmaz

OOT – od, alov

ONQJIN – yaman, ruh, şeytan

ONQ – 1. sağ tərəf, cənub, 2. gerçək, həqiqi, 3. Onq tutuk (antroponim, şəxs adı)

ONQA – dəyanətli, mətin

ONQAY – gerçək, müəyyən, yüngül

ONQALTMAK – düzəltmək

ONQARMAK – yaxşılaşdırmaq, sağlamaşdırmaq, düzəltmək

ONQARU – sağa, cənuba

ONQDIN – sağ, sağ tərəf

ONQDINKI – sağ tərəfdəki

ONQDUN – sağ, sağ tərəf

ONQTUN = onqdn, onqdn
 ONQULMAK – sağalmaq, yaxşılaşmaq
 OPLAMAK – oplayu tegmək – hücuma atılmaq
 OPU – çarx, çərx, girdab, burulğan
 OR – taxt, qala
 ORDU – 1. saray, düşərgə, iqamətgah, 2. Kuz ordu (Balasaqun şəhərinin adlarından biri), Ordubalik – toponim, yer adı, ordu qarşı – saray, orda, ordugah, Ordukənd – Kaşğar şəhəri (toponim)
 ORDULUĞ – saraya aid olan
 ORĞAK – oraq
 ORDUK – antroponim, şəxs adı
 ORIN = orun
 ORMAK – 1. vəz etmək, 2. biçmək
 ORNAĞ – taxt, iqamətgah, = ornak
 ORNAĞLIĞ – bərk, möhkəm, tılığ, yarpılığ, ornağlıq – daimi, əbədi, sabit
 ORNAĞSIZ – sağlam olmayan, müvəqqəti
 ORNANMAK – nazil olmaq, yerləşmək, sağlam olmaq
 ORNANĞU – taxt, fəxri yer
 ORNATMAK – yerləşdirmək, qoydurmaq
 ORNAŞMAK – yerləşmək
 ORPAK – paltar, libas, don, orpak tülük – müxtəlifət, ev şeyləri, avadanlıq, = oprak
 ORKUN – Orxon Monqolustan ərazisində çay, toponim
 OROHİTK – skr. balıq adı
 ORSULAY – antroponim və ya toponim
 ORTA – orta, ortakı – ortancıl, = ortu, otu
 ORTU – orta, ortancıl, = kün tu, tün ortu
 ORTUN – orta (sifət), ortun erməqək – orta barmaq
 ORTUK – 1. yoldaş, 2. ada

ORTUKLUK – yoldaşlıq
 ORUNÇAK – əmanət, = urunçak
 ORUZ – antroponim, şəxs adı
 ORUK – yol, çarə, imkan
 ORUN – 1. yer, məskən, məhəllə, 2. taxt, orun yurt – yer, məskən, orunnağ – yer, taxt, yığılıq orun – qurbangah, orun tışək – yataq, altı kaçıq orunlar – altı hiss üzvü, yer orun – ölkə, diyar, kara orun – qara yer, qəbir, məzar
 ORUNLUK – 1. taxt, 2. xərək
 ORUNQUT = urunqut, bayraq
 ORUNQULUĞ – = urunquluğ
 ORUNQUT = urunqut, bayraqdar, ələmdar, başçı
 OSADIKI – uyğun, müvafiq, = oşatığı
 OSDARAKI – skr. xüsusi isim, = aşdaraki
 OŞGANÇULAMAK – ehtiyatla yanaşmaq
 OŞGURDAÇI – = oskurdaçı, qurtarıcı, xilaskar
 OSUĞ – yol, tərz, üsul, növ
 OSUĞLUĞ – belə, bunun kimi, buna bənzər, həmin, bu növə aid
 OSUK – antroponim, şəxs adı
 OSULMAK – biçilmək
 OSUŞMAK – pərişan olmaq
 OT – 1. od, ot bor – od – şarab, ot yalınlıq – odlu, ot sub kılmaq – fərq qoymamaq, ot yalın – od, alov, ot yulduz – Mars, 2. ot, ot iğac – ot, göy (göyərtili), ot yaş – göyərtili, ot, 3. dərman, ot em – müalicə otu, dərman, tıdıq ot ayaq işlətməni kəsən dərman
 OTLUĞ – odlu, od (sifət)
 OTAMAK – müalicə etmək, otamak emləmək – müalicə etmək, SAğaltmaq
 OTĞURAK – sağlam, üstün, yaxşı
 OTAMIŞ – antroponim, şəxs adı
 OTAÇI – həkim, otaçı emçi – həkim

OTAÇILIK – həkimlik etmək, müalicə
 OTRUĞ – ada, = otruk
 OTSUZ – otsuz
 OTUNÇ TEMİR – antroponim, şəxs adı
 OTUNQ – odun, yanacaq, otura – yarım, parça
 OTUZ = otuz, ottuz tatar (etnonim), otuzunç – otuzuncu
 OTÇI BUYRUK BEG – antroponim, şəxs adı
 OTÇUK – ocaq, otçukdakı – ocaqdakı
 OTLAMAK – baxmaq, müalicə etmək
 OTUZAR – otuz-otuz
 OŞATIĞI = oşadığı, gərəkli, lüzumlu, münasib, uyğun
 OŞGANÇULAMAK – aldatmaq
 OŞU – o
 OŞUL – o
 OŞUKLUĞ – bənzər, oxşar kimi

Ö

ÖBKƏLƏMƏK – qəzəbləndirmək
 ÖVKƏLƏMƏK – öbkələmək, öpkələmək
 ÖVKƏ – 1. ciyər, = öpka, 2. qəzəb, övkə az almır – qəzəb və nifrət, övkə kelmək – qızmaq, qəzəblənmək, övkə kakığı – qəzəb, hiddət
 ÖVKƏLƏMƏK – = öbkələmək, öpkələmək, qəzəblənmək, hiddətlənmək – övkələmək kakımak – acıqlanma, əsəbiləşmə
 ÖVKƏLƏNMƏK – qəzəblənmək
 ÖVKƏLƏGÜLÜG – erinqgülüg
 övkələgüllüg – qəzəbli, incik
 ÖVKƏLİG – əsəbi, acıqlı, qəzəbli
 ÖVKƏSİZ KAKISIZ – qəzəbsiz, hiddətsiz, acıqsız, əsəbi olmayan
 ÖVKƏÇİ – qəzəbli, acıqlı, hiddətli, əsəbi

ÖD – 1. zaman, vaxt, 2. = öt, öd kolu – zaman, dövr, mərhələ, terk
 Ödün – sürətlə, tezliklə
 ÖDİRƏK – ördək
 ÖDRÜLMƏK – qurtulmaq, xilas olmaq
 ÖDKİ – vaxtkı, zamandakı
 ÖDSÜZ – vaxtsiz, zamansız, müddətsiz, ödsüz kolusuz – vaxtsiz
 ÖDÜN – zaman, vaxt, bir ödün – bir dəfə, vaxtilə, kün ortu ödün – günorta vaxtı, nahar zamanı, ol ödün – o vaxt, onda, kayu ödün – nə vaxt, nə zaman, kop ödün – həmişə, hər zaman, terk ödün – tez, cəld, uzun ödün – uzun müddət, ür keç ödün – çoxdan, ödün ödün – həmişə, hər zaman
 ÖDÜRÜLMƏK – seçilmək
 ÖDKÜRGÜ – bir növ dərman
 ÖDÜRMƏK – ayırmaq, seçmək, = ötürmək
 ÖDÜŞ – nəm, yaş, islanmış, şəhli, rütubətli
 ÖDÜŞ İKİR – antroponim, şəxs adı
 ÖZ – 1. məğz, əsas, mahiyyət, 2. özüm (qayıdış əvəzliyi), 2. həyat, 3. dağ keçidi, vadi, öz kentü – özüm (qayıdış əvəzliyi), öz öz – öz, xüsusi, şəxsə məxsus, öz özlü – özək, can, cövhər, əsas, məğz, öz konuk – ruh, can, öz konuk yoruğu – ruhun davranışı, özinqə oğrap kelmək – özlünə gəlmək, ayılmaq, öz yaş – həyat, yaşayış, isig öz – həyat, tirig öz – özək, özlü, yaşayış, həyat, 4. Öz bilgə, Öz apa tutuk (antroponim)
 ÖZƏ – = üzə, üzərində, yuxarıda, üstündə
 ÖZƏK – kiçik dəre, vadi
 ÖZÜRKƏN – bitki adı
 ÖZƏKİ – fəvqəladə, üstün
 ÖZƏLƏMƏK – yuxarı çıxmaq, yüksəlmək, ucalmaq, göyə qalxmaq
 ÖZƏLƏNMƏK – yüksəlmək
 ÖZƏLİK – yüksəklik, ucalıq

ÖZƏLİKSİZ – yüksəkliyi çox olmayan, üstünü olmayan

ÖZƏN – tam orta, içəridə olan, ilk

ÖZLÜG – canlı varlıq, məxluq, özlüq yaşlıq – canı olan, yaşayan, tirig özlüq canlı varlıq, özlük at – bərk qaçan at

ÖZGƏ – özgə, başqa, özgə adına-gü – özgə, digər

ÖZGƏN – dəyişkən, qeyri-sabit, qərarlız, =özkən

ÖZİRKƏNMƏK – geri götürülmək, rica edilmək

ÖZÜT–1. ruh, məğz, əsas, özək, öz özlüt – ruh, can, 2. Özüt uğdı (şəxs adı, antroponim)

ÖZÜTLÜG – ruha aid olan, ruhi

ÖG–1. fikir, düşüncə, ög içgim-mək – ağılı, huşunu itirmək, ög kön-qül – düşüncə və hiss, ög könqül içgim-mək – hisslərdən məhrum olmaq, şüurdan məhrum olmaq, 2. ög kanq – ata-ana, valideynlər, ög tenqri – ilahə

ÖGƏ–1. müdrik, 2. titul, ögə bilgə – müdrik

ÖGƏDƏY KAN – antroponim, şəxs adı

ÖGƏK–düşündürücü, çox sevimli, yadda qalan

ÖGƏN – çay, nəhr, ögən kəsgüci mirab, ögən ögüz – çay və arxlar, bulak ögən – kanal

ÖGDƏM İNAL – antroponim, şəxs adı

ÖGDI – mədh, tərif, öymə

ÖGDİLİG – mədh və təqdirə layiq, tərifə layiq

ÖGDİR – dəyə, qiymət, tərif

ÖGDISİZ – təqdirə, tərifə layiq olmayan

ÖGDÜ–tərif, mədh, dua-səna, =ögdü

ÖGİRMƏK–=ögmək, sevinmək, şadlanmaq, ögirmək sebrin-

mək – şadlanmaq, əylənmək, nəşələnmək

ÖGDÜŞ – çivi, paz

ÖGİTMƏK–öymək, mədh etmək

ÖGİRMƏKLİG – sevinclə, şadlıq gətirən

ÖGİRMƏKSİZ– sevincsiz, nəşəsiz

ÖGİRTMƏK – şadlanmaq, sevinmək

ÖGİRİNTÜRMƏK – sevindir-mək, şadlandırmaq, şad etmək

ÖGLƏNMƏK – özüne gəlmək, ayılmaq, ağıllanmaq, ağılı başına yığmaq

ÖGLƏNTÜRMƏK– özüne gətirmək, ayılmaq

ÖGLƏSMƏK –=ögləşmək, məsləhətləşmək, mühakimə yürütmək

ÖGLİ – ağıllı, düşüncəli, zəkali; edgü ögli – zəkali, ayıq ögli – bədnəsiyyət

ÖGLÜG – analı, anası olan (sifət)

ÖGMƏK – 1. düşünmək, fikirləşmək, 2. mədh və dua – səna etmək, 3. əzmək, ovuq-ovuq etmək, xırda-xırda etmək, ögmək alkamak – alqışlamaq, ögmək yıvmək – tərif etmək, mədh etmək, ögmək küləmək – tərənnüm etmək, tərif etmək

ÖGRƏDİK –=ögrətig, adət, təlim, vərdiş, öyrənişli

ÖGRƏTİNMƏK – öyrənmək, təlim görmək, təlimat almaq

ÖGRİNÇLİG –=ögrünçülüg

ÖGRÜNÇ – 1. sevinc, şadlıq, nəşə, ögrünç sevinç – şadlıq, sevinc, 2. Ögrünç kara, Ögrünç tenqrim (antroponim, şəxs adı)

ÖGRÜNÇLÜG – sevincli, şad, ögrünçlig sevinçlig – şən, şad

ÖGRÜNÇÜ – 1. sevinc, şadlıq, 2. şad, sevincli, ögrünçü menqi – sevinc, şadlıq

ÖGRÜNÇÜLÜG – sevinmək, şadlanmaq

ÖGÜNÇÜLƏNMƏK –=ögrünç-lüg

ÖGRÜNÇÜLİGİN – sevinclə, məmnuniyyətlə, sevinə-sevinə

ÖGSİRƏMƏK – ağılı, zəkasını itirmək, qeyb etmək, ögsirəmək talmak–hisslərdən məhrum olmaq, ögsirəmək tınsıramək – huşunu, şüurunu itirmək

ÖGSÜK – sönmək (?)

ÖGSÜZ–1. yetim, anasız, 2. ağılsız, zəkəsiz, ögsüz könqülsüz – hissiz, düşüncəsiz, kutur ögsüz kılmək – dəli etmək, ağılı başından çıxarmaq, ağılsız etmək, 3. Kül təginin atının adı, zoonim, at adı

ÖGÜDƏY –=ögdəy, monqol xanın adı

ÖGÜK – çox sevimli, bəlam

ÖGÜLÜG – düşüncədə olan, düşünlən

ÖGÜN KATUN – antroponim, şəxs adı

ÖGÜRMƏK – ögmək sevinmək, şad olmaq, sevinmək

ÖGÜTMƏK – təriflətmək, tərənnüm olmaq

ÖGÜZ – 1. =ügüz, çay, nəhr, 2. öküz, ögüz köl – çay və göl, ögən öküz – çay və arx, taluy ögüz – okean, dəniz

ÖK–dəqiqləşdirici – təsdiq ədatı, =ok

ÖKƏK – xatırladan, =ögək

ÖKƏN – =ögən

ÖKLƏŞMƏK – toquşmaq, qarşılaşmaq, vuruşmaq

ÖKRƏNTƏKİ – arxdakı

ÖKRÜŞ TEMİR – antroponim, şəxs adı

ÖKLİMƏK–böyümək, çoxalmaq

ÖKLİTMƏK–böyütmək, artırmaq, –öklütmək

ÖKRƏM – xəndək, çuxur

ÖKÜMƏK –=ögmək, anlamaq, başa düşmək

ÖKÜK –=ögük

ÖKÜNGÜ – peşmançılıq

ÖKÜNMƏK – peşman olmaq, tövbə etmək, təəssüf etmək, ökünmək, bilinmək kşanti – peşman olmaq, tövbə etmək, ökünmək boşunmək – peşman olmaq, tövbə etmək, ökünmək kakınmək – peşman olmaq, ökünmək tuyunmək – boynuna almaq, etiraf etmək, peşman olmaq

ÖKÜNÇ – peşmançılıq, tövbə

ÖKÜNÇSÜZ – peşmançılıq çəkmədən, təəssüflənmədən, esirkənçsiz ökünçsüz – təəssüflənmədən

ÖKÜNMƏKLİK – tövbə, peşmançılıq

ÖKÜNMƏKLİG – peşmançılıqla əlaqədar olan

ÖKÜŞ –=üküş, çox, tamamilə

ÖKÜŞ KARA – antroponim, şəxs adı

ÖKÜŞTİ – çoxluca, bolluca, sıx

ÖL – nəm, yaş, rütubətli

ÖLƏNQ – sulu yer, bataqlıq ərazi, yaş yer

ÖLƏNQLİG – çayır, otluq, otluq

ÖLƏŞ – 1. kədərli, qəmli, 2. qaralıq, zülmət

ÖLGÜLÜG – ölüm halında olan can verən, ölümcül xəstə olan

ÖLGÜSÜZ – ölməz, ölümsüz

ÖLMƏK – ölmək, ölmə, karınmaq ölmək – on iki üzvlü varlıq formulunun sonuncu üzvü (buddizm dilində) – qocalıb ölmək, ölmək emgək – ölüm, can vermə

ÖLMƏKLİG–ölümlü, fani, ölümlə bağlı olan

ÖLÜG – ölü, cənəzə, meyit, cəsəd

ÖLÜGSÜZ– ölməz, əbədi ölümsüz

ÖLÜM–ölüm, ölüm madar – ölüm ruhu

ÖLÜMLÜG – ölümlü, ölümlə bağlı olan

ÖLÜMSÜZ – ölümsüz, əbədi, daimi
 ÖLÜMÇİ – ölümə məhkum olan
 ÖLÜRGÜ – öldürmə
 ÖLÜRGÜÇİ – qanlı, qatil
 ÖLÜRMƏK – öldürmək
 ÖLÜRTMƏK – öldürtmək
 ÖLÜT – öldürmə, qətl
 ÖLÜTÇİ – qatil, qanlı, cəllad
 ÖLÜTLÜK – sallaqxana
 ÖM – kimi alt paltarı, iç don
 ÖMƏK – xatırlamaq, düşünmək, fikirləşmək
 ÖMƏLƏMƏK – sürülmək, iməkləmək
 ÖMƏN –=örmən ürmən, ürmən, kart – mədə xorası, şiş
 ÖMGƏKLƏMƏK – sürülmək, iməkləmək
 ÖMGƏN – boğaz, onun ətrafı, boyun ətrafı, sinənin yuxarı hissəsi
 ÖNƏMƏK – yüksəlmək, göyə qalxmaq, ucalmaq
 ÖNDÜRMƏK – böyütmək, tənzim etmək, qaydaya salmaq
 ÖNLƏMƏK – böyütmək
 ÖNMƏK – çıxmaq, yüksəlmək, yaymaq, törəmək
 ÖNTÜRMƏK – göndərmək, buraxmaq, uzaqlaşdırmaq, tanq öntürmək – dan yeri ağaranda, dan söküləndə, =öndürmək
 ÖNÜŞ – çıxma, yüksəlmə, merac, tulu
 ÖNÜŞLÜG – yüksəlməyə aid olan
 ÖNQ – 1. rəng, öng körk – rəng, forma, öng kirtiş – qabıq, örtük, at enq –ad-obraz, 2. ön tərəf, qabaq tərəf, şərq, öncə, 3. öng körtük – qar yığını
 ÖNQƏDMƏK – 1. dəyişmək, 2. yaxşılaşmaq, şəfa tapmaq, =öngətmək
 ÖNQƏDTÜRMƏK – yaxşı etmək, sağaltmaq, şəfa vermək, dəyişmək

ÖNQƏDİNÇSİZ – sağalmaz, yaxşılaşmaz
 ÖNQƏTMƏK –=öngətmək, sağaltmaq, şəfa vermək
 ÖNQƏRMƏK –=onqarmək, düzəltmək, yaxşılaşdırmaq
 ÖNQDÜN – öndən, öndə, irəli, irəlindəki, şərq
 ÖNQDÜRİ – irəlində, şərqdə
 ÖNQDÜRTİ – öndən, şərqdən, şərqdə
 ÖNQİ – özgə, başqa, digər, başqa-başqa, müxtəlif, növbənöv, fərqli, öngi öngi – bir-birinin ardınca, dalbaldal, adın öngi – başqa, başqaları, özgələr
 ÖNQİKİ – başqa, özgə
 ÖNQİN –=öngi, başqa, öngin – ayırı-ayrı, müxtəlif
 ÖNQLÜK – üz, çöhrə, önglük çırağ – üz
 ÖNQLÜG – rəngli, rəngində olan, önglük kirtişli – görünüş, görünüş malik olan
 ÖNQRƏ – 1. irəlindən, şərqdən, şərqdə, 2. əvvəl, qabaq, 3. qabaqçı, əvvəlki
 ÖNQRƏKİ – 1. irəlində olan, qabaqda olan, 2. əvvəlki, qabaqçı, çoxdankı
 ÖNQRƏSÜN – əvvəlki, qabaqçı
 ÖNQSÜZ – rəngsiz, ölgün, cansız, ruhsuz, öngsüz kirtişsiz – görünüşü olmayan
 ÖNQTÜN –=öngdün, irəlindən, şərqdən
 ÖNQÜ – antroponim, şəxs adı
 ÖNQÜKİ – başqa, sair, digər
 ÖNQÜŞMƏK – tüləmək, tükənmə aparmaq, tük, tökmək, qabıqdan çıxmaq
 ÖNQÜÇ – boğaz, qirtlaq
 ÖPƏLMƏK – yanmaq, alovlanmaq, parlammaq
 ÖPİŞMƏK – öpüşmək

ÖPGƏ – 1. qəzəb, hiddət, =övkə, 2. ciyər, öpkə kelman – cini tutmaq, qəzəblənmək, hirsələnmək
 ÖPKƏÇİ – qəzəbli, çılğın, qəzəbnak, hirsli
 ÖPÜGSƏMƏK – öpmək istəmək
 ÖPÜNMƏK – hücum etmək
 ÖPÜP – quş, hopop (?)
 ÖRƏ BÖRT TUTUK – antroponim, şəxs adı
 ÖRGƏTTÜRMƏK – öyrətmək
 ÖRGİMƏK – ucaltmaq, qaldirmaq, yüksəltmək
 ÖRGİN –=örgün, taxt
 ÖRGÜN –=örgün, taxt
 ÖRİ – ucalmış, yüksəlmiş
 RİTMƏK – yüksəltmək, bəsləmək
 ÖRKİ – uca, yüksək, ali
 ÖRLƏDMƏK – örlətmək
 ÖRLƏMƏK – 1. hirsələnmək, hiddətlənmək, qəzəblənmək, gurlamaq, 2. yüksəlmək, ucalmaq
 ÖRKÜÇLƏNMƏK – həyəcan, təlatüm, küllək qopma
 ÖRLƏTMƏK – qızıdırmaq, hirsələndirmək, hiddətləndirmək, örlətmək emqətmək – əzab vermək
 ÖRLƏTİŞMƏK – qızışmış olmaq, hirsələnməmiş olmaq
 ÖRLÜG –=örlüg
 ÖRMƏK – 1. yüksəlmək, qalxmaq, çıxmaq, 2. paltar, libas
 ÖRMƏN –=ürmən, keçməz, sağalmaz, bir dəri xəstəliyi, duzlu bəlgəm, xəstə
 ÖRPƏN – toponim, yer adı
 ÖRT – od, alov, atəş, ört yalın – od-alov, ört yalınluq otluğ – yanan, alovlanan
 ÖRTƏMƏK – yandırmaq, od salmaq, örtmək köyürmək – yandırmaq
 ÖRTƏN – od, alov, atəş
 ÖRTƏNMƏK – 1. alovlanmaq, yanmaq, qovrulmaq, 2. kədərəlmək, örtənmək yalmaq – yanmaq, alovlanmaq

ÖRTGÜ – örtük, =örtükü
 ÖRTLÜG – odlu, alovlu, çıraçırt, gurultu ilə yanan, =örtük
 ÖRTMƏK – örtmək, qapamaq, örtmək gizləmək – gizlətmək, örtmək köşimək – örtmək
 ÖRTÜGLÜG – örtülmüş, gizli, pünhan, örtüglük kizləklilik – gizlədilmiş, gizli
 ÖRTÜGSÜZ – örtüksüz, açıq, örtügsüz tıdıgsız – azad, gizlədilməyən
 ÖRTÜLMƏK – örtülmək, qapanmaq
 ÖRTÜNƏMƏK – örtünmək
 ÖRTÜNTƏG – bir dərman adı
 ÖRTÜRMƏK – cücərmək, sürdürmək, cücartdirmək, cücartmək
 ÖRÜ – yuxarı, dik, örlü turmaq – qalxmaq, yüksəlmək, ayağa qalxmaq
 ÖRÜG –=yörünq, uzun müddət, sakitcə, astaca, örlüg amıl – sakit
 ÖRÜKİ – uca, yüksəkədəki, ali
 ÖRÜK UZATI – davamlı, sürəkli, aravermədən, durmadan
 ÖRÜNQ –=ürünq
 ÖRÜŞ – qalxma, çıxış, yüksəliş
 ÖRÜŞMƏK – hörmək, toxumaq
 ÖSRÜK –=esrük, sərxoşluq
 ÖSƏN – iç. bir şeyin içərisi, dəruni, özək
 ÖSMƏK – üfləmək, üfləyib şişirtmək, şişirtmək, qabartmaq
 ÖSÜRMƏK – qabartmaq, şişirtmək
 ÖT – 1. öyüd, nəsihət, 2. öd, 3. musiqi, nəğmə; öt almak – məsləhət almaq, öt bilig – təlimat və məsləhət, sav öt – məsləhət
 ÖTƏG –=ötək, borc, ömək, berim – borc, vəzifə, = ötlüg
 ÖTƏGLƏMƏK – borcu ödəmək, vəzifə borcunu yerinə yetirmək, bir iş görmək
 ÖTƏKÇİ – borclu, borcu olan şəxs, ötgəçi berimçi – borclu

ÖTƏMƏK–1.borcu ödəmək, 2. müraciət etmək, 3. nəşət etmək, çıxmaq

ÖTGÜRMƏK –=ötkürmək, izah, şərh etmək, açıqlamaq, ötkürmək toplanmaq – açıqlamaq, ukturmak ötkürmək – şərh, izah etmək

ÖTKÜRGÜ – işlətmə dərmanı, taçına ötkürgü – içməli dərmanlar

ÖTKÜRÜ –=ötgürü, vasitəsilə

ÖTLƏMƏK–nəsihət etmək, öyüd etmək, görmək, ötləmək erigləmək – məsləhət görmək

ÖTMƏK – 1. çörək, əppək, 2. keçmək, ötmək, kəsişmək

ÖTMƏK – 1. çörək, 2. keçmək, ötmək, kəsişmək

ÖTKÜRMƏK–yola salmaq, izah, şərh etmək

ÖTMİŞ – qurban, qurbanlıq

ÖTRÜ – ötrü, sonra, onda, o zaman, anta ötrü – ondan sonra

ÖTÜG–=ötük, xahiş, dilək, dua, sual, ötüg berim – borc, ötüg bitig – borc sənədi, kağızı, ötüg sav – ərizə, xahiş, sab ötüg – tapşırıq, xahiş, buyuruq

ÖTÜGÇİ – arzu edən, müraciət edən, xahişçi, ərizəçi

ÖTÜKƏN – 1. toponim, yer adı, Ötükən yığı – (indiki Xanqay dağlarının bir hissəsi, göy türk hökmdarlarının qarargahı burada yerləşirdi), 2. Ötükən temir (antroponim, şəxs adı)

ÖTÜL – öskürək

ÖTÜNMEK– 1. peşman olmaq, peşman etmək, 2. müraciət etmək, xahiş etmək, yalvarmaq ötürmək – yalvarmaq, xahiş etmək

ÖTÜNÇ – 1. xahiş, 2. borc, 3. Ötünç temir (atroponim, şəxs adı)

ÖTÜRÜ – sonra, anta ötürü – ondan sonra

P

PADAK – skr. şeir, beyt

PADVAXTAQ – soqđ, tanrı adı, antroponim

PAKIR – mis

PAKUNSI – çin, Böyük ayı bürcünün bir ulduzunun adı, kosmonim

PALINQ – skr. buddistlərin müqəddəs pozalarından (vəziyyət) biri

PANTARAKI – skr. demon adı, antroponim

PANÇALAKANTI

– skr. demonlardan biri

PANÇALAKARI – skr. demon başçılarından birinin adı

PANÇALI – skr. demon başçılarından biri

PANÇAMABUMI–budda səadətində yetişmə yolunun on pilləsində beşincisi

PANÇARAKS – skr. beş qrup demonik varlıqların ümumi adı

PANÇAŞIKI – antroponim, göy çalğıcılarından biri

PANÇVRSİK – skr. böyük qurban və nəzir bayramı

PANÇIKI – skr. antroponim, demonlardan biri

PARAMANTAL – kamilləşmə yolu (dini)

PARAMİT – sur. Budda olma səadətində yetişmə yolunda icra olunmalı xeyirxah saleh əməllər, altı paramit – hər bodisatvanın altı xeyirxah işi, əməli (dini)

PARAMİTLİĞ – xeyirxah əmələ aid olan (dini)

PARANATI – skr. antroponim, demonlardan biri

PARDAN – skr. dünya ruhu (dini)

PARİNİRVAN–skr. tam, mükəmməl nirvan (dini)

PARİTAR – skr, tanrılar sinfinin adı (dini)

PARİVAR – xələf, yol yoldaşı

PARİVARAÇAKI – skr, səyahət edən rəhib

PARMANU – kok parmanu – toz zərrəcikləri

PATA – skr, pata ordu – saray

PATALİPUTUR – skr. dini, toponim, şəhər adı

PATAR – 1. =ptr – vərəq, kağız, 2. demonlardan birinin adı, antroponim

PATMAVATI – skr. antroponim, şəxs adı

PATUMI – skr. antroponim, şəxs adı

PATİK – skr, =padak, şeir, beyt

PAŞİK –=başak, himn, milli marş

PI – çin, yazı

PIŃVAT – skr. sədəqə, nəzir, buddizm rəhibi üçün (dini)

PIRYANQU – bir bitki adı

PİT – fırça

PİTPİDİ – uzun bibər

PEK – bərk, möhkəm, sağlam

PERİKƏN KATUN – pərilər şahı

PIŞMAK – bişmək, yetişmək

PIŞRUNMAK – bişmək, yetkinləşmək, kamilləşmək, =bişrunmaq

PIŞRUNMAKLIĞ – həyəcanlanma, həssas

PIŞURMAK – bişirmək

PRABANQARI – skr, buddalardan biri, antroponim

PRAMUTADI– antroponim, şəxs adı, qadın adı

PRANATI – antroponim, şəxs adı

PRATİKABUT– skr. nirvana yetişmiş, ancaq nirvana yetişməkdə başqalarına yardım edə bilməyən budda (dini)

PRATAPAN – cəhənnəm adıdır

PRİŞTİ – mələk, firişta, apostol

PRYAN – nizivə

PTR – skr, vərəq, =patar

PUĞA – dərman bitkisinin adıdır

PUNYA – xidmət

PURUM – Rum, Şərqi Roma

PUROHİT – ev sahibi

PUSAR – bodisatv (dini)

PUTİĞ –=budıg, budaq

PUŞANMAK–qızışmaq,

hirsələnmək, hiddətlənmək

PUŞI – sədəqə, xüms-zəkat

PUŞIÇI – dilənçi

PUŞMAK – qızışmaq, hiddətlənmək, qayğı çəkmək

PUŞPAK – skr, qiymətli daş

PUŞRULMAK – qəzəbləndirilmək

PUŞURKANMAK – qayğılanmaq, narahat olmaq

PUŞUŞ – acı, qayğı, yas

PUŞUŞLUĞ – kədərli, qayğılı, qəmli, məyus

PÜKÜRMƏK–fışqırmaq, sıçratmaq

PÜSMƏK – gizlənmək, pusmaq

PÜTMƏK – bitmək

PÜTRÜK – vəzifə adı

PÜTÜN – bütün, bütöbütün

PÜTÜRMƏK –=bütürmək, bitirmək

R

RAZURT – ləcivərd

RADNA –=erdəni

RAYMAST FƏRZƏND – antroponim, şəxs adı

RAKAKAYANI – antroponim, şəxs adı

RAKŞAND MANQAL – skr, xoşbəxtlik gətirən və ya qoruyan, hiş edən dua, əfsun sözləri

RAKŞAS – skr. demonik varlıq, şeytan, iblis

RAM – Soqđ-uyğur təqvimində birinci ayın adıdır, =aram

RASAYAN ÇURNI – skr. toz dərmanın adıdır

RATNAKAR – antroponim, şəxs adı

RATNİ – erdəni, erdini, mirvari, çintamani ratni – Çintamani mirvarisi

RATNAVAÇİR – antroponim, şəxs adı

RDNİLİG– daş-qaşla bəzədilmiş, =erdəniliğ

RİVADİ – skr. Ay dairəsinin 28 bürcündən biri, kosmonim

ROŞAN – soqđ, işıq ilahəsi, tanrısı, antroponim

ROÇ– soq, gün, Mişi roç – soqđ təqvimində on altıncı günün adı, nağ-ran roç – soqđ ayının otuzuncu günü, zmuğtuğ roç – soqđ ayının iyirmi səkkizinci gününün adıdır

RTİKRI – skr. =ratikari, antroponim, şəxs adı

RTNAKAR – skr, antroponim, şəxs adı

RŞİ– skr. qədim mütəəddəs himiləri ifadə edən müğənni, şair, =rsi, irşi

S

SAB – =sav, söz, xəbər, danışiq, nitq, sab ıdmaq – xəbər göndərmək, xəbər vermək, sab ötüg – xahiş, xəbər, sab sımaq – sözünü, fikrini təhrif etmək, sab söz – söz, nitq, söz sab – nitqlər, gizli xəbər, məxfi məlumat, sab almaq – sözünü eşitmək, qəbul etmək

SABAN – şum, əkin

SABANLAMAK – şum etmək, şumlamaq, əkmək

SABARİR – skr, dağ bütlluru

SABI BUKA – antroponim, şəxs adı

SABIĞ – =sapığ

SABIN SATI – antroponim, şəxs adı

SABIK BASAR – antroponim, şəxs adı

SABRA – Sabra tamğın çor, Sabra tamğın tarkan, (şəxs adı, antroponim)

SABUTU – antroponim, şəxs adı

SAV– 1. =sab, söz, nitq, 2. xəbər, məlumat, 3. məktub, sav öt – məsləhət, öyüd, nəsihət, təlimat, nizamnəmə, sav söz – sözlər, nitq, sav tutuzmaq – xəbər aparmağı tapşırmaq, 4. yer, kainat, dünya savar kesər – dərman

SAVINÇ – soyun savınç – dəbbə pulu, beh, sərqifil

SAVIKLAMAK – söyləmək

SAVLAŞMAK – xəbərləşmək, savlaşmaq eşitürmək – söhbət etmək

SAVLİĞ – sözlü, savlı (sifət)

SAVÇI – 1. =sabçı, xəbər apararı, rəsul, peyğəmbər, 2. tinqçi savçı – xəbərçi, casus, şeytan

SAVRILMAK– coşmaq, tüğyan etmək, sovrulmaq

SAVŞINQ – çin, buddizmdə iki cərəyandan biri olan hinayana məzhəbi (dini)

SAZIN – =şazın

SAZINÇI TAŞI – gips

SAĞ YAĞ – inək yağı, kərə yağı

SAĞIR – dövrələmə, tutatut, basqın, sürgün ovunda heyvanların bir yerə toplaşdığı ərazi

SAĞIZ – saqqız, şirə

SAĞIZĞAN – 1. Sağsağan ulduzu, 2. sağsağan

SAĞDIÇLİĞ – and, əlaqədar

SAĞLANMAK – ayıq, sayıq olmaq, diqqətli olmaq, sağlamlaşmaq

SAĞLANTURMAK – saxlamaq, qorumaq, mühafizə etmək

SAĞIŞ – =sakış, say, hesab, haqq-hesab

SAĞLIĞ – sağmal, sağılan heyvan

SAĞRI – bitki adı

SAGMAK – sağmaq

SADA–antroponim, şəxs adı

SAY–quru düzənlik, say yazı – düzənlik, daşlı düzənlik, Say buka – antroponim, şəxs adı

SAYDA – antroponim, şəxs adı

SAYIK – antroponim, şəxs adı

SAYIN – hər, hər kəs, hamı

SAYUN – xalq, camaat, topluluq
SAYU – hər, hər cür, boyunca tərəf, istiqamət (qoşma), kün sayu – hər gün, ay sayu – hər ay

SAYUKI – hər

SAKABİR – skr. zəncəfil

SAKAL – saqqal, soğun sakalı – göy soğan, satun sakalı – sarımsaq yarpağı

SAK – diqqətli, diqqətci, etiramlı

SAKIMUNİ – =şakimuni

SAKIMAK – qayğısına qalmaq, bəsləmək, baxmaq, bir şeyə etina etmək, ciddi olmaq

SAKIĞ – ilğün, əlamət, gözüne görünmə

SAKINMAK – 1. fikirləşmək, düşünmək, təsəvvür etmək, 2. istəmək, plan qurmaq, 3. təəssüflənmək, narahat olmaq, qayğılanmaq, kədərlənmək, sakınmaq serinmək– ətraflı fikirləşmək, böğünmək sakınmaq– dərk etmək, kamil idraka yetişmək, buşanmaq sakınmaq – kədərlənmək, ömək sakınmaq – fikirləşmək, düşünlü–daşınmaq, sakınç sakınmaq – fikir etmək, yablak sakınmaq – pis fikirləşmək

SAKINĞU – düşüncə, təfəkkür, düşünmə, fikir

SAKINÇ– fikir, düşüncə, niyyət, təsəvvür

SAKINÇLIĞ – düşüncəli, fikirli, fikir sahibi, əndişəli, qayğılı

SAKINÇSIZ–düşüncəsiz, təfəkkürsüz, fikirsiz, qayğısız

SAKINĞUÇI–fikirləşən, düşüncə

SAKINMAKLIĞ – fikirləşməli, düşüncəli

SAKLANMAK–ehtiyatlı olmaq, əkinmək, gizlənmək, saklanmaq yıcanmaq–çəkinmək, uzaq olmaq

SAKLANTURMAK – saxlamaq, saxlatmaq, qorumaq

SAYMAK – dəlmək, deşmək, sancmaq

SAYKAMAK– tökmək, süzmək

SALI – =seli

SALIĞ – vergi, salıq zəkət – vergi, salıq kılığ – baş vergisi

SALINMAK–sallanmaq, asılmaq

SALDIRMAK– vermək, təqdim etmək

SALINTURMAK – asmaq, salmaq, sallamaq

SALLAMAK – sal ilə salda keçmək

SALKIM – sərın, soyuq

SALMAK – 1. qoymaq, yerləşdirmək, qablaşdırmaq, 2. artmaq, tullamaq, 3. vurmaq, zərbə vurmaq, döymək, 4. gətirmək, çıxartmaq, 5. əl etmək, yelləmək

SALTURMAK – 1. atdırmaq, qoydurmaq, 2. qoymaq, təyin etmək, müəyyən etmək (vergi)

SAMAN – saman

SAMANTABADRİ – skr. Antroponim, şəxs adı

SAMAT KİPAŞINA – skr. dini kamilləşmə formasının adı

SAMUNŞİ– antroponim, şəxs adı

SAN–say, kəmiyyət, hesab, san sakış – say, hesab

SANAMAK–saymaq, hesablamaq

SAMAK – saymaq, hesablamaq

SANAĞULUĞSUZ – saysız, hesabsız, sayılmayacaq qədər çox

SANIYAÇ – antroponim, şəxs adı

SANIÇAR – skr. Saturn planeti, kosmonim

SANKARA – skr. antroponim, şəxs adı
 SANKAŞ – toponim, şəhər adı
 SANLIĞ–1. aid olan, məxsus olan, sanlıq sağdıçlığı – aid olan, 2. ed-
 lig sanlıq – ləyaqətli, nəzakətli, münasib
 SANSAR – skr. sansara, varlığın dəyişməsi, dövr etməsi, dolanması (dini)
 SANSARLIĞ – sansara aid olan, varlıq dəyişməsinə aid olan (dini)
 SANSIZ – saysız-hesabsız, çox, sanqsız sakıqsız – saysız-hesabsız, sansız tümən – çox, ülgülsüz sansız – həddən artıq çox
 SANQ – çin, rahib icması
 SANQİSTVRİ – buddizm monastırında rəis, başçı, (dini)
 SANQİS – soqd, monastır icmasına aid olan
 SANQRAM – monastır, aryadan sanqram – monastır, vixar sanqram – büt-xana və monastırlar
 SANQA – sənə (şəxs əvəzliyi)
 SANQUN – çin, general, Bayna sanqun, Bars kann sanqun, Çocuk böri sanqun, İsig sanqun (antroponim, şəxs adı), =senqün
 SANSARTAKI – maddi dünyada olan bu dünyada olan (dini)
 SANÇ – dəridən çanta
 SANÇAYI – antroponim
 SANÇIĞ – 1. qarmaq, qənarə, 2. sancı
 SANÇILMAK –vurulmaq, sancılmaq
 SANÇIŞMAK – vuruşmaq, birbirini vurmaq
 SANÇITMAK – vurdurmaq,deşdirmək, sancılmış olmaq, dəlinmiş olmaq
 SANÇMAK – sancmaq, dəlmək,deşmək, qalib gəlmək, zəbt etmək, fəth etmək, sançmaq bıçmaq –deşmək və

doğramaq, sançmaq urmaq –deşmək və vurmaq, sançıp ağrıq – güclü ağrı
 SANÇMIŞ – Er sançmış (antroponim)
 SANÇKAK – nizə, mizraq
 SAP – növbə, ardıcılıq SAPAĞ – =sapıq, üstünlük, istifadə
 SAPIĞ – ulağ sapıq – ardıcılıq sıra qoanunu, əlaqə, varislik, ardıcılıq yolu ilə keçmə (dini)
 SAPLAMAK – ox, gərmək
 SAPSI – uyğun, münasib
 SAPMAK – birləşdirmək, ibarət olmaq, davam etmək
 SAPÇA – sapça kezikçə –qayda və növbə ilə =sapçu
 SARAN – xəsis, acgöz
 SARANLIK – xəsislik, acgözlük
 SARANQUÇ – antroponim
 SARVAĞ – soqd, sayar
 SARĞAN – sarğan, şoranlıqda bitən ot, sarğan otı yaşı – bitki adı
 SARĞARMAK – saralmaq
 SARİPUTRİ – skr. antroponim
 SARIĞ – 1. sarı, 2. açıq sarı, səmənd, sarıq ertük uruğu –ərik dənəsi, sarıq urunquluğ –çin astrologiyasında (nücum) bir bürc və ona uyğun tanrının adı, 3. Sarıq çır, Sarıq toyun (antroponim, şəxs adı)
 SARIT – sarıt kılmak – intonasiya ilə oxumaq, avaz ilə oxumaq
 SARYADATI – skr. antroponim
 SARP – 1. sərət, çətin, 2. Sarp atun – (antroponim, şəxs adı)
 SARSAĞ – sarsaq, pis, səfeh, xoşagəlməz, =sarsıq
 SARSİĞ – 1. qaba, pis, sarsaq, 2. çürük, erig sarsıq – xoşagəlməz
 SARSIMAK – azarlamaq, söylənmək
 SART – skr, karvan, tacir
 SARTAVAKI – karvan başçısı
 SASIĞ – çürük, qoxumuş, fəna
 SASIMAK – qoxumaq, çürümək

SASITMAK – qoxutmaq, çürütmək
 SAŞURMAK – dayandırmaq, gecikdirmək
 SATABIŞ – skr. Ay zodiakın 28 bürcündən birinin adı, kosmonim
 SATAKİRİ – skr. antroponim, şəxs adı
 SATĞAMAK – aşmaq
 SATĞAĞSIZ – tapdanmamış, ayaqlanmamış
 SATI – Sabın satı (antroponim)
 SATIĞ – 1. ticarət, satış, müamələ, alış-veriş, 2. qiymət, dəyər, satıq yuluğ – ticarət
 SATIĞÇI – tacir, sövdəkar
 SATIR – satır, çəki vahidi və pul vahidi, satır yarmak – dəmir pul, sikkə
 SATIĞLIĞ – satılacaq olan şey
 SATMAK – satmaq, satıp almak – almaq, ötkürü satmaq – alver etmək, alıb satmaq
 SATMIŞ – antroponim, şəxs adı
 SATODA – antroponim, şəxs adı
 SATUN – sarımsaq
 SAÇ – 1. saç, 2. tava, sac; saç tu – saç, tu saç – tük
 SAÇALMAK – =saçılmək
 SAÇIĞ – bir qurban növü, saçığ saçmaq – qurban paylamaq mərasimini icra etmək, saçığ tökülük – qurban olaraq bir şeyi paylama
 SAÇILMAK – səpilmək, çilənmək, dağıdılmaq
 SAÇILTURMAK – səpdirmək, çilətmək
 SAÇIRAMAK – saçmaq, yayılmaq, şüa saçmaq
 SAÇLIĞ – saçlı, saçı olan (sifət)
 SAÇU SENQUN – antroponim, şəxs adı
 SAÇUK – fikri dağınıq
 SEBİN MƏK – sevinmək, =sevinmək
 SEBMƏK – sevmək, =sevmək

SEVƏR – sevimli, sevən, sevər amak – sevimli
 SEVIĞ – 1. sevimli, əziz, 2. eşq, məhəbbət, sevig amrak – sevimli, əziz
 SEVIĞLİĞ – sevimli, xoşagəlim, əziz
 SEVIĞSÜZ – xoşagəlməz, iyrənc, çirkin
 SEVIK – antroponim, şəxs adı
 SEVIN MƏK – sevinmək, ögirmək
 SEVIN MƏK – öyünüb sevinmək
 SEVINÇLƏN MƏK – sevinmək
 SEVİTMƏK – sevdirmək, sevilmək
 SEVINÇ – nəşə, sevinc, sevinç
 ÖGRÜNÇ – sevinc, utlu sevinc sevinc və mükafat
 SEVINÇLƏN MƏK – sevinmək, şadlanmaq
 SEVINÇLİĞ – şad-xürrəm, şən, ögrünçlüg sevinçliq – sevincli
 SEVÜĞ – =sevig, sevgi, sevimli
 SEDRƏK – seyrək, incə
 SEDRƏKSİZ – seyrək olan, sıx olmayan
 SEZİK – güman, şübhə
 SEZİKLİĞ – şübhəli
 SEZİKSİZ – şübhəsiz
 SEZİN MƏK – şübhələnmək
 SEKİN – sekin, vergi növü
 SEKİNÇ KARA – antroponim, şəxs adı
 SEKİZ – səkkiz, sekiz adaklıq – kök, yağlı, totuq, tox, Sekiz Çaytı – Səkkiz çaytı (əfsanəvi ölkə) sekiz yük-mək – bir sutra adı, sekiz oğuz – oğuzların bir qəbilə birləşməsi, etnonim
 SEKİZİNÇ – səkkizinci
 SEKRİMƏK – sıçramaq, hoppanmaq, tullanmaq, çapmaq
 SELƏNQƏ – Selenqa (çay adı)
 SELİ – Seli kutluğ kaya, Sınqku seli tutuq (antroponim, şəxs adı)
 SEMƏK – arıq semək – meşə

SEMƏKLƏMƏK – basdırmaq, dəfn mərasimini icra etmək, təşkil etmək

SEMDÜKİ – toponim, yer adı
SEMİRGÜK – simurq (əfsanəvi quş adı)

SEMİZ – kök, yağlı, tox, =semüz
SEMİŞ – antroponim, şəxs adı
SEMİÇƏ – antroponim, şəxs adı
SEMRİMƏK – kökəlmək, doymaq
SEMSİBA – antroponim, şəxs adı
SEN – sən
SENDƏKİ – səndəki
SENİN – çin, dərviş, zahid
SENİNLUK – xeyirxah, xeyir əməli sahibi

SENTƏDƏ – səndən
SENQƏ – 1. =sanqa, sənə, 2. antroponim, şəxs adı

SENQƏTƏZ – antroponim, şəxs adı

SENQİR – 1. dağ burnu, dağ çıxıntısı, 2. Keçək senqir – Talas yaxınlığında yerləşmiş şəhərin adı, Kara senqir – Barsqan yaxınlığında yer adı

SENQİRLİG – dağlıq yer
SENQKƏ – antroponim, şəxs adı
SENQÜY – antroponim, şəxs adı, Senquy tutunq, Senqüy ara

SENQÜN – =sanqun, çin, general, Kara senqün, kuni senqün, Saçu senqun (antroponim, şəxs adı)

SEPMƏK – hazırlamaq, təchiz etmək

SERİDMƏK – əritmək, ərimək
SERİLMƏK – artmaq, həyəcanlanmaq, mətinləşmək, sona çatmaq
SERİNMƏK – gözəlmək, dözmək, səbr etmək, təhəmmül etmək, tab gətirmək, qatlaşmaq

SERİNÇ – dad, ləzzət
SERGÜRMƏK – =serkürmək
SERMƏK – dözmək, sermək serinmək – dözüb dayanmaq

SERİG – parlaq
SERİTMƏK – əritmək (yağ)

SERKÜRMƏK – 1. zidd getmək, mane olmaq, 2. dözmək, səbr etmək, qatlaşmaq, təhəmmül etmək

SETRƏKSİZ – başdan-başa, aravermədən, fasiləsiz

SİDİ – skr. sehr, cadu, əfsun gücü
SİDİR – =satur, çəki və pul vahidi
SİDMƏK – siyimək, sidiyə getmək
SİVSİNMƏK – tərkedilmiş olmaq
SİDARSA – skr. tanrı adı, antroponim

SİDİ – skr. icra, yerinə yetirmə
SİDİNQ – xəstəlik adı
SİZ – siz (əvəzlik)

SİZİK – =sözük, şübhə
SİZİKLİG – =seziklik, şübhəli
SİZİKSİZ – şübhəsiz, qayğısız
SİZİNMƏK – şübhələnmək, =sezinmək

SİZLƏR – siz (əvəzlik), =silər
SİLAPATRI – antroponim, şəxs adı

SİGİRMƏK – səyirtmək, qoşmaq, sürmək

SİKRİMƏK – atlanmaq, sıralamaq, tullanmaq
SİLİK – arı, təmiz, pak, bakirə, arıg silik – təmiz, pak

SİLİMƏK – arınmaq, təmizlənmək, paklanmaq
SİLMƏK – silikləmək, silmək, tərptəmək

SİLKTÜRMƏK – ötmək, oxumaq
SİLÜ – antroponim, şəxs adı
SİM – skr. sərhəd, hədud

SİN – sen, sən (şəxs əvəzliyi)
SİMƏK – meşə, orman, =semək
SİMLƏMƏK – əritmək, əzmək – simləmək kinləmək – pörtləmək

SİNDU ÖGÜZ – Hind çayı, toponim

SİNKAPALI – skr. antroponim, şəxs adı

SİNSİM – Hind küncüti
SİNTU – =Sindu – Hindistan

SİNXA – skr. Şir bürcü, kosmonim

SİNKANATA DYAN – skr. dini ibadətə bir növü

SİNQMƏK – sinmək, həzm olunmaq, sinqmək bodulmaq – dərinləşmək, kök salmaq, geniş yayılmaq

SİNQƏK – milçək
SİNQİL – kiçik qadın, qohumlar, kiçik bacı

SİNQ – arzaq anbarı
SİNQAR – skr. göy cəhətləri və yönləri, bucaqları

SİNQİLƏMƏK – fəryad etmək
SİNQİR – sinir, əzələ
SİNQİRKƏ – nazik sinirlər, əzələlər

SİNQİRMƏK – udmaq, həzm etmək, sindirmək, =sinqürmək
SİNQİRTMƏK – dərinləşdirmək, geniş yaymaq

SİNQÜRMEK – 1. həzm etmək, udmaq, 2. tökmək, soxmaq, =sinqirmək

SİPİRMƏK – süpürmək
SİRKİ – çin. Çin təqvimində günəş ili mövsümü

SİTA – skr. antroponim, şəxs adı
SİTATAPADRI – skr. antroponim, şəxs adı

SI – buddistlərə məxsus monastır
SİGMAK – sığmaq, yerləşmək, sığmaq yaxmaq – yaraşmaq, uyğun gəlmək, münasib olmaq, xoşu gəlmək, uymaq

SİĞ – ərazi ölçüsü
SİĞİNMAK – sığınmaq, =sıkmək

SİĞİT – hönkürtü, fəryad, hıçqırıq ağalama
SİĞTAMAK – ağlamaq, inləmək, sızlamaq, sığtamak, yoğlamak – ağlayıb sızlamaq

SİĞTAŞMAK – ağlaşmaq, ulışmaq sığtaşmaq – ağlamaq inləmək, hönkürmək, fəryad qoparmaq

SİĞÜN – 1. erkək maral, sığun keyik – maral, 2. Sığun Samur – yer adı, toponim

SİĞURMAK – sığışdırmaq, yerləşdirmək

SİĞUŞMAK – sığuşmaq yaraşmaq – yola getmək, keçinmək, alışmaq
SİZGURMAK – əritmək

SİZILMAK – ərimək
SİZLAĞ – =sıslağ, sızıltı, ağı
SİZLATMAK – sızıldatmaq, ağrımaq, ağrıtmək

SİZMAK – yorulmaq, yorğun olmaq

SIYUN – qırıntı, qalıq
SILAVANTI – =şilavanti, skr. dini icmanın ruhani şəxsi

SİLĞA – Yarağ sılğa (antroponim, şəxs adı)

SİLİĞ – 1. sılığ kerklə – görkəmli, 2. Sılığ tegin (antroponim, şəxs adı)
SİMAK – sindirmaq

SİN – 1. məzar, =sin, 2. vücut, üzv, tərkib hissəsi, sını qünqük – sklet, əsas, özək

SİNAMAK – sinamaq, yoxlamaq, təcrübə etmək
SİNLİĞ – vücuda, bədənə aid, bədənli, vücutlu (sifət)

SİNMAQ – sinmaq, qırılmaq, dağılmaq

SİNQMAK – =sinqmək
SİNQ – dağ silsiləsi, sıra dağlar
SİNQAR – 1. yön, tərəf, istiqamət, 2. yarım, yarım

SİNQARKI – hər hansı istiqamətdə, tərəfdə olan
SİNQILAMAK – ağlamaq, inləmək

SİNQKU – Sinqku Seli tutunq (antroponim, şəxs adı) – qədim türk şairi və tərcüməsi, X əsrin bu görkəmli söz ustası, məşhur «Altun yaruk» əsərini Çin dilindən türk dilinə çevirmişdir

SIK – 1. sahə, məsafə vahidi, 2. az, bir qədər, sık terinç – ölçü, miqyas, kontur

SIKIĞ – sıkığ tanğığ – zülm və sıxışdırma

SIKILMAK – sıxılmaq, basılmaq

SIKINMAK – sıxışdırma, sıxışdırmaq

SIKIŞ – sıxışdırma, çətinlik, sıkış tanqış – çətin vəziyyət

SIKMAMAK – sıkımmamak tanqımmamak – zülm etməmək, sıxışdırmaq

SIKMAK – 1. sıxmaq, basmaq, 2. sıxışdırmaq, sıkmaq tanqmaq – zülm etməmək və sıxışdırmaq

SINÇĞAN –=sınçkan, Musa ağacı

SIRIÇĞA – şüşə, ayna

SINTIDA –məzarlıqda, qəbiristanda

SIPAR – müşk

SIRILMAK – 1. sarılmaq, 2. asılmaq

SIRTİK – sırtıq, sırtıq adam

SIRUK – şüvül, uzun ağac, şiv

SIRÇKA – ayna, şüşə

SISUDU – antroponim, şəxs adı

SISIR – antroponim, şəxs adı

SISĞURMAK – ərimək

SISMAK – qırmaq, qoparmaq

SISLAĞ – sıziltı, ağrı

SISLATMAK – sızlatmaq, sızıldamaq

SITIR –=satur, pul və çəki vahidi

SITA – mərcan

SITMAK – qırmaq, sındırmaq

SITURMAK – qırdırmaq

SIŞ – 1. şiş, 2. uc

SO – çin, qandal, zəncir

SLOK – skr, slok tağşut – şeir, =şlok

SMUTRİ – skr, Samudra (toponim, dəniz adı)

SOĞANÇIĞ – əziz, istekli, müs-bət, soğançığ tatılığ – əziz və möh-tərəm

SOĞD – Soğd (Buxara və Səmərqənd arasında şəhər), soğd beçəklər – müstəmləkə soqdilər

SOĞDAK – soğdak (etnonim, xalq adı)

SOYIĞ –=soğık, soyuq, soğık suv – soyuq su

SOĞIMAK – soyumaq

SOĞIMAK – soyumaq

SOĞITMAK – soyutmaq

SOĞULMAK – soyuqlamaq

SOĞUN – 1. soğan, soğan sakalı – göy soğan, 2. maral, =sığun

SODAKA – skr. sulu

SOZAK – məskən, məskun məntəqə, kənd

SOYAN – antroponim, şəxs adı

SOYAN – antroponim, şəxs adı

SOYUN – soyun savınçı – dəbbə pulu, beh, sarıqfil

SOYUKAMAK – vermək, təqdim etmək

SOK – acgöz, acgözlük, tamahkarlıq

SOKLANMAK – acgözlük etmək, həsəd aparmaq

SOKLUK – acgözlük, acgöz

SOKLUNMAK – kor olmaq

SOKMAK – döymək, əzmək, dəlmək, kiçiltmək, soxmaq, basmaq

SOKTA – antroponim, şəxs adı

SOKTU ELÇİ – antroponim, şəxs adı

SOKULMAK – yıxılmaq, döymək, əzilmək, azalmaq səviyyəsi aşağı düşmək

SOKUNĞU – saç vurma, saç qırırma

SOKUŞMAK – rastlaşmaq, rast gəlmək, təsadüf etmək, toqquşmaq

SORMAK – 1. soruşmaq, 2. sormaq, əmmək

SORĞU – çəkilən qanı doldurmaq üçün şüşə qab

SORULMAK – soruşulmaq

SOL – sol, qərb

SOLAMAK – 1. bir yerdə olmaq, 2. zəncirləmək, zəncirə vurmaq

SOLATMAK – gətirmək, qapatmaq

SOLDA – Solda bay (antroponim, şəxs adı)

SOLMAK – qeyb olmaq, yoxa çıxmaq

SOLTUN – soldan, şərqdə

SOMAÇI – antroponim, şəxs adı

SOMAKİTÜ – antroponim, bo-disatvlardan birinin adı

SON –=sonq

SONQ – 1. son, sonuncu, axırın-cı, 2. buna görə, bu səbəbdən, nəticəsində (qoşma, köməkçi ad), sonra

SONQSUY – antroponim, şəxs adı

SOTUP –=stup

SÖ – vaxt, zaman, =söki

SÖZ – söz, nitq, söz sab – nitq, danışıq

SÖZLƏMƏK – demək, danışmaq, söyləmək, nəql etmək

SÖZLƏLMƏK – deyilmək, danışılmaq, söylənmək

SÖZLƏMƏSİĞ – deyilməli olmayan, sözləməsiğ irinçülük – nalayiq və yalan, nifrətəməz söylənən çirkin sözlər

SÖZLƏŞMƏK – söhbətləşmək, məsləhətləşmək, müzakirə etmək

SÖZLƏŞGÜLÜĞ – müsahibə, söhbət

SÖZLƏGÜLÜĞ – söylənilənəcək olan

SÖZLƏTİLMƏK – söylədilmək, söhbətə tutmaq

SÖZLÜG – sözlü, sözü olan

SÖĞÜT – 1. ağac, artıç söğüt – ardıc ağacı, kolu, 2. söyüd, keynik

söğüt – yabanı, çöl söyüdü

SÖĞÜŞ – söyüş, =söktüş

SÖGSÜĞ ŞİŞ – kabab şişi

SÖKİ – öncəki, əvvəlki, qabaqkı

SÖKLÜNÇÜ –=söglünçü, qızartma, ət qızartması, kabab

SÖKLÜNMEK – sökülmək, çözülmək, çözümlənmək

SÖKMƏK – 1. söymək, rüsvay etmək, sökmək sarımaq – söymək, 2. sökmək qarı dağıdıb yol açmaq, 3. mədəsi, qarını işləmək; qan gəlmək; islah

SÖKÜMƏK – diz çökmək

SÖKÜRMƏK – çökdürmək, diz çökdürmək

SÖKÜTMƏK – diz çökdürmək

SÖL – şirə, ət suyu

SÖN – uzun müddət, uzun zaman

SÖNMƏK – sönmək, ötmək, keçmək, dayanmaq, yox olmaq

SÖNTÜRMƏK – söndürmək, aradan qaldırmaq

SÖNQİ –=sünqü, sönqü, sünqü

SÖNQÜK – sümük, =sünqük

SÖNQÜKLÜG – sümüklü, sümülyü olan, sümükdən ibarət olan, =sünqüklüq

SÖNQÜŞMƏK – müharibə etmək, döyüşmək, vuruşmaq

SÖNÜK – sönük, gücsüz, qüvvətdən düşmüş

SP ALKIŞ – bir cür dua

STRAYASTRİS – tanrı adı

STUP – skr. =estup, supurğan

STAVARİ – skr. bitki adı

STIR –=satur

STRAVST – toponim, şəhər adı

SU ESƏN – sağ-salamat

SUB – 1. su, 2. çay, yer sub – öl-kə, ot sub kılmaq – fərq qoymaq, =suv suğ

SUBAKRŞ – skr. tanrı adı, antroponim

SUBAK – cılalanmış

SUBARMİ – skr. antroponim, şəxs adı

SUBSUZ – susuz, suyu olmayan

SUV – 1. su, maye, nəm, 2. içki, içməli, 3. şirə, 4. okean, Suv yıldız – Merkuri, boduğ suyu – indi qo bitkisinin suyu

SUVAMAK – 1. suvarmaq, su vermək, 2. yağlamaq, suvamaq

SUVATMAK – yağlatmaq

SUVSALIK – su hərisliyi

SUVSAMAK – açmaq suvsamak – acliq və susuzluq

SUVSUS – içki

SUZVÇI – bələdçi, yerçi suvçı – dəniz bələdçisi, losman

SUZAK – =sazak, kənd

SUĞULMAK – sovuqluq, buxarlanmaq

SUDASUMI – antroponim, şəxs adı

SUDMAK – tüpürmək, hay-xırmaq

SUDUR – =sutur

SUYZU – çin, suç, günah, suy yazuk – günah və qəsurlar, =tsuy

SUYAKLIĞ – toponim, yer adı

SUYLUĞ – suçlu, günahkar, =tsuyluğ

SUYURKASXMAK – suyurkA-mak erinçkəmək – mərhəmət göstərmək, şəfqət göstərmək

SUKRISINI – antroponim, şəxs adı

SUK – 1. suk ernqək – şəhadət barmaq, suk yalnız er- tənha adam, 2.=sok, acgözlük, 3. antroponim, şəxs adı

SUKMAK – =sokmak

SUKAR KAMIŞ – şəkər qamışı

SUKSUMUR – skr. hil (ədviiyə)

SUMAKIŞIMI – skr. antroponim, şəxs adı

SUMADIVAÇI – skr. antroponim, şəxs adı

SUMUR – skr. buddistlərə görə kainatın mərkəzində yerləşən dağın adı

SUN – çin, 3 sm-ə bərabər olan uzunluq vahidi, sun, sunn altun – bir tikə qızıl

SUNMAK – 1. əllə yoxlamaq, əl-ləşdirmək, təqdim etmək, 2. uzatmaq

SUNQA YIŞ – Suna meşəsi, ormanı

SUNQUR – =sonqur, sonqkur, şunqkar, şonqar

SUPRAVI – skr. antroponim, şəxs adı, buddalardan birinin adı

SUPUMI – skr. antroponim, şəxs adı

SUPURĞAN – =subuzğan, stup, estup, tabut

SUPUŞPI – skr. toponim, bağ adı

SURIY AŞIRI – antroponim, şəxs adı

SUSMAK – toxunmaq

SUTRAŞAN – skr. toponim, şəhər adı

SUTUR – skr. =sudur, sutra

SUÇATI KAN – antroponim, şəxs adı

SÜ – 1. qoşun, 2. hərbi dəstə, 3. müqəddimə, sü çerig – qoşun, sü yorımak – yürüşə çıxmaq, qoşunu hücum aparmaq, atlıg sü – atlı dəstə, iç sü – daxili qoşun, sü başı – qoşun başçısı, komandan

SÜVRƏ – iti, itiüclü, sivri

SÜDİ – skr. gül adı, bitki adı

SÜDÜK – =sidük, südük

SÜDÜRMƏK – çəkmək, =südrəmək

SÜZKÜ – süzğəc

SÜZMƏK – süzmək, təmizləmək

SÜZÜG – süzülmüş, filtirdən keçirilmiş

SÜZÜK – duru, bərraq, təmiz

SÜZÜLMƏK – azad olmaq, təmizlənmək, süzülmək, arınmaq, arınmaq süzülmək – azad olma, təmizlənmə

SÜGLÜN – qırqovul

SÜKSÜMİR – skr. =süksumur

SÜKÜ – toponim, şəhər adı

SÜKÇI – çin, toponim, Suçjoku şəhəri

SÜGÜL – şiş, qabarıq, boğaz şişi, boğaz uru

SÜK – =şük, sakin, sakit, tərpənmədən, hərəkətsiz

SÜKÜ ÖKƏN – toponim, göl adı

SÜL – irin

SÜKLÜNMEK – qazardılmaq

SÜLƏMƏK – yürüşə çıxmaq, qoşunla getmək, qoşun çəkmək, vuruşmaq

SÜLƏTMƏK – qoşun yeritmək, qoşun çıxartmaq (kiməsə qarşı)

SÜLÜG – qoşunlu, qoşunu olan (sifət)

SÜNÜK – =sönük, sümük

SÜNÜKÜG – =sönüklük, sümükdən ibarət olan, sümüklü

SÜNÜ – süngü, nizə

SÜNÜG – 1. süngü, nizə, 2. çəki vahidi

SÜNÜŞ – 1. vuruşma, döyüş, 2. antroponim, şəxs adı

SÜNÜŞMƏK – vuruşmaq, döyüşmək

SÜP SÜZÜK – çox şəffaf

SÜRDÜŞTÜRMƏK – əzmək, döymək

SÜRMEK – 1. aparmaq, qovmaq, izləmək, təqib etmək, 2. dərisini soymaq

SÜRTEK – sürtmək, yağlamaq

SÜRÜG – sürü

SÜRÜŞTÜRMƏK – sürtdürmək

SÜSKÜN – bel sümüyü

SÜT – süd, süt ügrə – süd aşu

SÜÇİG – 1. şirin, 2. şərab, süm

süçik – şipşirin

SÜÇÜLÜG – geriləyən, geridə qalan

SÜÇÜR – antroponim, şəxs adı

Ş

ŞABI – Ratnavaçir şabi – antroponim, şəxs adı

ŞAD – soqd, 1. Göy türk və uyğur dövlətlərində ali, yüksək hərbi-inzibati titül, 2. Uluq şad (antroponim, şəxs adı)

ŞADAPIT – Göytürk dövlətində yüksək titullar

ŞAZIN – skr. ehkam, buyruq, hökm, əmr, sərəncam, nom şazin – dini ehkam və göstərişlər

ŞAKI – skr. etnonim, rəvayətə görə, buddizm Dinin banisi Qaytama Şakya Muni bu qəbilədən, tayfadan çıxmışdır

ŞAKILIĞ – şaki qəbiləsindən olan, şaki qəbiləsinə mənsub olan

ŞAKIMUNI – skr. antroponim, şəxs adı, buddizm Dinin əsasım qoyan əfsanəvi Qaytama Şakya Muni

ŞAKŞAMANI – skr. buddizm dinini öyrənən qadın

ŞAL – skr. şal söğüt – şala ağacı, =şal

ŞALÇI – Alp şalçı – antroponim, titül

ŞAMİKA – skr. mifik varlığın adı

ŞAMNANÇ – =şimnanç, rahibə

ŞANAVAZI – skr. antroponim, şəxs adı

ŞANDUNQ – =Şantunq, toponim

ŞANIŞÇAR – skr. Saturn planeti, kosmonim

ŞANKARA – skr. antroponim, şəxs adı

ŞANTA – skr. şanta mandal – dini, dini varlıq dairəsi, mühürü

ŞANTUNQ – çin, Şantunq yazı toponim, Şantun düzü, =Şandunq

ŞANÇU – toponim, şəhər adı

ŞARİPUTA – skr. antroponim, şəxs adı

ŞARİR – skr. cənazə, meyid

ŞARİRLİĞ – cənazə olan, ölmüş, ölü, məhrum
ŞASANI – skr. vəz, din, məzhəb, şəriət
ŞASDIR –=şastr
ŞASTR – skr. əsər, traktat, şastr bitig – əsər, traktat
ŞASTRAKARİKİ – skr. Antroponim, şəxs adı
ŞAHBUHRĞAN NOM – bir mənaxey kitabının adı
ŞAŞ– Daşkənd şəhərinin adlarından biri, toponim
ŞAŞDAMABUMİ – skr. dini idrakın altıncı pilləsi
ŞAŞİ – skr. antroponim, şəxs adı
ŞATU – pilləkən
ŞATUN – Şatun tarkan (antroponim)
ŞAŞILMAK–çaşmaq, tərəddüd etmək, nə edəcəyini bilməmək, özünü itirmək
ŞAŞMAKSIZ– tərəddüd etmədən, çaşmadan
ŞAŞMAK – azmaq, yoldan çıxmaq, yayınmaq, şaşmaq təşilmək – tərəddüd etmək, çaşmaq, yoldan çıxmaq, ukatmaq şaşmaq – tələsmək, özünü itirmək
ŞAŞURMAK–çaşdırmaq, yoldan çıxartmaq, azdırmaq, şaşırmaq
ŞAŞUT – gülrəngi
ŞAŞUTSUZU – şaşutsuz yanqluksuz – səhsiz, çaşmadan, azmadan
ŞƏKƏR – şəkər, qənd
ŞEMNU – soqd, şeytan, iblis = şimnu, şumnu
ŞEG – cəmdək, leş (?)
ŞENÜK– çinar, =şünük, çünük
ŞEŞİLMƏK – açılmaq, azad olmaq, aydınlaşmaq
ŞEŞİLMƏGÜLÜG – yörülməgü-lüg şeşilməgü-lüg – açıla bilməyən, qurtara bilməyən, azad ola bilməyən
ŞEŞMƏK–açmaq, qurtarmaq, azad etmək

ŞİLABADRİ–skr. antroponim, şəxs adı
ŞİLAVANTİ – skr. dini icmada ruhani şəxs, Tuniyak şilavanti – antroponim
ŞİMANÇ–=şmnan, rahibə
ŞİMNU – soqd, şeytan, iblis, demon
ŞİNKİN – çin, vəzifəli şəxsin titulu
ŞİNQ– çin, həcm vahidi, təxminən, 1,035 litrə bərabərdir
ŞİRAVAKAN –=şravak
ŞİRAVAN–skr. Ay dairəsinin 28 bürcündən biri, kosmonim
ŞİRAVASAT –=şravst
ŞİRİ – antroponim, şəxs adı
ŞİRİDİVİ–skr. antroponim, şəxs adı
ŞİRİKİNİ–skr. antroponim
ŞİRİMADİ–skr. antroponim
ŞİRİMANTİ– skr. antroponim
ŞİRİPATARİ – skr. antroponim.
Demonlardan biri
ŞİRİŞTİ – skr. şirişti bayağut – varlılar, dövlətlilər
ŞİŞİ – Kөрü şişi (antroponim, şəxs adı)
ŞİŞİR – skr. qiymətli ay daşı (?)
ŞİMTALMAK – ehtiyatsızlıq etmək
ŞİMTAMAK – ehtiyatsız olmaq, laqeydlilik göstərmək, diqqətsizlik etmək
ŞİP BAŞI – toponim, yer adı
ŞİMTAK–şimtakkoğşak – zəif, ölgün, ehtiyatsız, süst
ŞİMTAKSIZ – qısqanc, çalışqan, işə can yandıran, qeyrətli
ŞİŞ – şiş, =şiş
ŞİŞAKİ–skr. antroponim, şəxs adı
ŞİŞMAK – şişmək, üfürülmək, şişmək ürülmək – üfürülmək
ŞLOK – skr. şlok tağtuş – şeir, misra, şlok tağtuşluğ – nəzmlə, şeirlə

ŞAMNANÇ–soqd, rahibə
ŞOĞUR–antroponim, şəxs adı
ŞONQ – çin, cüt, qoşa
ŞOR – duzlu, şor
ŞRAVANI – dərman vasitəsi kimi istifadə edilən bitkinin adı
ŞRAVAK–skr. buddanın şagirdi, onun dinin hümməti, maxa şravak – din dinləyicisi
ŞRAVSAT–skr. toponim, Hindistanda şəhər adı
ŞRİMİRANÇ – skr. qadın dinləyici
ŞRİNALDRM– skr. buddizm monastrının adı
ŞRMİRİ – skr. dinləyici
ŞU – əfsanəvi türk xanın və onun fəth etdiyi şəhərin adı
ŞUMNU – soqd, demon, şeytan, iblis
ŞUNA – sona, ördək
ŞÜK–hərəkətsiz, tərpənmədən, sakitcə
ŞÜRÜK–skr. Venera planeti, kosmonik
ŞNÜK–çinar, çünük, şenük
ŞÜNÜK–keçisaqqal, seyrək saqqal olan

T

TABA – tərəf, sarı, doğru, =tapa
TABAN – 1. dağ keçidi, 2. daban, 3. bitki adı, tevə tabanı – dəvə dabanı
TABAR – mal, əmlak, davar
TABĞAÇ – çin, Çin, çinli, Çin dilində bu söz toba şəklində işlənir. Bu qəbilə Şimali Çində Şimali Vey sülaləsinin (386-534)-cü illər) əsasını təşkil etmişdir
TABILKU – topulqa bitkisi, tuvulğa
TABINMAK–=tapınmaq

TABIŞĞAN – 1. dovşan, 2. tabışğan yıl – on iki illi türk təqviminin dördüncü ilinin adı, = tavişğan, tavuşğan, taviçğan
TAVAR– mal-mülk, var-dövlət, əmlak, ed tavar – var-dövlət, =tabar
TAVSANQ – ilahi və müqəddəs yer
TAVĞAÇ –=tabğaç, çin tabğaç qəbiləsi, etnonim, tat tavğaç – hər cür əcnəbi, yadelli
TAVĞAÇLIĞ– çin, çinə mənsub, aid olan
TAVIÇĞAN KÜN – dovşan günü (təqvim)
TAVILĞUÇ –=tavılku, tabılku, topulqa bitkisi
TAVİSSİZİN – səssəiz, sədasız, küystüz
TAVIŞĞAN –=tabışğan, taviçğan, tavişkan, dovşan; tavişğan yıl – on iki illi əski türk təqviminin dördüncü ilinin adı
TAVRANMAK–1. tələsmək, can atmaq, cəhd göstərmək, tavrannmaq ka-tıqlanmaq – ciddi-cəhd etmək, can atmaq, 2. hərəkət
TAVRAK – cəld, tez, zirək, qo-çaq, terk tavrak – sürətlə, tezliklə, Terkin tavrak – cəld, tez, sürətlə
TAVRAKIN – cəld, tez, sürətlə (zərf)
TAVRATMAK – tələsmək
TAVRATI – cəld, tez, sürətlə
TAVŞAN –=tabışğan, taviçğan, tavişğan, dovşan
TAVŞAK – uvşak tavşak – xırda, əhəmiyyətsiz, kiçik
TAVUŞĞAN – dovşan, Tavuşğan üzük (toponim, çay adı)
TAZ – 1. daz, keçəllik, qoturluq, 2. antroponim, şəxs adı
TADU– dad, zəllət, zövq
TAĞ – 1. dağ, 2. munq tağ-ağıl, müdrilik dişi, tağurnu – dağ çıxıntısı, quzey, şimal

TAĞAM – dam, dam örtülyü
 TAĞAR – torba, kisə, dağarcıq
 TAĞDAKI – dağdaki
 TAĞI –=taki
 TAĞIKMAK – dağa qalxmaq, dağa çıxmaq, dırmaşmaq
 TAĞŞURMAK – şeir oxumaq, avazla oxumaq
 TAĞŞUT –=şlok tağşut, şlok tağşutluğ
 TAĞŞUTSUZ – şeirsiz, şeir formasına malik olmayan
 TAĞTIN – şimal, şimali
 TAĞUN SAV – yalan sözlər, yaltaq sözlər, tağuncı – yaltaq, hökmdarın etibarlı adamı, tağunlamak – yaltaqlıq etmək
 TAĞUK –=takağu, takığu, takuk
 TAY –1. day, dayça, 2. Altun tay sanqun, Tay bilgə tutuk, Tay beg (antroponim, şəxs adı)
 TAYAK – dayaq, əsas, dəstək
 TAYAKLIĞ – dayanılan, istinad edilən, dayaqlı, dayağı olan
 TAYAKI – toponim, yer adı
 TAYANÇI – müşavir
 TAYITMAK – itələmək
 TAYĞAN GÖL – toponim, göl adı
 TAYINÇAK – antroponim, şəxs adı
 TAYMAK – sürüşmək, düşmək, yıxılmaq, ıymaq taymaq – titrəmək, əsmək
 TAYPU –Liv taypu (çin. antroponim, şəxs adı)
 TAYSUY – çin, Yupiter planeti, kosmonim
 TAYTIK – antroponim, şəxs adı
 TAYTO –çin, Çində 618-907-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Tan imperiya sülaləsi
 TAYÇI-TULUN – çin, buddizm dininə aid traktatın adı
 TAYÇU – çin, buddizm dininə aid olan

TAYŞI –1. baş tərbiyəçi, müəllim, 2. adlı-sanlı adam, 3. Çanqır tayşı – (antroponim, şəxs adı)
 TAVŞINQ –=taysinq, çin, mahayana – buddizm dinində I əsrdə Qərbi Hindistanda meydana çıxmış əsas cərəyanlardan biri, taysinq savşinq költünü – mahayana və hinayana yana (dini)
 TAL – dalaq, dal, söyüdağacı
 TALAMAK – talamaq, talan etmək
 TALAS – toponim, yer adı, Arğu Talas – Talas şəhərinin adlarından biri, Uluğ Talas – Balasaqun şəhəri – yaxında yerləşmiş bir şəhər adı
 TALAŞMAK – 1. dalaşmaq, vuruşmaq, 2. mübahisə etmək, hay-küy qaldırmaq
 TALĞAN İĞ – epilepsiya
 TAKI – 1. yənə, 2. və həm də, takı yemə – yənə, ikiləyü takı – yənə, bundan sonra, =tağı
 TAKIĞU – toyuq, takığu yıl = toyuq ili, takığu kün – toyuq günü=takağu, takuk, takığu
 TAKMAK – taxmaq, bağlamaq
 TAKŞURMAK – heir oxumaq, şeir demək, =taksurmak
 TAKŞUT – şeir, beyt, mənzumə, nəzm, = toksut
 TAKUNLAMAK – toğunlamak, yaltaqlıq etmək
 TALĞUN – çiv
 TALIMAK – talamaq, talımak
 TALIZ – bitki adı
 TALIM – 1. vəhşi, yırtıcı, 2. zirək, cəsur, cəsarətli, antroponim, şəxs adı talım balıq – akula, balina, köpək balığı
 TALAY – dəniz, böyük nəhr, =taluy
 TALKAN – yulaf unu
 TALMAK – fikrə getmək, dalmaq, ögsirəmək talmak – huşunu, əq-

lini itirmək, talmak yümək – hiss etməmək
 TALU – seçmə, xüsusi
 TALUY –=talay, 1. dəniz, 2. ümman, okean, taluy öglüz – dəniz, okean, Bilgə taluy (antroponim, şəxs adı)
 TALULAMAK – seçmək
 TALÇIĞ – etibarlı, sədaqətli
 TAM – divar, =tağam
 TAMAĞ – 1. damaq, udlaq, 2. Tamağ ıduk (toponim, dağ adı)
 TAMAN – 1. Bilgə xaqanın titullarından biri, 2. Kaşqarda çay adı, toponim
 TAMAR – damar, əzələ, =tamır, tamur
 TAMALAPTR – skr. gözəl qoxulu bir bitki yarpağı
 TAMASAVAN – bir monastır adı
 TAMĞA – damğa, möhür, nişan tamğa – əlamət, nişanə
 TAMĞAÇI – 1. möhürdar, 2. Tamğaçı tarik (antroponim, şəxs adı)
 TAMĞAK – damaq, udlaq, qırtlaq, =tamak, tamağ
 TAMIZIM – damla, damcı
 TAMIZMAK – damlatmaq, damcılatmaq, damızdırmaq
 TAMIR – damar, qan damarı, arteriya, kanal, suv tamırı – su kanalı =tımır, tamur, Tamar, nəbz
 TAMĞALAMAK – damğalamaq, möhürləmək, bənd etmək, bərkitmək
 TAMĞALIĞ – möhürlü, möhürlənmiş, möhürlü olan, damğası olan
 TAMITMAK – alışdırmaq, alovlandırmaq, yandırmaq
 TAMIŞMAK – damcılatmaq, damızdırmaq
 TAMLANQ – çin, ulduz adı, kosmonim
 TAMTULMAK – od tutmaq, alışmaq, yanmaq, yandırmaq
 TAMTURMAK – yandırmaq, alovlandırmaq, =tamdurmək

TAMU –=tamuğ, cəhənnəm
 TAMUDAKI – cəhənnəmdəki
 TAMLUĞ –=tamuluk, cəhənnəmlik, cəhənnəmə aid olan
 TAN –1.=ten, bədən, vücud, 2. ayıqlamaq tanmaq – rədə etmək, təkzib etmək
 TANA – küncüt
 TANATATI –=danadadi, antroponim, şəxs adı
 TANAVATI –=danavadi, toponim, şəhər adı
 TANIKAÇI – antroponim, şəxs adı
 TANU – skr. Oxatan bürcü, kosmonim
 TANUK – şahid, tanuk bolmaq – şahid olmaq
 TANUKLAMAK – təsbit, təsdiq etmək, şahid olmaq
 TANUKLATMAK – biltürmək, tanuklatmaq – bildirmək və xəbər vermək, xəbərdir edilmək, şahidlik etdirmək
 TANUKLUĞ – şahidliyi olan, şahidli, təsdiq edilən
 TANVASIN – antroponim, şəxs adı
 TANQ – 1. dan, sübh, səhər şəfəqi, tanq ıntürmək – dan yeri ağarmaq, dan sökülmək, 2. möcüzə, tanq tanqsuk – nadir, təəcüb doğuran
 TANQAĞ – kısıq tanqağ – zülüm və sıxıdırma
 TANQIĞ – sıkıq tanqıq – zülüm və təzyiq
 TANQIŞ – sıkıq tanqış, bədbəxt vəziyyəti, qorzu, iztirab, zor
 TANQILMAK – sıxıdırılmaq, təzyiq edilmək, =tenqilmək
 TANQIZMAK – şişmək
 TANQLAMAK – 1. heyrət etmək, heyran olmaq, təəcüb etmək, çəşmaq, 2. dan sökülmək, işıqlaşmaq, sübh açılmaq, tanqlamaq munqadmaq – təəcüblənmək, heyrət etmək

TANQLANÇIĞ – tanqlançığ munqadınçığ – təccüblü, qeyri-adi

TANQSUK–1. dadlı, nəfis, ləzzətli, 2. qiymətli, dəyərli, tanq tanqsuk – dadlı, nəfis, ləziz

TANQUT–1. Şimal-qərbi Çində yaşamış xalq, 2. antroponim və ya toponim

TANIĞMA – danma, inkar

TANMAK – 1. danmaq, inkar etmək, 2. pisləşmək, korlanmaq

TAP – arzu, istək, iradə, erk tap – hakimiyyət

TAPA – tərəf, sarı, doğru, =taba

TAPAĞ – tapağ uduğ – sitayiş, pərəstiş, =tapıq, tapuq

TAPAĞÇI – qulluqçu, xidmətçi, tapağçı uduğçı – xidmətçi, xadimə

TAPAN – skr. səkkiz yanar cəhənnəmdən altıncısı (dini)

TAPIĞ – etiqad, sitayiş, xidmət, =tapağçı

TAPIĞSAK – xidmətə hazır, hörmətkeş, qulluq etməyə hazır

TAPINDIRMAK – xidmət etdirmək, qulluq etdirmək, etiqad etdirmək, ibadət etdirmək

TAPINĞU – etiqad, sitayiş ediləcək olan

TAPINMAK – sitayiş etmək, pərəstiş, etiqad, xidmət göstərmək, tapınmaq yükünmək – etiqad göstərmək, tapınmaq udunmaq – təzim etmək, etiqad etmək

TAPINÇI–qulluqçu, xidmətçi, xadimə

TAPİŞMAK – bir-birini tapmaq, mübahisə etmək, tapılmaq

TAPLAMAQ – 1. bəyənmək, razılaşmaq, etiqad etmək, 2. seçmək

TAPLAĞ – bəyənmə, razılıq etmək

TAPLAĞUSUZ – sevgüsüz taplağusuz – xoşagəlməz, nifrətəlayiq, sədaqətsiz

TAPLANMAK – təqdir edilmək, bəyənilmək

TAPMIŞ – antroponim, şəxs adı

TAPSIZ – dadsız, ləzzətsiz, istəksiz, iştahasız

TAPŞURMAK – tənbəh və təslim etmək

TAPTULUĞ – parlaq, bərq vuran, bərraq

TAR – dar, sıx, munq tar – kədər və əzab-əziyyət

TARAZUK – tərəzi

TARDUŞ – qədim türk qəbiləsi, etnonim

TARĞAK – daraq

TARİÇANTA – skr. antroponim, şəxs adı

TARIĞ – 1. dən, taxıl, darı, 2. Tarıqart tiz – Kaşqar yaxınlığında bir yayla, bül tarıq – bayatmış, xarab olmuş taxıl, 1 tarıq – dənli bitkilər əkini, uruğ tarıq – qohum-qəbilə

TARIĞLAĞ – =tarıqlak, tarla, əkin yeri

TARIĞÇI – əkinçi, taxılçı

TARIM – antroponim, şəxs adı

TARINMAK – qəzəblənmək, hirsələnmək, hiddətlənmək, darılmaq

TARINQ KÖL – toponim, göl adı

TARIKÇI – 1. =tarıqçı, 2. antroponim, şəxs adı

TARITDURMAK – becərmək, becərdirmək, bəsləmək, bəslətmək

TARMADAN – mayak tarmadan – zibil, təzak, mal zibili

TARMANİTI–demonlardan biri, antroponim, şəxs adı

TARMAPALI –=Darmapali, skr. antroponim, şəxs adı

TARMAŦIVARİ – skr. Antroponim, şəxs adı

TARPUSİ – antroponim, şəxs adı

TARKA– açıq tarka – çətin, ağır, dözümlü

TARKAN–1. titul, 2. Ayluq tarkan, Altun tamğan tarkan, Oğul tarkan,

Keglinç tarkan (antroponim, şəxs adı) vəkil, vəzir, nazir

TARKANMAK – sıxılmaq

TARIKMAK–1. qeyb olmaq, yox olmaq, uzaqlaşmaq, 2. sıxılmaq, kədərlənmək, qayğılanmaq, darıxmaq

TARKARMAK – =tarkarmak,

uzaqlaşdırmaq, sıxışdırmaq, dağıtmaq

TARKANÇ – dağılmış, səpələnmiş, parçalanmış (xalq haqqında)

TARKA – acı, ağır

TARKAT – titul, tarkan sözünün cəmi, tarxanlar

TARMAK – dırmıq

TARTMAK – 1. dartmaq, çəkmək, çıxartmaq, çəkib çıxartmaq, 2. təqdim etmək, ölçmək, ölçüb çəkmək

TARTALUMİ – demonlardan birinin adı, antroponim, şəxs adı

TARTILMAK – gərilmək, çətinlik çəkmək, kənara çıxarılmək

TARTINMAK – özünə daşıyıb aparmaq

TARTUK – yağma türk qəbiləsinin yaşadığı ərazidə yerləşən şəhərin adıdır, toponim

TARTIŞ – 1. qəbilə, tayfa adı, etnonim, 2. antroponim, şəxs adı

TARUKA –=daruğa

TARUMAK – daralmaq

TASULMAK–dağılmaq, içəridən çıxmaq, səfərə yollanmaq

TAS –=taş

TASĞARU –=taşkaru

TAŞ – 1. daş, taş tegil – daşlıq ərazi, daşlıq yer, bəqğü taş – əbədi daş, abidə, bitig taş - abidə, yazılı daş, sazinçi taş – gips, 2. xarici görünüş, zahiri, zahiri tərəf, taş yağı – xarici düşmənlər, 3. yanında, 4. taş yer – qərilibik, taş tobik – topuq, topuq qıxıntısı, iç taş – daxil və xaric, başı qaşı birlə – tamamilə, bütünlükdə, başdan-baş, 5. Ked taş (antroponim, şəxs adı)

TAŞAMABUMİ – skr. =daşama-bumi

TAŞĞARMAK –=taşkarmak

TAŞDINTIN–kənardan, xaricdən, qıraqdan, eşikdən, çöldən

TAŞİĞIRMAK – birlikdən, ittifaqdan çıxarmaq, kənarlaşdırmaq

TAŞILMAK–çıxmaq, üzə çıxmaq, eşiyə çıxmaq, görsənmək, taşılmaq tökülməki–çıxıb eşiyə tökülmək, daşmaq

TAŞIK– 1. antroponim, şəxs adı, 2. Taşık baş (toponim, yer adı)

TAŞKAN – antroponim, şəxs adı

TAŞKARMAK–1. uzaqlaşdırmaq, aradan qaldırmaq, 2. göndərmək, yola salmaq, müsəyiat etmək

TAŞKARU –=taşgaru, eşiyə, çölə, kənara, dışarı

TAŞKARUN – eşikdən, kənardan, çöldən

TAŞIKMAK– yürüşə getmək, səfərə çıxmaq, bayıra çıxmaq, yollanmaq

TAŞMAK–daşmaq, tökülmək

TAŞRA – eşikdə, kənardə, kənar, qıraq, uzaqda

TAŞRU – eşikdə, eşikdən, çöldə, çöldən

TAŞTIN – çöldən, kənardan

TAŞTINKI – xarici, dışarıdakı

TAŞTIRTI – kənar, xaric

TA– da, də (qüvvətləndirici ədat)

TAT – yad, özgə, yadelli, müsəlman olmayan uyğurlara kinayə ilə verilən ad

TATABI – xalq adı, etnonim

TATAĞ – dad, ləzzət, şirin, =tatıq

TATAĞLAĞ –=tatıqlıq, dadlı, ləziz, şirin

TATAR–qəbilə adı, etnonim, otuz tatar, qəbilə birləşməsinin adı, tokuz tatar – monqol qəbilə birləşməsi

TATIĞ–=tatağ, dad, ləzzət adı)

TATIĞLIĞ - dadlı, şirin, xoş, xoşagəlim, soğançıq tatılığ - əziz və sevimli

TATIĞSIRAMAK - dadsızlaşmaq, sönmək, tükənmək, dadı qaçmaq

TATIĞSIZ - ləzzətsiz, dadsız, xoşagəlməyən, şirin olmayan

TATMAK - dadmaq, dadına baxmaq

TATU - skr. natura, təbiət

TAUÇANQ - çin, vaxt, müqəddəs yer

TEBƏ - =teva

TEBİZ - =teviz

TEBİZLİG - =tevizlik

TEBLİG - teblig kürlük - yalan, uydurma, =tövlük, tevlig

TƏBRƏMƏK - 1. tərpnəmək, qımıldanmaq, titrəmək, 2. səyrimək, çatılmaq (qaş haqqında), 3. yayılmaq, ağırlaşmaq (xəstəlik haqqında), 5. şölələnmək, alovlanmaq, tebrəmək yorım - yerimək, hərəkət etmək, tebrəmək kəşmək - tərpnəmək, silkələnmək, sarsılmaq

TƏBRƏNÇSİZ - tərpnəmədən, hərəkətsiz, tebrəncsiz yayılmaksız - silkələnmədən, tərpnəmədən, sabit, sarsılmaz

TƏBRƏMƏKİ - tərpnəniş, qımıldanma, hərəkət

TEBRƏŞMƏK - tərpnəmək, qımıldanmaq

TEBRƏTMƏK - tərpnəmək, silkələnmək, hərəkət gətirmək

TEBRƏTÜK - hərəkət etdirilmiş, tərpnədirilmiş, tərpnədilmiş

TEV - amansızlıq, hiyləgərlik, yalan ez kür - yalan, hiylə

TEVƏ - =tebə, dəvə, tevə kuş - dəvə quşu, tevə tabanı - bitki adı

TEVİRMƏK - devirmək,

çkirmək, döndərmək

TÖVLƏMƏK - aldatmaq, tovlamaq, tevləmək kürləmək - aldatmaq

TEVLİG - fırılacaq, hiyləgər, yalançı, tevlig kürlük - hiyləgər, yalançı, teblig, teblük

TEVLÜG - =tevlig, teblig

TEVRİLMƏK - devrilmək, dönmək, çevrilmək

TEVSÜZ - hiyləsiz, yalansız, tövsüz kürsüz - yalansız

TEZİG - cəld, tez, sürətlə

TEZİK - 1. ərəb (etnonim, xalq adı), 2. lələk, =tizik

TEZMƏK - qaçmaq, tezmək qaçmaq, tezmək kürmək - qaçmaq

TEZGİN - qaçaq, fərari

TEZGÜRMƏK - qaçmaq,

uzaqlaşmaq

TEYİN - deyin, deyə (bağlayıcı)

TEYİNQ - dələ

TEYİŞMƏK - danışmaq, söhbətləşmək

TEYTİK - =tetig

TEK - tək, yalnız, ancaq, tek yalnız - yalnız, ancaq

TEKƏ - 1. təkə, ərəkə keç, dağ təkəsi, tekə sakal - seyrek saqqal, 2. Tekə baxşı, Buçanq tekə (antroponim, şəxs adı)

TEKƏLİ - təkəli (antroponim, və etnonim)

TEKƏŞ - Tekəş, Tekəş kul tudun (antroponim, şəxs adı)

TEKİL - taş tekil - daşlıq ərazi, daşlıq yer

TEKİN - nahaq, boş yerə, havayı, tekin kuruğun - boş yerə, = tekün

TEKÜN - 1. təmənnəsiz, qarşılıqsız, 2. Kara tekün (antroponim)

TELGƏK - bulğak telgək - tərpnəniş, hərəkət, həyəcan, təlatüm

TELGƏMƏK - bulğamak

telgəmək - həyəcana gəlmək, əhvalı pozulmaq, təlatümə gəlmək

TELIK - antroponim, şəxs adı

TELM - çox, telim türülg - hər cür, müxtəlif, telim üküs - çox, üküs telim - çox, artıq

TELİN MƏK - dəlinmək,

deşilmək, yırtılmaq

TELMİRMƏK - baxmaq, nəzərlərini yönəltmək, ümidlə baxmaq

TEMIÇİ - antroponim, şəxs adı

TEMİN - =Timin

TEMİR - =temür, 1. dəmir, 2. Temir asak, Temir elçi, Basa temir, Otunç temir (antroponim, şəxs adı), Temir kapıq, Beq temir kuz (toponim, yer adı)

TEMİRLİG - dəmirli, dəmir (sifət)

TEMİRÇİ - =temürçü

TEMÜKƏ - antroponim, şəxs adı

TEMÜR - 1. dəmir, temür kəzunluk - qütb ulduzu, 2. Temür buğa, Bay temür, El temür, Esən temür, Küçük temür, Ötükən temür, Kutluq temür, Tölək temür (antroponim, şəxs adı)

TEMÜRÇİ - =temirçi, dəmirçi

TEGIN MƏK - 1. nail olmaq, çatmaq, 2. məruz qalmaq, çətinlik çəkmək, 3. buyurmaq, lütf etmək

TEGMƏK - 1. çatmaq, dəymək, yetişmək, 2. məruz qalmaq, 3. düşmək, 4. hücum etmək

TEGINÇSİZ - toxunulması gerek olmayan şey, düşülməsi gerek olmayan yer

TEGİRMƏK - yetirmək, bitirmək, başa çatdırmaq

TENQ - 1. eyni, bərabər, uyğun, müvafiq, 2. say, miqdar, kəmiyyət, ölçü, 3. çəki vahidi; tenq adınçıq - ayrı-ayrı, cürbəcür, hər cür, tenq tenq - müxtəlif, ayrı-ayrı, üküs türülg tenq - müxtəlif, cürbəcür, ülgü tenq tutmaq - ölçüsünü müəyyən etmək, ülgü tenq - ölçü

TENQİLMƏK - çıxmaq, yüksəlmək, qalxmaq

TENQİRLİK - bütperəst məbədi, butxana

TENQLƏMƏK - bərabər miqdarda ölçmək

TENQLİG - ölçüyə malik, ölçüsti olan, oxşar

TENQSİZİN - müqayisə edilməz dərəcədə, misilsiz bir surətdə

TEZMƏK - qaçmaq, tezmək kürmək - qaçmaq, tezmək qaçmaq - qaçmaq

TENSİ - çin imperatorunun titulu, çin (hərfi mənası göy oğlu)

TENQRİ - 1. göy, səma, 2. tanrı, allah, ilahi, 3. əmir, hökmdar, cənab, ağa, 4. öz tenqri - ilahə, tenqriyeri - tanrılar diyarı, tenqri tenqrisi - tanrılar tanrısı, Ay tenqri - Ay tanrı, yaşın tenqri - ildırım, şimşək tanrısı, yel tenqri - yel tanrısı, kün tenqri - gün tanrı, Kunçuy tenqri (antroponim, titul), Kut tenqri xatunu (antroponim, titul)

TENQRİTAĞ - Tyan-şan dağları

TENQRİÇİ - tanrı xidmətçisi

TENQRİDƏKİ - ilahi (sifət), göydəki

TENQRİDƏM - ilahi (sifət), =tenqritək

TENQRİGƏN - =tenqrikən, ilahi, tanrı xan, tanrısifət xan, bağa tenqrikən - titul

TERMƏL - Ak terməl (toponim, yer adı)

TEMƏK - demək, danışmaq, adlandırmaq, aşayın tesar sən ediz turur (TT147) - aşmaq istəsən, ucadır, tep aymak - adlandırmaq, tep tomək - demək, söyləmək

TEG - 1. tək, kimi, necə, sanki ne teg - necə, 2. dək, qədər, =tegi

TEGƏR - and olan, mənsub, məxsus olan

TEGƏRƏ - bərsində, nisbətə, bəradə, haqqında (qoşma)

TEGİ - dək, kimi, qədər (qoşma)

TEGİG - ağırlıq tegig - xəstəlik

TEGİGLİG - ağırlıq tegiglig - xəstə və kor

TEGİLMƏK – kor olmaq, gözü tökülmək

TEGİMLİG – 1. aid, məxsus, mənsub olan, 2. layiq, 3. xoş, əlverişli, tegimlik bolmaq – layiq olmaq

TEGİMLİGÇƏ – layiqincə, xoş, əlverişli

TEGİMSİZ – layiq olmayan, münasib, uyğun olmayan

TEGİN – şahzadə, titul, xan ailəsinin kiçik üzvlərinin adlarına əlavə olunur: Alp tegin, Esən tegin, Yarıq tegin, Kül tegin, Kümüş tegin, Oğul tegin, Ozmuş tegin, Tonqa tegin (antropnim, şəxs adı)

TENQRİKLƏMƏK – tanrılara inanmaq, etiqad və sitayiş etmək

TENQRİLİG – ölmə məhkum (?), dindar, mömin, məbəd

TENQRİLİGDƏKİ – məbəddəki, ibadət xanadakı

TEGİRMƏK – yetirmək, bitirmək, başa çatdırmaq

TEGİRƏ – hər tərəf, ətraf

TEGİRÇİ – antropnim, şəxs adı

TEGİRMƏNÇİ – dəyirmançı

TEGİRMİ – dəyirmi, yüzlük tekirmi – inikas, əks etmə, dairə

TEGİRMİLƏYÜ – dörd tərəf, dairəvi ətraf

TEGİRMİLƏMƏK – dairə üzrə hərəkət etmək, hərətləmək, fırlatmaq, hərətləmək, dolanmaq, dövrə vurmaq

TEGİRMİLƏYÜKİ – ətrafında olan, ətraf

TEGİT – tegin sözünün cəm forması

TEGLƏRMƏK – deşmək, vurmaq, yaralamaq, darmadağın etmək

TEGLÜG – kor, toğa teglög – şikəst

TEGMƏ – adlı, adlanan

TEGRƏKİ – ətrafda olan, tegrəki tiri – yaxın, yaxındakı

TEGRƏNÇ YEKƏ – antropnim, şəxs adı

TEGRİKLƏMƏK – dövrəyə almaq, mühasirə etmək

TEGRİLMƏKLİG – yeni aləmə düşməklə bağlı olan (dini)

TEGÜRMEK – yetişmək, çatmaq

TEGİRTMƏK – çatdırmaq, yetirmək

TEGİZİM – kürəcik, tampon

TEGİZİNMEK – səyahət etmək, dolanmaq, hərətləmək

TEGİZİNDÜRMEK – dolandırmaq, hərətləmək

TEGİZİNÇ – 1. lülə halında bükülmüş kağız, 2. dövr, dövr etmə, 3. fırlanan, dolanan, hərətlənən

TEGŞİLMƏK – 1. dəyişilmək, 2. başqa aləmdə dünyaya gəlmək, şaşmaq

TEGŞİLMƏK – yolunu azmaq, yoldan çıxmaq

TEGŞÜRMEK – dəyişmək, şəklini dəyişmək

TEPİZ – şoran yer

TEPİZLİG – şoranlıq, duzlu

TEPİZTƏKİ – çöldə, səhrada olan

TEPİTMƏK – tapdalamaq, ayaqlamaq

TER – tər

TERBİ İNAL – antropnim, şəxs adı

TERGƏN – monq, araba

TERİ – dəri, kuyka teri – gön, dəri

TERİG – yığıncaq, terig kuyraq – icma

TERİLMƏK – yığışmaq, toplanmaq, terilmək kuyranmaq – toplaşmaq

TERİN – terin kuyraq, 1. icma, 2. kütlə

TERİNSİZ – terinsiz kuyraqsız – icmasız, icması olmayan

TERİNQ – dərin, tetrüm terinq – dərin, tütürüm terinq – məzmunlu və dərin, = terəng

TERK – cəld, sürətlə, terk ödənmə – tezliklə, yaxın vaxtlarda, terk tavrak – tez, cəld, tezliklə

TERKİN – 1. yığnaq, torlanma yeri, 2. tez, tələsik, cəld, terkin tavrak – sürətlə, tez bir zamanda, tezliklə, terkin tavrati – tez, cəld, tezliklə, tələsik

TERKİŞ – 1. deyirgən, davakar, cəncəl, 2. arqış-tirkiş – karvan, qafilə

TERKLƏYÜ – cəld, tez, tələsik

TERS – tərs, əks, ters tetrü – tərs, yalan, əks, ters tetrü tetinq – tərs, yalan, əks, əyri

TERTƏRMƏK – tərlətmək

TERSİMƏK – tersikmək

tetrülmək – yoldan çıxartma, azdırma, azma

TERTRÜ – tərs, əks, yanlış, düzgün olmayaraq, tertrü saçlıq – pırtlaşlıq saçlı, uzun saçlı, tüklü, qıllı

TESİKİ ARA – antropnim, şəxs adı

TESƏK TURMIŞ – antropnim, şəxs adı

TESKİNMƏK – tezginmək

TERMƏK – yığmaq, dərmək, toplamaq, termək kavırmək – toplamaq, yığmaq, termək kubratmaq – yığmaq, qoparmaq, birləşdirmək

TERƏK – 1. çinar, 2. Yabdu terək (antropnim, şəxs adı)

TETİG – təsəvvürü olan, anlayışlı, tetig bilgə – müdrik, bilici

TETİŞMƏK – danışmaq, söhbətləşmək, müzakirə etmək, məsləhətləşmək

TETİK – =tetig

TETMİLİK KARA BUKA – antropnim, şəxs adı

TERTRÜ – =tertrü, tərs, yanlış, səhv, tetrü çınqaru – hərtərəf, hərtərəfli, tetrü onqaru – hər tərəfə, ters tetrü – yanlış, tərs, 2. düzgün, doğru, dəqiq, tetrü çınqaru sakınmaq

kolulamaq – mərkəzləşmiş, cəmləşmiş,

qüvvətli, fikir, düşüncə, tetrü körmək – gözlərini zillətmək, dikmək, yönəltmək

TETMƏK – adlanmaq, bu sözün tetir forması –dır, -dir, -dur, -dür xəbərlilik şəkilçisi ilə tərcümə edilir: kimdə bir ök kertgünç bar ersər ol kişi Timin çın kişi tetir (TTÜV113), Məhz inamı olan şəxs əsl insandır (adamdır)

TETRÜLMƏK – yolunu azma, yoldan çıxma, tersikmək tetrülmək – yolunu azma, yoldan çıxma

TETSƏ – çin, =tetsi, şagird

TİZ – 1. duz, 2. yüksəklik, tiz tilgəni – diz qapağı, 3. Tarığ art tiz – Kaşqar yaxınlığındakı düzənliyin, yaylanın adı (toponim, yer adı)

TİZİG – 1. boyunbağı, həmail, 2. cərgə, sıra, yevig tizik – bəzək vasitəsi

TİZİK – kezik tizik – qayda, ardicılıq

TİZMƏK – 1. cərgəyə düzmək, 2. =tezmək

TIYİN – =teyin deyə (bağlayıcı)

TIYINQ – =teyinq, dələ

TİKƏN – tikan, yandak tikən – dəvə tikanı

TİKİ – səs, sədə, səs-küy, şırıltı, tiki çoğı – səs-küy, söyüş

TİKİLƏMƏK – hay-küy salmaq, guruldamaq

TİKİLƏŞMƏK – söyüşmək, bir-birinə böhtan atmaq

TİKİLİG – səslənən, səs çıxaran, etinlig tikilig yanquluğ – cingildəyən (sifət)

TİKİM – birbaşa

TİKİSİZ – səssiz, sadasız

TİKTAK – skr. acı

TİKMƏK – 1. tikmək, 2. ilan çalmaq, sancmaq

TİGÜ ÖGƏN – toponim, çay adı

TİL – 1. dil, 2. əsir, til ağız – dil, dil ağız kılmaq – xəbərçilik etmək, söz gəzdirmək, qeybət etmək, dedi-qodu yaymaq, til bilig – səkkiz bilikdən, elmdən biri, til kaçıq – dad orqanı, til

salmak – böhən atmaq, qiybət etmək,
til tar – böhtan, dedi-qodu
TİLƏMƏK – 1. istəmək, diləmək,
2. axtarmaq, aramaq, tiləmək, istəmək
– axtarmaq, tiləmək kolmaq – istəmək
TİLƏNMƏK – xahiş etmək, istə-
mək, əl açmaq, dilənmək
TİLGİG – axtaran, arayan
TİLLİG – dilə aid olan, dillə bağlı
olan (sifət)
TİLKİ – tülkü
TİLGƏN – təkər, dairə, disk, yel-
lig tilgən – bərk külək, qasırğa, tiz
tilgəni – diz qapağı, kultak tilgəni –
qulaq seyvanı
TİLUTAMİ – skr. antroponim,
şəxs adı
TİMİN – indicə, bu saat, dərhal, o
saat, elə həmin, ür keç timin – çoxdan
TİNƏSİ – =tensi
TİNTSUY – çin, torpaqdan icarə
haqqı
TİNQ – bir müddət, bəzən
TİRAVİNTİ – skr. demonlardan
birinin adı, antroponim
TİRİ – 1. Elçi tiri (antroponim,
şəxs adı), 2. tegrəki tiri – ətrafdakı,
ətrafda olan
TİRİG – 1. diri, canlı, tirig bərgü
– diri, canlı, qənimət, tirig öz – öz,
özək, həyat, yaşayış, tirig özlük – canlı
varlıq, 2. Küni tirig, Üçün külüg tirig
(antroponim, şəxs adı)
TİRİGLÜGLİ – canlandıran, diril-
dən, həyat verən
TİRİLMƏK – =terilmək, toplan-
maq, dərilmək, yığışmaq
TİRKASAKAUTİ – demonlardan
birinin adıdır, antroponim
TİRİPUR – toponim, şəhər adı
TİRKİ – demonlardan birinin adı,
antroponim
TİRSƏK – dirsək
TİRTİ – skr. kafir, yalan dini təb-
liğ edən
TİTİK – gil, torpaq, palçıq

TİTİNMƏK – cəsərlənmək,
qətiyyəti olmaq
TİTİR – bir dəvə cinsi
TİTMƏK – 1. boyun qaçırmaq,
aradan qaldırmaq, qurban vermək,
rədd etmək, titmək ıdalamaq – boyun
qaçırmaq
TİTRƏMƏK – titrəmək, əsmək,
=titrimək
TİTRƏKÇİ KARIMIŞ – antro-
ponim, şəxs adı
TİŞ – diş, Tiş tiri – diş, oyuğu,
koşuşu
TİŞASTVUSTİK – skr. bir sut-
ranın adı
TİŞİ – dişi, tişi kişi – qadın, tişi
tınlıq – qadın
TİŞLƏMƏK – dişləmək, dişi ilə
sıxmaq
TİBİ – aç tibi – şərəb növü
TİBİN – antroponim, şəxs adı
TİBRƏNİŞ KOTİÇ – antro-
ponim, şəxs adı
TİVDAR – skr. şam, şam ağacı
TİDMƏK – =titmək
TİDİM – =didim
TI ORNAĞLIĞ – möhkəm, sabit,
sağlam
TI – həmişə, daim, mütəmadi
TİDİĞ – əngəl, maneə, tidiğ ada
– əngəl, maneə, tidiğ ot – ayaq işlə-
mənin qarşısını almaq dərmanı, tidiğ
tutuğ – maneə, tidiğ kilmək – mane ol-
maq, əngəl törətmək, qarşısını almaq
TİDİĞSİZ – əngəlsiz, maneəsiz,
tidiğsiz kadağısız – əngəlsiz, qırsuz,
tidiğsiz tutuqsuz – əngəli olmayan, ör-
tüksüz tidiğsiz – azad, boş, üstü
örtülməmiş
TİDİĞSİZİN – gecikmədən, da-
yanmadan, yubanmadan
TİDİLMƏK – dayanmaq, kəsilmək
TİDMAK – saxlamaq, kəsmək,
dayandırmaq, qarşısını almaq

TİDİNMƏK – qarşısı alınmaq,
yasaq etmək, yasaq olmaq, tıdınmaq –
özünü saxlamaq, tablaşmaq
TİDMAK – maneə olmaq, qarşısını
almaq, tıdmaq sərgülmək kilmək –
saxlamaq, dayandırmaq
TİDTURMAK – qarşısını almaq
TİĞ – səmənd (at)
TİĞRAK – sağlam, bərk
TİDULMAK – =tıdılmək
TİYUK – yer adı, toponim
TIKAMAK – tıxamaq
TIKILMAK – fəlakətə uğramaq,
bədbəxtliyə düşər olmaq
TIKMAK – tıxmaq, qabağını al-
maq, tıxamaq
TIL – =til
TILANQU – nitq qabiliyyəti, gö-
zəl danışmaq
TILANQURMAK – nitq, nitq
qabiliyyəti
TILAK – qadın cinsiyyət, tənəstül
üzvü
TILDAĞ – =tiltağ, səbəb, bəhanə,
əsas
TILDAM – natiq, natiq olan şəxs,
gözəl danışan
TILDAMAK – əsaslanmaq, bir
şeyə baxmaq, bir şeyi nəzərə almaq
TILI – buzağı tılı – siçovul
TİLİĞ – tılığ yarpıq ornağı –
daimi, sabit
TİLTAMAK – =tıdamək
TİLTAĞ – =tildağ, 1. səbəb, əsas,
bəhanə, 2. üstündə, naminə, ötrü, tiltağ
kavira – səbəb, əsas, avant tiltağ –
səbəblər
TİLTAĞINTAKI – ötrü, üçün,
üstündə
TİLTAĞLIĞ – səbəb olan, səbəbi
olan
TİLTAĞSIZ – səbəbsiz, əsassız
TİLTANMAK – əsaslanmaq
TİN – nəfəs, ruh, tın almaq –
nəfəs almaq, nəfəs vermək, nəfəsini
içəri çəkmək, nəfəs almamaq, tın bo-

şamak – nəfəsini buraxmaq, boşalt-
maq, tın buzğak – nəfəs pozğunluğu,
qüsuru
TİLTANMAK – səbəb olmaq
TİNLAMAK – =tınlamək
TİNLANMAK – öglənmək tınla-
maq – özünə gəlmək, ayılmaq, ağılla-
nmaq, ağılı başına gəlmək
TİNLİĞ – canlı varlıq, canlı məx-
luq, tıplıq yalnıq – canlı varlıq, tınlıq
öz canlı varlıq, tınlıq turalıq – canlı
varlıq, tişi tınlıq – qadın, arvad
TİNMAK – 1. nəfəs almaq, 2.
dincəlmək, istirahət etmək
TİNMAKSIZ – rahatlıq, dinclik
bilmədən
TİNMAKSIZIN – durmadan, nə-
fəs dərəcədən, dinclik bilmədən
TİNMIŞ – antroponim, şəxs adı
TİNSIZ – nəfəssiz, cansız, ölü
TİNTSUY – çin, =tintsuy, torpaq
üçün icarə haqqı
TİNTURMAK – istirahət vermək,
dincəlmək
TİNTURA – xəlif külək, yel,
meh, nəsim
TİNVAR – dərman adı
TİNTURULMAK – canlanmaq,
dirilmək, nəfəs verilmək
TİNÇ – inç tınç – dinclik, rahatlıq
TİNÇİMAK – =tınçımək, xarab
olmaq
TİNŞİDU – antroponim, şəxs adı
TİNQ – 1. səslənmə, səs, 2. eşit-
mə, dinləmə
TİNQLAMAK – dinləmək, eşit-
mək, sözə baxmaq, qulaq asmaq
TİNQRAK – dırmaq, =tırənək,
tırnak
TİNQRAKLIĞ – dırmaqlı, dırnağı
olan (sifət)
TİRANQAK – dırmaq, =tınqraq,
tırnak
TİRSUL – skr. =drzul, şana, yaba
TİSAK – antroponim, şəxs adı

TISİZ – tısız yarpısız ornağsız – daimi olmayan, müvəqqəti, keçici
 TITSU ŞİLA – antroponim, şəxs adı
 TOBIK – topuq, tobik sönqük – qoyun ayaqlarından hazırlanmış yemək, xaş
 TOBULA – antroponim, şəxs adı
 TOBULĞAK – sərv ağacı
 TOĞ – =tuğ
 TOĞA – xəstə, toğa teglög – xəstə, şikəst, ig toğa – xəstəlik
 TOĞAN – şahin, toğan ersig – igid, cəsur
 TOĞLA – toponim, çay adı, Orxon çayının bir qolu
 TOĞMA – antroponim, şəxs adı, Kara toğma (antroponim, şəxs adı)
 TOĞMAK – 1. doğum, doğulmaq, yaranmaq, əmələ gəlmək, meydana çıxmaq, gün doğmaq, çıxmaq, toğmak belgürmək – işıqlanmaq, meydana çıxmaq, toğmaz batmaz bilig – doğulmaq və yox olmaq elmi (dini), toğa tezginmək – başqa aləmdə doğulma dövrəsində, dairəsində hərlənmək, dövrə vurmaq (dini)
 TOĞMAKSIZ – varlığa tabe olmayan darma (dini)
 TOĞMIŞ – 1. qohum, toğmuş ka-daş – qohum, 2. Barça toğmuş, Er toğmuş, Keç toğmuş, Kin toğmuş (antroponim, şəxs adı)
 TOĞRAĞU – qətran, ağac yapışqanı
 TOĞRAMAK – doğramaq, kəsmək, parça-parça etmək
 TOĞRIL – 1. yırtıcı quş, 2. kolbasa, 3. Alp toğril, Basa toğril, Ozmuş toğril, Kutan toğril, Turuk edgü toğril (şəxs adı, antroponim) =toğril, Toğrul
 TOĞRU – düzgün, toğru tomuludu – doğru, düzgün, qanuni, =toğuru
 TOĞSUK – künətoğsuk – gündoğan, şərq

TOĞU – 1. şərq, 2. toponim, şəhər adı
 TOĞUM – toğum ajun – doğulma, yenidən doğulma, toğum ajun tutmaq – doğulmaq, toğum tutmaq – doğulmaq, tört toğum – dini, dörd doğulma
 TOĞUMLUĞ – doğulmağa aid olan
 TOĞURĞU – toponim, çay adı
 TOĞURU – toğru, toğru, toğuru tomlıtu – qanuni
 TOĞUT – gün çıxması, günəş doğması
 TOĞUZ – tokuz, doqquz
 TOĞUZUNÇ – =tokuzunç, doqquzuncu
 TOLU – tok tod – tox
 TODUNÇSUZ – daymaz, acgöz
 TODURMAK – doyurmaq
 TODMAK – daymaq
 TOZ – 1. toz, toz torpak-toz, toz tumanlıq – tozlu, 2. tozağacı qabığı
 TOZA – bütün, hamısı
 TOZMAK – toz qabırmaq
 TOY – 1. şəhər, 2. toy, qonaqlıq, toy küvraq – qonaqlıq, şənlik
 TOYĞUN – 1. titul, 2. ormonim
 TOYIN – 1. rəhib, çin buddist rəhib, 2. Toyın çök, İdəgə toyın, Toyın kuli şila (antroponim, şəxs adı)
 TOYINAK – antroponim, şəxs adı
 TOYUN – =toyın, buddizm rəhibi
 TOYUKUK – =Tonyukuk, Şərqi türk xalqlarının müşaviri, vəziri (antroponim, şəxs adı)
 TOK – 1. tox, tok bağırsuk – yوغان bağırsağ, boğuz tok – tox, 2. parça, tikə, hissə, 3. Tok bəxüt, Tok temir (antroponim, şəxs adı)
 TOKA – 1. törə toka – qanun, 2. Toka (antroponim, şəxs adı)
 TOKAK – antroponim, şəxs adı
 TOKIDMAK – toxutmaq, qılıncdan keçirmək
 TOKILİĞ – gözəl, yaraşlıqlı

TOKIL – Kanturmuş tokıl – (antroponim, şəxs adı)
 TOKIMAK – 1. taxta toxmaq, 2. döymək, vurmaq, yerə çalmaq, nəbzi vurmaq, atmaq, 3. qılıncdan keçirmək, 4. qoymaq, yerləşdirmək, 5. ev tikmək, ucaltmaq, tokımək tonqlamak – vurmaq, zərbə vurmaq =tokumək
 TOKARLİĞ – taclı, tacı olan
 TOKITMAK – döydürmək, ucaltmaq, daş qoydurmaq, tamam doymaq
 TOKITILMAK – qaldırmaq, yelə tərpənilmək
 TOKIZINÇ – =tokuzinç, doqquzuncu
 TOKLUK – 1. buynuzsuz, 2. Tokluk temür – (antroponim, şəxs adı)
 TOKRI – =toxri, toxar (etnonim, xalq adı)
 TOKSIN – toponim, yer adı
 TOKSINÇ – =toksunç, tokuzinç, doqquzuncu
 TOKSUK – kün toksuk – gün doğan, şərq, =kün toğsuk
 TOKSUŞ – antroponim, şəxs adı
 TOKTAMIŞ – antroponim, şəxs adı
 TOKU – törü toku – adət, mərasim, ayin, qanun, qayda
 TOKUMAK – qapını döymək, vurmaq, əzişdirmək, =tokımək
 TOKUZ – doqquz, tokuz oğuz – türk qəbilə birləşməsinin adı, tokuz on – doxsan, tokuz tatar – monqol qəbilə birləşməsinin adı, etnonim, tokuz yegirmi – on doqquz, tokuz ersən – doqquz ersən (etnonim, qəbilə adı)
 TOKUZINÇ – doqquzuncu
 TOKURA – 1. qabın dəstəyi, 2. Kaşqarda yer adı, toponim
 TOKULUĞ – törlülük tokuluğ – sədaqətli, qanun-qaydaya əməl edən
 TOKUSIZ – törüsüz tokusuz – qanunazidd, adətə uyğun olmayan, gəlməyən

TOKULİĞ – =tokuluğ, ədəbli, tərbiyəli, nəzakətli, adətə, ayinə, ənənəyə əməl edən, riayət edən
 TOKUŞ – uruş tokuş – vuruş, döyüş, müharibə, =tokış
 TOKUŞ – toponim, yer adı
 TOLĞAK – 1. qarında ağrı, 2. ağrı, əzab, əziyyətlə, 3. məngənə
 TOLĞAKLİĞ – emgəklilik toğlaklıq – əzab-əziyyətlə, əzabkeş, kədərli
 TOLĞAKSIZ – emgəksiz olğaksız – əzab-əziyyətsiz, işgəncəsiz
 TOLĞATMAK – emgətmək
 toğlatmaq – əzab-əziyyətlə vermək, bezdirmək
 TOLĞUK – kap toğluk – guluq
 TOLI – 1. dolu, bütün, tamam, 2. dolu, =tolu
 TOLĞANMAK – ulınmaq
 toğlanmaq – dolanmaq, fırlanmaq, hərlənmək, =tolkanmaq
 TOLKU – dolu, ağzına kimi, tolp tolu – tələb
 TOLKUK – tuluq, üfürülmüş kiso, çuval, torba, =toğluk
 TOLMAK – 1. dolmaq, daşmaq, 2. bitmək, başa çatmaq, qurtarmaq, tolmək bütmək – bitmək, başa çatmaq, tolmək toşmaq – dolmaq, daşmaq, tolmək tükəmək – qurtarmaq, başa çatmaq
 TOLU – 1. dolu, tamam, 2. bütün, hər, tamam, tolu kamağ – bütün, hər, tolu tükəl – tamamilə, bütünlüklə, büt-bütün, 3. antroponim, şəxs adı, =toli
 TOLULAMAK – doldurmaq, =tolalamak
 TOLUK TÜKƏ – antroponim, şəxs adı
 TOMILMAK – donmaq, soyumaq
 TOMLIĞ – soyuq, şaxta, =tomluğ
 TOMLIDU – toğru tomlıdu – düzgün, qanuni
 TOMLITU – toğuru tomlıtu – qanunayğun, hər cəhətdən əsaslı

TOMLUĞ–1. soyuq, soyuma, 2. sərt, qəddar, pis, tutqun, qaşqabaqlı, kədərli, =tomlğ (sifət)

TOMUR – antroponim, şəxs adı

TOMURMAK – kann tomurmak – qanamaq, qan gəlmək, qan axmaq
TOMŞUK –=tümşük, tümşük – dimdik

TON – don, paltar, geyim, ton ke-dim – valtar, iç ton – alt paltarı, kulak ton – qısaqol paltar

TONANMAK– geyinmək

TONANDURMAK – geyindir-mək

TONANĞU – ton tonanğu – ge-yim, paltar, kedgü tonanğu – geyim

TONYUKUK –=Toyukuk, Göy türk dövlətində iki hökmdarın vəziri, Hökmdar Bilgə xaqanın qaynatası, an-troponim, şəxs adı

TONLUĞ – 1. paltarlı, geyimli, paltarı olan, tonluğ kedimlig – paltarlı, paltarı olan, uzun tonluğ – qadın (?), rahib

TONSIZ – çılpaq, paltarsız, əyni yalın

TONQA–1. qaplan, 2. Alp er Tonqa (Ə.Firdovsi «Şahnamə»sində də adı çəkilən əfsanəvi hökmdar Əfra-siyabın türk adı), Tonqa sanqun, Tonqa tegin Oğul Tonqa (antropo-nim, titül)

TONQITI TUTUK – antropo-nim, şəxs adı

TONQLAMAK–tökmək tonqlamak–vurmaq, döymək, zərbə vurmaq

TONQMA BAKŞI – antropo-nim, şəxs adı

TONQRA – 1. etnonim, qəbilə adı, 2. Tonqra sem (antropo-nim, şəxs adı)

TONQTARILMAK – ağıtarılmək tonqtarılmək – korlanmaq, burulub xarab olmaq (axtalanmaq?)

TONQTARU–ağtaru tonqaru–dairəvi, dairə şəkilli

TONQUZ – donuz, tonquz yılı – on iki illi qədim türk təqviminin on ikinci ilinin adı

TONQUZÇI–donuz, qaban ov-çusu

TOPINMAK–buludların toplanması

TOPIK –=tobık, topuq

TOPLAMAK–toplamaq, yığmaq

TOPRAK – toz, torpaq, kül,

toprak yulduz – Saturn, toz toprak – toz

TOPUMAK–şeyləri bir-birinin üstünə qoymaq, yığmaq

TOPULMAK – deşmək, qazmaq, dağıtmaq, açmaq

TOPULĞAN–kök toplanmış – quş adı

TOPULĞAK–1. mərsin (bitki adı), 2.=tupulğak, sancı (?)

TOR – tor

TORAPLIĞ–antropo-nim, şəxs adı

TORĞU –=toğru

TORĞUL – antropo-nim, şəxs adı, =toğrul

TORİĞ – səmənd (at), =toruğ

TORÇI–1. tor quran, torçı çıvaçı – tor atan, səyyad, torçı tuzakçı – tor, cələ quran, quş ovçusu, 2. antropo-nim, şəxs adı

TOSİK – toxluq

TOSKU – toponim, yer adı

TOSKURMAK–toşğurmak

TOSU –=tusu

TOSULUĞ –=tusuluğ

TOSUN – azğın, öz başına, kəh-gir, harın (at)

TOT – 1. tot tolu – tam, bütün, 2. =tod, tod uçuz – alçaldırılmış, yazıq

TOTĞURMAK –=toğdurmaq

TOTURMAK –=todurmaq

TOTUNÇUSUZ – daymaz, acöz, =todunçusuz

TOXRI –=tokrı, toxar (etnonim, qəbilə adı)

TOXSI – tuksi, etnonim, türk qə-biləsinin adı, toxsi çigil – türk qəbilə-lərinin birləşməsi

TOŞ – 1. skr. üç həyat, yaşayış cəvhəri, 2. buzlaq

TOŞĞURMAK–=toşkurmaq, dol-durmaq, artıqlamasla tökmək, toş-ğurmaq tökmək – təkmilləşdirmə, mükəmməldirmə

TÖBÜ –=töpu

TÖBÜN –=töptün

TÖZ – kök, əsas, özək, cəvhər, öz, Töz yıldız – kök, əsas, töz töpü-əmmək, təpə, töz tüp–əsas, töz tüplüğü – kökə, əsasə aid olan

TÖZƏ –=tözi, tözü, bütün, hamısı

TÖZİ – bütün, =töza, tözü

TÖZKƏRMƏK–tezkərmək–tüpürmək, dərk etmək, köklünə, əsasına çatmaq

TÖZKƏRİNÇSİZ–əlcətməz, dərkolunmaz, tözkərinçsiz tuymak–tam dərk etmə, tam kamilləşmə

TÖZLÜG–mənsəyi, mənbəyi, əsası, kökü olan

TÖZÜ –=töza, tezi, bütün, tözü tükəl – tamamilə, tözü tükəti – büs-bütün, tamamilə, bütünlüklə

TÖZÜGÜ – bütün

TÖZÜN – 1. əsilli-köklü, 2. ta-mamilə

TÖGÜN–1. damğa, 2. = tügün

TÖGÜNLİG – damğalı

TÖKƏMƏK–=tökmək,

qurtarmaq, tökmək

TÖKƏL –=tükəl

TÖKƏLLİG –=tükəllig

TÖKLÜNMEK – tökülmək, ax-tarmaq

TÖKÜK–saçıq tökük – qurbanlıq paylama, dağıtma

TÖKMƏK–tökmək, tökmək saç-mak – səpmək, tökmək, axıtmaq

TÖKÜLMƏK–tökülmək, axmaq, taşılmək tökülmək – dağıb, tökülmək
TÖKÜLTİ– antropo-nim, şəxs adı
TÖL – 1. döl vaxtı, döl, rüşeyim, embrion, töl boğaz – hamilə, 2. =tül, yuxu

TÖLƏK–1. sakit, passiv, dinc, 2. Tölək temür (antropo-nim, şəxs adı)

TÖLƏŞ BİLGƏ – antropo-nim, şəxs adı

TÖLƏTMƏK– vermək, balala-maq

TÖLİS – etnonim, qəbilə adı
TÖLİT TÖŞƏK – yorğan-döşək, yataq ləvazimatı

TÖLƏMƏK – ödəmək

TÖLÜK – 1. güc, qüvvə, 2. sə-bəbdən, səbəbilə, bununla əlaqədar, 3. =tülük

TÖLÜKLÜG – qüdrətli, qüvvətli

TÖLÜKSÜZ – tölüksüz küçsüz küsünsüz – qüdrətsiz, iqtidarsız, qüv-vəsiz, gücsüz

TÖNQİTMƏK – meyl etmək, əy-mək, meyl göstərmək

TÖNQÜRGƏ – tonqal

TÖPƏ–töpətə tutmaq – etimad et-mək, hörmət göstərmək, uca tutmaq, yüksəltmək

TÖPÜ – 1. əmgək, təpə, 2. zirvə, töpütə tutmaq – yüksəltmək

TÖPÜN–aşığıya, töpün tüşmək–təpəsi üstə düşmək, yinçürmək töpün yükünmək–baş əymək, təzim etmək

TÖR – giriş qapısı yaxınlığında yer, möhtəbər yer

TÖRƏTÜ – antropo-nim, şəxs adı

TÖRLÜG –=türlüg

TÖRPƏ–antropo-nim, şəxs adı

TÖRT – dörd, tört otuz – iyirmi dörd

TÖRTƏGÜ – dördü birlikdə

TÖRTƏR – dörd-dörd

TÖRTİNÇ – =törtünç, dördüncü

TÖRÜ – 1. qanun, qayda, 2. adət, ayin, mərasim, 3. toy qonaqlığı, 4.

dini, ilkin ünsürlərin darması, müəyyən sayda ilkin ünsürlərin birləşməsi həyat axınına əmələ gətirir, törü toku – adət, qanun-qayda, - el törü – hakimiyyət, nom törü – din qanunu, =törə

TÖRÜTMƏK – törətmək

TÖRÜLÜG – qaydanı bilən, qanuni sədaqətli, törüllük tokuluğ – sədaqətli

TÖRÜSÜZ – dindən, qanundan məhrum, törüstüz tokusuz–qanunazidd olan, adət-ənənəyə uyğun gəlməyən

TÖRÜMƏK – 1. törəmək, əmələ gəlmək, baş vermək, yaranmaq, doğulmaq, 2. doğmaq, törətmək

TÖRÜSÜZİN – qanunsuzcasına, qanunsuzluqla

TÖRÜÇİ – vaiz, ruhani, din adamı, qanun yaradan

TÖRÇİMƏK – baş vermək, yaranmaq, əmələ gəlmək

TÖTRÜM –=tütürüm

TÖTÜŞLÜG –=tütüşlüg

TÖSKƏRİNÇSİZ –=tözkərinçsiz, əsassız, təməli olmayan

TÖŞƏK–yataq, orun töşək–yataq, orun töşək – yataq, tölit töşək – yataq ləvazimatı

TRİKA TUN – dərman adı

TRİPAL – skr. bitki adı

TÖŞƏMƏK – döşəmək

TÖTÜKÇİ – hakim

TRMAPALİ–=darmapali, antroponim, şəxs adı

TSANQ – çin, 1. xəzinə, sərvət, 2. anbar, ərzaq ehtiyatı

TSANQÇI – tsanqçı ağıçı – xəzinədar

TSUANNİ – çin, Konfutsi (yeni aradan əvvəl VI-V əsrlərdə yaşamış Çin filosofu), antroponim, şəxs adı

TSUY–çin, tsuy ayıq kılınç–suç, günah, qəbahət, tsuy erinçü–günah, qəbahət, tsuy yazuk – günah, suç, =suy

TSUYLUĞ – suçlu, günahkar, =suyluğ

TSUYURKAMAK– çin, dərdinə şərik olmaq, =suyurkamak

TSUN–çin, uzunluq vahidi

TU – çin, dərəcə

TUBULĞAN–=topulğan

TUVĞAN KOZ – antroponim, şəxs adı

TUĞ–1. dövlətin baş bayrağı ağac başına at quyruğu taxmaqla düzəldilirdi, 2. qar yığını, maneə, tuğ bölgü – əlamət, nişanə

TUĞA –=toğa, xəstəlik

TUĞAN –=toğan şahin

TUĞIL – parlayan, işıq saçan

TUĞLIĞ –=tuğluğ

TUĞLUĞ –=tuğluğ, bayraqlı, bayraqdar

TUĞMA – Belə tuğma (antroponim, şəxs adı)

TUĞRAĞ–1. xanın möhürü, sərəncamı, 2. yürüş zamanı xanın döyüşçüyə təqdim etdiyi at

TUĞSAMAK–zəifləmək

TUDUNÇ – həyə, abır

TUDUNÇSUZ – həyasız

TUĞÇI – təbilçi (?)

TUDA –=ada tuda

TUDASIZ–=adasız tudasız

TUDUN YAMTAR – antroponim, titil

TUDUZMAK–=tutuzmaq

TUZ – 1. duz, yar tuzı – daş düz, kara tuz – adi duz, 2.=toz

TUZAG–=tuzak

TUZAK – tələ, cələ

TUZAKÇI – torla ov edən ovçu, torçı tuzakçı – torla quş ovlayan ovçu

TUDUNMAK –=tutunmaq

TUZI – çin, qəssab

TUZIT – toponim, dini, skr. göy qatlarından birinin adı

TUY –=toy

TUYMAK– 1. dırmaq, 2. tanımaq, anlamaq, hiss etmək, 3. dərk et-

mə, tuymak köngül–idrak, tözkərinçsiz tuymak – tam idrak

TUYGULUĞ–tuyguluğ gəlgütlüğü–idrağa aid olan, idrakla bağlı olan

TUYNAK ŞİLAVANTİ – antroponim, şəxs adı

TUYUĞLUĞ – dırnaqlı (heyvan), =tuyağlılıq

TUYUĞSUZ–duygusuz,

anlayışsız

TUYUNMAK–anlamaq, hiss etmək, tuyunmaq bilinmək – dərk etmək, anlamaq, ökünək tuyunmaq – peşman olmaq, tövbə etmək, tuyunmaq köngül – idrak

TUYUZMAK–biltirmək

tuyuzmaq – bildirmək və duyurmaq

TUL – dul, tulı kalmak – dul qallmaq

TULAT–antroponim, şəxs adı

TULYA–skr. Tərəzi bürcü, kosmonim

TULTON–dul qadın paltarı

TUMAĞU–timov, zökəm

TUMAN–1. duman, çən, zülmət, 2. Tuman inqül – (antroponim, şəxs adı)

TUMANLIĞ – toz tumaqlıq – tozlu

TUMTUR – antroponim, şəxs adı

TUN–1. ilk, tun beg – ilk ər, tun oğul – ilk oğul, tun kız – ilk qız, 2. dinclik, 3. trika tun – bitki adı

TÜMŞİK –=tümşük

TUMŞUK – 1. dimdik, 2. xortum, =tümşük

TUNMAK– qar basmaq, göy qaralmaq, qulaq batmaq

TUNQ – çin, 1. tunq altun – saf qızıl, 2. Tunq kuan (Dunxan, toponim, şəhər adı), üzərində Xubilay dövrünün devizi, nişanəsi olan pul

TUPALI – antroponim, demonlardan birinin adı

TUPULAK – sancı (?)

TURA – 1. qala, istehkam, tura kalkan – qalxan, 2. Tura tutuk (şəxs adı, antroponim)

TURALIĞ – tınlıq turalıq – canlı varlıq, məxluq

TURAN – Yigin alp Turan (antroponim, titil)

TURANLIĞ – Turanlı, türklər

TURBAY – antroponim, şəxs adı

TURĞARU –=turkaru

TURĞURMAK – 1. qaldırmaq, durquzmaq, 2. ucaltmaq, tikmək, qurmaq, 3. təlqin etmək, nifrət oyatmaq, turğurmak ornatmaq – fikir oyatmaq

TURI–1.nifrətamiz, ədavətli, turı turuş – ədavət, kin, 2. Turı baxşı (antroponim, şəxs adı)

TURİĞ–1.=tarıq 2. Turıq art tiz (Kaşqar yaxınlığındakı yaylağın adı, toponim, yer adı)

TURİTMAMAK – turıtmamak turkiğlanmamak – təmkin və abırı olmaq

TURYA – skr. dördüncü, dördü biri

TURMA – 1. turp, qırmızı turp, 2. qurban yeməyi, ehsan

TURMAK–1. ayağa durmaq, ayağa qalxmaq, 2. dayanmaq, ayaqda dayanmaq, 3. olmaq, vəqə olmaq, mövcud olmaq, 4. yaşamaq, 2. məskən salmaq, 5. düşmək, durmaq, 6. –dir, –dur, –dür) xəbərlik şəkilçisinin qədim forması olaraq işlənmişdir: Bu taş ertinqü ağır turur (Uyq. 1,8), ötrü turmak – ayağa durmaq, qalxmaq

TURMIK – dərman vasitəsi adı

TURMIŞ – Turmuş temür, Turmuş tutunq, Barça turmuş, Bark turmuş, Beke turmuş, kız turmuş, Tesək turmuş (antroponim, şəxs adı)

TURPAY – antroponim, şəxs adı

TURK–uzunluğunda, yüz minq turku yer (Ay 448) – yüz min türk uzunluğunda

TURKARU – daim, həmişə, fasiləsiz, müttəmədi, turkaru uzatı – daim, həmişə, uzun turkaru – uzun müddət, daim

TURKIĞLANMAMAK – turitmamak turkiğlanmamak – təmkin və abırını olmamaq

TURKURU – arkuru, turkuru

TURKU – torku – Çin ipəyi

TURU – yekun olaraq, cəmi

TURUĞ – 1. mənzil, daxma, məskən, 2. qəbizlik, yoğun bağırsağın tıxanması, kirəcləşməsi, 3. = turuk

TURUYAYA – turuyaya kuş – durna, =turna

TURUK – 1. arıq, arıq uruq, zəif, aç turuk – arıqlıq, 2. təmiz, saf, pak, arıq toğrul, Turuk ögəçlük (antropnim, şəxs adı)

TURULMAK – turulmaq amrilmək – dayanmaq, sakitləşmək, təmizlənmək

TURULTURMAK – dayandırmaq, sakitləşdirmək, təmizləmək, pak etmək – turulturmaq yavalturmaq – sakitləşdirmək, turulturmaq süzmək – təmizləmək

TURUM – 1. uzunluq ölçüsü, 2. ərzində, müddətində, zamanında (adlarla birlikdə işlənir), turum ara – dərhal, əsnasında

TRUMTAY – 1. heyvan adı, 2. antropnim, şəxs adı

TURUŞ – 1. turuş tütüş – çəkilmə, ixtilaf, nifaq, ədavət, turı turuş – ədavət, düşmənçilik, 2. Turuş katun (antropnim, şəxs adı)

TURUŞLUĞ – müdafiə edilən, qorunan

TURUŞMAK – dalaşmaq, savaşımaq

TURUŞÇI – dalaşan, mübahisə edən, savaşıq

TUSIT – tuzit

TUSU – fayda, xeyir, səmərə, qazanc, tusu kelmək – xeyir gəlmək,

fayda gəlmək, asıq tusu – gəlir, fayda, qazanc, asıq tusu kilmək – gəlir gətirmək, xeyir gətirmək

TUSUĞLUĞ – =tusuluğ, faydalı, gəlirli, asıqlıq tusuğluğ – faydalı

TUSULMAK – faydalanmaq, faydalı olmaq, gəlir, fayda, xeyir gətirmək, səmərəli, əlverişli olmaq

TUSULUĞ – xeyirli, əlverişli, gəlirli, faydalı, =tusuluğ

TUTA – tuda

TUTAM – tutum, bir ovuc, azca, cüzi

TUTĞAK – 1. ilkin xəbər, 2. xəstəlik tutmaları, ürəkkeçmə

TUTĞURMAK – etmək, düzəltmək, təqdim etmək

TUTAMAK – əhəmiyyətsiz, dəyərsiz hesab etmək, saymaq, =totamak

TUTDURKAN – =tuturkan, tuturkan – düyü

TUTYAK – budd, sədaqət tərəfdarlıq, bağlılıq

TUTYAKLIĞ – sədaqətə, tərəfdarlıqla bağlı olan

TUTYAKSIZ – mövcudiyətə bağlılıqla əlaqədar olmayan (dini)

TUTMAK – 1. tutmaq, əlində saxlamaq, əsir tutmaq, almaq, 2. riayət etmək, əməl etmək, 3. qorumaq, saxlamaq, tutmaq kapmaq – qapmaq, götürmək, el tutmaq – ölkə fəth etmək, idiş tutğuçı – saqi, tarkaru tutmaq – kənar olmaq, özünü saxlamaq, el törü tutmaq – hakim olmaq, idarə etmək

TUTSUKMAK – tutulmaq, giro keçmək, ələ keçmək

TUTTURKAN – =tuturkan, düyü

TUTUĞ – 1. girov, tutuğ urmaq – girov qoymaq, vermək, 2. epilepsiya, 3. tidiğ tutuğ – maneə, əngəl, tidiğsiz tutuğsuz – maneəsiz

TUTUK – 1. çin, tutuk, vəzifə adı, titul, vilayətin hərbi hakimi, hərbi komendant, 2. Adak tutuk (toponim, yaşayış məntəqəsi adı) Alp tutuk, Begü

kırku senqün, Bukağ tutuk, Buzaç tutuk, El toğan tutuk, Yabaş tutuk, yağmış tutuk, Kök Amaş tutuk, Onq tutuk, Öz Apa tutuk, Tay bilgə tutuk, Tongrı tutuk, Örä bört tutuk (antropnim, şəxs adı), 3. axta, xədim, 4. =tutuğ

TUTULMAK – tutulmaq, ələ keçmək, tıdılmək tutulmaq – ələ keçmək

TUTULTURMAK – əsir etdirmək, tutdurmaq

TUTUM – =tutam, bir ovuc, cüzi, azca

TUTUNMAK – 1. tutmaq, yapışmaq, 2. dili topuq çalmaq, kəkələmək, 3. gün, ay, tutulmaq, sidik yolu tutulmaq, tıdınmaq tutunmaq – özünü saxlamaq

TUTUNÇSIZ – ucsuz, bucaqsız, yetinçsiz tutunçsuz – hüdudsuz, sərhədsiz, =tutunçsuz

TUTUNÇSUZ – =tutunçsuz, ucsuz, bucaqsız

TUTUNQ – 1. çin, tutunq, vəzifə adı, vilayət hakimi, vali, titul, 2. Aday tutunq, Aşan tutunq, Elgür tutunq, Turmuş tutunq, Sınqku seli tutunq (antropnim, şəxs adı)

TUTUŞMAK – bir-birilə tutuşmaq

TUTUZMAK – həvalə etmək, təslim etmək, əmr etmək

TUÇAYAN – antropnim, şəxs adı

TUŞ – 1. zaman, əsna, tuş bolmaq – üz-üzə gətirmək, qarşılaşdırmaq, 2. tay, yoldaş, eş tuş – dost, tay-tuş

TUŞMAK – rastlaşmaq, qarşılaşmaq, görüş

TUŞIT – =tuzit

TUŞKURMAK – =toşğurmaq

TUŞUŞMAK – görüşmək, qarşılaşmaq, görüş

TÜ – 1. tük, saç, yun, lələk, 2. hər, hər bir, tü tü – müxtəlif

TÜB – =tüp

TÜBƏNÇÜK – antropnim, şəxs adı

TÜBÜT – =tüpüt

TÜDÜŞ – =tütüş

TÜGNÜK – tütü bacası

TÜG – tük, yun

TÜGMƏK – düymək, düyünləmək

TÜGNƏMƏK – yandırmaq, dağ basmaq

TÜGÜL – deyil, nəinki, təkcə

TÜGƏL – =tükəl, tam, tamamilə

TÜGÜN – düyün

TÜGƏ – antropnim, şəxs adı

TÜZ – 1. düz, bərabər, eyni, 2. əsl, həqiqi, sədaqətli, tüz arduksuz – fərqsiz, eyni, köni tüz – düzgün, doğru, həqiqi, 3. Tüz bay küç bars küllüq (antropnim, şəxs adı), 4. =öz, 5. tüz kerinçsiz – əl çatmaz, dərək olunmayan, =özkerinçsiz

TÜZDƏM – düz, hamar, yastı

TÜZMİŞ – antropnim, şəxs adı

TÜZMƏK – qayda yaratmaq, qaydaya salmaq, düzəltmək

TÜZSÜZ – düzən olmayan, hamar olmayan, sədaqətsiz

TÜZÜ – =tözü, tam, tamamilə

TÜZÜLMƏK – düzəlmək, yer səhi ilə bərabər olmaq

TÜZÜN – 1. =tözün, təmkinli, alicənab, 2. tözün köni – dəqiq və düzgün, doğru

TÜK – 1. tük minq – min, tük tünmən – on min, böyük miqdarda, 2. =tüq

TÜKƏ – Toluk tükə – antropnim, şəxs adı

TÜKƏL – 1. tam, mükəmməl, kamil, tamam, tamamilə, bütünlüklə, bütün; tükəl barım – ən yüksək, ən ali, ən mükəmməl, esən tükəl – sağ-salamat, sağlam; tolu tükəl – tamamilə, bütünlüklə, 2. Tükəl kara (antropnim, şəxs adı)

TÜKƏLLİG – bitirilmiş, başa çatdırılmış, mükəmməl, kamil, tam, tükəllig bolmaq – kamil olmaq, bitmiş olmaq

TÜKƏLLİGLİG – kamilləşmə, başa çatdırma

TÜKƏMƏK – qurtarmaq, kifayət etmək, olmaq, kafi olmaq, tolmak Tükəmək – bitmək, başa çatmaq, tükənmək

TÜKƏTMƏK – tükətmək, bitirmək, başa çatdırmaq, toşğurmaq tükətmək – axıra kimi doldurmaq, təkmilləşdirmək, kamilləşdirmək

TÜKƏTİ – tamamilə, bütünlüklə, çox, bütünlüklə, tözü tükəti – tamamilə, bütünlüklə

TÜKƏTİNÇSİZ – alqıncısız tükətinçsiz əbədi, yox olmayan

TÜKÜZ – 1. tüküz at – qaçqasında ağ nişanə olan at, 2. toponim, yer adı

TÜL – yuxu, yuxu görmə, tül tüşmək – yuxu görmək

TÜLƏK – 1. tük tökmə vaxtı, 2. Tülək temür – (antroponim, şəxs adı)

TÜLƏMƏK – 1. tük tökmək, 2. =tölmək, ödəmək

TÜLÜG – tükli, yunlu TULÜK – Tülük kara (antroponim, şəxs adı)

TÜMƏG – etig tükək – bəzək, ziynət

TÜMƏN – 1. on min, 2. çoxluq, xüsusilə böyük miqdar, tümən ban – on min, tümən türük – ən müxtəlif, hər cür, minq yıl tümən kün – əbədi, daimi, çox illər, minq tümən – xüsusilə böyük miqdar

TÜMƏNLİG – minqliq tümənlig – on minci, çoxsaylı, saysız-hesabsız

TÜMKƏ – ağılsız, gic, səfeh, tümkə biligsiz – düşüncəsiz və nadan, tümkə biligsiz mürki – səfeh, nadan

TÜN – 1. gecə, tün ortu – gecə yarı, şimal, 2. Tün yazı (antroponim, yer adı)

TÜNƏMƏK – gecələmək, gecəni keçirmək

TÜNƏRİK – qara, qaranlıq, zül-mət

TÜNKƏNT – toponim, yer adı

TÜNSƏK – antroponim, şəxs adı TÜNÇÜLƏ – gecə, gecə ikən TÜNQƏR – toponim, dağ adı TÜNQÜR – qohum, tünqür böşük – bəy və gəlin

TÜP – dib, özül, əsas, kök, özək, tüp tüz – dümdüz, hamar

TÜPLÜG – dibli, əsasında dayan, əsasını təşkil edən, dibi olan, tez tüplüg – əsasa, kökə aid olan

TÜPSÜZ – əsası, kökü, dibi, təməli olmayan, ulsuz tüpsüz – sərhədsiz, hüdudsuz, ucsuz-bucaqsız

TÜPÜT – Tibet (toponim, ölkə adı)

TÜRGƏS – =türgis, türk qəbiləsinin adı, etnonim

TÜRGİ YARĞUN – toponim, göl adı

TÜRGİŞ – =türgəs, etnonim, türk qəbiləsinin adı

TÜRK – 1. güclü, qüdrətli, qüvvətli, ən yetkin vaxt, 2. türk xaqanlığım yaranan, təşkil edən qəbilələrin birliyi, etnonim, türk sir-türk qəbillələrindən birinin adı

TÜRKLÜG – erklig türklüg – güclü, qüvvətli, qüdrətli

TÜRLÜG – 1. müxtəlif, ayrı-ayrı, dürlü, 2. müəyyən bir növə aid olan, alku türük – müxtəlif, cürbəcür, tümən türük – ən müxtəlif, ən rəngarəng

TÜRTÜNQÜ – yağ, məlhəm TÜRÜNQ – qısqanc, incik, güclü

TÜSÜRMƏK – =tüşürmək TÜTMƏK – tüştüləmək, tüştül buraxmaq

TÜTRÜM – tüştrüm tərinq – dərin mənəli, mənəli, =tetrüm

TÜTSÜK – çəkmək üçün xoş ətirli çubuq

TÜTSÜKLÜG – çəkmək üçün çubuğu olan

TÜTSÜKLÜK – ətirli maddələr yandırmaq üçün qab

TÜTÜN – 1. tüştü, 2. tüştü vergisi

TÜTÜNSÜZ – tüştüsüz

TÜTÜŞ – ədavət, düşmənçilik, ixtilaf, nifaq, tütüş keriş – mübahisə və ədavət, tütüş keriş karışmaq – söyüş, qalmaqal, turuş tütüş – ədavət

TÜTÜŞMƏK – dalaşmaq, söyüşmək, tütüşmək kerişmək – dalaşmaq, savaşmaq

TÜTÜŞLÜG – ədavət doğuran, düşmənçilik yaradan, tütüşlüg kerişlig – ədavətli

TÜŞ – 1. yuxu, yuxu görmə, 2. məhsul, meyvə, hasilat, nəyinsə nəticəsi, haqq, mükafat, əvəz, gəlir, faiz, tüş etüz – dini, buddanın üç varlıq şəkildən biri, tüş utlı – nəticə və ardıcılıq, evin tüş – meyvə, məhsul, döl

TÜŞƏMƏK – yuxu görmək, tül tüşmək – yuxu görmək – tüş tüşşmək – yuxu görmək

TÜŞLÜG – nəticəsi olan, məhsullu TÜŞMƏK – 1. düşmək, yerə yıxılmaq, enmək, çrxmaq, yağmaq, 2. bir yerə düşmək, düşərgə salmaq, tüşmək kamılmək – düşmək, yıxılmaq

TÜŞNƏK – düşərgə yeri, yuvahq yer, yuva salmaq yeri

TÜŞSİRƏMƏK – tatıççıramak tüşsirmək – zövqdən, həzzdən, ləzzətdən məhrum olmaq

TÜŞSÜZ – tüşsüz kuruğ – nəticəsiz və nahaq

TÜŞÜK – vergi adı

TÜŞÜMƏN – vergi ilə məşğul olan vəzifəli şəxs

TÜŞÜRMƏK – endirmək, düşürmək, dayandırmaq, saxlatmaq, qaytarmaq

TÜŞÜTLƏNİLMƏK – fikirləşmək, düşünmək

U

U – yuxu

UBU – qurğuşun rəngli boyaq

UBUT – həya, abır, =obut, uvut UV – yuxu UVUT – ədəb yeri UVUTLU – ədəbli, həyalı, abırlı UVUTSUZ – tərbiyəsiz, utanmaz, abırsız-həyasız

UVŞAK – kiçik, xırda UD – inək, ud yılı – on iki illik qədim türk təqviminin bir ilinin adı, ud yıllıq – inək ilinə aid olan, ud kün – inək günü

UDAKA – skr. antroponim, şəxs adı

UDAKANİŞANDI – skr. antroponim, şəxs adı

UDAR SENQÜN – antroponim, şəxs adı

UDARABADIRAVAT – skr. ulduz adı, kosmonim

UDARANİTİ – skr. buddalardan biri

UDARAPALQUNI – skr. ulduz adı, kosmonim

UDARAŞAT – skr. ulduz adı, kosmonim

UDI – yuxu, =udık UDİK – yuxu

UDIMAK – yatmaq, yuxulamaq, uyumaq

UDISIK – yuxu, udısık kelmək – yuxu gəlmək, yatmaq istəmək

UDITMAK – yatırmaq UDIZMAK – aparmaq, ardınca aparmaq, =uduzmak

UDINMAK – =udunmak

UDLIK – yançaq, omba

UDMAK – ardınca düşmək, izləmək, təqib etmək

UDMIŞ – antroponim, şəxs adı UDRABADIRAVAT – =udarabadiravat, skr. ulduz adı

UDI – ardınca, sonra UDUĞ – tapıq uduğ – xidmət, təzim, etiqad, sítayış

UDUĞ – =oduğ – sayıq, sağlam, gümrah

UDUN – Xotan yer adının türk variantı, toponim
 UDUNMAK = udınmaq, udunmaq tapınmaq – inanmaq, etiqad göstərmək
 UDUNTURMAK – odunturmaq, oyandırmaq, ayağa qaldırmaq
 UDUNÇUZ = odunçuz
 UDUR ÇİĞŞİ – antroponim, şəxs adı
 UDUZ – dəmrov
 UDÇI – naxırçı
 UĞRAÇ – İnanğ uğraç (antroponim, şəxs adı)
 UĞRAK = oğrak
 UĞRAKLANMAK – oğraklanmaq, düşərgə salmaq
 UZ – 1. mahir, bacarıqlı, təcürbəli, 2. yaxşı, uğurlu, 3. dağ keçidi, aşırım, 4. Uz tenqri (antroponim, şəxs adı)
 UZADI = uzatı
 UZANMAKLIĞ – məharətlə, təcürbəli
 UZAK – uzun, davamlı, sürəkli
 UZATI – uzun müddət, uzatı üzük-süz – daim, həmişə, ürük uzatı – daim, həmişə, uzun müddətli
 UZSUZ – çətin, bacarılmayan
 UZUN – uzun, uzuntonluğ – 1. uzunətək, 2. qadın, 3. rahib, uzun turkaru – uzun, uzun müddət, daim, həmişə
 UYA – 1. qohum, 2. yuva
 UYAR – qüdrətli, qabiliyyətli
 UYARLIĞ – nüfuzlu, qüdrətli (sifət)
 UYATMAK – utanmaq, uyatmaq aymanmaq – çəkinmək, utanmaq
 UYGUR – etnonim, bir türk böyük qəbilə birləşməsinin adı, on uyğur – on uyğur qəbiləsinin birliyi, etnonim
 UYURKANMAK – uyurkanmaq – uyrurkanmaq – donub qalmaq, qoruyub qalmaq, qurumaq

UKATMAK – ukatmaq şaşmaq – tələsmək, özünü itirmək
 UKITMAK – izah etmək, şərh etmək, anlatmaq
 UKMAK – anlamaq, başa düşmək, uqmaq bilmək – dərk etmək, anlamaq
 UKMAKLIĞ – anlamaqla bağlı olan
 UKTURMAK – izah etmək, şərh etmək, anlatmaq, aydın etmək, UK-turmaq ötkürmək – bildirmək, anlatmaq
 UKUNÇSUZIN – istər-istəməz, qeyri-iradi olaraq, təhtəltür, instinktiv olaraq
 UKUNMAK – qane olmaq, etiraf və qəbul etmək
 UKUŞ – 1. bənzəmə, oxşama, 2. qəbala, boy
 UUL – əsas, altılıq, dib, zəmin
 ULAĞ – 1. paltarda yamaq, 2. yülk heyvanı, 3. birləşmə, əlaqə, ulağ sapıq – ardıcılıq yolu ilə keçmə, varislik, = ulıq
 ULAYU – ardınca, sonra, digər
 ULALMAK – əlaqədar və bağlı olmaq
 ULAM – daim, həmişə, ulam yarlıq – qəbala, kupçı kağızı
 ULAMAK – bir-birinə bağlamaq, bənd etmək, əlaqələndirmək, ömrünü uzatmaq, müdafiə etmək
 ULAMAKLIĞ – varislik, vərsəliklə bağlı olan
 ULAR – kəklik
 ULAR = olar, onlar
 ULATI – 1. və həm, 2. həm də, 3. başqa, bununla yanaşı
 ULĞADMAK – böyümək, artmaq, inkişaf etmək
 ULĞARTMAQ – artırmaq, ucaltmaq, yüksəltmək
 UDIMAK – ulamaq, inləmək, zərirmə, sızlamaq, ulmaq sığtmaq – sızlamaq, ağı demək
 ULİĞ = ulağ, birləşmə, əlaqə

ULINMAK – hərlənmək, dolanmaq, dövrə vurmaq, ulınmaq tolganmaq – fırlanmaq, dolanmaq, = ulunmaq
 ULINÇ – düz olmayan, əyrisi olan
 ULINÇIĞ – dairəvi, dolanan, hərlənən, əyri-üyrü, girintili-çixıntılı dolambac
 ULINMAK = ulınçıq
 ULİŞMAK – ulaşmaq, ulışmaq sığtaşmaq – sızlamaq, zərirmə, ağı demək
 ULSUZ – ulsuz tüpsüz – sərhədsiz, hüdudsuz, köksüz, zəminsiz, dibsiz
 ULTUNQLUĞ – dib, dağ ətəyi olan, əsası, özülü olan
 ULUĞ – böyük, ulu, yüksək, görkəmli, baş, çox, olduqca, uluğ başağ – böyük pəhriz, uluğ başağ kün – böyük pəhriz, oruc günlü uluğ başağ – böyük başlangıç, uluğ ərmaq – baş barmaq, Uluğ Keykən (antroponim, çay adı), uluğ köllük, uluğ köllük tayşinq – böyük təkerlik, daha doğurusu, mahtana və hinayana məzhəbləri, uluğ oğlak ay – ilin fəslisi, yayın əvvəli, Uluğ ordu beg, Uluğ türük (antroponim, şəxs adı), Uluğ Talas (toponim, Balasaqun yaxınlığında yerləşən şəhərin adı)
 ULUĞADMAK – böyümək, boy atmaq, artmaq, inkişaf etmək = ulğatmaq
 ULUĞ PÜPÜŞ – fəlakət, uluğ aş – ziyafət, toy, ştlən, uluğ ahlği – adlısanlı şəxs, uluğ bay – dövlətli, zəngin, uluğ iliq – böyük hökmdar
 ULUS = uluş
 ULUŞ – 1. yaşayış yeri, məskəni, 2. buddanın yerləşmə məkanı, bodisatvların məqsədə doğru yürüməsi, can atması yolunda ən yüksək pələ, uluş balıq – kənd və şəhərlər, uluş bodun – xalq, el uluş – ölkə, dövlət, Kuz uluş – Balasaqun şəhərinin adlarından biri,

toponim, Uçayan uluş – toponim, yer adı
 UMA – 1. yolçu, qonaq, 2. şəxs adı
 UMay – 1. ana bətni, uşaqlıq, 2. ana və uşaqların qoruyucusu, himayəçisi olan Umay tanrı (antroponim, şəxs adı)
 UMAK – bacarmaq, bilmək, edə bilmək müasir Azərbaycan dilində bilmək, köməkçi fəli ilə ifadə olunan bacarıq şəklinin qədim ifadə vasitəsi: itinü umadı – edə bilmədi (KTB 9)
 UMAMAKLIĞ – qeyri-mümkün, mümkün
 UMÇI – antroponim, şəxs adı
 UMUĞ – ümid, pənah, umıq inaq – ümid, inam
 UMUĞSUZ – ümitsiz, umuğsuz inagsız – inamsız, ümitsiz
 UMULMAK – ümid etmək, ümid olmaq
 UMUNMAK – ümid etmək
 UMUNÇLUĞ – ümidlə, ümidi olan
 UMUK = umuğ
 UNA – budur, indi, una basa – budur, indi
 UNAĞAN ÇOR – antroponim, şəxs adı
 UNAMAK – razı olmaq, razılaşmaq, razılığa gəlmək
 UNITMAK – unutmaq, yaddan çıxarmaq
 UNUTMAKSIZ – yaddan çıxarmadan, unutmadan
 UNUTMAKSIZIN – yaddan çıxarmadan, unutmadan
 UNUTDIRMAK – unutturmaq
 UPAQUPDI – skr. antroponim, şəxs adı
 UPAYAPARAMIT = paramit
 UPAKATI – skr. demonlardan birinin adı, antroponim
 UNÇ – mümkün olmaq, yol verilmək

UNÇSUZ – mümkün olmayan, yol verilməz, olmaz

UPASI – soğd. rahibliyə hazırlanan adam

UPASANÇ – soqd. rahibliyə hazırlanan qadın

UPASIKI – skr. demonlardan birinin adı, antroponim, şəxs adı

UPASINI – skr. rahibliyə hazırlanan adam

URDUN – zindan (dəmirçi zindanı)

URI – oğul, oğlan, gənc, ury oğul – övlad, ury oğlanlıq – oğlanı olan, ury oğul – oğul, ury kadaş – gənc nəsiləndən olan qohumlar, kenç ury – oğlan, yeniyetmə, gənc

URIG – =uruğ

URLANMAK – oğlan doğmaq

URIŞLIM – Yerusəlim (toponim, yer adı)

URLAMAK – qışırmaq, çağırmaq, bağırmaq, urlamak kıkırmak – fəryad, nalə, fəğan. şivən etmək

URMAK – vurmaq, döymək, həkk etmək, qoymaq, yerləşdirmək, urmaq yonmaq – vurmaq, döymək, əsir işgəncə vermək, ok urmaq – ox vurmaq, okın uruəmək bertinmək – oxla məğlub etmək, tutuğ urmaq – girov vermək, qoymaq

URMUZT – okın uruəmək bertinmək – oxla məğlub etmək

URTURMAK – vurdurmaq, bediz urturmaq – naxışlatmaq, bəzətmək

URU – skr. antroponim, şəxs adı

URUĞ – dən, toxum, dənə, çəyirdək, 2. nəsil, soy, qəbilə, uruğ özlüq – qohumlar, qudalar, - uruğ kadaş – qohumlar, uruğ tarıq – qohum-qəbilə, tayfa-toluq

URUĞSIRATMAK – kökünü kəsmək, nəsilni kəsmək

URUĞUNI – skr. ulduz adı, kosmonim

URUNÇAK – rüşvət, urunçak tutuzmaq – girov qoymaq, urunçak urmaq – girov qoymaq

URUNQU – 1. bayraq, 2. Urunqu sanqun, Urunqu tudun çığışi, Alp Urunqu tutuk, İnel uruntu, Kedim urunqu, Külüg uruntu, Kıyağan urunğu, Kul apa urunqu (antroponim, şəxs adı)

URUNQULUĞ – sarıq urunquluq – Çin nücum elmində bürcərdən birinin və ona uyğun tanrıların adı, antroponim və kosmonim

URUNQUT – başçı

URUPADATU – skr. tanrı adı, antroponim

URUK – ip, kəndir, örkən

URUŞ – vuruş, döyüş

URUVAŞI – skr. antroponim, şəxs adı

USMAK – 1. fikirləşmək, 2. sulamaq, su içmək istəmək

USAĞ – susama

USAL – tənbel, fərsiz, laqeyd

USANMAK – tənbellik, fərsizlik, laqeydlik

USBAN – bitki adı

USBAT – bitki adı

USİK – 1. kürəcik, tampon, 2. üzük

USIKI – antroponim, şəxs adı

USIN BUNTATU – toponim, yer adı

USIÇ – təcürbəli, məharətli, bacarıqlı, diribaş, zirək

USKADA – uskada livanq – bitki adı

USNİSA – skr. dini formulun, düsturun adı

USKUN – sarımsaq

USUK – 1. antroponim, şəxs adı, 2. =osuğ, tərz, xasiyyət, davranış

USUKLUĞ – =osukluq, osuqluq – belə, buna bənzər, oxşar

USUN – 1. etnonim, 2. toponim, yer adı

UT SANQUN – antroponim, şəxs adı

UTAKAPARASAT – skr. qiymətli daş-qaş adı

UTARAŞADI – =udaraşat, ulduz adı, kosmonim

UTĞURAK – =odğurak

UTĞURAKSIZ – =odğuraksız

UTĞURATI – =odğuratı

UTLI – əvəz, haqq, mükafat, utlı sevinç – mükafat və sevinc, tüş utlı – əvəz və intiqam

UTLILIQ – mükafatı, əvəzi, haqqı olan, muzd olaraq

UTLIÇI – bərəkətli, xeyirli, faydalı, muzd gətirən

UTMAK – qalib gəlmək, qələbə çalmaq, udmaq, utmaq yegətmək – qalib gəlmək, =udmaq

UTMAQ – skr. quduzluq, ağılsızlıq

UTPAL – skr. lotos, şanagülle çiçəyi

UTPATTI – yaranma, əmələ gəlmə

UTRINMAK – =utrunmaq

UTRU – qarşı, üzbəüz gəlmək, utru kəlmək – qarşılaşmaq, yaxınlaşmaq

UTRUN – qabağında, qarşısında, üzbəüz

UTRUNMAK – üz-üzə durmaq, qarşı-qarşıya durmaq, utrunmaq öçəşmək – mübarizə aparmaq, zidd gətmək, utrunmaq todamak öznəmək – qarşı durmaq, utrunmaq turuşmaq – mübarizə aparmaq, qarşı durmaq

UTSUĞMAKSIZ – =utsukmaksız

UTSUKMAK – uduzmaq, məğlub olmaq

UTSUKMAKSIZ – məğlubedilməz, uduzmayan, basılmaz

UTUMBAR – skr. xəstəlik adı, utambar çəçək – xəstəlik adı

UTUN – qüsurlu, naqis, kobud, utun savlıq – ağız pərtöv, söyüşcül

UTUNÇ – utanmalı, gülünc, eybəcər

UTUNÇSUZ – utunçsuz yegətinçsiz – məğlubedilməz

UTURU – =utru

UTUZMAK – uduzmaq

UTUZMAKSIZ – məğlubedilməz, uduzmayan

UÇ – 1 uc, zirvə, 2. cinah, uç kidiq – sərhəd, Uç ordu – toponim, yer adı

UÇA – omba sümtüyü

UÇAYAN – Uçayan balıq, Uçayan uluş (toponim, yer adı)

UÇIK – uçik yelpik – qızdırma (xəstəlik)

UÇMAK – uçmaq, buxarlanmaq, ölmək, vəfat etmək, uça barmak – ölmək

UÇLUĞ – uclu, ucu olan, məqsəd, hədəf

UÇRAMAK – qarşılaşmaq, rastlaşmaq, görüşmək

UÇRUĞ – yüksəklik, zirvə

UÇRUĞLUĞ – zirvədə, yüklikdə olan

UÇSUZ – uçsuz kidiqsız – ucsuz-bucaqsız, nəhayətsiz

UÇUK – yırtıcı quş

UÇURUĞ – uçruq, zirvə, yüksəklik

UÇURUĞLUĞ – =uçuruqluq

UÇUZ – 1. az, əhəmiyyətsiz, 2. yüngül yüngülcə, asan, uçuz yenik – əhəmiyyətsiz, cüzi, uçuz yenik tutmaq – saymamaq, xor baxmaq, nifrət etmək

UÇUZLAMAK – nifrət etmək, alçatmaq, xor baxmaq; todamak uçuzlamak – alçatmaq, nifrət etmək

UŞAK – kiçik, xırda, xırda parçalarda

UŞALMAK – xırdalanmaq, xırda-xırda edilmək

UŞATUŞMAK – xırda-xırda etmək, toz halına salmaq

UŞGUN – =kuşğun, pəvənd, bitki adı, uşqun (?)

UŞİR – skr. bitki adı

Ü

ÜBÜP – hophop, şanapipik, =üp-
gük
ÜD – dəlik, dəşik, dərinlik, =tt
ÜDLƏNMƏK – ehtirasdan alov-
lanmaq
ÜZ –öz
ÜZƏK –üzik, üzük, hərf, heca
ÜZƏ –yuxarıda, üstə, üzərində,
ötrü, üstündə, arasında
ÜZƏLƏYÜ –yüksək, ali, üstün
ÜZƏLƏMƏK – aşmaq, üstün ol-
maq
ÜZLÜNÇÜ –müvəqqəti, son, axı-
rınıcı
ÜZLÜNÇÜK –ən yüksək, ən üs-
tün
ÜZLÜNÇÜLÜG –sonuncu, keçici
ÜZMƏLƏMƏK –qopartmaq,
köktünü kəsmək
ÜZÜK – 1. kəsilməmiş, qırılmış, 2.
antroponim, şəxs adı
ÜZÜKSÜZ – fasiləsiz, daimi, hə-
mişəlik, üzüksüz tutçı – daim, həmişə,
türkə üzüksüz daim, həmişə
ÜZÜKSÜZİN –durmadan, araver-
mədən
ÜZÜLMƏK – ayrılmaq, qırılmaq,
dayandırmaq, ara verilmək
ÜZÜLMƏKSİZ –əçməksiz
ÜZÜLMƏMƏK – üzülməmək ke-
silmək–fasiləsizlik
ÜZÜM – üzüm
ÜYÜR – darı, =ülgür
ÜKLƏMƏK –üklümək
ÜKLİMƏK – artmaq, çoxaltmaq,
üklümək bedülmək – artmaq, böyümək
ÜKLİTMƏK – artırmaq, çoxalt-
maq, üklitmək kənqürtmək–çoxalt-
maq, artırmaq
ÜKLİTTÜRMƏK – çoxaltdırmaq
ÜKÜN –yığın, qalaq, kütlə, topa

ÜGİMƏK – döymək (taxılı),
qarışdırıb əzmək (dərmanı)
ÜGRƏ – un aşığı, un çörəyi
ÜGSÜRÜ – təkrar
ÜGÜR – ilxı, naxır, dəstə, sürtü
ÜKÜŞ – 1. çox, üklüş təlim – çox
– üklüşürlük tenq – müxtəlif, hər cür,i
kalın üklüş – çox, 2. Üklüş kara açığı
(antroponim, şəxs adı)
ÜLƏGÜR ELÇİ – antroponim,
şəxs adı
ÜLƏM – bölmək, bölüşdürmək
ÜLGİ –ülüg
ÜLGÜ – 1. həcm, ölçü, ölgü tenq
tutmaq – ölçü qoymaq, müəyyən
etmək, ülgü tenq – ölçü, 2. Tərəzi
bürcü, kosmonim
ÜLGÜLƏMƏK –ölçmək, tərəzidə
çəkmək, ülgüləmək tenqləmək– ölç-
mək və tutuşdurmaq
ÜLGÜLƏNÇSİZ – ölçüstsüz, daha
artıq ölçüyə gəlməz, müqayisə ediləməz,
dərəcədə, ülgülənçsiz – ölçülməz və
müqayisə olunmaz
ÜLGÜLÜG – ölçülüb-biçilmiş,
ülgülük koluluğu – vaxtı və ölçüsü olan
ÜLGÜSÜZ –ülgüstsüz kolusuz –
vaxtsiz və ölçüstsüz, ülgüsüzsüz –
səhsiz-hesabsız, üklüsüzsüz – çox
saylı, səhsiz-hesabsız
ÜLKƏR – Ülkər, Ülkər yultuz –
Ülkər ulduzu
ÜLÜG – hissə, pay, Qismət, kut
ülüg – bəxt, səadət
ÜLÜGDÜ – antroponim, şəxs adı
ÜLÜGLÜG – uğurlu, payı olan,
qisməti olan, ülgülgü kutluğ – xoşbəxt,
uğurlu, kutluğ ülgülgü – xoşbəxt
ÜLÜL – ölçü
ÜLÜŞ – hissə, pay, ölçü
ÜLÜGLÜG –bərabər hissəli
ÜLÇİ TÜRÜN – antroponim,
şəxs adı
ÜN – səs
ÜNDƏMƏK – çağırmaq, okımaq
ündəmək–çağırmaq, manqramak ündə-

mək–çağırmaq, manqramak ündəmək
 – aravermədən bağırmaq, qışqırmaq
ÜNLÜG – səslı, səsi olan
ÜNSÜZİN –səhsiz, susaraq, din-
məzsə
ÜNQÜR –1. mağara, 2. boşluq
ÜNQÜRMEK – deşmək, burğu
ilə dəlmək
ÜNQÜRTƏKİ – mağaradakı
ÜPÜP –=übün
ÜR – çoxdan, ürdin bərlü – çox-
dan bəri, ür irak – keçmiş, çoxdankı,
uzaq, ür keç – çoxdan; ür keç timin –
çoxdan
ÜRƏGİR – oğuz qəbilələrindən
birinin adı
ÜRƏNQ – toponim, yer adı
ÜRƏSİN – dərman bitkisinin
adı
ÜRKMƏK –ürkmək, ürkmək be-
linqləmə – ürkmək, qorxmaq, korkmaq
ürkmə – qorxmaq və ürkmək
ÜRKE – türkə üzüksüz daim, hə-
mişə
ÜRKİT – uzun müddət, daim
ÜRKİTMƏK – ürkitmək korkıt-
maq – ürkitmək
ÜRKÜRMƏK – ürkitmək, qor-
xutmaq
ÜRLÜG – daimi, keçici olmayan
ÜRLÜGLÜG –daimi, həmişəlik
ÜRLÜGSÜZ –daimi, həmişə
ÜRMƏK – 1. hürümək, 2. üfür-
mək, püfləmək
ÜRÜK – ürük uzatı – daim, uzun
ÜRMƏN KART – şiş, yara-xora
ÜRÜKUZATI –daim, uzun
müddət, ürük urkut – həmişə
ÜRÜLMƏK –yellənmək,
üfürülmək, şişmək ürülmək – şişirdil-
mək, ürülmək kerilmək – üfürülmək,
şişirdilmək
ÜRÜNQ – 1. ağ, bəyaz, parlaq,
=yürünq, 2. Ürünq beg (toponim, yer
adı), Ürünq kaş ögüz (toponim, Şərqi
Türküstanda çay adı)

ÜSK – qarşısında, qabağında,
yanına, yanında
ÜSTƏMƏK –çoxaltmaq, artırmaq
ÜSTƏLMƏK –çoxalmaq, artmaq,
aşılmaq üstələmək – artırılmaq, əlavə
olunmaq
ÜSTÜLMƏK –=üstələmək
ÜSTÜN – yuxarı, yuxarıdakı, üst,
üstə, üstəki, üzərində
ÜSTÜNKİ – yuxarı, yuxarıdakı
ÜSTÜRTİ – üstədən, yuxarıdan,
göydən
ÜSÜKSÜZ –=üzüksüz, daimi, hə-
mişəlik, həmişə
ÜT – dəlik, dəşik, tüş üti – inti-
qam, =öt
ÜTRƏT – antroponim, şəxs adı
ÜÇ – üç, üç ağıllıq nom – üç xə-
zina, üç hissədən ibarət buddizm dini
təlimi, üç ağı nızvanı – tamah, qəzəb
və bədxahlıq, ehtiraslarının meydana
çıxması ilə bağlı olan üç darma, üç er-
dini – üç xəzina, üç ləl, üç etüz – bud-
danın üç varlıq şəkli, forması, üç kö-
lünqü – üç təkrarlik, daha doğrusu,
buddizm dinində üç qurtuluş yolu, üç
ödkı – dini, üç zamana, keçmiş, indiki
və gələcək zamana aid olan, 2. Üç
birkü (toponim, yer adı), üç oğuz, üç
karlık, üç kurikan (etnonim, türk qə-
bilə birləşmələrinin adları)
ÜÇƏGÜ – üçü birlikdə
ÜÇƏGÜN – üçündə, üçü birlikdə
ÜÇƏR – üç-üç
ÜÇGİL – üçbucaq
ÜÇİNÇ –=üçünç
ÜÇLƏYÜ – üç dəfə
ÜÇRƏR – üç-üç
ÜÇÜGÜ –=üçüğü
ÜÇÜK –=öçük, örtük, tavan, səqf
ÜÇÜN – 1. Üçün küllük tirig (an-
troponim, şəxs adı), 2. üçün, ötrü, ne
üçün – nə üçün, niyə
ÜÇÜNCÜ – üçüncü, = üçüncü
ÜÇÜRGÜ – tərlük
ÜŞƏ – antroponim, şəxs adı

V

VADA – skr. bitki adıdır
 VADZİVANTA –=vadzivantaq – tanrı adıdır
 VAYBAŞ ŞASTR – buddizmə aid traktatın adı
 VAYDURİ – beril (sarı və yaşıl rəngli şəffaf və qiymətli daş) və onun növləri
 VAYDURİLİĞ – berili olan daş, zümrüd
 VAYRAM – bərk, qüvvətli, külək
 VAYROÇANA – antroponim, şəxs adı
 VAYŞIRVANI – skr. antroponim, şimal ölkələrini hamisi olan iblisin, demonun adıdır
 VAYŞALİ – skr. toponim (Hindistanda şəhər)
 VAYUMANTAL – skr. qasırga
 VARUKDAD OĞLU – antroponim, şəxs adı
 VASİK YİD – ətir, İy, qoxu, rayihə
 VAXŞİK – xeyirxah ruh
 VAHMAN – şəxs adı
 VAÇİR – skr. almaz
 VAÇİRLİĞ – almazlı
 VAÇRAZAN – Buddanın nirvanaya yetişdiyi almazla bəzədilmiş taxt
 VID – skr. veda
 VIDYA – skr. bilik, hikmət
 VIYAKRİT – skr. şərh, izah, təfsir
 VIMALA – on pilləri idrakin ikinci pilləsinin adı (dini)
 VIŞNU – skr. qoruyucu tanrı adı
 VIXAR – skr. məbəd, monastır
 VRUNI – skr. antroponim, şəxs adı
 VRXAR – monastır
 VU – həmayil, göz muncuğu, tilsim

VUKU – çin. Böyük Ayı bürcündəki ulduzlardan birinin adı
 VUSANTİ – Soqđ. manixey dini ayinlərindən biri, həftəlik oruc
 VUŞANTİ – tanrı adı, antroponim
 VUÇUN – çin, qəbz
 VÇİRLİĞ – şimşəkli

Y

YA – 1. yay, ya kurmaq yay qurmaq, düzəltmək, 2. nida
 YABASUN – antroponim, şəxs adı
 YABAŞ – 1. toponim, çay adı, 2. antroponim, Yabaş tutuk, 3. =yavaş
 YABATU – antroponim, şəxs adı
 YABDU TİRƏK – antroponim, şəxs adı
 YABINMAK – örtmək, örtülmək
 YABIRA – antroponim, şəxs adı
 YABIRA – toponim, yer adı
 YABIRKAK – =yalbırğak, yapırğak, ağac yarpağı
 YABİZ – zəif, pis, yabız yablaq – pis, =yavız
 YABLAQ – =yavlaq. 1. pis, mürdar, bəd, alçaq, yablaq sakınmaq – pis fikrə düşmək, bəd niyyət olmaq, 2. otlaq üçün yararlı yer, yabanı heyvanların məskəni, ovlaq
 YABRILMAK – =yavrilmaq, zəifləmək
 YABRITMAK – =yavritmaq, zəiflətmək, qüvvədən salmaq
 YABUNSU – antroponim, şəxs adı
 YABURŞU TUTUNQ – antroponim, şəxs adı
 YAD – =yat, yad, yabançı
 YADAG – piyada (sifət), piyada (zərf)
 YADAĞIN – piyada, yadağın yalanğın – piyada, ayaqyalın

YADÇI – sehrbaz, sehrkar, cadugər, ovsunçu
 YAĞAMAK – qurban vermək, =yağmaq
 YADILMAK – 1. yayılmaq, 2. sevinmək, şadlanmaq, şad olmaq
 YADINMAK – ətraflı, müfəssəl şərh etmək, izah etmək
 YADMAK – 1. yaymaq, 2. qablaşdırmaq, 3. tökmək
 YAĞ – yağ, məlhəm, kara yağ – neft, sağ yağ – inək yağı
 YAĞAN – 1. erkək fil = yanqa, yanqan, 2. Yağan tegin (antroponim), 3. türk boyu
 YAĞAKLIĞ TOĞRAK – qoz ağacı
 YAĞI – düşmən, yağı yavlaq – düşmənlər, yat yağı – yad, yağ
 YAĞIDMAK – yağ olmaq, düşmən olmaq
 YAĞILAMAK – vuruşmaq, döyüşmək, müharibə etmək
 YAĞILAŞMAQ – düşmənçilik etmək
 YAĞİLİĞ – yağılı, düşməni olan (sif.)
 YAĞISIZ – düşmənsiz, yağsız
 YAĞILADAÇI – mücahid, mübariz
 YAĞILMAK – asılı qalmaq
 YAĞIZ – bloz, qonur
 YAĞITMAK – yağdırmaq, saçmaq
 YAĞIŞ – qurban mərasimi, yağış ayık bermək – qurban mərasimi düzəltmək (dini)
 YAĞLIĞ – yağlı, yağlıq, yumşaq – yumşaq, zərif
 YAĞMAK – 1. yağmaq, 2. qurban vermək (dini)
 YAĞMIŞ TUTUK – antroponim, şəxs adı
 YAĞMUR – 1. yağış, İrkin yağmur – bir neçə gün aravermədən yağın yağış, 2. şəxs adı

YAĞLAKAR KAN – antroponim, şəxs adı
 YAĞMURLIĞ – yağışlı (sif.)
 YAĞRU – yaxın
 YAĞUMAK – yaxınlaşmaq, yaxına gəlmək
 YAĞUK – yaxın, yanında olan, doğma (sif. zərf)
 YAĞUKRAK – daha yaxın
 YAĞUKTAKI – yaxındakı
 YAĞURU – yaxın, yağuru yaxın – yaxın, yağuru kəlmək – yaxınlaşmaq, yaxına gəlmək
 YAĞUTMAK – yaxınlaşdırmaq, yaxın etmək
 YAĞUŞMAK – yaxınlaşmaq
 YAZ – yaz
 YAZD – tanrı, ilah, allah
 YAZDİGİRD ELİĞ SANI – Yazdigird erası
 YAZI – çöl, aran, düzən, düzənlik, yap yazı – dümdüz, yastı, hamar say yazı – daşlı çöl, daşlı düzənlik, Tün yazı, Şantunq yazı (toponim, yer adı)
 YAZINMAK – günah etmək, suçlu olmaq, zidd getmək
 YAZINÇ – səhv, günah, suç
 YAZMAK – 1. yazmaq, 2. xəta etmək, zidd getmək
 YAZINÇSIZ – günahsız, suçsuz
 YAZIR TONQA – antroponim, şəxs adı
 YAZKA – yazdakı
 YAZUK – günah, suç, yazuk mün – günah, qilsur, nöqsan, suy yazuk – suç, günah, qəbahət, yazuk kilmək – günah işləmək, günahkar olmaq
 YAZUKLAMAK – ittiham etmək, günahlandırmaq, cinayətkar olduğunu iddia etmək
 YAZINÇSIZ – qəbahətsiz, günahsız, suçsuz
 YAZUKLATMAK – günahlandırmaq, günaha batırmaq

YAZUKSUZ – suçsuz, günahsız, qəbahətsiz
 YAY – 1. yay, 2. yaz
 YAYLAĞ – yaylaq
 YAYLAMAK – yazı keçirmək, yaylamaq
 YAYLIK – yazlıq (ev)
 YAYAK – antroponim, şəxs adı, 2. piyada, =yadağ
 YAYILMAK – yayılmaq, tökülmək, daşmaq, dağılmaq
 YAYILMAKSIZ – dayanmadan, tərəddüd etmədən (zərf)
 YAYITMAK – titrəmək, sarsılmaq
 YAYKANMAK – dalğalanmaq, çalxalanmaq, sarsılmaq
 YAYMAK – yaymaq, dağıtmaq
 YAYKALMAK – tərəddüd etmək, qətiyyət göstərmək
 YAYKI – yaydakı
 YAKŞA – şeytan, iblis
 YAKA – 1. ödəmə, kirayə haqqı, 2. sahil, kənar, qıraq
 YAKDURMAK – yandırmaq, yaxdırmaq, =yakturmaq
 YAKILMAK – yaxınlaşmaq, =yağılmaq
 YAKRI – piy, iç yağı
 YAKMAK – 1. yaxınlaşmaq, 2. məlhəm stürmək, 3. yandırmaq
 YAL – maaş, aylıq
 YALA – şübhə, iftira, böhtan
 YALABAÇ – =yalavaç, elçi, səfir, rəsul, peyğəmbər
 YALANQ – =yalınq, çılpaq, yalın
 YALANQUK – 1. adam, insan, 2. insani, insana aid, =yalıngük, yalınquk
 YALANQUZ – bir, tək, vahid, yalnız, =yalğuz, yalınqus, yanqus
 YALARMAK – şübhə, ittiham
 YALBARMAK – yalvarmaq, xahiş etmək, dilək diləmək, yalvarmaq
 YALBARMAKLIĞ – tövbə ilə dua etmək, yalvarmaq

YALBIRĞAK – yapırğak, yapurğak, ağac yarpağı
 YALĞAMAK – yalamaq, =yal-kamak
 YALĞAN – yalan, hiylə, kələk, yalğan igid savlıq – yalançı, böhtançı, iftiraçı
 YALĞANDURMAK – =yalğan-turmaq, aldatmaq, başdan çıxarmaq
 YALIM – sərət, yalçın
 YALIN – =yalan, alov, şölə, parıltı
 YALINAMAK – alov saçmaq, alovlandırmaq, şölələnmək =yalınlaşmaq
 YALINLIĞ – alovlu, parıltılı, şöləli
 YALKANMAK – aldanmaq
 YALMA – paltar, plaş, örtük, bürüncək
 YALNQUSUN – tək, təklikdə, təkbaşına
 YALNQUZ – bir, tək, vahid, yalnız, yalınqus bir-bir, ayrı-ayrı, =yalanquz, yalınqus, yanqus
 YALTIRMAK – parlamaq, işıq saçmaq, =yaltramaq
 YALTRAK – =yaltrik, işıq, parıltı, =yalturuk
 YALTRAĞLI – parıltılı, parlaq, işıqlı
 YALTRIKLIĞ – parlaq, işıqlı (sif)
 YALTRIMAK – parlamaq, yaltrımaq yaşumak – işıq saçmaq
 YALTURĞAN KAŞ – toponim, yer adı
 YAM – 1. zibil, zir-zibil, toz-torpaq, 2. Yam çur tu (şəxs adı, antroponim)
 YAMA – skr. axirət dünyası tanrısı (dini)
 YAMIZ – qasıq, xaya
 YAN – yan, tərəf
 YANA – yenə, yenidən, təkrar, və; dəxi (bağlayıcı)

YANAR ERNQƏK – şəhadət barmağı
 YANINÇSIZ – dönməz, geri dönməyən
 YANTURMAK – =yandırmaq, çevirmək, döndərmək
 YANQ – 1. forma, obraz, tərz, üsul, nizam, yanq osuğ – vasitə, üsul, yanq kep – forma, nümunə, 2. həcm, ölçü, miqdar
 YANQA – fil, =yağan, yanqan
 YANGALIĞ – filə aid (sif.)
 YANQAK – üz, yanaq, sifət
 YANQARMAK – təzələmək, bərpa olunmaq
 YANQĞIRMAK – səslənmək, səsləndirmək, cingildəmək, zinqıldamaq, dinqıldamaq
 YANQĞU – hay-küy, səs -küy, xı-sıltı, əks-səda, yala yanqğı – şübhə, Yanquluğ – cingiltili, hay-küylü, dinqiltili, etinqiri yanqğuluğ – cingiltili, səslili
 YANQĞURMAK – =yanyğırmaq, yanqkurmək, cingildəmək, səslənmək
 YANQĞURTMAK – səsləndirmək
 YANQI – 1. yeni, təzəcə, yenicə, 2. gün, təzə ay, 3. Yanqı balıq (toponim, yer adı)
 YANQILMAK – 1. səhv etmək, yanılmaq, çaşmaq, 2. günah etmək, xəyanət etmək, yazınmaq yanqılmək – günah etmək, yoldan çıxmaq, azmaq
 YANQILMAKSIZ – səhvsiz, yanılmadan
 YANQULTURMAK – azdırmaq, yoldan çıxarmaq, yanılmaq
 YANQILUK – səhv, =yanqluk
 YANQIRDI – =yanqırtı, yenə, təzədən, yenidən
 YANQKU – səs, əks-səda, şıq-qıltı
 YANQKULUĞ – səs çıxaran, əks edən
 YANQKURMAK – səslənmək

YANKQURUŞ – səs, səda
 YANQRAMAK – 1. tələffüz etmək, səs çıxarmaq, 2. ifşa etmək
 YANQŞAK – yanlıq, səhv
 YANMAK – 1. qayıtmaq, dönmək, 2. təhdid etmək, 3. yaymaq
 YANTURMAK – çevirmək, geri döndərmək, qaytarmaq
 YANTURU – təkrar
 YANTUT – 1. cavab, 2. qarşılıq, əvəz
 YANUT – cavab, yanut bermək – cavab vermək
 YANÇMAK – 1. sıxmaq, basmaq, 2. dağıtmaq, məhv etmək, darıldağı etmək
 YANÇILMAK – sıxışdırılmaq, əhvali pozulmaq
 YAP – 1. yap yavışğı – yarpaqlar, ləçəklər, 2. yap yazı – tam yastı, hamar, şumal, 3. Yap toğril (antroponim)
 YAPAĞ – =yapıq, lay, təbəqə, qat
 YAPATU – antroponim, şəxs adı
 YAPDU TERƏK – antroponim, şəxs adı
 YAPĞUN – antroponim, şəxs adı
 YAPI – qabıq, üz
 YAPIĞ – 1. quruluş, 2. bağlayan, birləşdirən
 YAPINMAK – 1. qapanmaq, 2. ovuclarını qoşalamaq
 YAPIRĞAK – =yalbırğak; yapurğak, - yarpaq, ləçək
 YAPIRĞAKLIĞ – yarpaqlı
 YAPIŞMAK – yapışmaq, birləşmək
 YAPIŞURMAK – =yapışurmaq – yapışdırmaq
 YAPLIŞ – antroponim, şəxs adı
 YAPMAK – 1. tikmək, qurmaq, yaratmaq, yapmaq yaratmaq – yaratmaq; düzəltmək; 2. bağlamaq, örtmək, qapamaq
 YAPSINMAK – =yapşınmaq; birləşmək, yapışmaq

YAPSURMAK - yapşurmak, yapışdırmaq

YAR - 1. fırtıq; burun suyu; se-likli qışa; 2. toponim, çay adı; 3. yar tuzu - daş duz, 4. yar oğul (antroponim, şəxs adı)

YARA - çiyin

YARAĞ - 1. yaraşan, gərək olan, yarağ körmək - müəyyən etmək, bir vasitə axtarmaq, 2. =yarak, dəmir geyim, zireh, 3. silah, yaraq, əsləhə, hazırlıq, tədarük

YARAĞLIĞ - yarayan, yaraşan, uyğun, münasib

YARAĞSIZ - əlverişsiz, münasib olmayan, uyğun olmayan

YARAK - yarağ

YARAKLIĞ - zirehli, dəmir ge-yimli

YARALMAK - yanlış olmaq, təchiz edilmək

YARAMAĞU - əlverişsiz, mü-nasib olmayan

YARANMAK - xoşa gəlmək

YARAMAK - yaramaq, əlverişli olmaq, kara gəlmək, uyğun gəlmək

YARATIĞ - etig yaratıq, iş, bə-zək, yaraşiq

YARATIĞLIĞ - etiglik yarat-ıqlıq -1. təsirli, 2. bəzəkli, geyimli

YARATILMAK - hazır olmaq, təchiz edilmək, geyindirilmiş olmaq

YARATINMAK -1. tənzim və tərtib etmək, təşkil etmək, 2. bəzədil-mək, =yaratunmaq

YARATITMAK - etdirmək, daşa vurdurmaq, yaratdırmaq

YARATMAK - 1. yaratmaq, qur-maq, 2. təşkil etmək, qaydaya salmaq, 3. bəzəmək, geyindirib-keçindirmək

YARATURMAK - yaratdırmaq, tikdirmək

YARĞU - qərar, hökm, yarğuçi - məhkəmə hakimi

YARĞAN - cəllad

YARĞUN - Türki yarğun - to-ponim, göl adı

YARILMAK - yarımaq, partla-maq, dağılmaq, parçalanmaq, açılmaq (çiçək, gül) yarımaq böksilmək - partlamaq

YARIZÖLULUĞ - parçalanmış, yarılmış, dağılmış

YARILINÇIĞ - sındırılan, parça-parça edilən

YARIMAK - açılmaq, parlamaq, =yarumak

YARIN - səhər, sabah

YARIK =yarak

YARIKLANMAK - zirehli paltar geymək

YARIKLIĞ =yaraklıq, zirehli paltar geyinən

YARIK-YARLIĞ - əmr, hökm, buyruq

YARIŞ - toponim, çöl adı

YARLIĞ -1. əmr, hökm, buyruq, sərəncam, 2. sutra

YARLIKAMAK =yarlıqkamak, yarlıqamak - 1. mərhəmət göstərmək, yar olmaq, bağışlamaq (tanrı), 2. əmr etmək, fərman vermək, buyurmaq

YAROĞLU - antroponim, şəxs adı

YARLIKAMAKLIĞ - buyurul-muş, iltifat edilmiş

YARLIKANMAK -1. zirehli pal-tar geymək, 2. şəfqət göstərmək, kömək göstərmək, kömək olmaq

YARLIKANÇSIZ - mərhə-mətsiz, daş ürəkli, rəhmsiz, şəfqətsiz

YARLIKANÇUÇI - mərhəmətli, şəfqətli

YARMA - yarma

YARMAK - 1. yarmaq, parçala-maq, hissələrə ayırmaq, 2. pul

YARMANMAK - dırmanmaq, yuxarı qalxmaq

YARP - bərk, möhkəm, əsaslı, yarp katıq - möhkəm inamla, sağlam, qüvvətli

YARPSIZ - qüvvətsiz, gücsüz
YARSIĞAK - mənfur, çirkin, iyrenc

YARSİĞU - nifrət, diksinmə

YARSIMAK - nifrət etmək, dik-sinmək, iyrenmək

YARSINÇIĞ - mənfur, murdar, ikrah doğuran

YARTMAK - pul, para, sikkə pul=yarmak

YARTAN - bölük, yarım, parça, qism

YARTIM - parça, qism, bölük

YARUK - 1. antroponim, 2. parıltı, işıq, aydınlıq

YARUKSUZ - işıqsız, qaranlıq, zülmət

YARUMAK - parlamaq, işıqlan-maq, aydınlaşmaq

YARUN - dan atması, şəfəq sö-külməsi

YARUTMAK - partlamaq, ay-dınlatmaq, görünmək

YARUKLUĞ YAŞUKLUĞ - işıqlı, parlaq

YAS - 1. zərər, ziyan, 2. həlim, şəfqətli, 3. yas sönüklük - sümüklər

YASA - qanun, qayda

YASAMAK -1. tikmək, qurmaq, 2. düzəltmək, təyin etmək, müəyyən etmək

YASI - hamar, yastı, =yasğaq

YASIÇ - ox, oxun yastı ucu

YASIMUK - darı (?)

YASMAK - əritmək

YASTUK =yasduk, pul, gümüş pul sikkəsi

YAT - 1. yad, özgə, yat ilinç - özgə, kənar, 2. yağış yağdırmaq və kü-lək əsdirməklə bağlı sehrkarlıq (dini)

YATĞU - yatmaq yeri

YATĞURMAK - yatırmaq, uzat-maq

YATLANMAK - ovsunlanaq, sehlənmək

YAÇANKIR - antroponim, şəxs adı

YAŞ - 1. yaş, nəm, yaşıl, ot, ömür, gənc, 2. göz yaşı, 3. yaş, sinn, 4. zərər, ziyan

YAŞAĞU - həyat, kainat, varlıq, mövcudiyət

YAŞAMAK - 1. yaşamaq, ömür sürmək, 2. yaşında olmaq

YAŞARMAK - yaşılanaq, yaşllaşmaq, göyermək, göy olmaq

YAŞIĞ - yaşayış

YAŞIL - yaşıl, göy, mavi

YAŞMAK - gizlənmək

YAŞIMAK - gizlənmək

YAŞIRLIĞ - gizli

YAŞITMAK - gizləmək, gizlət-mək

YAŞLAĞ - yaşı olan, yaşlı, ixti-yar, qoca

YAŞLIĞ -1. canlı, 2. yaşlı, qoca, 3. yaşlı (göz), 4. nəm, rütubətli

YAŞNAMAK - çıxmaq (ildırım)

YAŞKAN INAL - antroponim, şəxs adı

YAŞIN - ildırım

YAŞUVATI - skr. antroponim, şəxs adı

YAŞUK - işıq, ziya, parıltı

YAŞUKSUZ - işıqsız, ziyasız

YAŞUMAK - parlamaq, işıq saç-maq

YAŞURMAK - gizləmək

YAŞURUKI - gizli

YAŞUMAYTRI - antroponim, şəxs adı

YAŞUTARI - antroponim, şəxs adı

YAŞUTMAK - işıqlandırmaq, aydınlatmaq

YEVƏTMƏK - təchiz, təmin etmək

YEVİGLİĞ - bəzəkli

YEDÜRMƏK - yedirtmək, qida-lanmaq

YEZƏK - nəzarət məntəqəsi

YEG – yaxşı, yeg edgü – rifah, nemət, yeg üstünki – üstün, uca
 YEGƏN-1. =yegin, qardaşoğlu, bacıoğlu, 2. Yegən kara (antroponim), 3. Yegənkənt (toponim, Türkistanda şəhər)
 YEGƏTMƏK =yegədmək, yük-səltmək, ucaltmaq, yegətmək utmaq – qələbə çalmaq, üstün gəlmək
 YEGƏTMƏKLƏŞÜ – mübarizə
 YEGİRMİ =yigirmi, iyirmi
 YEGİRMİNÇ – iyirminci
 YEGRƏN – kəhər, kürən, sarı
 YEGSİZ – pis
 YEGÜ – 1. yemək, yegü aşağı – qida, yeməli, 2. iti bıçaq, ülgüc
 YEGÜÇÜ – yeyici, yeyən
 YEYİM – qida, yem
 YEK – skr. demon, şeytan, iblis, yek içkək – şeytan, iblis, yek onqızın – şeytanlar, demonlar
 YEKƏ – antroponim, şəxs adı
 YEL – yel, yel çıxarma, yel tartmaq – toxunmaq, iflic olmaq, yel ig – su çiçəyi
 YELDİRMƏK – əsmək
 YELLİG TİLGƏN – qasırga, güclü külək
 YELMƏ – kəşfiyyatçı dəstə, basqınçı dəstə
 YELMƏK – çapmaq, sürətlə getmək, çaparaq getmək
 YELVİ – sehrkarlıq, cadugərlik, yelvi arviş – cadugərlik
 YELVİKMƏK – cadu, ovsun, sehr təsirinə düşmək
 YELVİLƏMƏK – cadugərlik, sehrlə məşğul olmaq
 YELVİÇİ – sehrkar, sehrbaz, cadugər, ovsunçu
 YELPİGÜ – yelpik
 YELPİK – xəstəlik, ruhu, al ruhu
 YELPİMƏK – çırpmaq, çırpıb təmizləmək
 YEMƏ – və, həm, da, də (bağlayıcı)

YEMİRİLMƏK – dağılmaq, yıxılmaq, məhv olmaq
 YEMİRMƏK – sındırmaq, yıxmaq, dağıtmaq
 YEMİŞ – meyvə, məhsul
 YEMİŞLİK – bağ
 YENİK – az, cützi, yüngül
 YENGƏ – böyük qardaş və ya əminin arvadı
 YENQİL – yüngül
 YEPİN – əl-əlvan
 YEPKİN – alqırmızı, tünd qırmızı
 YER – yer, torpaq, yer orun – ölkə, məmləkət, yer sub – qita, ölkə
 YERİN MƏK – incimək, narazı qalmaq
 YERİNÇ – yazıq, bədbəxt
 YERLƏMƏK – mənimsəmək, məskən salmaq, məskunlaşmaq
 YERMƏKLİK – iyrenc
 YERÇİ – bələdçi, yerçi suvçı – gəmi bələdçisi
 YERÇİLMƏK – aparmaq, bələdçilik etmək
 YERÇİLİK – bələdçi ilə, bələdçisi olan
 YERDƏKİ – torpaqdakı, yerdəki
 YETMƏK – 1. yetişmək, çatmaq, 2. çəkmək, dartmaq, aparmaq
 YETƏRÜ – kifayət qədər
 YETİ – yeddi, yeti ağıllıq nomlar – Maninin yeddi kitabı, yeti yimki – manixey ənənə və ya mərasiminin adı (dini)
 YETİGƏN – böyük ayı bürclü, kosmonim
 YETİNÇ – yeddinci
 YETİNÇSİZ – fasiləsiz, tamamilə, bütünlüklə, axıradək, yetinçsiz yetiz – aravermədən, yetinçsiz tutunçsuz – ucsuz-bucaqsız
 YETİRÜ – qədər, dək, kimi (qoşma)
 YEÇƏ – yenidən, yenə, daha, təkrar
 YİZ – bürünc, sarı mis

YİVƏK – 1. ərzaq, qida, paltar, təchizat, material =yivik, yivig
 YİVİTMƏK – yivətmək, təchiz etmək, geyindirmək
 YİVİ – quş adı
 YİG – 1. yaxşı, daha yaxşı, =yeg 2, üstün, yüksək, 3. çiy, bişməmiş
 YİGƏDMƏK =yegədmək, yük-səltmək, ucaltmaq, qələbə çalmaq
 YİGƏN – 1. antroponim, şəxs adlı, 2. =yegən
 YİGDƏ – iydə
 YİGİ – sıx, qatı
 YİGİDMƏK – artırmaq
 YİGİN ALP TURAN – antroponim, şəxs adı
 YİGİRMİ – =yegirmi, iyirmi
 YİGİT – gənc, cavan
 YİGİTMƏK – ömrünü uzatmaq
 YİGRƏK – daha yaxşı
 YİL – yel, meh, =yel
 YİLBİMƏK – əsmək, yelpazə çəkmək, =yelibmək
 YİLİK – 1. ilik, 2. vəzifə adı, 3. ilıq
 YİLİM – yapışqan
 YİLİN MƏK – 1. yapışmaq
 YİLMƏK – asmaq
 YİLPİG – şeytan, cin, pəri, xəstəlik gətirən ruh, =yelpik
 YİLTİRMƏK =yeldirmək, əsmək, əsdirmək
 YİMƏ =yemə, yenə, təkrar, yenidən, və, həm, həm də (bağlayıcı)
 YİLTİZ – 1. =yiltiz, 2. kök, təməl, əsas
 YİMƏ TUKƏL – bəsbütün, tamamilə
 YİMİRMƏK – yıxmaq, dağıtmaq, parça-parça etmək
 YİMİŞ – yemiş, meyvə, =yemiş, yemişlik
 YİMİRİLMƏK – yıxılmaq, çəkmək
 YİN – dəri, qabıq, cild
 YİNTƏM – daim, həmişə, mü-təmadi, yintəm-tutçı – həmişə

YİNİ – üzv, ünsür, əza
 YİNİK – yüngül, asan
 YİNLİK – dərili
 YİNQ – irin
 YİNQİL – yüngül
 YİNQTƏGÜ – burun xəstəliyi, sümüklü burun
 YİNQNƏ – iynə, =yiqnə
 YİNÇGƏ – incə, zərif, xırda, xırdaca, yinçəkə uvşak – xırda
 YİNÇKƏLƏP – incə şəkildə
 YİNÇÜ – inci, cəvahir
 YİNÇÜRMƏK – hörmət etmək, əyilmək, baş əymək, sayğı göstərmək
 YİNÇÜLÜG – incili, inci ilə bəzədilmiş (sifət)
 YİP – ip, iplik
 YİPİN – bənövşəyi, bənövşəyi rəng, =yipkün
 YİPKƏ – iplik, sap
 YİPÜN =yipkin, şanagüllə çiçəyi
 YİRİNQ – irin, yirinq kan – irin, qan
 YİR – 1. yer, 2. məmləkət, ölkə, 3. şimal, quzey
 YİRİNQİLİK – irinli, iltihablı
 YİRİNQÜMƏK – kədərlənmək, yirinqlmək yığlamək – inləmək, zarıl-damaq
 YİRTİNÇÜ – dünya, ələm, kainat, =yirtünçü
 YİRİMƏK – 1. qəzəblənmək, hid-dətlənmək, 2. parçalanmaq, yarılmaq
 YİRİN MƏK – irinləmək
 YİRMƏK – qızmaq, qızışmaq
 YİRMƏKSİZ – qızışmadan, qə-zəblənmədən
 YİRTƏBƏRMƏKİ – zəlzələ
 YİRTİNÇÜLÜG – dünyəvi, dün-ya ilə bağlı
 YİRTÇİ =yirçi – bələdçi, yol göstərən
 YİRÜMƏK – xarab olmaq, məhv olmaq, çürümək
 YİŞÜ – Həzrəti İsa, antroponim
 YİTƏRÜ – kifayət qədər

YİTİKƏN – böyük ayı bürcü, kosmonim, =yetigən
 YİTMƏK – itmək, yox olmaq, yitmək içgünmək – yox olmaq, məhv olmaq
 YİTİ – iti, dərin
 YİTİZ – geniş, yüksək
 YİTLİNTÜRMƏK – qeyb etmək, yox etmək, məhv etmək
 YİTİNÇ – yeddinci
 YİTMİŞ – 1. yetmiş, 2. antroponim, şəxs adı
 YİTÜRMƏK – 1. qeyb etmək, əldən çıxartmaq, 2. artırmaq, 3. yedirtmək
 YİD – iy, qoxu, yid yıpar – ətir, rayihə
 YİDİĞ – pis qoxu verən, qoxumuş, çürümüş, yıdıq sasığ – üfünətli
 YİDLİĞ – ətirli, xoş iyli, =yıdlağ
 YİDMAK – qoxmaq
 YİDLAMAK – qoxulamaq, iyləmək
 YİDRUK – yumruq
 YİĞ – fürsət, vəsile, vasitə
 YİĞAÇ – 1. ağac, 2. Mütəəri (Yupiter) ulduzu, kosmonim
 YİĞİ – inilti, sızıltı
 YİĞILMAK – yığılmaq, toplanmaq
 YİĞİNMAK – toplamaq
 YİĞİT – ağlama, yığıt sığıt – ağlama
 YİĞMAK – yığmaq, tutmaq, qorumaq, toplamaq
 YİĞLAŞMAK – ağlaşmaq
 YİĞİNMAK – yığınmaq
 YİL – il
 YILAN – ilan
 YİVİLĞU – qırmızı rəng verən boyaq bitkisi
 YİVILMAK – mədh edilmək, təriflənmək
 YİVMAK – öymək, tərif etmək, tərifləmək
 YILDIZ – =yiltız, kök, əsas, təməl

YILDIZLIĞ – köklü, əsaslı, köklü olan, əsası olan
 YILIDMAK – ilıq etmək, =yılıtmək
 YİLİĞ – ilıq
 YILKI – ilkı, yılkı kara – mal-qara
 YİLLİĞ – bir illik, bir yaşar (heyvan)
 YİLSİĞ – varlı, zəngin
 YİLPIĞ – mərgümiş
 YİLTIRAMAK – parlamaq
 YİNQAK – cəhət, səmt, tərəf, yön, buluq yınqak – künc, istiqamət
 YILIN KOL – toponim, yer adı
 YİMŞAK – =yumşak, zərif, yumşaq
 YİNQAKDAKI – hər hansı bir istiqamətdə olan
 YİPAR – ətir, qoxu, rayihə, mişk
 YİPARLIĞ – ətirli, rayihəli
 YİR – şərq, türkü, mahını
 YİRAK – =ırak, iraq, uzaq
 YİPAYA – şimala, şimalda
 YİRĞARU – şimala tərəf
 YİRDANTAYAN – şimaldan
 YİRİM – antroponim, şəxs adı
 YİRİNÇİK – mənfur, iyrenc, nif-rətə layiq
 YİRYA AÇKI – antroponim, şəxs adı
 YİRYAKI – şimaldakı
 YİRTILMAK – yarımaq, yırtılmaq
 YİRTMAK – yırtmaq, parçalamaq
 YİTİK – qoxmuş, çürümüş, pis iy verən
 YİRLAMAK – nəğmə, mahını oxuman
 YİŞ – orman, meşəli dağ
 YİTA – təəssüf, əfsus, heyf
 YODMAK – nəticələnmək, məhv etmək
 YODUNMAK – silmək
 YOĞA buddizmə aid traktatın adı

YOĞALUN – yoğasatik – buddizmə aid traktatın adı
 YOĞ – dəfn ayını, mərasimi
 YOĞÇI – yoğçı sığıntçı – dəfn mərasimində iştirak edənlər
 YOĞLAMAK – dəfn etmək
 YOĞLATMAK – dəfn etdirmək
 YOĞRA YARIŞ – toponim, yer adı
 YOĞSUZ – lüzumsuz, ehtiyac olmadan
 YOĞURT – =yoğurt, qatıq
 YOĞRUTLUĞ – yoğurtlu, yoğurtu olan, qatıqlı
 YOĞUN – 1. yoğun, qalın, 2. incik, pərt, düşgün, əzgin
 YOĞUNATMAK – =yoğunadmaq, yoğunlatmaq, qalınlaşdırmaq
 YOĞURMAK – 1. yoğurmaq, 2. yurşaltmaq, təskinlik vermək, 3. zidd etmək, əleyhinə demək, danışmaq
 YOĞURKAN – üst paltarı, bürüncək, örtük, yorğan
 YOĞURKANMAK – gizlənmək, gözəndən yayınmaq, gözəndən itmək
 YOĞURUNÇUSUZ – öhdəsindən gəlmək, mümkün olmayan, aradan qaldırılı bilməyən
 YOYMAK – gizlətmək
 YOK 1. yox, pis, fəna, yok yit – itki, yok bolmaq – yox olmaq, yok ermək – mövcud olmamaq, yok yodun kilmək – məhv etmək, yok kuruğ – boşluq, yoxluq, 2. yok çiğay – yoxsul, kasıb
 YOKADMAK – yox olmaq, itmək, məhv olmaq, =yokatmaq, yox etmək
 YOKADMAĞULUĞ – yox olmayan
 YOKADTURMAK – məhv etdirmək, yox etdirmək
 YOKARU – =yoğaru, yuxarıya
 YOKA KADIZ – darçın
 YOKLAMAK – 1. yüksəlmək, çıxmaq, 2. aramaq

YOKLUNMAKSIZ – yox edil-məyən
 YOKMAK – təqlir etmək, yük-səltmək
 YOKKIŞMAK – yox etmək, məhv etmək
 YOKSUZ – lüzumsuz, nahaq, boş-boşuna
 YOKURKANMAK – qüvvətdən düşmək, zəifləmək
 YOL – 1. yol, səyahət, gəzinti, üsul, vasitə, 2. şən-şöhrət, yol ağzı – yol ayrığı, yol atı – minik atı, yol yınqak – yol, yön, istiqamət, yol oruk – yol, yol tenqri – yol tanrı
 YOLA – toponim, göl adı
 YOLAMAK – təsadüf etmək, rast gəlmək, qarşısına çıxmaq, yol göstərmək, sövq etmək
 YOLANMAK – yollanmaq
 YOLBARS – pələng balası
 YOLDURĞAN – bitki adı, =yol-rurğa, yoldurğa
 YOLLUĞ = xoşbəxt, məsud, bəxtəvər
 YOLI – dəfə, yol, kərə
 YOLİĞ TEGİN – Kül təgin və Bilgə kağan abidələrinin tərtibçisi, antroponim
 YOLKI – yolçu, yoldakı
 YOLSUZIN – yolsuz
 YOLUKMAK – təsadüf etmək, rast gəlmək
 YOLUNMAK – yolda olmaq, yola çıxmaq
 YOLÇI – =yolçı yerçi – bələdçi
 YOLÇILİĞ – bələdçi ilə, bələdçisi olan
 YOMKI – =yumğu, yumğın, yumğı, bütün, hamısı
 YOMUZ – =yamız, qasıq
 YON – tərz, davranış, yon yığ – tərz-i-hərəkət
 YONQAK – iftira, böhtan, yalandan ittiham etmə

YONQAMAK – iftira etmək, it-tiham etmək
 YONQAKÇI – böhtançı, idtihamçı
 YONQLAMAK – istifadə etmək, işlətmək, yararlanmaq
 YONQARIŞMAK – bir-birinə böhtan atmaq
 YONQAŞURMAK – bir-birinin üzərinə qaldırmaq
 YONMAK – yaralamaq, ziyan vurmaq
 YONT – at, =yund, yunt
 YONÇKA – yonca, =yorinça, yorinçğa, yorinçka
 YORAMAK – yozmaq, yuxu yozmaq
 YORİĞULUĞ – təsirli, mütə-hərrik
 YORİMAĞULUĞ – hərəkətsiz, sabit vəziyyətdə
 YORİMAKSİZ – tərpənməz, hərəkətsiz
 YORİK – =yorığ, yoruk, 1. gediş, yürüyüş, yol, üsul, tərz, həyat təzi, davranış, 2. dolanmaz, fırlanma
 YORİKLİĞ – davranışlı, rəftarlı, həyat təzli
 YORİMAK – yürümək, getmək, hərəkət etmək, hücum etmək
 YORİTMAK – yürütmək, işlə-tmək, hərəkətə gətirmək
 YORMAK – yozmaq, izah et-mək, şərh etmək
 YORTMAK – yürütmək
 YORÇI – yol göstərən, bələdçi
 YOSUN – nizam, qanun, qayda, üsul
 YOTA – ayağın üst hissəsi
 YOTALIK – Kara Yotalık – to-ponim, çay adı
 YÖLƏŞTÜRMEK – müqayisə etmək, tutuşdurmaq, bərabər tutmaq
 YÖLƏŞMƏK – bənzəmək
 YÖLƏŞTÜRÜG – müvazi, paralel
 YÖLƏŞÜRÜGLÜG – müqayisə olunan

YÖRKƏMƏK – бүkmək, dola-maq
 YÖRGƏLMƏK – sarılmaq, бү-kiilmək
 YÖRGƏNMƏK – sarılmış olmaq
 YÖRÜG – izzat, şərh
 YÖRÜGLÜG – izzahlı, şərhli
 YÖRÜNQ – =örünq, ağ, bəyaz, işıqlı
 YÖTÜL – öskürək
 YUBALMAQ – əzab çəkmək
 YUVMAC – əddatmaq
 YUYKA – incə, nazik
 YUDULMAK – bağlanmaq, taxıl-maq
 YUDUNMAK – bitirilmək, silin-mək, son vermək
 YUL – bulaq, arx, yul yulak – arxlar
 YULMAK – 1. yolmaq, almaq, 2. alış-veriş etmək
 YUKUĞ – yoluxma
 YULA – =yulka, məşəl
 YULTUZ – 1. ulduz, 2. bürc, 3. planet, səyyarə, =yulduz
 YULTUZÇI – münəccim, astro-loq, =yulduzçı
 YULTUZLIĞ – =yulduzluq, ulduzlu, ulduzu olan
 YULUĞ – 1. satın alma, 2. yuluğ birim – vergi növü, 3. qurd, canavar
 YUMĞAK – 1. yumuq, yuvar-lamaq, yumru, 2. şiş, yumğak ig – şiş
 YUMĞAKLAMAK – bürmələ-mək, yumrulamaq
 YUMKI – =yomkı, hamısı, bütün
 YUMŞAMAK – yumşalmaq
 YUMŞAK – yumşaq, zərif, yum-şak yavaş – incə, zərif, yumşak yı-mırka – yumşaq, zərif
 YUMRAK – çevik
 YUMUŞÇI – =yumışçı, işçi, nöqər, yumuşçı tapıççı – nöqərlər
 YUMURKA – =yumurtğa, yumur-ta
 YUMUŞ – xidmət, iş, fəaliyyət

YUNQLAKLIĞ – işlənəcək, xərcələncə olan, =yonqlaklıq
 YUNQLAMAK – istifadə etmək, yararlanmaq
 YUNĞUK – hamam
 YUNĞULUĞ – yuyunma
 YUNMAK – yuyunmaq, yunmaq artırmaq – təmizlənmək, pak olmaq
 YUND – =yond, yunt, at
 YURT – ev, mülk, əmlak, yaşayış yeri, məskən, torpaq, ölkə, məmləkət
 YURUN – ipək parça tikəsi
 YURUNLUĞ – parça tikəsi ilə, parça tikəsi olan
 YURÇ – arvad tərəfindən kiçik qohum
 YUTTURMAK – =yutdurmaq, - uddurmaq, su içirmək, sulamaq
 YUTUZ – arvad, zövcə, rəfiqə, həyat yoldaşı
 YUTUZLUK – arvadın vəziyyəti
 YUUL – dərə, çay, arx
 YÜ – şirə
 YÜDMƏK – =yütmək, yükləmək
 YUVİG – paltar, təchizat
 YÜZ – =yüz, 1. çöhrə, üz, sima, 2. yüz, yüzəgüdüün bəri – əsrlərdən bəri, 3. qulaq xəstəliyi
 YÜZİNTƏĞI – üzündəki, si-masındakı
 YÜZLÜG – 1. yüzbaşı, 2. üzli olan, atlıq yüzlüg – görkəmli, adlı-san-lı, 3. adlı-sanlı, tanınmış, 4. yüzlüg te-girmi – nur, halə
 YÜZLƏNMƏK – üz çevirmək
 YÜGƏRÜ – 1. yuxarı, 2. hazır, mövcud, indiki, yügərü bolmaq – ya-ranmaq, meydana çıxmaq, yügərü kel-mək – çıxmaq, ortaya çıxmaq, yügərü kətdürmək – qaldırmaq, yüksəltmək, yügərü kılmaq – yüksək qiymətlən-dirmək, mübaliğə etmək
 YÜGƏRÜKİ – indiki, yuxarıki, yuxarıdakı
 YÜGÜRMƏK – getmək, axmaq, tökülmək

YÜGÜRÜK – yüyürək, cəld, sü-rətlə
 YÜK – yük
 YÜKMƏK – 1. toplamaq, cəmlə-mək, 2. yığın, toplu, 3. zibil, gübrə, pe-yin, kiğ yükmək – qiğ, peyin, tullantı
 YÜKSƏK EDİZ – uca, yüksək
 YÜKÜN – xətt
 YÜKÜNMEK – səcdə etmək, əyilmək, təzim etmək, baş əymək, eh-tiram göstərmək; yükünmək tapınmaq – baş əymək, =yüglünmək
 YÜKÜNTÜRMƏK – baş əydir-mək
 YÜKÜNÇ – səcdə, ehtiram, hör-mət, sayğı
 YÜLƏGÜ – ülgüc, =yüligü, yülü-gü
 YÜLƏŞI – bənzər, kimi oxşar, müşabih
 YÜLƏŞMƏK – bənzəmək, oxşamaq, =yülüşmək
 YÜLƏŞÜRMEK – müqayisə et-mək, bənzətmək, qarşılaşdırmaq, tu-tuşdurmaq
 YÜLÜG – qırxıq, qırxılmış, tərəş edilmiş
 YÜMÇİKSİZ – göz qırpmadan
 YÜNQ – 1. yun, 2. pambıq
 YÜPÜRÜNQ – ağappaq, bəm-bəyaz
 YÜR – darı
 YÜRƏK – ürək, könqül yürək – ürək
 YÜRƏKLİG – ürəkli, cəsur, igid
 YÜRÜMƏK – yerimək, hərəkət etmək
 YÜRÜK KİPÇAK – antropnim, şəxs adı
 YÜRÜNTƏK – müalicə vasitəsi, dərman, em yürüntəg – dərman
 YÜRÜNQ – ağ, işıqlı, ürünq
 YÜRÜNQƏRMƏK – ağarmaq
 YÜRÜNQİL – ağ, işıqlı
 YÜTMƏK – yüdmək =yükləmək, daşımaq

YÜTÜRMƏK – yükləmək
YÜTÜRÜK – yüklü, hamilə

Z

ZAHAQ – təsəlli
ZAĞUNÇ – xardal
ZİRA – bitki adı, zirə
ZKARİYA – antroponim, şəxs

adı

ZMRUN – yun, ətirli qətran, müşk
ZMUĞTUĞ ROÇ – soqd. soğd
təqviminin iyirmi səkkizinci günl
ZRUŞÇ – soqd. Zərdüş (antropo-
nim)

ZUM – çin, gicitkən (?)
ZÜNQUM – =zunqum, çin zər-
xarasının bir növü
ZRUA – = Ezrua, Zerua, Zərvan
(antroponim)

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilində r-z münasibəti/Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984, s. 30-38.

2. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis): Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1985, 468 s.

3. Abdullayev K.M. Tədqiqatçı mövqeyi və dil abidəsinin öyrənilməsi/Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984, s. 251-258.

4. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1998, 282 s.

5. Adcı M. Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı: Gənclik, 1997, 184 s.

6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi: Ali məktəb üçün vəsait. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.

7. Axundov A.A. Dil və Ədəbiyyat: 2 cildə, I c., Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.

8. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986, 536 s.

9. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi/Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984, s. 38-44

10. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar/ S.S.Əliyarov və Y.M. Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.

11. Babayev C.M. Azərbaycan dilçiliyində uzun saitlərlə bağlı fikir tarixindən//Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2001, № 1(30).

12. Bağirov Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dili mənbələrində fel formaları / Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986.

13. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 268 s.

14. Cəfərov C. Qədim gəncək dili / Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986.

15. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.

16. Cəfərov N.Q. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üföqləri. Bakı: XXI -Yeni nəşrlər evi, 2001, 176 s.

17. Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, 600 s.

18. Cəfərov N.Q. «Koroğlu»nun poetikası. Bakı: BDU nəşri, 1997, 46 s.

19. Cəfərov N.Q. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı: AzAtaM, 2004, 322 s.

20. Cəfərov N.Q. Türk dünyası: kaos və kosmos. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 216 s.

21. Cəfərov N.Q. XVIII əsr Azərbaycan dilində felin şəkil kateqoriyası/Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.

22. Cəfərzadə M. Azərbaycan dialektlərində fel-i tərkiblər/Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986.

23. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1990, 351 s.

24. Cəlilov F. Göktürkcədə bəzi dialekt xüsusiyyətləri/Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986.

25. Cəlilov F. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. (Doqquz bitik). I, II, III c. Bakı, 2014.

26. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Gənclik, 1978, 96 s.

27. Əhməd Yəsəvi. Divani-hikmət. Bakı: Çayıoğlu, 2004, 128 s.

28. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığının bir forması haqqında / Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri, Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı: 1986.

29. Əhmədov İ. Felin afinit formalarının funksional inkişafına dair / Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.

30. Əhmədov R.S. Sami və türk dillərində bəzi leksik paralellər/Azərbaycan filologiyası məsələləri (I buraxılış), Bakı: Elm, 1983.

31. Ələkbərova E. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili («Qədim türk lüğəti»nin materialları əsasında) /Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri: 2 cildə, I c. Bakı: Kitab aləmi, 2004.

32. Əliyev S. «Dədə Qorqud» kitabında anaxaqanlıq tarixinin izləri / Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984.

33. Əliyev Ə.B. Talış dilində türk sözləri // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 1999, № 3 (25).

34. Əliyev Y. Orxon-Yenisey abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili – türki. Bakı. 2005.

35. Əliyev Y.V. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində mürəkkəb cümlə: Metodik vəsait. Bakı: Nurlan, 2004, 68 s.

36. Əliyev Y.V. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: dil subyektləri, dil prosesləri / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, II, Bakı: Elm, 2004.

37. Əliyev Y.V. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə keçid: leksik norma xüsusiyyətlərinin ötürülməsi // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2004, №2.

38. Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili: Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2004, 182 s.

39. Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili dialektfövqü (ədəbi) hadisə kimi: Filol. elm. nam., ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 25 s.

40. Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən ota əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı. Bakı: Nurlan, 2004, 189 s.

41. Əliyev Y.V. Qədim türk-runik yazılarına məxsus rəsmi üslub təzahürləri ilə I Şah İsmayılın fərmanlarının dili arasında oxşar dil-üslub xüsusiyyəti haqqında / «Şah İsmayıl və onun dövrü» beynəlxalq konfransın materialları, Bakı: Xəzər Universiteti, 1997.

42. Əliyev Y. Mürəkkəb cümlə türk-runik yazılarının sintaktik norma sistemində // Dil və Ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 1996 № 2.

43. Əliyeva G.Q. Adların etnolinqvistik xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2000, № 1 (26).

44. Əlizadə S. Azərbaycan-türk folklorunun qədim qaynağı / Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış). Bakı: Elm, 1991.

45. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusli. Kitab əl-idrak li- lisan əl-ətrak. Bakı: Azərənşr, 1992.

46. Əsgər Ə., Qıpçaq M. Türk savaşı sənəti. Bakı: «Yazıçı» ədəbi nəşrlər evi, 1996, 176 s.

47. Əzizov E. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması / Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı: ADU nəşri, 1986.

48. Əzizov E. Azərbaycan-uyğur izoqlaşları / Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış), Bakı: Elm, 1991.

49. Füzuli. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Azərənşr, 1958, 435 s.

50. Füzuli. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1988, 584 s.

51. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair / Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984.

52. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: 2 hissədə, I h., Bakı: ADU nəşri, 1976, 156 s.

53. Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: Dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 212 s.

54. Hacıyev T.İ. -dürür, -türür şəkilçisinin mənşəyinə dair / Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırmalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.

55. Hacıyev T.İ. Füzuli və XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili / Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış), Bakı: Elm, 1991.

56. Hacıyeva Z. Suli Fəqih. «Yusif və Züleyxa». Bakı: Maarif, 1991, 180 s.

57. Hüseynov Ş. Bəzi qrammatik vahidlərdə difrensiallaşma / Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.

58. Hüseynzadə Ç.M. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı: Nurlan, 2004, 280 s.

59. Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı: Təhsil mərkəzi, 1998, 223 s.

60. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2013.

61. Xəlilov Ş. M.Zəririn «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində felin şərt şəkli / Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.

62. Xəlilov Ş. Orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində hal kateqoriyası və onun tarixi inkişafı / Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış), Bakı: Elm, 1991.

63. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991.

64. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995; Ankara, 1997.

65. Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı, 2003.

66. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. 2 cildə, I cild, 2004, II cild, 2008.

67. Xudiyev N. Azərbaycan türk yazılı dilinin təşəkkülü. "Uluslararası türk dili kongresi". Ankara, 1996.

68. Xudiyev N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilimizin dünəni və bu günü. Bakı, 2011.

69. Kazımov Q. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 2004.

70. Kazımova S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası və «İbn Mühənnə lüğəti» / Azərbaycan dili leksikası-

nın məsələləri, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 67-69

71. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

72. Qaziyeva N.Q. Ədəbi dil anlayışı haqqında // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 1999, № 3 (25), s. 35- 36

73. Qədim türk abidələrinə aid materiallar. Bakı: Tərtib edənlər: N. Xudiyev. Ə. Quliyev. Bakı, API, 1993, 130 s.

74. Qədim türk yazılı abidələrinin dilindən seminar məşğələləri (metodik göstərişlər). Tərtib edənlər: N.Xudiyev, Ə.Quliyev. Bakı: API, 1988.

75. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Tərtib edənlər: N. Xudiyev. Ə. Quliyev. Bakı, API. 1992.

76. Qəhrəmanov C. Nəsimi «Divan»ının leksikası. Bakı: Elm, 1970, 568 s.

77. Qıpçaq M. Türk say sistemi. Bakı: Yazıçı, 1996, 132 s.

78. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I-II cild, Bakı, Elm, 2001.

79. Quliyev Ə. Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı. Bakı, BDU, 1994, 280 s.

80. Quliyev Ə. Qədim türk abidələrinin sintaksisi. Bakı, 1993.

81. Quliyev Ə. Orxon-Yenisey abidələrində felin təsriflənməyən formaları. Bakı, 1997.

82. Quliyev Ə. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, 1999.

83. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.

84. Mahmudov M.Ə. Mətnin formal təhlili sistemi. Bakı: Elm, 2002, 242 s.

85. Mahmudov Y. Orta əsrlər tarixi: Dərslik. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 136 s.

86. Mehdiyev N. Orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bəzi etnik əsasları / Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984, s. 235-240

87. Məhərrəmov A.M. Qədim türk runik yazılı abidələri. Bakı: APİ nəşri, 1967, 39 s.

88. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 262 s.

89. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin leksik-semantik səviyyəsinin bəzi xüsusiyyətləri / Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış), Bakı: Elm, 1991.

90. Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhəcalılığa doğru inkişafı. /Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984, s. 59-66

91. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar: 2 hissədə, I h., Bakı: APİ nəşri, 1979, 114 s., II h., Bakı: APİ nəşri, 1981, 111 s.

92. Mirzəliyeva M. Məna kök şəkildə bəzi fellərin etimoloji təhlili/Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri: 2 cildə, I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004.

93. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.

94. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: 1999, 362 s.

95. Mustafa N. Füzulinin poetik semantikasi. Bakı: Bilik, İrşad mərkəzi, 1994, 101 s.

96. Mustafayeva S.Ş. Qədim Azərbaycan dilində tayfa dili xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2000, № 1 (26).

97. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Azərnəşr, 1973, 674 s.

98. Nəvai Ə. Mühakimətül-lügəteyn // «Ulduz» jurnalı, 1986, №7.

99. Novruzov M. Məkani hallar / Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984.

100. Novruzova N.Ş. Mətn sintaksisi: Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 2002, 183 s.

101. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası: 2 hissədə, II h. (Morfologiya), Bakı: Elm, 1986, 134 s.

102. Oğuz xaqan dastanı / Türk dillərinin morfologiyasına dair araşdırmalar, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.

103. Pirişev E.R. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində işlənən fars sözlərinin morfoloji xüsusiyyətləri / Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri, Bakı: ADU nəşri, 1986.

104. Ramiz Ə.Orxon abidələri – albom-kitab. Bakı, 2012.

105. Ramiz Ə. Qutadgu bilig. Bakı, Elm, 2003. 219 s.

106. Ramiz Ə. “Qutadgu bilig”. Bakı: Elm, 2003, 319 s.

107. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı: ADU nəşri, 2002, 475 s.

108. Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı: AME nəşriyyatı, 2001, 192 s.

109. Rəcəbov Ə.Ə. Göytürk dilində sintaktik bütövlər // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2001, № 1 (30), s. 61-64

110. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.

111. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I, II cild. Bakı, Nurlan, 2006.

112. Rəhimov A. Azərbaycan dili üçün asemantikləşmiş bəzi kök morfemlərin izahında M.Kaşğarlı «Divan»ının rolu / Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı, Elm, 1984, s. 66-69

105. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, 374 s.

113. Sösstür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəşri, 2003, 408 s.

114. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: 1992, 432 s.

115. Şərifov K. Qədim run yazıları orta əsr mətnşünaslığında / Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış), Bakı: Elm, 1991, s. 176-181.

116. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili: Dərslik. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.

117. Şükürov Ə.C., Məhərrəmov A.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: APİ nəşri, 1976, 200 s.

118. Şükürov K. Türk xalqları XVI-XX yüzilliklərdə: say dinamikası. Bakı, 1997.

119. Tanrıverdiyev Ə. XVII əsr qıpçaq (poloves) dilinin qrammatikası. Bakı: Elm, 2000, 119 s.

120. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010, 455 s.

121. Təkləli (Nuriyeva) M. Rus dilində türk sözləri. Bakı: Elm, 2001, 352 s.

122. Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1985, 95 s.

123. Vəliyev İ. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -ib şəkilçili nəqli keçmiş zaman / Türk dillərinin tarixi

morfologiyasına dair araşdırmalar, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 47-57.

124. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı: Yazıçı, 1984, 223 s.

125. Vəliyev K. Orxon abidələri və «Kitabi-Dədə Qorqud»/Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış). Bakı: Elm, 1991, s. 167-175

126. Vəliyev S. Oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlənin semantik strukturu və onun qurulması // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2000, № 1 (26).

127. Yusifov M. Türkologiyaya giriş: Dərslik. Bakı: Nurlan, 2001, 430 s.

128. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri (orta dövr). Bakı: ADU nəşriyyatı, 1980, 96 s.

129. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası: 2 hissədə, I h., Bakı: ADU nəşriyyatı, 1974, 142 s.

130. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 348 s.

Türk dilində

131. Amanjolov A.S. Kazakistan'da Bulunan Çin Aynası ile Sasanid Tabağındaki runik Türk Yazıları//Türk Dili Araştırmaları, Belleten, 1993, Ankara, s.115-119.

132. Orhun H.N. Eski Turk Yazıtları (Sine-Ussu yazıtı), İstanbul, 1939, c.2. s.,163-186.

133. Orhun H.N. Hoytu Tamir Yazıtları//Eski Turk Yazıtları, İstanbul, 1939, s.105-117.

134. Orhun H.N. Elyazma. //Eski Türk Yazıtları. İstanbul, 1938, s.57-100.

135. Orkun H.N. Ağac üzerindeki yazıt//Eski Türk Yazıtları. İstanbul, 1940, s. 209-214.

136. Orkun H.N. İki ayna yazıtı//Eski Türk Yazıtları. İstanbul, 1936, s.170-171.

Rus dilinde

137. Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962, с.40.

138. Батманов И.А., Кунаа А.Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы. Выпуск I, Кызыл, 1965.

139. Батманов И.А. Двенадцатый таласский текст //Таласские древнетюркской письменности. Фрунзе, 1971.

140. Батманов И.А. Новые тексты//В сборнике: Новые эпиграфические находки в Киргизии (1961 г.) Фрунзе, 1962, с.15-16.

141. Батманов И.А. Текст №4//Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе, 1971.

142. Батманов И.А. Одиннадцатый таласский текст //Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе, 1971.

143. Батманов И.А. И.Куна А.Ч. Памятник Өө-Тарлага Е-1. М-20// Памятники древнетюркской письменности Тувы. Выпуск II, Кызыл, 1963.

144. Малов С.Е. Гадательная книжка//Памятники древнетюркской письменности Тексты и исследования М.-Л., 1951.

145. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизий. М., Л. 1951, с.415.

146. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959, с.46-54.

147. Малов С.Е. Енисейская письменности тюрков. М.-Л., 1952.

148. Малов С.Е. Новые памятники с турецкими рунами//Язык и мышление ИЯ имени Н.Я.Марра АН СССР. Ленинград, 1936, №VI-VII.

149. Малов С.Е. Памятник Моюн-чуру//Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград, 1959.

150. Малов С.Е. Памятник с Уюк Тарлака, притока р. Улуг-Кема//Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.

151. Малов С.Е. Первый памятник с Уйбата// Енисейская письменности тюрков. М.-Л., 1952, с.58-60.

152. Малов С.Е. Таласские эпиграфические памятники. Материалы Узкомстариса. Вып. 6-7, М.-Л., 1936.

153. Малов С.Е. Третий памятник с Уйбата//Енисейская письменности тюрков. М.-Л., 1952.

154. Мелиоранский П.М. Небольшая орхонская надпись на крышке Руменцевского музея//Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. XV, СПб, 1903.

155. Миклошевич Е.А. Рисунки на скалах у деревни Туекта (Горный Алтай)//Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Выпуск 3-4. Горно-Алтайск, 2006.

156. Наделяев В.М. Древнетюркская руническая надпись из Кош-Агача//Известия СО АН СССР. №1. Вып. 1 Новосибирск, 1973.

157. Раджабов А.А. Об Онгинском памятнике//СТ, Баку, 1970. №2.

158. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий СПб. 1905, том III, часть. С.1176-1178.

159. Радлов В.В. Атлас древности Монголии «Труды Орхонской экспедиции» Т-1. СПб., 1893, XXIII.

160. Радлов В.В. Атлас древности Монголии. «Труды Орхонской экспедиции» Т. 1, СПб., 1892. XV, 1. 2; XXXIV, 1, 2, 3, 6.

161. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1911, том IV.

162. Рамстедт Г.И. Как был найден «Селенгинский камень». Перевод надписи Селенинского камня//Труды Троицкосавско-Кяхтинского Отделения Приамурского Отдела Императорского Русского Географического Общества, 1914.

163. Сулейменов О. Иссыкское письмо//Комсомольская Правда, 1970, 31 октября.

164. Тенишев Э.Р. Древтюркская эпиграфика Алтая//Тюркологический сборник. М.: 1966.

165. Тенишев Э.Р. Древтюркская эпиграфика Алтая//Тюркологический сборник. М.: 1966.

166. Худяков Ю.С. Памятники уйгурской культуры в Монголии. Центральная Азия и соседние территорий в средние века. Новосибирск, 1990.

167. Щербак А.М. Еще раз о монетах с руническими надписями из Минусинска//Вестник древней истории. М., 1960, №2.

168. Щербак А.М. Надписи на наложке из Ачик-таша (Бассейн р. Талас) //Тюркская руника.

169. Ядринцев Н.М. Отчет и дневник с путешествия по Орхону и в южный Хангай в 1891 г. //Труды Орхонской экспедиции. Т.В, 1892.

170. Ядринцев Н.М. Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г., по поручению Восточно-Сибирского отдела императорского Географического общества. Труды Орхонской экспедиции. Вып. 1, 1892.

Giriş..... 3

I Fəsil. Türk xalqları və onların məskunlaşdığı ərazilər .. 7

II Fəsil. Qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi tarixindən.....21

2.1. Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi tarixindən.....22

2.1.1. Orxon abidələri 26

2.1.2. Yenisey abidələri 29

2.2. Uyğur abidələrinin tədqiqi tarixindən.....34

III Fəsil. Qədim türk yazılı abidələrinin fonetikasi.....43

3.1. Orxon-Yenisey abidələrinin fonetik sistemi. Samit səslər və onları yazıda əks etdirən qrafemlər 47

3.2. Uyğur əlifbası.....58

3.3. Orxon-Yenisey abidələrinin fonetik xüsusiyyətləri.....64

3.4. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində söz köklərinin quruluşu.....76

IV Fəsil. Qədim türk yazılı abidələrinin leksikası.....77

4.1. Orxon-Yenisey abidələrinin lüğət tərkibi.....77

4.2. Qədim uyğur yazılı abidələrinin lüğət tərkibi 81

4.3. Alınma sözlər 82

V Fəsil. Qədim türk yazılı abidələrinin qrammatikası...83

5.1. Qədim türk yazılarının morfolojiyası 83

5.2. Qədim türk yazılarının sintaksisi.....142

VI Fəsil. Qədim türk yazılı mətnləri, onların transkripsiyası və tərcüməsi.....186

VII Fəsil. Orta əsr türk yazılı abidələri 361

VIII Fəsil. Seminar tapşırıqları.....374

IX Fəsil. Qədim türk sözləri lüğəti 448

Ədəbiyyat.....581

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Çapa imzalanmış 28.07.2015.
Şerti çap vərəqi 37,2.-Sifariş № 355.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.**

*Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.